

A MAGYARSÁG VIRÁGAI

RAPAICS, RAYMUND

A MAGYARSÁG VIRÁGAI

RAPAICS, RAYMUND

Publication date 1932

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

Tartalom

1. 1. Kökörcsin.	1
2. 2. Isten fája.	10
3. 3. Rózsa.	24
4. 4. Viola.	38
5. 5. Margaréta.	59
6. 6. Gyöngyvirág.	80
7. 7. Szegfű.	94
8. 8. Rozmaring.	106
9. 9. Nárcisz.	118
10. 10. Büdöske.	131
11. 11. Tulipán.	146
12. 12. Narancsvirág.	165
13. 13. Árvalányhaj.	176
14. 14. Muskátli.	191
15. 15. Krizanténium.	199
16. Irodalom.	212

1. fejezet - 1. Kökörcsin.

Magyar mythologia virágai – Honfoglalók ornamentikája – Állatkultusz – Növényi személynevek – Kökörcsin – Gyopár – Ósmagyar virágkultusz hiánya.

Hozott-e magával valamilyen virágkultuszt a honfoglaló magyarság?

Erre a kérdésre a mult században, amikor inkább a regényes képzelet szabad csapongásával, mint komoly tudományos kutatás alapján igyekeztek megfelelni, könnyűnek látszott a válasz. Akkoriban adatok híján az ember a jelen bizonyos elemeit visszavetítette az ősmultba és ha még eszményítene is sikerült, biztosan számíthatott arra, hogy állítását helyesnek és alaposnak fogadták el. Így halmozódott egyre magasabbra és szélesebbre a ma turáninak mondott keleti romantika csillogó dombja és ebben természetesen a feltételezett ősmagyar virágkultusznak is több elmélete szerepel.

Sajnos, a hön óhajtott magyar hitregék nyomozói, Ipolyi Arnold és Kandra Kabos, inkább csak általánosságban a növénykultusszal foglalkoztak és így azt sem tudjuk, vajjon mi volt ebben a tekintetben határozott néztük. Így például Kandra nem kevesebb mint 82 olyan népiesnek mondott gyógynövény nevét sorolja fel, amelyek szerinte az ősök gyógyszertárához tartoztak s bár ezek között virágnevezetűek is vannak, mint Boldogasszony rózsája, gilisztavirág, Szent György-virág, külön mégsem vizsgálja, volt-e a magyarság körében a pogánykorban valamely nyoma a virágkultusznak. Még jobb alkalom kínálkozott erre a pünkösdi és szentivánéji népvénneppel kapcsolatban, mert mindkettőn díszként szerepel a virág és az ott mondott virágénekekben is többféle virág neve fordul elő. De sem Ipolyi, sem Kandra nem érdeklődött aziránt, hogy ezek a virágok hagyományai-e az állítólagos ősvallási kultusznak.

Mindenesetre bizonyos, hogy azoknak a virágoknak neve és használata, amelyek helyet kaptak a *Magyar mythologia* című munkákban, nem ősmagyar eredetű, hanem görög-római füveskönyvek és a keresztény kolostorok közvetítették ismeretüket a magyarsághoz. Ez a ma már pontos történelmi adatokkal igazolható s a magyar hitregék nyomozóinak képzeletét ma már csak azzal menthetjük, hogy koruk divatja szerint mindenben ősmagyar hagyományt szimatoltak, ami népies volt, vagy amit annak mondtak, és hogy sem hiteles régészeti, sem tárgyilagos nyelvészeti adatok nem állottak rendelkezésükre.

Kevésbé menthető az a kavarodás, amelyet ezen a téren a honfoglalók sírjaiból időközben előkerült tárgyak ornamentikájának némely magyarázója, elsősorban Huszka József támasztott. A fáklátú ezben is a régi, a feltételezett eszményi ősvallás, rekonstrukciója. De Huszka a honfoglalók sírjaiban lelt tárgyak kétségtelen perzsa-szaszanida iparművészeti stílusa alapján a nyugatázsiai pogány vallás gyanánt. Képzeletének játszi termékeiből leginkább átvette a köztudat a tulipánhoz fűzött, bár később magától Huszkatól is elejtett elméletet, amelyet közben Herman Ottó is igyekezett bizonyítani.

Mi állja meg helyét Huszka turáni elméletében, mi nem, annak megítélésére nem érzem hivatottnak magam. De az kétségtelen, hogy a honfoglalók ránk maradt tárgyainak díszé semmiféle ősmagyar virág-, sőt még csak ősmagyar növénykultusz feltételezésére sem jogosít. Ezeken a tárgyakon, még a legjellegzetesebb tarsolylemezeken is, csak stilizált ornamentika látható (1. kép).

Stilizált vonalakból áll a növényi eredetű ornamentika is, amelynek motívumai között legnevezetesebb a nyugati irodalomban életfának, szentfának nevezett palmetta-dísz. Huszka – járatlan lévén a magyar nyelv növénytani szókincsében – egészen önkényesen istenfának nevezi a nyugatázsiai pogány kultusz úgynevezett életfáját és ebből messzemenő következtetéseket von le. Ámde a honfoglalók tarsolylemezein kivert levéldíszről éppen a

stilizáció miatt még csak az sem állapítható meg, miféle növényről származnak. Mind a levélalak, mind a levelek elhelyezése, kompozíciója annyira elszakadt már a természettől, hogy csak a teljes önkény láthat ezekben a motívumokban akár pálmát, akár más növényt.

Éppen ezért az is kétségtelen, hogy azok a tárgyak, vagy növények és állatok, amelyekről valamikor ezeket a motívumokat mintázták, a honfoglaló magyarság kultuszában semmiféle szerepet nem játszottak. A honfoglalók sohasem jártak olyan helyen, ahol pálmák és ciprusok nőnek, a tarsolylemezekre sem magyar kezek verték ki a perzsa-szaszanida stilizált ornamentika figuráit. És akik ezeket a vonalakat formálták, azok már maguk sem tudták, miféle természetes elemek rejteneznek benne. Ilyesmi már nem is érdekelte őket, hanem pusztán csak a stilizált vonallal üzőt művészi játék, e vonal újabb és újabb kombinációi.

Ennyi kudarc eléggé elkedvetlenítheti a kutatókat és szinte céltalannak tűnethet fel minden olyan vállalkozást, amely az ősmagyar pogány-barbár kultusszal kapcsolatos kérdés megoldására irányul. Az emberben felmerül az a kérdés, vajjon lehet-e ebben a tekintetben egyáltalában mást elérni, mint a megcáfolt képzeleti játék helyére más játékot költeni?

De talán mégis nyílik kilátás komolyabb eredményre, ha szerényebb kívánsággal állunk elő. Ha nem keresünk görög-római irodalmi tökéletességű ősmagyar hitregéket és a magas fejlettségű nyugatázsiai népek pogány kultuszaihoz hasonló valláselemeket. Ha nem gondolunk rögtön valamely felgazdagodott és művészi lélekkel kifecsimított virágkultuszra, hanem megelégszünk ilyesminek némi csírájával. Hiszen az ősmagyarság a halászó-vadászó ugor-korszak után valószínűleg már az Ural keleti oldalán török népmozgalmak forgatagába jutott és bolgár-török keveredés után mint lovas-nomád nép Levediába vándorolt, ahol bizonyos fokig megtanulta az állattenyésztést és növénytermesztést is. Lehet, hogy ez a korszak rövidebb ideig tartott, hogysem elnyomhatta volna a korábbi hagyományokat és lehetéssé tette volna valamely nagyobbfokú növény- és ebben virágkultusz kifejlődését. De ahol megtaláljuk a növénytermesztést, ott megindul a növénykultusz kialakulása is, ennek tehát maradhatott valami nyoma a magyar hagyományokban.

Nyelvészeti kutatások alapján kétségtelen, hogy a pogány-barbár magyarság kultuszában állatok, főként madarak játszották a főszerepet. Hogy az állatkultusz milyen mértékben függött össze totemizmussal, ma már nehéz tisztázni. De mindenesetre az állatkultusból maradhettek az Árpád-korra olyanféle magyar személynevek, mint Héja, Karvaly, Kánya, Sas, Ölyv és Ölyved, Keselyűd, Keselyűs, mindezek és kivált a Súlyom kedvelt személynév még a Duna-Tisza földjén is az első századokban. Gombocz Zoltán hasonló jelentőségű török személyneveknek is egész sorát számlálta elő az Árpád-korból, mint Ákos, magyarul fehér súlyom; Karcsa, karvaly; Kartal, sas; Tiván, súlyom; Bese, kánya; Torontál, ölyv; egyéb állat neve is, ilyen a Kaplony (Káplán), párdac Thonuzóba, disznó-apa; Kurd, farkas; Tege, bak; Gyalán, kígyó.

Van az Árpád-kori török személynevek között ezeken kívül olyan is, amely tulajdonságjelző és olyan is, amely az ásványvilág tárgyairól származik, mint Tas, kő; Tömör, vas; Ajtony, arany. Tulajdonképpen az utóbbiak is tulajdonságjelzők, legalább bizonyos esetekben kétségtelenül annak tekinthetők és a felhozott példák eléggé beszédesek ebben a tekintetben.

Együtt pedig ezek a nevek határozottan pogány-barbár színezetűek. Az állatnevek legalább részben totemisztikus eredetűek, bár kérdés, hogy milyen emléke élt a honfoglalók körében és korában a sokkal korábbi totemizmusnak. A tulajdonságnevek dicsőítő jelzők, ilyenek részben az ásványtaniak is, másrészt a barbár népek pompaszeretét idézik emlékezetünkbe.

Ezen a példán elindulva nem látszik kilátástalannak, ha a középkori magyar személynevek között szemlét tartunk a növényi jelentésűek fölött. Hátha akad közöttük olyan, amely ősi magyar növény, vagy egyenesen virágkultuszra utal? Könnyen érthető ebből válogassuk szét a férfineveket a nőiektől, utóbbiak között leginkább remélhető olyasmi, ami virágkultuszra vall. A nevek legnagyobb része a XIV. és XV. századból mutatható ki írásban, a régi magyar női neveket már régebben összeszedte Jakubovich Emil, női névsorunkat munkája nyomán közöljük.

Férfinevek: Alakor, Almás, Árpa, Árpád, Atracél, Bab, Babos, Babszem, Bodza, Bogyó, Bojtorján, Bors, Borsod, Borsos, Burján, Buza, Buzád, Buzás, Csenkesz, Fű, Hagymás, Kapusztá, Kapusztás, Kender, Kobak, Kökény, Köknédik, Kökörcsin, Körös, Kölesd. Labodás, Lapu (már 1095-ben), Lencse, Lencsés, Meggyes, Mog, Mogud, Mohar, Mok, Mokud, Rózsa, Rózsás, Sáfrányos, Som, Somod, Torma, Tormás, Ürmös, Virág, Virágos, Zab.

Női nevek: Buza, Cseperka (Cseperke), Gilvád, Liliom, Rózsa, Szömöröcsög, Viola, Viracska, Virág (Virád).

A növényről származó magyar személynévvel már Pais Dezső is foglalkozott és azokat részben azzal a pogány szokással magyarázza, hogy az újszülöttre gyakran annak a tárgynak nevét ruházzák, amely a születés után először került szóba. Újabban Kerényi Károly a növényi termést jelentő személynév eredetét abban az – esetleg az ősvallással kapcsolatban álló – gondolatban keresi, hogy a pogányság több esetben misztikus párhuzamot tételezett fel a gyermek és a mag (termés) között. Ha áttekintjük a fent közölt férfinévsort, inkább más vonatkozás öltik legelőször szemünkbe, az, hogy ezek a nevek részben foglalkozást, részben tulajdonságot jelentő, mondjuk ki magyarul: gúnynevek. Feltűnő ebben a tekintetben, hogy tulajdonosuk többnyire jobbágy, földműves, vagy szolga. Lehetne-e más mint gúnynév az Atracél, Bodza, Bojtorján, Borsos, Burján, Csenkesz, Kobak, Kökendi, Kökörcsin, Labodás, Lapu, Torma?

A növényről vett férfinevek ugyan részben későbbi beszivárgások kétségtelen szláv hatás alatt, mint Atracél, Bodza, Burján, de más részük még levediai hagyatéki is lehet, hogy a Bojtorján, Borsos, Kökény, Kökörcsin, Torma stb. Ebből arra következtethetünk, hogy növényi férfineveink (később gyakran családnév) már a legrégebbi pogány-barbár korban is részben foglalkozást (Borsos, Hagymás, Tormás, Ürmös), másrészt gyakran tulajdonságot jelentő nevek, így a lencsés jelentheti azt is, aki nagyon szereti a lencsét, a hagymás azt, aki folyton hagymára vágyik, legfőként azonban gúnynevek. A kicsinységet jelző nevek, amelyek nagyrészt azonosak a Kerényi által kiválasztott növényi termést jelentő nevekkel, bizonyosan szintén főként gúnynevek.

Találunk gúnyneveket a régi magyar női nevek között is. Talán a Buza is ilyen, természetesen ebben az esetben is a csöppséget jelentette, még inkább a Cseperka, Gilvád és Szömöröcsög. De a női nevek között szereplő virágnevek kétségtelenül éppúgy dicsőítő jelzők, mint a férfinevek között több esetben az állatnév, tulajdonság és ásványnév. Ha nő hordja a Virág, Liliom, Rózsa, Viola nevet, egészen más a jelentősége, mint ha férfi a tulajdonosa a Virág névnek. A női személynév között talált virágneveknek lehet bizonyos kapcsolata virágkultusszal. Ilyen jelentőségük nem is vonható kétségbe, csak az a kérdés, kimutatható-e ez a kapcsolatuk már a pogány-barbár korszakban is? Feltehető-e, hogy már a kereszténység előtt is szokásban volt a magyarság körében nőket virágneven szólítani?

Liliom, Rózsa, Viola – mint a latin hangzás elárulja – a kereszténységgel került a magyarság nyelvkincsébe, egyedül a Virág szóban kereshetünk támaszt ahhoz a feltevéshez, hogy mint női név a pogány-barbár korszak maradványa és talán bihonyitka annak, hogy már akkor is szépet, kellemest jelentett a magyarság szemében a virág szépsége. Ez ugyan még ebben az esetben sem tekinthető virágkultusznak, de legalább előfeltétele és esetleg csirája lehet.

Nyelvtanilag nem valószínű, hogy virág szavunk valamikor a pogány korszakban keletkezett, de nem is bizonyítható. Még kevésbé bizonyítható, hogy az ősi időkben is azonos volt a jelentése a latin *flos* szóval, avagy más valamit jelentett, mondjuk csupán általában dísz. Egyáltalában nem tarthatjuk lehetetlenségnek azt sem, hogy ilyenféle volt az ősi jelentése és csak a magyar kereszténység foglalta le a latin *flos* nemzeti helyettesként. Azonban az is lehetséges, hogy valamely virágos növénynek volt a neve és így használták női névnek is, később azonban általában a latin *flos* magyar megfelelőjévé idomult.

Vagyis végeredményben az előtt a kérdés előtt állunk: ha a magyarság már a pogány-barbár korban megkülönböztetett valamilyen virágot, melyik lehetett az? Azon az alapon, amelyen elindulva ehhez a kérdéshez jutottunk, nem látszik lehetetlenségnek az sem, hogy erre a kérdésre megfeleljünk. Csak meg kell keresnünk az ugor és török rokonságú növényneveink között azokat – ha vannak ilyenek –, amelyekről valamely tulajdonságuk révén feltehető, hogy virágnak voltak tekinthetők.

Erre a célra a kökörcsint kell legelőször megvizsgálunk, annál inkább, mert ez a korunkban bokréta is kötött virág személynévként is használatos volt, bár Demetrius Kekerchen neve csak 1478-ban bukkant elénk a középkor homályából, és mint férfinév semmiképpen sem tekinthető megtisztelőnek, hanem csakis gúnynévnek. De így is mond valamit, annyit mindenesetre, hogy szélesebb körben ismerték és megfigyelték. Ez nagyon feltűnő abban a korban, amikor a magyar nyelv növénygyűjteménye még csak főként fákat, kerti növényeket, gabonát, hasznos fűvet és gyomokat ismert.

Hogy a kökörcsin török eredetű szó, már Munkácsi Bernát kimutatta, később Gombocz Zoltán is megerősítette, végül Palló Margit nyelvészeti elemeit is megvilágította. Virágunk neve a köztörök *kök* szó származéka, a *kök* pedig azonos a magyar *kék* szóval. A török nyelvben gyakori eset, hogy színeket jelző szavakból különféle kicsinyítő képzővel állat- és növénynevek származnak. A kék szó – miként Gombocz Endre már régebben figyelmeztetett erre – eredeti alakjában is használatos növénynév gyanánt és például a magyarság a szójegyzékek tanúsága szerint az egész középkoron át kéknek nevezte a salátát. A *lactuca* magyar neve mind a XV. század első negyedéből maradt schlagli, mind a XV. század végéről származó beszercei szótár szerint *kék*. A XV. század végén a most a római Casanate-könyvtárban őrzött Korvin-kódexbe írt magyar glosszák között a

mezőn talált salátaszerű növények magyar neve *vadkék*. A kék szó ma már nem használatos a magyarban növénynevként, de most is nagyon gyakran emlegetjük a növénynevek között származékait, a kökényt, amely szintén a *kék*, vagy törökösen *kök* továbbképzés és a kökörcsint.

A kökörcsin szó ma is előfordul a török nyelvekben és pedig *kögürcsün* és *kögülsin* módosulatban. Mindenik a *kök* kétszeres kicsinyítése előbb az „r”, végén a „csin” kicsinyítő képzővel. Ez a szó tehát mai nyelvszokás szerint kékecskét jelent. Azonban annyiban mégis különbözik a szónak magyar és a török nyelvben betöltött szerepe, hogy a török állatnévnek használja, a magyar növénynevként. Törökök a vadgalambot nevezik kögürcsinnek, a magyarok pedig azt a növényt, amelyet a tudomány *Pulsatilla* néven ismer.

Kék, vadkék, kökény, kökörcsin azt bizonyítja, hogy a magyarságnak vannak olyan növénynevei, amelyek nem nyugati hatás alatt keletkeztek, hanem az ősi pogány hozományhoz tartoznak. Ez a szócsoporthoz valahol messze keleten alakult ki török hatás alatt s eredetét valamikor a VIII. században kereshetjük. Későbbi története a Duna-Tisza földjén szintén arra vall, hogy mindenkor az élő magyar szókincshez tartozott, sőt még itt is továbbfejlődött, gazdagodott.

A középkori latin-magyar szójegyzékek készítői, a magyar irodalom és tudomány iskolai terjesztésének úttörői, jól ismerték ezt a szócsoporthoz, benne a kökörcsint is, noha bizonyos jelek azt mutatják, hogy idővel elveszett a köztudatból a szó tövének kék színt jelző eredete és a középkor tudós szerzetese már más színű növényre, virágra is ráruházta a kökörcsin nevet.

A schlagli szójegyzék készítője, aki *kwtwrchw* betűkkel igyekezett leírni a kökörcsin szót, a magyar latin egyenlőjeként *titipus*-t írt. A besztzercei szójegyzék írója szerint a növény magyar neve *kikerchen*, a latin szintén *titipus*. Noha a szóban forgó két szójegyzék valamely bajor-osztrák származású latin-német szójegyzék átdolgozásaként keletkezett korábbi, de elveszett szójegyzékünk némileg szabad másolata, mégis az ismert középeurópai középkori növénynevek között a *titipus* szót nem találjuk. Kissé hasonlít azonban hozzá a ma *Euphorbia* néven ismert kutyatej némely középkori latin neve, így a *titimallum*, *timila*, *titimula* és *titimalus*. Ebből azonban a kökörcsin XV. századbeli jelentésére aligha következtethetünk, sokkal valószínűbb, hogy a kökörcsin és *titipus* csak a növénytanban járatlan szójegyzékkészítő önkényéből került egymás mellé. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a *titipus* szó soha többé fel nem bukkan a magyar botanikai irodalomban, sem a szótárakban. Egészen másként használja a kökörcsin szót az említett Korvin-kódex glosszátora. Ez a valószínűleg pálosrendi szerzetes, aki pedig receptet is közöl a kökörcsinről, tehát bizonyára jól ismerte, latinul *primula veris* néven említi növényünket. Valami sokat nem mondott vele számunkra, mert a XV. század botanikai irodalmában különféle növények viselték a *primula veris* nevet, főként a kankalin és a százszorszép.

Vajon a szójegyzékkészítők és glosszátorok keverték-e el a kökörcsint valami bizonytalan növénynevvé, avagy a nyelvi közhasználat, ma már meg nem állapítható. De kétségtelen, hogy ez a jelentésbeli bizonytalanság még a nyomtatott irodalom korában is kimutatható. Bejthe István, aki a XVI. században még kétségtelenül a középkori szerzetesi szójegyzékek növénytanai szókincsével igyekezett megírni nagyfontosságú nomenclatorát, mely 1854-ben Clusius pannoniai flóraművével Európaszerte elterjedt, nem kevesebb mint háromféle kökörcsint ismer, valamivel később Szikszai Fabricius Balázs, sárospataki tanár és Pesthy Gáspár, nomenclatorának sajtó alá rendezője s bővítője, már négyet. Bejthe István szerint:

Anemone silvestris kekerchen, feyer veragu, kikeleti fiu Helleborine Matthioli, sarga kökörchin. *Pulsatilla dilutior* praecociorque, lo Kökörchyn. *Pulsatilla saturatior* serotina, lean Kokorchyn.

Szikszai Fabricius és Pesthy nomenclatorában még:

Narcissus, kökörcz, kígyóhagyma.

Ugyanebben az időben Melius Juhász Péter, kinek *Herbárium*-át sokat forgatták a fűvészek, ismét más növényeket kapcsol össze kökörcsin néven. Melius ezt írja: „*Anemone*. Kökörcsin. *Anemone*, azaz szélindító kökerchin, kétféle. Egyiknek veres virága nagyon, igen hasonlít a pakocshoz, a mezei mákhoz, de a levele mint egy köménynek. A másiknak kék és egyiknek szederjes virága nagyon, ez kicsin, hamar kinő tavasszal. Németül Küchenschell.”

Ezekből az adatokból azt látjuk, hogy bár többféle növényre alkalmazták az írástudók a kökörcsin nevet, mégis még a XVI. században is tulajdonképpen csak a ma *Pulsatilla* néven ismert növény viselte azt jogosan, ez a növény minden kökörcsin-névhalmozban a központ, minélfova nem vonható kétségbe, hogy ez tekintendő az ősi, hagyományos kökörcsinnek. Hogy a XV. században annyira eltérők latin nevei, nem vezethet félre ebben a tekintetben, azon egyszerű okból, mert a XV. században még sehol sem volt latin neve a kökörcsinnek.

A tudományban használatos *Pulsatilla* név először Matthioli munkájában, a Dioskurides-kommentárok második kiadásában, 1558-ban bukkan elő a botanikai irodalomban. Minthogy Matthioli állítása szerint *pulsatilla* a növény olasz neve, arra is gondolhatnánk, hogy a *pulsatilla* népies olasz növénynév. Ennek azonban semmi nyoma az olasz botanikai irodalomban, azért valószínű, hogy Matthioli, aki már ismerte a kökörcsin német *Küchenschelle* nevét, amelyet Brunfels, az első német füveskönyv szerzője, vezetett be az irodalomba, ezt a német nevét igyekezett latinizálni. (Pulsare, rázni; Schelle, csengetyű.)

Mint ebből látjuk, a kökörcsin ismerete Magyarországon sokkal régebb, mint a nyugati irodalomban. Nálunk már a középkori szójegyzékekben szerepel, nyugaton ilyenminek semmi nyoma és ott csak a XVI. században jelelnkezett. Az ókori füvészek nem ismerték, vagy legalábbis nem különböztették világosan. Sem Theophrastus, sem Dioskurides, sem Plinius munkájában nem találunk ilyenféle növényre. Csak a XVI. században tűnik fel a neve, de akkor egyszerre Németországban és Itáliában is majdnem ugyanazon időben. Németországban Otto Brunfels 1530-ban megjelent Herbarium-ában részletesen elmondja, hogy ennek a növénynek nem találja nevét az ókori füvészek munkáiban, ezért csak a német gyógyszerek által használt német nevét tűzheti a közölt kép fölé. Itáliában Gherardo Cibo (1512–1600) a XVI. század harmincas éveiben gazdag növénygyűjteményt készített, amely mai napig fennmaradt s ebben ma is látható a kökörcsin legelső szárított példánya.

Tehát nyugaton a tudomány felfedezése a *Küchenschelle* és a *Pulsatilla*, Magyarországon már évszázaddal előbb ismeretes a kökörcsin.

A XVII. és XVIII. században az irodalomban csak szótáraink tartják emlékezetében a kökörcsint, de a XVIII. század végén újból jelentékeny szerepet játszik s ettől kezdve egészen korunkig nevezetes. Csapó József füveskönyvében még mindig többféle növény szerepel ezen a néven, a *Pulsatilla*-n kívül a *Colchicum autumnale* és a *Primula veris*, mint sárga kökörcsin. Csapó többféle módosulatban jegyezte fel a kökörcsin szót: kükörits, kükirtz, kükerts és kükörtén. Ezek a változatok már a régi irodalomban megtalálhatók. Később Diószegi és Fazekas ezek közül választották a *Colchicum* magyar nemzetségnevét. Előttük ugyanis vadsáfrányt írtak a füvészek erre a célra. Diószegi-ék a kükörics nyomán kikerics néven iktatták be füveskönyvükbe a *Colchicum*-ot.

Ime, ilyen hosszú utat futott meg ezer esztendő folyamán a Duna-Tisza földjén a levediai származású kökörcsin szó! A magyarság nem felejtette el, hanem hűen őrizte ezt az ősi hagyatékát még a nyugati hatások alatt keletkező növénynevek áradata idején is, sőt fejlesztette, alakította és ilyen módon még új szóval is gazdagította a magyar nyelv szókincsét.

Nyilvánvaló, hogy az a szó, amely több mint ezer éven át élő eleme a magyar szókincsnek, olyan növényt jelölt, amely egész időn át ismeretes volt a magyarság körében, mert csakis a növény használata biztosíthatta a szó életét. Ha a kökörcsin nem foglalkoztatta volna a magyarságot, neve már régen az elavult és elfeledett szavak közé fakult volna.

Írás bizonyítja, hogy a magyarság már a középkorban hasznos növénynek tartotta a kökörcsint. A római Casanate-könyvtár Korvin-kódexe, amely tulajdonképpen Itáliában orvosok számára készült természetrajz, nem a latin szöveg növényneveihez írt magyar növénynevek között őrzi a kökörcsin nevét, hanem külön a kódexbe írt állatorvosi receptben. A receptek végére függesztett megjegyzésből tudjuk, hogy ezeket a recepteket Mátyás király könyvébe budakörnyéki pálosrendi szerzetes írta, aki valószínűleg olvasásra kölcsönözte a királyi könyvtárból a kódexet, aztán nem juttatta vissza.

Contra hymle: ad comedendum debent eis dare radicem kekerczin vulgariter scilicet latine *primula veris*, conterendo cum sale; – így hangzik eredetiben a kökörcsin-recept. Magyarul így fordítható. Himlő ellen: életükhöz adják nekik (a juhoknak) a közönségesen kökörcsinnek nevezett gyökeret, tudniillik a latinul *primula veris*-nek nevezett növényét, összetört sóval. Ma bizonyos ellentétet látunk a recept magyar és latin nevében, mert a kökörcsint máshol a nyugati országokban nem hívták később sem *primula veris* néven, ámde nem kétséges, hogy a recept írója a kökörcsint ismerte, s a latin nevet csak értelme szerint használta, nem pedig abban a szigorú botanikai jelentésben, mint Linné óta szoktuk a tudományos növényneveket. Akkor – s ezt ezer és ezer példával igazolhatjuk – a tudományos neveket egyszerűen értelmük szerint igyekeztek alkalmazni, a *Primula veris* nem jelentett többet, mint tavaszi első virágot, ez pedig Magyarországon egyebek között nagyon illik a kökörcsinre.

Honnan vette a pálosrendi szerzetes ezt az állatorvosi receptet? Semmi alap nem kínálkozik annak föltételezésére, hogy valahonnan nyugatról? Hiszen ebben az időben nyugaton még ismeretlen a kökörcsin. Egyáltalában később sem használták orvosságnak a gyökerét. Brunfels adatai szerint nyugaton a kökörcsin a desztillálás révén lett gyógynövényé, leveleinek párolt nedvével sebet tisztítottak és gyógyítottak. Később már

nálunk is ajánlják erre a célra a nyugati tanultságú fűvészek, Bejthe István lókökörcsin (2. kép) nevének magyarázatát így olvassuk Csapó fűveskönyvében: „lovaknak nehezen gyógyuló fekélyeit ez fűvel meg lehet tisztítani és gyógyítani.” A XVIII. században Anton Störck, akitől a *Pulsatilla nigricans* megkülönböztetése származik, Mária Terézia udvari orvosa, a régi fűveskönyvek nyomán sokat foglalkozott a kökörcsinnel és kísérleteket végzett használhatóságára; főként szembajok gyógyítására ajánlotta.

A magyarság azonban még legújabb időkben is a gyökerét használja. Beluleszkó Sándor azt írja 1905-ben, hogy a húsvéti tojás festésére használt sárgafesték némely vidéken kökörcsinből (*Pulsatilla*) készült. Ebből értjük meg, miért kerestek némely fűvészek sárgavirágú növényt a kökörcsinben.

Mindezek alapján nagyon valószínű, hogy a Korvin-kódexben őrzött kökörcsin-recept hazai eredetű s benne kell keresnünk a kökörcsin ősi használatának valamilyen hagyományát. Úgy látszik, messze keletről hozta magával a magyarság a kökörcsin gyökerének használatát és ennek az ősi ismeretnek utolsó nyoma a XV. századbeli recept és az újabban közölt festékrecept.

Tagadhatatlan tehát, hogy a kökörcsin a magyarság ősi növénye, amelynek neve és használata nem nyugati szerzemény. Ha nevet adott a magyarság ennek a növénynek még Levediában, vagy előbb tovább keleten, azért tüntette ki, mert valamire felhasználta s az ősi használatnak módjára is következtethetünk a kései feljegyzésekből. Juhok himlőjét orvosolták a kökörcsin gyökerével és festéket készítettek belőle.

Ezzel eljutottunk az utolsó kérdéshez: volt-e a kökörcsin virág is? Napjainkban szívesen szedik meg a kökörcsin virágját bokréta, sőt a fővárosban is árulják a mezőn szedett kökörcsint. Milyen régi ez a szokás, nem tudjuk. Hogy a Bejthe által megőrzött, de bizonyára már régibb leánykökörcsin név (3. kép) valamelyes virághasználatot rejtegetne, nem tudjuk, de nem valószínű. Inkább csak a „másik” kökörcsint jelenti, amire a görög fűvészek nyomán gyakran használták a „női” jelzőt. De éppen így valószínű az is, hogy a kökörcsin alkalmilag már a régi időkben is fel-feltűnhetett szép virágával. Ha virág szavunk arról tanuskodik, hogy már keleten lehetett virága a magyarságnak, a kökörcsin pedig arról, hogy ugyanott ismerte és felhasználta ezt a növényt, lehetséges az is, hogy akadt néha már az ősmagyarok körében olyanvalaki, aki észrevette a kökörcsin virágának szépségét. Talán éppen ezért viseli a „kékecske” vagy „galambvirág” nevét? Talán a kék, kökény, kökörcsin szócsoporthoz valami költőiséget képvisel, valami csíráját soha ki nem teljesedhetett pogány-magyar virágkultusznak, amely kénytelen volt megszületetlenül meghúzódni a barbár kedélyek állatkultusza mögött?

Kétségtelen, hogy növényneveink átvizsgálása révén még más, hasonlóan ősiségre valló virágneveket találhatunk. Példaképen álljon még itt a gyopár. Aki manapság ezt a szót hallja, egészen bizonyosan a havasi gyopárra gondol, holott a gyopár mint havasi gyopár (*Leontopodium alpinum*) csak a múlt század elején Diószegi-ék fűveskönyvében jelentkezik először és csak néhány évtizede kapta fel ilyen értelemben a közhasználat, amióta tudniillik széles körben divattá lett Magyarországon is a hegyi turistáskodás.

Amennyire azonban bizonyos, hogy a gyopár mint havasi gyopár és turistajelvény német és pedig kétségtelenül tiroli eredetű, – ma ez a virág a tiroli irredenta jelvénye – azonképpen kétségtelen, hogy maga a gyopár szó ősi kincse a magyar nyelvnek és minden bizonnyal már Levediából hozta magával a magyarság, természetesen a pusztai környezetnek megfelelő jelentésben.

Származását Fischer Ignác 1878-ban így magyarázza: „A gyopár (*stoechas citrina*. Molnár Albert; gyopártapló, fűnek neme, melyet ha megszáritanak, könnyen belé akad a tűz, Szabó Dávid; amint üszögölöd gyopárod, úgy ütsz belé, Dugonics) alapja lehet a gyopon-, gyaponbeli (exardescere, succendi), *gyop*-; jelentése tehát annyi volna, mint gyuló (t. i. fű).”

A *gyappan* ma is él a nép ajkán. Erre vonatkozólag ezt írja Simonyi Zsigmond 1881-ben: „Szakácsnének, aki Papkesziből való, Veszprémmegyéből, nagyon apróra vágva a száraz alágújtófát, azt mondta: ebbe aztán úgy bele gyappanik (a szikra, a tűz), mint a gyújtóba (újmagyarul gyufába). Kérdésemre azt felelte, náluk sokszor mondják, hogy belegyappantanak valamibe. Tehát a gyapon, gyopon, gyapont, ardescit, ardere facit igék, melyet különben csak írott nyelvemlékekből ismerünk, mely tehát negyedfél századon át lappangott, itt ismét megjelenik, mint egyik vidékünk közdivatú szava.” Wichmann Gy. 1908-ban több példát említ, hogy a gyaponok szó ma is él, egyebek között a moldvai csángók körében is.

A Teleki-kódexben, amely a XVI. század huszas éveiben készült a marosvásárhelyi ferences beginák számára, a harmadszerzetbeli hugok regulái között ezt olvassuk: „Olvassad szenteknek életeket és tanulságokat, hogy innétén ájtatosságra gyaponjál.”

Ámde van a magyar nyelvnek más *gyap*-szótöve is, amelyet Gombocz Zoltán derített ki 1907-ben. Ugyanis a magyar gyapjú rokona a kún jabooli-nak, amelynek töve, a *jap*, azt jelenti: befedni. Az ozmán törökben is a gyapjú japagi. Származtatható tehát a gyopár a gyapjú és gyapot szavakban őrzött *gyap*-tőből is; ebben az esetben a gyopár eredetileg gyapjas vagy gyapotszerű növényt jelenthetett. A gyopár gyapjassága annyira általános a köztudatban, hogy néhol ma is gyapjúfű a neve, így franciában *herbe à cotton*.

A gyopár szót írott nyelvemlékeinkben először mind helynevet találjuk. Az első adat az oklevélszótár szerint *Gyparthezew* 1346-ban, a ma helynévként legismertebb alak, a Gyopáros, 1493-ban tűnik fel. Napjainkban legnevezetesebb a békésmegyei Gyopáros-fürdő Orosháza mellett. Ismervén a magyarság ama szokását, hogy a helyneveket többnyire személynévként is szerepelt a középkorban, de ennek írott nyoma nem maradt.

Mint növénynév először a XV. században jelentkezik. A schlägli szójegyzékben: *cicadus*, *gopar*, a beszerceiben: *secatus*, *gyopar*. Mind a *cicadus*, mind a *secatus* a középkori *stoechas* rontott írásalakja, ez pedig görög-római hagyományok alapján a mediterrán országon a gyapjas levelű és sárga, szalmás fészű *Helichrysum arenarium* nevű növényt jelentette.

Ismerjük a gyopár használatát; az ókori és középkori botanikai irodalom megőrizte, mi hasznát vették. Például Plinius, aki *heliocrysum* néven írja le, ezt tanítja róla: „Ágai fehérek, levelei hasonlítanak az *abrotanum* leveleihez és fehérlelk, körben álló virágsomói a napsugárban arany módjára fénylenek és sohasem hervadnak el, ezért szívesen koszorúzzák velük az istenek szobrai, különösen Ptolomaeus, Egyiptom királya, használta erre a célra. Cserjék között nő; borbán véve vizeletet és hősármot hajt, eloszlatja a keményedéseket és a gyuladásokat, mézzel égési sebekre rakják, valamint kigyómarás és ágyékfájás ellen isszák.” Ilyesmi az, amit a görögök, rómaiak és a középkori szerzetesek tudtak a gyopár hasznáról.

A magyarság azonban egészen másnemű hasznát ismeri elsősorban s mint már a szó nyelvtani magyarázata közben idéztem taplópótléknak használta és használja valahol eldugott szegény helyeken napjainkban is. Ez pedig határozottan arra vall, hogy a magyarság körében a gyopárnak nemcsak nyelvészeti, hanem használati eredete is messze keleten keresendő. A fűvekből készített taplópótlék kétségtelenül pusztai találmány. Erdős-hegyes vidéken elég taplógombát szedhetni a kovához és acélhoz. Ellenben a pusztán hiányzik az erdő és a fákön növő taplógomba, ott tehát másként kell gondoskodni a szikra felfogásáról és a tűz megőrzéséről.

Sajnos, a tapló legkevesebb figyelemre méltott darabja a tűzgerjesztő hármasszorszármnak. Az utazók és népismertetők figyelme főként az acélra és a kovára fordul. Népkutatóink közül csak Timkó György foglalkozott a taplóval, kimutatván, hogy a magyarság körében a különféle taplótestű fagombákon, valamint a reves fán kívül növények szárított molyha is használatos taplónak, így az üröme és a gyékény buzogányé, amelyet a nép némely vidékén páklya (fáklya) néven ismer.

A páklyatapló következőképpen készül: „Megszedték az érett páklyát – írja Timkó – s azt vízben jól kifőzték. Kifőzés után a vizet kifacsarták belőle s napon megszáritották. Azután lugot készítettek hozzá szőlő venyigéjének, bab bűgájának, vagy lemorzsolt kukoricacsutkának hamujából. E lűgban áztatták félnapig a már kifőzött páklyát, majd innen is kivéve, újból kifacsarták, megszáritották és kitisztították. Ekkor készen volt a sárgásszínű, sercegeve égő, kellemes szagú páklyatapló, amint az Alföldön nevezik. Ugyanezt páklyataplónak hívják a Bodroghözben Zemplénben, örménytaplónak másutt.”

Az ürömtaplóról sokkal régebbi feljegyzéseink is vannak. Már a XVIII. században feltűnt mint a magyar nép körében elterjedt taplópótlék. Raymann Ádám, eperjesi orvos külföldön ismertette: „A Tisza környékén lakó köznép, – írja 1730-ban latin nyelvű költeményében – amely ott a szélteben elterülő mezőkön éveken át szokta legeltetni barmaid, vagy a környékbeli hegyeken napszámba dolgozik, véletlen folytán vagy valamely mester útmutatása nyomán megismerte az ürömöt, és azon kívül, hogy könnyen ég, azt is, hogy kitűnő a tűzfogó képessége, ezért ezt tapló módjára használja igen szerencsésen, amihez nem kell semmiféle olyan fáradságos előkészítés, aminőt például a kínaiak moxája kíván, hanem elegendő, ha a fehér üröm száraz leveleit a belső kéregig meghántják, amit egyszerűen kézben való dörzsöléssel érnek el, mert közben a leveleken lévő gyapjú leválik és azután a kovából kicsiholt szikrát könnyen felfogja. E tapló segítségével készült lánggal élesztik a szükséges tüzet, vagy a dohányt gyújtják meg vele, amelyet most már széles körben használnak, hogy elűzzék vele a hosszú idő unalmát, a napi gondokat, vagy hogy könnyítsék vele a kemény munka terhet, sőt akkor is rágyújtanak, amikor éhségüket akarják elűzni.”

Raymann tudósítása óta a magyar füveskönyvekben többször elírták az ürömtaplót. Csapó József 1775-ben ezt írja róla: „Ürömtaplót ezen a földön a pusztákban ebből – vagyis a fekete ürömből (*Artemisia vulgaris*), – készítenek: tudniillik a száraz kóróit megégetik, a meleg tüzes hamvát a tenyerek között, az előre megdörzsöltetett fekete üröm levelei közébe teszik és ismét azon módon dörzsölik a két tenyér között, míg a levelek úgy össze nem mennek, mint egy sodrott szosz vagy fonál.”

Kissé rövidebben, de ugyanezt írja Veszelszki Antal is 1797-ban: „Az alföldi pusztán lakó emberek a kóróit megégetik s a hamvát az üröm leveleivel mindaddig dörzsölik, míg jól meg nem szoszósódnak és ezt ürömtaplónak hívják.” Az újabb irodalomban már csak a névvel találkozunk a fekete és fehér üröm népies nevei között, így Wagner János növényhatározójában: tapló és kálomista tapló. Drávetzky Béla 1931-ben levélben közölte velem, hogy az Érmelléken is használatos volt az ürömtapló: „Egy alkalommal látom, hogy az egyik vincellér pipára gyújt, acélt, kovát vesz elő és valami kócszerű holmit tesz a kovára s úgy csiholja. Megkérdeztem mi az. Ez, fiatal úr, ürömtapló.”

A pusztai taplópótlékokról ázsiai vonatkozású adataim nincsenek, de kétségtelennek látszik, hogy hasonló taplók: páklyatapló, ürömtapló, gyopártapló, az ázsiai pusztákon is használatos és használtak ott ilyesmit már az ősidőkben is. Ennek feltűnő bizonyítéka a moxa, amely a magyar ürömtaplót messze kelettel köti össze és már Raymann említi az ürömtapló meg a moxa hasonlatosságát, sőt tulajdonképpen a moxa európai megjelenésének köszönhetjük Raymann feljegyzését is. Erről olvasván, gondolt az ürömtapló leírására.

Az Ázsiában elterjedt moxa nevű gyógymód lényege, hogy a betegséget a test bizonyos helyein a *kínai üröm* gyapotszerű, könnyen parázslásra bírható szőrzetéből készült apró göngyölék elégetése által előidézett égési sebbel üzik el. A kínai üröm szőreit úgy gyűjtik, hogy a szárított növény leveleit és virágzatát kézzel finoman összemorzsolják, a morzsálékból pedig addig válogatják a durvább részeket, amíg szinte csak a szőrök maradnak az edényben. Ázsia más részein más anyagot használnak moxának, a kamcsadálók és lappok taplót, a hinduk sásbelet, az arabok kék gyapotkendőből hasított rongyot égetnek el a testen üröm helyett.

Európában többször hírt adtak az utazók a moxáról. Az arat moxát Prosper Alpini már 1580-ban megismerte Kairóban és 1591-ben le is írta. A kínai moxáról az utrechti Hermanus Buschovius (Buschof) küldte az első híreket 1674-ben és Kornmann hesszeni orvos derítette ki, hogy a moxa anyaga ürömlevél szőrzete. Így fordult Raymann figyelme a magyar ürömtaplóra. Újabban Molisch bécsi botanikusnak köszönhetünk részletes tudósítást a moxáról.

Azt hiszem, Raymann nem alaptalanul hívta fel a figyelmet a moxa és az ürömtapló párhuzamára. A magyarság még Ázsiából hozta magával a pusztai taplópótlékok ismeretét, sem az ürömtaplót, sem a páklyataplót, sem a gyopárét nem itt tanulta vagy szerezte. Bizonyára kuruzsolt is vele valamikor régi időkben, mikor még a nyugati gyógyszerek nem terjedtek el a középkori kolostorokból a nép körében.

Az ezek alapján kétségtelenül keleti hozománynak mondható gyopár: mind a szó, mind a növény, a Duna-Tisza földjén sem vészett el, hanem tovább fejlődött a nyugati tudomány hatása alatt. A XVI. században a német füveskönyvek tudományát magyarba átültető protestáns papok és tanárok már háromféle gyopárt ismernek, kétféle sárga és egy fekete gyopárt. A sárga gyopár nem más, mint a középkori *stoechas*, tehát a már említett *Helichrysum arenarium*, de Bejthe István nomenclatorában 1583-ban a *Sedum minus causticum*, vagyis a *Sedum acre*. A fekete gyopár a ma szurokfű néven ismert *Origanum vulgare*, melynek nevét és használatát Bejthe így magyarázza: „Origanum silvestre, cuius decocto ungaricae muliercaulae ad filum lanamque pullo colore inficiendam utuntur, fekete gyopár.” Melius részletesebben leírja a növényt és használatát. Csapó pedig így tolmácsolja Bejthe szavait: „Lugjával a gyapjat s fonalat feketés színre változtatni lehet.”

A sárga gyopár a magyar botanikai irodalomban a nyugati füveskönyvek ismertetése nyomán főként mint orvosság szerepel. De Veszelszki 1798-ban mást is ír róla: „Itt nálunk a száraz homokos kaszállókban, kivált Szeged és Pest között levő pusztákon legtöbbet láttam szedni és teremni, a tetején bokrosan állanak a szép fénylő sárga virágok, ezek a színeket mindétig megtartják, ahonnet a téli lakodalmakban, midőn a föld népe a bokréta- és koszorúkötésben foglalatoskodik, akkor majd csaknem első helyet visel a sárga gyopár.”

A XVIII. század vége felé Benkő József, aki elsőnek kísérelte meg Linné rendszerét átültetni a magyar botanikába, a *Gnaphalium* növénynemzetség magyar neveként javasolta a gyopárt és ezzel gyopárrá lett a botanikában mindaz a növény, amelyeket Linné a *Gnaphalium* nemzetségbe foglalt össze. Így született meg Diószegi-ék füvészkönyvében a sokféle gyopár, közöttük a „havasi gyopár” is, amely később egészen lefoglalta magának a közhasználatban a gyopár nevet, az ősi gyopár pedig, a sárga *Helichrysum arenarium*, amely több mint ezer éve szolgálta a magyarságot, most még a növénytani munkákban is a németből fordított, művirágműhelyekből származó, gyári műszóval, a szalmavirág névvel kénytelen megelégedni.

Miként a kökörcsin esetében, a gyopáréban is felvethetjük azt a kérdést, vajon nem történhetett meg, hogy bár ismeretét a keleti pusztaságokon taplóvolta tartotta fenn, szép aranysárga fészekvirágzata is magára hívhatta olykor-olykor egyik-másik magyar ős figyelmét? Bizonyos igennel nem felelhetünk erre a kérdésre, mert a Veszelszki leírásában megőrzött gyopárvirág kétségtelenül nyugati hatás alatt keletkezett. De nemet sem mondhatunk rá.

Virág, kökörcsin és gyopár szavaink ősisége még nem bizonyít valamely ősmagyar virágkultuszt, a pogány-barbár magyarságnak nem volt semmiféle olyan virágkultusza, amely határozott alakot és testet öltött volna. Ilyesmi csak hosszú ideig megtelepedett életmódot folytató, növénytermelő, kertészkedő nép körében alakulhat ki. A magyarság addig, amíg meg nem keresztelkedett, hű maradt az állatkultuszhoz és a turulmonda a tanúság, hogy még a Duna-Tisza földjén sem felejtette el hamarosan, amikor már régen megnyitotta szívét a nyugati virágkultusznak.

De virág, kökörcsin és gyopár szavaink ősisége köteleességünké teszi, hogy a magyarság virágkultuszának csiráit már a pogány-barbár ősmagyarságban feltételezzük. Nem a magyarságon mult, hogy a virágkultusznak ezek a sejtelemszerű kezdetei sohasem ölthettek véglegesen alakot, hanem nyom nélkül felszívódtak a középkori nyugati keresztény virágkultusz áhitatába. A magyarság erejénél nagyobb erők döntötték el a Duna-Tisza földjén a magyarság sorsát s ezek hozták magukkal azt a virágkultuszt is, amely később egészen elfoglalta a magyarság szívét és elültette abban a magyarság legkedvesebb virágait.

2. fejezet - 2. Isten fája.

Kolostori kultúra – Kert – Kolostorkert – Növénykert – Capitulare – Pray-kódex növénynevei – XV. század szójegyzékei – Capitulare és szójegyzékeink flórája – Középkori herbák a parasztkertben és falusi temetőben – A népies herbák egyetemessége – Isten fája – Ciprusfű – Kövi rózsa.

Abban az időben, amikor a magyarság megjelent a Duna-Tisza földjén, már régen eldőlt az Alpoktól és a Himalájától északra lakó pogány-barbár népek állatkultuszának sorsa. A barbárok nyers ereje romba döntötte a pogány Róma hatalmát, amely akkor Hispániától Indiáig terjedt, barbár csapatok özönlöttek el mind Itáliát, mind Nyugatáziát, mind Indiát, de az állatkultusz, ez a talán még paleolit örökség, mégis pusztulásnak nézett elébe s csakhamar el kellett oszlania az ókor civilizált népeinek békés növénykultusza mögött.

Civilizáció, béke, növénykultusz a barbárok támadásai elől a kolostorokba menekült, nyugaton a keresztény, keleten a buddhista kolostorokba és ott sikeresen ellentállott a rombolásnak. Az ókor pazarló gazdagságú virágkultusza sem veszett el egészen a barbárok támadásai nyomán, hanem az a kevés, ami elfért a kolostorok lakóinak lefokozott igényű életében, megmenekült és tovább hirdette az ember és a virág elmulthatatlan barátságát.

Rövidesen sor került a kolostori civilizáció előretörésére is. Körülbelül a VI. századtól kezdve megindul az északi barbárok megtérítésének munkája. Mind Európában, mind Ázsiában. Itt a keresztény, ott a buddhista hittérítők hozzák északra az új hitet és ezzel a növénykultuszt. S miként előbb Nagy Konstantinus, most az Alpoktól és a Himalájától északra uralkodó fejedelmek veszik pártfogásukba a kolostorokat és megindul a végleges letelepedés nagy átalakulása.

A kolostorban a növénykultusz székhelye a kert. Miként a kolostori kultúrán épült fel egész civilizácónk, azonképpen egész kerti kultúránk is a kolostorkerten alapul. Nem mintha a barbár népeknek nem lettek volna kertjeik, hanem mert ezeket az alárendelt szerepet játszó gyümölcsösöket egészen elfeledtette a gazdag kolostorkert. Amennyire ugyanis megállapítani sikerült, a hittérítés és kolostorok alapítása előtt az Alpoktól északra kertnek nevezték a többé-kevésbbé elkerített s néhány gyümölcsfával beültetett pázsitos teret (4. kép).

A magyarság utolsó hajtott meg fejét a kereszt előtt, nyugaton akkor már többfelé zöldültek a kolostorkert növényei, amelyek megjelenendők voltak a Duna-Tisza földjén is. De a magyarság sem itt tanulta meg a kertészet első elemét, a kertnek használt föld elkerítését. A kert is azon szavaink közé tartozik, amelyeket a magyarság már Levediában ismert és használt. Csak az a kérdés, milyen értelemben. Nagyon primitív népek is ismerik a kerítés fogalmát, mert a vadállatok ellen a kerítés egyik legfontosabb védelmük. Sőt azok a törzsek, amelyek kártékony vadban bővelkedő vidéken élnek, sokkal nagyobb mértékben használják a kerítést, mint a civilizáció magasabb fokára jutott, de olyan területen élő nép, amely már kiirtotta a kártékony vadakat és teljes mértékben tiszteli a magántulajdont.

Kerten tehát kezdetben nem értettek egyebet, mint kerítéssel védett helyet. Hogy azonban mit védett a kerítés, lényegtelen volt a kert szó használata tekintetében. Györffy István megállapításai szerint a magyarság a régi időkben főként azt az elkerített helyet nevezte kertnek, ahol a jószágot teletették. Azt tartja, hogy a magyar városi település alapja a régi nomád kor téli szállása, ahol középen foglaltak helyet hajdan a sátrak, később a

házak, ezek körül terültek el a kertek, ahol a jószág telet s itt halmozták fel természetszerűleg a takarmányt, a tüzelőanyagot, nádat, szalmát. Később a kertekben épültek az ólak a jószág számára s itt végezték a cséplést. Ezt a települési rendet Györffy több magyar város mai alaprajzán is felismerte. Mikor Mária Terézia megszüntette a földközösségeket és a magántulajdonba kerülő szántókra, szőlőkre kirajzott a tanyák népe, a régi „kertek” beépültek és a szabálytalan településű belváros körül felépült a sugárutas külváros.

A kerítés tehát a magyarság körében is kétségtelenül főként a háziállat védelmére készült a régi időkben. Ez azonban nem zárja ki, hogy már nagyon korán néhány gyümölcsfa is állhatott volna a régi magyar kertben. Sőt nagyon valószínű, hogy alma- meg körtefa már Levediában sem hiányzott a magyar kertekben, ugyanis alma és körte szintén a török rokonságú szavaink közé tartoznak s tudjuk, hogy már a neolitik kor ősembere ültetett Európában almafát. Egyébként ma is gyakran látunk ólak, istállók mellett néhány gyümölcsfát a legkopárabb magyar udvarokban is.

Hosszú időbe került, amíg ebből az ősi, még teljesen az állatkultusz hagyatékaként őrzött kertből a Duna-Tisza földjén házikert, majd a tehetősek körében virágskert lehetett s ennek a fejlődésnek elindítója, évszázadokon át irányítója a kolostorkert volt (5. kép.).

Nem mintha a magyarság mindenféle kerti növényét a Duna-Tisza földjén ismerte volna meg. A hagymát és a tormát, e szavak török rokonsága nyomán már messze keleten is ismerte és használta. De ez még nem bizonyíték arra, hogy kertben termesztette. Még arra sem, hogy egyáltalában termesztette, mert a természetben is könnyen megszédhette. Azokon a tájakon, ahol a magyarság a pogány-barbár korban élt, ma is szokásos ezeket a fűszernövényeket a természetben szedni. Még inkább mondható ez a salátaféle növényekre, amelyeket az ősi magyarság kék néven ismert. Levediában bizonyára kereskedelmi úton is szerzett fűszert, tanúsítja a bors, amely szintén régi török eredetű szavunk s a melyet a keleti kereskedő éppúgy eljuthatott Levediába, mint a nyugati országokba.

Azonban főzelék-, fűszer- és gyógynövénynek arra keleten nem sok szerepe lehetett a magyarság életében, mindennek csak a Duna-Tisza földjén nőtt meg a jelentősége, mikor a letelepedés új életmódot parancsolt. Néhány szláv szavunk bizonyítja, hogy itt legelőször szláv közvetítéssel jutott a magyarság a kolostorkerti növényekhez. Csombor, varádics, ister, bab, káposzta kolostorkerti növények és szláv nevük ma is kicseng a magyar szavak közül. Ebből akár azt is következtethetjük, hogy eleinte és sokáig a meghódított szlávok köréből kerültek ki a magyarság első kertészei.

Ámde ennek a jelenségnek nem kell különösebb fontosságot tulajdonítani. A szlávok csak közvetítői voltak ezeknek a neveknek és ebbe a helyzetbe azért jutottak, mert közelebb esvén nyugathoz, hamarabb hajtottak fejet a kereszt előtt és mire a magyarság megtelepedett a Duna-Tisza földjén, a szlávok körében már érezte hatását a kolostorkert. Közvetlenül a latinból kölcsönzött sok növénynevünk bizonyítja, hogy a kolostorkert milyen hosszú ideig hatott a magyarságra közvetlenül is.

Sajnos, Magyarországon mindaddig egyetlen feljegyzést sem sikerült felkutatni középkori, egyébként nem szegényes és ma már jól ismert irodalmunkban a hazai egykori kolostorkertekről, noha természetesen a magyarországi kolostorokban éppen úgy telepítettek kerteket, mint másutt nyugaton és délen. Mivel azonban a középkori szerzetesek élete alapjelenségeiben egészen nemzetközi volt, kétségtelen, hogy a magyarországi bencések kertjeinek flórája sem különbözött az átlagos kolostorkerti növényzettől és így a nyugaton felkutatott kolostorkerti adatokból joggal következtethetünk arra, hogy milyenek voltak a magyarországi kolostorkertek és azt is megállapíthatjuk, hogy milyen lehetett azok hatása a magyar kertre és a magyar növény- és virágkultuszra.

A kolostorkert eredetében a császári Róma hagyatéka, kertészeti rendszere és növényei azonosak az itáliai ókori parasztkertekkel, ami római kertészeti írók munkáiból, például Columellá-éból könnyen megállapítható. A gazdagok díszkertjei, a császárok és hatalmasok villakertjei szinte nyom nélkül elpusztultak a népvándorlás áradataiban, de a római parasztkert nemcsak hogy helyet kapott a kolostorok lakóinak életében, hanem több tekintetben alapvető fontosságot nyert. Bizonyos fejlődésen is átment a római hagyatéka, kivált mikor az Alpoktól északra új klíma alá kerültek a mediterrán növények. Itt sok római növény nem honosodhatott meg, ezeket újakkal kellett pótolni és a változó környezet is érezte hatását.

A kolostorkert növényeinek jegyzékét legbővebben őrzi az a királyi rendelet, amelyet a VIII. század végén valahol nyugaton vezérfonalul adott ki birtokai igazgatására valamelyik Karoling-király. Valamikor azt vélték, hogy Nagy Károly, de ma már sokkal valószínűbbnek látszik, hogy Jámber Lajos kiadója a kezdő szavairól *Capitulare de villis* néven ismert királyi rendeletnek és körülbelül 795-ben kelt. Az a terület, amelyre utasítást ad, Franciaország déli része, bizonyos Aquitania. De már néhány év múlva lemásolták és a másolat révén ismeretessé vált Németországban is.

Azonban a *Capitulare* látszólagos nagy hatását az egész európai kertkultúrára első sorban nem a királyi parancs magyarázza. Annak a körülménynek, hogy a középkorból – még jóval későbbi évekből is – ismeretessé vált kerti növényjegyzékek flórája kivétel nélkül mind párhuzamos a *Capitulare* növényjegyzékével és hogy sokáig a németek is úgy tekintették a *Capitulare* szövegét, mintha az Németországban is királyi rendelet erejével bírt volna, más a magyarázata. Nem a királyi szó fontos történelmi és kertgazdasági tekintetben a *Capitulare* szövegében, hanem a bencések kertészeti tudománya. Kétségtelen, hogy magát a *Capitulare*-t is valamelyik nagytudású bencés fogalmazta, aki a rendeletbe mindazt a gazdasági tudományt beleöntötte, amelyet a bencés kolostorok Itáliából magukkal hoztak s amely a mediterrán klímájú Aquitániában egyáltalán nem szorult módosításra.

A *Capitulare* ama része, amely a kerti növények jegyzékét adja, következőképpen hangzik eredetiben:

Volumus, quod in horto omnes herbas habeant, id est lilium, rosas, fenigraecum, costum, salviam, rutam, abrotanum, cucumeres, pepones, cucurbitas, fasilolum, ciminum, rosmarinum, careium, cicerum italicum, squillam, gladiolum, dragantea, anesum, coloquentidas, solsequiam, ameum, silum, lactucas, git, eruca alba, nasturtium, parduna, puledium, olisatum, petresilinum, apium, levisticum, savinam, anetum, feniculum, intubas, diptamnum, sinape, satureiam, sisimbrium, mentam, mentastrum, tanaritam, neptam, febrefugiam, papaver, betas, vulgigina, ibischa, malvas, carnitas, pastenacas, adripias, blidas, ravacaulos, caulos, uniones, britlas, porros, radices, ascalonicas, cepas, alia, warentiam, cardones fabas maiores, pisos maurisicos, coriandrum, cerfolium, lacteridas, sclareiam et ille hortulanus habeat super domum suam Jovis barbam. De arboribus volumus, quod habeant pomarios diversi generis, pirarios diversi generis, prunarios diversi generis, sorbarios, mespilarios, castaneanos, persicarios diversi generis, cotonarios, avellanarios, amandalarios, morarios, lauros, pinos, ficus, nucarios, ceresarios diversi generis.

Hajdanában, mikor még nem vették figyelembe a kolostorkert egyszerűségét, a közép-európai klíma alatt szabadban nem tartható növények előfordulását e jegyzékben azzal igyekeztek megmagyarázni, hogy a szerzetesek azokat üvegházakban tartották. Ámde kétségtelen, hogy az üvegház sokkal későbbi szerzemény Közép-európában és a római kert amaz elemei közé tartozik, amelyek a népvándorlásnak áldozatul estek s később, a renaissance folyamán az irodalmi emlékek hatása alatt újultak meg. Hogy tehát a *Capitulare* növényei között olyan nevek is előfordulnak, mint rozmarin, babérfű, pinia, csak azt jelenthetik, hogy a *Capitulare* mediterrán táj számára készült.

Ez egyszersmind részben a magyarázata annak is, hogy más középkori kerti növényjegyzékek szegényebbek, mint a *Capitulare*, bár kétségtelen, hogy a középkorban még nem vették olyan mértékben figyelembe a klíma hatását, mint ma és eleinte például a szőlőtermelést olyan északi övekben és magas helyeken is erőltették, ahol már nem érik meg rendesen a szőlő. Ennek következménye, hogy a középkor óta délre tolódott a szőlőtermelés közép-európai északi határa.

Már a *Capitularéban* is szerepelnek olyan növények, amelyeket a rómaiak nem ismertek, legalább a római botanikai irodalomban nem találjuk nyomukat. Ezek eredetét részben már nevükkel elárulja a *Capitulare* szerzője, amikor a *piros maurisicos*-t említi. Vagyis a kolostorokban ekkor már olyan növényeket is termesztettek, amelyek ismeretét az araboktól szerezték. Ilyen lehet a mór borsón kívül a *dragantea* is. Egyesek szerint a *Capitulare dragantea*-ja az ókori *Arum dracunculus*, mások azonban a tárkonyt vélik benne, amelyet szintén az arabok hoztak magukkal keletről.

Azonban más új, az ókorban ismeretlen növény is akad a Capitulare névjegyzékében, így a vasrádics, amely a jegyzékben *tanarita* néven szerepel. Ez minden bizonnyal középeurópai szerzemény a kolostor-kertben és elsőnek tekinthetjük azok sorában, amelyek később a kolostori növénytudomány fejlődése folyamán egyre gazdagabbá tették a kolostorkerti növények jegyzékét.

Magyarországba valószínűleg nem jutott el Capitulare még másolatban sem, de a bencések itt is megjelentek és Szent István körülbelül ugyanolyan szerepet juttatott nekik az ország megszevezési munkálataiban, mint vagy kétszáz évvel előbb nyugaton a Karoling-ok. Kétségtelen tehát, hogy a kolostorkerti növények Magyarországon is már korán megjelentek s a kolostorokból idővel éppen úgy kijutottak a nép közé s ott éppen úgy meghonosodtak a kertekben, mint másutt nyugaton, Németországban, Franciaországban, Angliában és az északi országokban.

Ennek következtében bizonyítékát nem adhatjuk, de közvetve több adattal igazolhatjuk. Ahány növénynév latin vagy magyar nyelvű középkori kódexekben hazánkból ismeretes, kevés kivétellel mind olyan növényre vonatkozik, amely a kolostorkerti növényjegyzékekben nyugatról is közismert. Mint már említettük, sok kerti növényünk magyar neve a latin név átvétele, mint rózsa, lilium, zsálya, ruta, kömény, csicséri, ánizs, petrezselyem, léstyan, fénik, menta, mályva, pasztinák, naspolya, gesztenye, mandula, füge, cseresnye. Végül miként nyugaton, azonképpen Magyarországon is mai napig is őrzik a parasztkertek a középkori kolostorkerti hagyatékot.

Növényneveket szórványosan sok középkori iratunkban találunk, kivált fák neveit, amelyek a határok megállapításában nagy szerepet játszottak. De olyan középkori szöveg, amelyben kolostorkerti növények nagyobb számmal említetnek, csak az első magyar szövegű nyelvemlékéről nevezetes Pray-kódexben olvasható. Ez a XII. és XIII. század fordulóján készült kódexünk egyebek között naptárt is őriz azokból az időkből és a naptári részében minden hónaphoz egy-egy egészségügyi szabály is csatlakozik, amely előírja, mikor ajánlatos és mikor nem az érvágás, mikor kell hideg, mikor meleg fürdőt venni, mely hónapban milyen étellel kell élni és milyen teákat inni, hogyan kell a gyomrot rendben tartani.

A nagyon egyszerűen fogalmazott, néhány soros egészségügyi szabályok eredete ókori szerzők munkáiban található, de közönségesen Beda Venerabilis (647–735), a középkor nagy bencés enciklopedistája szerepel közvetlen forrás gyanánt. Azonban mai napig vitás, vajon a *Computus vulgaris seu Ephemeris* című munka, amelynek hónapokra elosztott egészségügyi szabályaiból, miként Zalán Menyhért kimutatta, a Pray-kódex egészségügyi szabályait kivonatolták, valóban Beda műve-e. A mi szempontunkból ez a kérdés mellékes lévén, csak annak megállapítására szorítkozunk, hogy első naptárunk egészségügyi szabályai, amelyek a később mind népiesekké váltak, a bencések egyszerű életének voltak előírt egészségügyi szabályai.

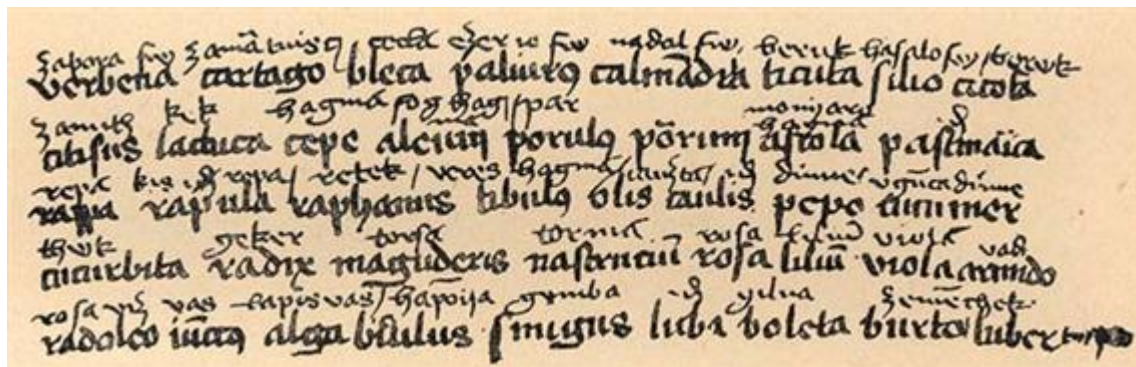
Ezek a szabályok vetnek világot arra, miért volt szükség a kolostorkertekben azokra a gyógynövényekre, herbákra, amelyeket minden kolostor kertjében tartottak és miért jutottak idővel ezek a herbák a nemesek és a nép kertjeibe is, mikor a kerti kultúra a várakban és a községekben is meghonosodott. A szerzetesektől eltanulták ezeket az egyszerű egészségügyi szabályokat és az életmódot a legkülönbözőbb körökben s annak kielégítésére elengedhetetlen volt a kolostorkertek minden herbája.

A Pray-kódex egészségügyi szabályaiban 27 növény nevét találjuk: *gingiber* (gyömbér), *reuponticum* (rebarbara), *agrimonia* (apró bojtorján), *radix* (reték), *ruta* (ruta), *levesticum* (léstyan), *vetonica* (botanika), *bibinella* (földi tömjén), *absincium* (fehér üröm), *funiculum* (édes kömény), *lactuca* (saláta, középkori nevén kék), *sinape* (mustár), *salvia* (zsálya), *savina* (nehézságú boróka), *apium* (zeller), *uve* (szőlő), *caulis* (káposzta), *malva* (mályva) *pulegium* (csombormenta), *clara* (skarlát, zsálya), *costum* (Boldog Anya mentája), *mastix* (mastix), *piper* (bors), *gariofilum* (szegfűszeg), *cinnamonum* (fahéj), *gysopus* (izsóp), *satureia* (csombor).

A felsorolt 27 növényt kell az első magyar gyógynövényjegyzéknek tekintenünk, amelyek – eltekintve a főzeléknövényektől – a kolostorok „gyógyszertárában” nemcsak a szerzeteseknek, hanem mindazoknak rendelkezésére állottak, akik lelkük egészségén kívül testi egészségüket is a szerzetesekre bízták. A jegyzékben több olyan növény nevét is olvassuk, amelyek terméke messze idegenből származott s származik manap is Európába. Ezeket akkoriban arabok közvetítették nyugatra. Ilyen a gyömbér, rebarbara, mastix, bors, a középkori kereskedelem egyik legfontosabb, még értékmérőnek is használt cikke, a szegfűszeg és a fahéj.

A többi azonban a kolostorkertek növénye. Ezek közül 15 már a Capitulare növényei között is megtalálható, mások azonban későbbi szerzeményei a kolostorkertnek, noha ismeretük szintén nagyrészt az ókorra visszavezethető. Új szerzemény az apró bojtorján, botanika, földi tömjén, melyre később Csaba íre néven a magyar mondák között nagy jövő várt, fehér üröm és az izsóp.

A későbbi időkben a magyar kolostorok növényeire nézve legfontosabb forrásaink a XV. század szójegyzéke, a század eleji schlagli szójegyzék (6. kép), amelyet a felsőausztriai Schlagl falu premontrei rendházában találtak és Szamota István 1894-ben tette közzé; valamint a besztecei szószeret, amelyet Besztece-naszód vármegye levéltárában őriznek és Finály Henrik adta ki nyomtatásban. Ezek a jegyzékek, mint említettük, valamely bajorszármazású latin-német szójegyzék átdolgozásai latin-magyarra és mindkettő tankönyvül szolgált az iskolai latin tanításhoz, a középkor legfontosabb iskolai feladatához. A schlagli szójegyzék bővebb, 2140 szót tartalmaz fogalomkörök szerint, tehát didaktikailag elosztva. A növénynevek jegyzéke meglehetősen gazdag, de nem teljesen azonos a kettőben, egyesek a schlagliben, más növénynevek a beszteceiben hiányzanak. A két szójegyzékben együtt körülbelül 200 növény nevét találjuk.

Nagyjából a besztecei szójegyzékkel egykorúak azok a glosszák, amelyeket a római Casanate-könyvtárban őrzött Korvin-kódexben lelt és közölt 1905-ben Schönherr Gyula. Casanate bibornok könyvtárát ma a római állami könyvtárban tartják fenn. A glosszázott Korvin-kódex tartalma a természet három országának termékei és azok alkalmazása az orvosi tudományban. Lexikonszerű összeállítás, amely a tárgyakat betűrendben sorolja fel. Itáliában körülbelül 1937-ben Vencel cseh király számára készült s Prágából került Budára Zsigmond könyvtárába. A glosszák magyar növénynevek, amelyeket Mágocsy-Dietz Sándor fejtett meg. A növényneveken kívül két állatorvosi receptet is írtak Magyarországon a kódexbe, melyek végén következő szavak olvashatók: „Premissa omnia sunt probata per heremitas sancti Pauli”, vagyis hogy az előrebocsátott recepteket kipróbálták szent Pál remetéi. A glosszák két bejegyzőtől származnak, egyik azonos a receptek írójával. A receptek közül az egyik a kökörcsin középkori használatát őrizte meg számunkra, ezzel az első fejezetben foglalkoztunk.

A római Korvin-kódex glosszái több mint 70 növény nevét jelentik, amelyek legnagyobb része azonos az említett szójegyzékek megfelelő növényneveivel, azonban eltérések is mutatkoznak, s olyan neveket is találunk a glosszák közt, amelyek itt először jelennek meg a magyar irodalomban, mint a medvetalp (*Acanthus sp.*), bazár vagy bazsár (*Paeonia*) stb.

Ha most egybevetjük a Capitulare növényjegyzékét az első latin-magyar szójegyzékekben és a római glosszákban őrzött növénynevekkel, kiderül, hogy a nem egészen 200 magyar növénynevének törzse olyan növényeké, amelyek neve már a Capitulareban megtalálható, világos bizonyosságául annak, hogy még a XV. században is a kolostorkert növényei volt a törzsszármazása a növényismeretnek. Szójegyzékeinket hat századnál hosszabb idő választja el a Capitulare időszakától, mégis a magyar szójegyzékek kerti növényeinek alig-alig nagyobb a száma, mint a 89 kerti növényről rendelkező Capitulare flórájában.

Az alábbi táblázat részletekben is feltárja a Capitulare és a XV. század latin-magyar szójegyzékeinek nagyfokú növénytani párhuzamát. A zárójelben foglalt nevek a Korvin-kódex glosszái közül valók.

Capitulare Latin-magyar szójegyzékek Modern név

1. XV. század

1. *lilium* lilium: lilium *Lilium candidum*

2. *rosa* rosa: rosa *Rosa centifolia*

3. *fenigraceum* (iva: gewregpaffywe) *Trigonella foenum graecum*

4. *costus* (herba sancte Marie: Bódog anya mentaya) *Chrysanthemum balsamita*

5. *salvia* saluia *Salvia officinalis*

6. *ruta ruta* Ruta hortensis
7. *abrotanum* ritimenium: feier irem Artemisia abrotanum
8. *cucumer* cucumer: vğurca Cucumis sativus
9. *pepeo* pepo: dinne Cucumis melo
10. *cucurbita* cucurbita: thewk Lagenaria vulgaris
11. *fasiolus* – Vigna catjang
12. *ciminum* comenum: kemen Cuminum cyminum
13. *rosmarinus* – Rosmarinus officinalis
14. *careium* – Carum carvi
15. *cicer italicum* cicerpisum: chicherborso Cicer arietinum
16. *squilla* – Urginea maritima
17. *gladiola* – Iris germanica
18. *dragantea* piretum: tarkon Artemisia dracunculus
19. *anesum* (anesium: anis) Pimpinella anisum
20. *coloquentida* – Colocynthis vulgaris
21. *solsequa* solyuum: kathang Cichorium intybus
22. *ameum* – Ammi majus
23. *silum* siler: menta Laserpitium siler
24. *lactuca* lactuca: kek Lactuca sativa
25. *git* (carm: borskemin) Nigella sativa
26. *eruca alba* – Eruca sativa
27. *nasturtium* nasturcium: torma Lepidium sativum
28. *parduna* draga: baytoryan Arctium lappa
29. *puledium* pellegium: kakufiw Mentha pulegium
30. *olisatum* – Smyrnum olusatrum
31. *petresilinum* petrosolum: petrosolum Petroselinum hortense
32. *apium* – Apium graveolens
33. *levisticum* leusticum Levisticum officinale
34. *savina* – Juniperus sabina
35. *anetum* coaltum: capor Anethum graveolens
36. *fenicolum* fenicillinum: kemen Foeniculum vulgare
37. *intuba* – Cichorium endivia

- 38. *diptamnus* paliurus: ezeriofiw Dictamnus albus
- 39. *sinape* (synapum: mustar) Brassica nigra
- 40. *satureia* saturnea: chombor Satureia hortensis
- 41. *sisimbrium* – Menthy crispa
- 42. *menta* menta: menta Mentha aquatica
- 43. *mentastrum* – Mentha silvestris
- 44. *tanarita* dancena: varadic Chrysanthemum vulgare
- 45. *nepta* carpana: menta Nepeta cataria
- 46. *febrefugia* – Chrysanthemum parthenium
- 47. *papaver* papauver: mak Papaver somniferum
- 48. *beta* bleta: cecla Beta vulgaris
- 49. *vulgigina* – ?
- 50. *ibischa* subremus: mazala Althaea officinalis
- 51. *malva* solesquum: apro malva Malva silvestris
- 52. *carnita* – Daucus carota
- 53. *pastenaca* pastinaica Pastinaca sativa
- 54. *adripia* atriplex: ister Atriplex hortense
- 55. *blida* bileda: labda Amarantus blitum
- 56. *ravacaulis* – kalarábi
- 57. *caulis* caulis: cauzta Brassica oleracea
- 58. *unio* cepe: hagma Allium fistulosum
- 59. *britla* – Allium schoenoprasum
- 60. *porrum* porrum: par Allium porrum
- 61. *radix* raphanus: retek Raphanus sativus
- 62. *ascalonica* ascola: monyaro hagma Allium ascalonicum
- 63. *cepa* cibulus: veres hagma Allium cepa
- 64. *alium* aleum: foghagma Allium sativum
- 65. *warentia* – Rubia tinctorum
- 66. *cardo* – Cynara scolymus
- 67. *faba major* fabum: bab Vicia faba
- 68. *pisus maurisicus* citrulus: bagolborsó Vicia narbonensis
- 69. *coriandrum* (coriandrum: zobragbors) Coriandrum sativum

70. *cerfolium* – *Anthriscus cerefolium*
71. *lacterida* eleborus: zektete fix *Euphorbia lathyris*
72. *sclareia* – *Salvia sclarea*
73. *Jovis barba* – *Sempervivum tectorum*
74. *pomarii diversi generis* pomum: alma *Malus pumila*
75. *pirarii diversi generis* pirus: keruelfa *Pirus sativa*
76. *prunarii diversi generis* prunus: ziluafa *Prymus domestica*
77. *sorbarii* sorbellus: berkenefa *Sorbus domestica*
78. *mespilarii* nespula: nespulafa *Mespilus germanica*
79. *castaneani* castanea: gestenie *Castanea sativa*
80. *persicarii diversi generis* persicus: barzcfa *Prunus persica*
81. *coloniarii* eoctaneum: bisalma *Cydonia oblonga*
82. *avellanarii* auellanus: maniarofa *Corylus avellana*
83. *amandalarii* amigdalus: mondolafa *Prunus communis*
84. *morarii* morus: szeder *Morus nigra*
85. *laurus* laurus: borostyanfa *Laurus nobilis*
86. *pinus* – *Pinus pinea*
87. *ficus* ficus: fige *Ficus carica*
88. *nucarii* nux: dio *Juglans regia*
89. *ceresarii diversi* cerasius: cheresinefa *Prumus avium*
- a. *merosius*: megfa *Prunus cerasus*

Ebből az összehasonlító táblázatból kiderül, hogy a Capitulare 89 növényéből vagy 60 azonosítható a XV. század latin-magyar szójegyzékeinek növényneveivel. Az egybevetés természetesen csak hozzávetőleges értékű és az eltéréseknek könnyű magyarázatát adni. Hogy a latin-magyar jegyzékekben a fagy iránt különösebben érzékeny növények nevei jórészt hiányzanak, könnyen érthető, mert a XV. században még nem használták Magyarországon a virágcserepet és virágvedret. Némely a Capituláréban szereplő mediterrán növény neve Középeurópában korán más növényre ruháztatott vagy a növényt más növénnel helyettesítették. Magyarországon feltűnő ebben a tekintetben a kerti zsáza és a torma helyettesítő szerepe. A torma ismeretét, mint erről szó volt, a magyarság keletről hozta magával a szlávág és a germánság is keletről kapta. Ugyanakkor nyugaton és délen a *Lepidium sativum* szolgált olyan feladatokra, mint keleten a torma. Ezért a magyar botanikai irodalomban a torma neve már korán megjelenik, a zsázsáé csak később, a XV. században. Eleinte mind a tormának, mind a zsázsának levelét és gyökerét is használták, később a tormának csak a gyökere, a zsázsának csak a levele került a konyhára. Mindenesetre tény, hogy a zsázsa a magyarság körében sohasem lett népies növény, aminek az is oka, hogy nem a kontinentális klíma alá való. A Capitulare *pinus*-a mediterrán mandolafenyő, a pinea. A középeurópai szójegyzékekben szintén már nagyon korán megjelenik ez a szó, ámde természetesen a középeurópai fenyőket jelenti, ezért olvassuk a magyar középkori szójegyzékekben is: *pinus*, zurukfa: *pix*, zuruk.

Még a fentieken kívül is figyelembe kell venni egyetmást. Így különösen azt, hogy a latin-magyar szójegyzékek növénynevei nagyrészt nem annyira növényfajok, mint inkább növénycsoportok nevei, ellenben a Capitulare nevei kétségtelenül szűkebb értelműek, növényfajok nevei. Különösen vonatkozik ez két névre: a köményre és a mentára. A *comenum*, kemen a latin szó alapján a Capitulare *ciminum*-ával azonosítható, de a magyar kömény

már akkor is jelentette a középeurópai *Carum carvi* köményt is. Mentának a középkorban és még sokáig azután is sokféle, rendszertanilag egészen különböző erősillatú növényt neveztek. Például még *Melius* is ezt írja: „Az házi ménta: egyik az hedyosmus görögül, az az gyönyörűséges illatú. Ez egyik a Bódog Asszony Méntája, a másik a fodorménta, harmadik a veres ménta, fekete és vízi ménta. A fodorménta jobb mindeniknél.” A szójegyzék magyar neveinek ennél a botanikai kiműveletlenségénél fogva elmondhatjuk, hogy tulajdonképpen nemcsak 60, hanem ennél nagyobb számú az a Magyarországon is elterjedt középkori kolostorkerti növény, amely már a Capitularében kimutatható.

A kolostorkerti növények négy csoportba osztályozhatók. A Capitulare elején találjuk a középkor két virágát, amelyekről a következő fejezetben külön lesz szó. Végén olvassuk a gyümölcsfák neveit. A többi közül könnyű kiválogatni a zöldség- és főzeléknövényeket. A maradék a herbák, amelyekről a herba-kertet *herbarium*-nak nevezték a kolostorban (7. kép).

A középkori herba névnek emlékét ma legjobban a herbatea őrzi, amely a régi európai teákat különbözteti a kínai teáktól. A herbákat ma gyógynövényeknek nevezzük, hajdan azonban a fűszernövények is ez alá a név alá tartoztak. Ennek magyarázata szorosan összefügg a középkori virágkultusz alapjaival.

A herbák ugyanis, kivált a középkorban, csupa erősillatú növény. Az illat akkor legfontosabb ismertető jele volt a növény gyógyító tulajdonságának, erejének. A kolostorkert herbáinak ősi törzsállománya a legerősebb illatú mediterrán növények, különösen az ajakosak, fészkesek és az ernyősök családjának fajtái. Ezek a növények illóolajaik kellemessége és üdítő hatása folytán váltak az ember jóbarátaivá a növényvilágban és a legerősebbeket tekintették a leghatékonyabbaknak. A középkori ember a maga együgyűségében a növényt az orrával vizsgálta, miként a földet a nyelvvel.

A herbák azért lettek nagyon becsesek a szemében, mert erősillatúak voltak s így erős gyógyító hatásokat tulajdonítottak nekik. S a herbák éppen illatuknál fogva bizonyos átmenetnek tekinthetők s a virág felé, a középkori herbakultusz az egyik első lépcső a virágkultuszhoz. Ez a magyarázata annak, hogy mai napig is gyakran találhatunk a virágos kertekben olyan növényeket, amelyek a középkorban a kolostorkert legfontosabb herbái, gyógynövényei voltak és ez a magyarázata annak, hogy a parasztkertekben, ahol még ma is élő valóság az együgyű herbakultusz, amelyeknek gazdái ma is az orrukkal becsülik a virágot, az újabb, tarka virágok között gyakran ráakadunk a régi herbákra.

Nem hiányoztak a herbák szinte a legújabb időkig az úri kertekben sem. A középkor későbbi századaiban, a lovagkorban, viszontlátjuk ezeket az erősillatú növényeket a várkertekben, bár itt már elkülönültek a díszesebb virágoktól és a háttérben kellett meghúzódnuk. De a botanikai irodalomban nemcsak a középkorban, hanem még a renaissance idején is a főszerepet játszó s bár a XV. század legjellemzőbb botanikai munkái, a *Hortus sanitatis*-ok után a XVI. században a füveskönyvek némi haladást jelentenek a növényismeretben, a herbakultusztól sohasem szakadhattak el. A barokk kor között, ennek következtében például a mi Pozsonyi kertünkben is a herbák már a második részbe, a veteményes kertről szólóba kerültek, de miként a barokk díszkertekben sem tűnt el nyomtalanul a középkori herbák emléke, azonképpen a Pozsonyi kert-ben is előkerül a virágokról szóló részben a rozmaring és a majoránna, a két legkedveltebb koszorú-növény, és a veteményes kert herbái közül nem egyről azt olvassuk, hogy vele az ágyak szélét ékesítik.

Ilyen utalásokban több mai kerti dísznövény szereplésének találjuk ősi kezdetét és magyarázatát. Például a kolostorkert herbái között fontos helyet foglalt el a skarlát zsálya (*Salvis sclarea*), amely azonban nemcsak erős illatával öltik az ember szemébe, hanem színpompájával is, nevét is rikító vörös színéről kapta. Pártája kékes, alsó ajka sárga, virágzatát feltünővé teszik a pirosuló vagy ibolyás murvák. A középkori várkertekben ennek megfelelően már úri virággá, dísznövénné lépett elő s a virágos kertben kaptot helyet. Később, mikor megindult a külföldi növények áradata a kertekbe, újabb és újabb, élénkebbnél-élénkebb színű „skarlát” zsályák kerültek melléje versenytársként, majd annyira kiszorították a középeurópai kertekből is, hogy hírmondó is alig akad belőle. Helyette most mexikói és délamerikai fajok öröslenek kertjeinkben, főként a *Salvia splendens*.

Ez és más alább elmondandó példák bizonyítják, hogy a kolostorkert herbáinak éppen a díszkertészet, a virágkultusz terén milyen fontos szerep jutott s kétségtelen, hogy az alapot ezekben kell keresnünk. Nem egészen összefüggéstelenül, nem véletlen folytán kerültek még az úri díszkertekbe sem az újabb idők exotikus

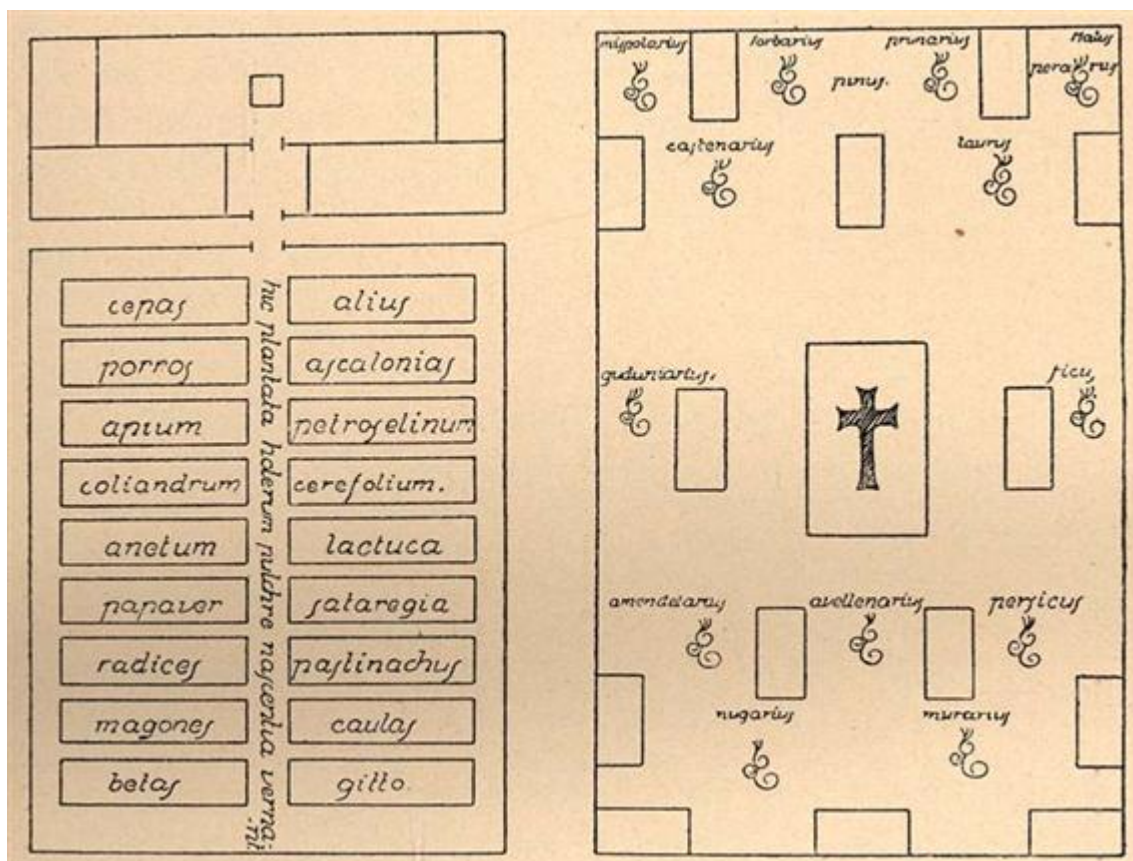
virágai, hanem mint a kolostorkerti növények, kivált a herbák díszesebb és pompásabb pótlásai. Aki azonban ismeri a virágok történetét, tudja, hogy nincs a legmodernebb díszkertetnek, a legragyogóbb virágkereskedésnek sem olyan növénye, amelynek ne lett volna valamilyen előde az egyszerű kolostorkertben. A parasztkert és az úrikert között napjainkban látszólag olyan nagy az eltérés, mintha más és más világból erednének. De a kolostorkert olyan kapocs közöttük, amelyből mindkettő származik, csak a parasztkertben ma is gyakran szerénykedik a kolostorkert ősi növénye, herbája, az úrikertben pedig már díszesebb helyettesei pompáznak s az igénytelen összukkulent, a falusi nádfedélen őrzött *Jupiter szakállát*, mai nevén kövi rózsát, a „százéves” áloé, az *Agavé americana* szégyeníti meg hatalmas méreteivel.

Hogy az európai parasztkertek a középkori kolostorkert közvetlen folytatásai, arra Anton Kertner, a botanika magyarországi történetében is nevezetes szerepet játszó, osztrák botanikus már 1855-ben felhívta a figyelmet. Hogy jutott a sok kolostorkerti régibb és újabb növény a parasztkertbe? Az úrikertek őse, a lovagkori várkert legtöbb esetben szerzetesek közvetlen, vagy legalább közvetett felügyelete alatt állott, tehát egészen természetes, hogy a kolostorkert folytatása, és a középkorban még alig gyarapodott néhány növénnyel. A parasztkertekben a herbák ismeretét sokáig szintén a szerzetesek tartották ébren. Különösen nagy szerep jutott ilyen tekintetben a kolduló barátoknak. Veszelszki Antal írja a lómentáról 1798-ban: „Sárgaság ellen pedig kész orvosság: tudják ezt a Maróthi lakosok, akiket erre egy kolduló barát tanított meg. Erre a végre a lómentát lábasban mindaddig lassú széntűzőn fedő alatt párolgatják, míg a levét jól elfövi, osztán két ruha között a gyomor fejére, de legjobb a köldök völgyére kötni. Probatum is Maroth.” Tehát még a XVIII. században is a kolduló barát terjesztette néhol a ma népiesnek mondott gyógyszer-receptet s bizonyára a gyógynövények magvait is. Az olejkárok, a barokk kor házaló gyógyszerárusai a felvidéki jezsuiták gyógyszertáraiból szerezték be a gyógyszereket, a jezsuiták pedig amit lehetett, a maguk kolostorkertjében termeltek. A protestantizmus sem tért el ebben a katolikus vidékektől. A protestáns lelkész hozzáforduló hívének a német *Kräuterbuch*-ból szedte össze a gyógyításra használt receptet és Gulyás Pál kétségtelenül helyes nyomon jár, mikor Mélius Herbariumának eredetét ilyesmiben keresi. De a XVI. század füveskönyvei egyenes folytatásai a kolostorkerti kultúrán alapuló *Hortus sanitatis*-oknak s így természetes, hogy a parasztkertekben protestáns vidékeken is viszonlátjuk a kolostorkerti ősi herbákat.

A herbákkal még a falusi temetőkben is gyakran találkozunk, a szegénység ma is gyakran ősi kolostorkerti növényeket ültet a sírokra, vagy a kereszt vagy fejfa mellé. Ennek természetesen szintén a primitív herbakultuszban találjuk magyarázatát. Alább az Isten fájáról szóló sorokban ezzel részletesebben foglalkozunk. Magyarországon is nagyon jellegzetes a falusi temetők herbaflórája. Erről mindenki meggyőződhet, aki a falusi temetőkben sétálgat. Hogy a nagyváros hatása sem ölheti ki egészen a nép ragaszkodását a kolostorkert ősi herbáihoz, bizonyítja, hogy Budapest közvetlen környékének falvaiban is mindenütt találunk a házikertekben és a temetőkben régi emlékü herbákat. Alábbi táblázat mutatja, mit találtam 1931 augusztusában a főváros környékén fekvő 12 faluban a házikertekben és temetőkben. A karika a házikertben, a csillag a temetőben látott növényt jelzi. A csombort a házikertben nem jegyeztem, mert mindenhol látható a házikertekben.

	Chrysanthenum balsamita	Salvia officinalis	Ruta graveolens	Artemisia abrotanum	Santolina chamaecyparissus	Santolina pinnata	Rosmarinus officinalis	Juniperus sabina	Satureia hortensis	Mentha sp.	Chrysanthenum vulgare	Hyssopus officinalis	Melissa officinalis	Physalis alkekengi	Barkázó fűzessző, a kereszt mellé szúrva
Törökbálint	.	.	.	.	*	*	○	.	*	*	*	.	.	.	.
Budakeszi	.	.	.	.	.	*	.	.	.	.	.	.	.	.	*
Solymár	.	.	○*	.	*	*	.	*	*	.	.	.	.	.	*
Üröm	*	*	.	.	.	.	.	.	.	.	*	.	.	*	.
Békásmegyer	*	*	.	○*	*	*	.	.	*	*	*	.	.	.	.
Pomáz	.	.	.	*	*	*	.	.	*	.	*	.	.	.	.
Szentendre	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Izbég	.	.	.	*	.	.	.	.	*	.	.	.	.	*	.
Szigetmonostor	.	.	.	○	.	.	○	.	.	.	.	.	.	.	.
Dunakeszi	.	.	.	.	.	.	○	.	*	.	.	.	.	.	.
Jászárokszállás	.	.	.	*	.	.	.	.	*	.	*	.	.	.	.
Nógrád	*	.	.	.	.	.	.	.	.	*	.	*	*	.	.

Kolostorkerti herbákat tehát minden magyarországi falusi temetőben találunk, ahol a virágkultusz bevonult a temetőkbe. Ez ugyan még ma sem mondható egészen általánosnak, sok helyen még napjainkban is gyümölcsösnek és kaszálónak tartják, kivált a régi temetőt. Ez középkori hagyomány. A szentgalleni aptáság a IX. század első negyedéből származó, valószínűleg valamely délvidéki táj számára készült, kolostori tervrajzot őriz, amely a sírokat a gyümölcsöskertben helyezi el (8. kép).

Magyarországon is a temetőkről szóló irodalom bizonyítja, hogy a középkor még nem ismerte a temetői virágkultuszt, ebben az irodalomban sok szó esik címerkőről, posztóról, a koporsóra szegezett címerekről, de virágról egy sem. A nevezett községekben nagyon városiasan virágos Dunakeszi temetője, ellenben Szentendrének mindhárom temetőjében sok a virágtalan sír, bizonyára a rác lakosság körében élő bizánci hagyományok következtében, Szigetmonostor két temetőjében a régi részek valóságos akácliget s bizony nemcsak az akácok alatt, hanem a fátlan új részekben is vajmi kevés a virág. Pedig ugyanakkor a házikertekben minden falusi virágot megtalálunk. De Magyarországon csak a XVIII. század vége felé kezdett a virágkultusz a falusi temetőbe bevonulni s úgy látszik, még ma sem ért el mindenikbe.

A felsorolt 12 község bizonyítja, hogy a kolostorkerti növények elterjedése független a nemzetiségektől, Törökbálint, Üröm, Solymár, Békásmegyer sváb lakossága éppen úgy őrzi a herbákat, mint Nógrád tótsága és Jászárokszállás meg Szigetmonostor magyarsága. Mindenesetre a legfeltűnőbb a solymári temető öreg sírjainak nehézszagú boróka, középkori néven *sabina* díszje. Ez olyan jelenség a temetőben, amely egyenesen a Capitulare *sabina*-ját juttatja eszünkbe. A régi magyarok is ismerték, Veszelszki azt mondja: „a nép között Boldog Asszony ága”. Nagyon valószínű, hogy Solymár népe egyenesen németországi hazájából hozta magával. Az újabb sírokról azonban már hináyzik.

Általában megállapítható, hogy az újabb sírokon már sokkal ritább a középkori kolostorkerti herbahagyaték. A magyarországi temetőkben leggyakoribb még a varádics, Isten fája és a csombor. Ha adatainkat összehasonlítjuk Hans Scherzer középeurópai adataival, aki sok német falusikert és temető virágflóráját közölte, hasonló jelenség ötlük a szemünkbe. Tehát nem valamely magyarországi, hanem általános európai átalakulást látunk a temetők virágflórájában. A magyarázat kézenfekvő. Az elvárosiasodás kiöli a régi hagyományokat, a modern gyógyszerek fölöslegessé teszik a régi herbákat. Egyedül a csombor dacol a modern időekkel, ez ugyanis ma már nem gyógyszer, hanem fűszer, minélfogva minden falusi házikertben szaporítják s mint a hajdan nagytekintélyű herbák utolsó hírmondója ma is gyakran kijut a sírokra.

A tótság herbáiról nagyon részletes közlést köszönünk Holuby József botanikusnak 1875-ből. Ebből azt látjuk, hogy a tótság herbáinak is a régi kolostorkerti gyógynövények a törzsállománya. Holuby jegyzékében sorra vizontlátjuk a már ismert herbákat, amelyek közül álljanak itt (magyar nevükön) a következők: varádics, fehér üröm, menta, zsálya, majoranna, kakukfű, méhfű, rozmarin, izzop, lavandula, botanika, kömény, zeller, petrezselyem, édes kömény, léstyan, kapor, turbolya, kövi róza, torma, mályva, fehér mályva, ruta, apró bojtorján. Ha pedig elolvassuk, miként és milyen betegségek ellen használja a tótság a maga herbáit, kiderül, hogy receptjei semmiben sem különböznek a német és a magyarság körében elterjedt receptektől, tehát a tótság körében éppen úgy a kolostorok terjesztették el a herbákat és használatukat, a tót parasztekrt éppen úgy a középkori kolostorkert maradványa, mint a német és a magyar.

A temető kétségtelenül utolsó menedéke a középkori kolostori herbáknak. De mindenesetre mégis feltűnő, hogy kerültek ezek a növények a temetőbe. Ezzel a kérdéssel tudomásom szerint eddig senki sem foglalkozott, holott ez a jelenség nagyon mélyen belevilágít a múlt században sokat hangoztatott népies botanikai ismeretek világába. Nem egészen ok és cél nélkül kerültek ugyanis a herbák a temetőben a sírokra. Nemcsak pusztán díszítésre szolgálnak, hanem ott határozott feladatot töltenek be. Erre nézve érdekes felvilágosítással szolgál az *Isten fájának* története, amellyel itt éppen ezért részletesebben akarunk foglalkozni.

Az Isten fája, amelynek nevéből Huszka József olyan szerencsétlenül akarta levezetni a „turáni magyar ornamentika” palmettáját, mediterrán, ürömféle növény, mai tudományos neve *Artemisia abrotanum*. Az ókori botanika *abrotonon* néven ismerte és már a görög fűvészek használták gyógyszernek. Dioskurides ezt írja róla: „Aki az *abrotonon* magját főzve, vagy nyersen a vízben eldörzsölve, issza, azt megsegíti lélekzési nehézség, belső törés, görcsök, derékfájás, nehéz vizezés és a hőszám elmaradása ellen. Borban véve, halálos mérgek ellenmérge. Olajjal kenőcs a hideglelés ellen. Mint alom és füstölő meggyújtva, elűzi a kígyókat, borban véve harapásuk ellen is megsegít. Különösen jó a hatása pók és skorpió csípése ellen; szemgyulladásnak a gyógyszere, ha főtt birssal vagy kenyérrel rakják a szemre. Finom árpakásával főzve eloszlatja a daganatokat, az íriszslaj készítéséhez is használják.” *Plinius* körülbelül ugyanezt írja az *abrotonum*ról, de végül még hozzátessz valamit: „Aki az *abrotonum* ágát párnája alá teszi, azt szerelemre ingerli és a fű a leghatásosabb eszköz mindenféle olyan varázslat ellen, amely a szerelmet akadályozza.”

Mint a rómaiak fontos herbája, bejutott a kolostorkertbe is és a Capitulare növényei között is megtaláljuk régi nevét. Miként az ókorban, azonképpen és nem ókori hatás nélkül, a középkorban is nemcsak gyógyszer, hanem fontos varázsszer is volt. Így keletkezett a Középeurópa keleti felében elterjedt Isten fája neve is. Ugyanis a latinhoz közelebb álló román nyelvekben az eredeti *abrotonon*, vagy latinos alakja, az *abrotonum* módosulatai terjedtek el nemzeti neveként, a német, szláv és magyar nyelvterületeken azonban lefordították az *abrotonon*-t

és így nevezték el a félcserjés növény ágát Isten fájának. Németben Gotteshölzl, néhol Herrgottshölzl, lengyelül Boze drzewko, oroszul Boshje djerewo, hasonlóképen a többi szláv nyelvben.

A középkori és a későbbi botanikai irodalomban többnyire Dioskurides nyomán írták meg orvosi hasznait. Magyarban a schlagli és a beszercei szójegyzékben még *ritimenium*, feier irem néven találjuk, legalábbis erre vall, hogy a *ritimenium* bizonyára az *abrotanum* elrontása, továbbá, hogy a többi ürmöt más néven külön találjuk, a ma fehér ürömmek nevezett *absynthium*-ot is, amely a schlagli jegyzékben egyszerűen üröm. Az Isten fája név először a Casanate-könyvtár Körvin-kódexében bukkant fel: *aprotanum*, *Isten faya*. Így ismerik az *abrotanum*-ot a XVI. század szójegyzékei és Melius Juhász Péter is, aki a német füveskönyvek nyomán ezt írja róla: „Az Isten fájának ha magostól az ágait borba vagy vízbe főzöd, mézzel ölgited, háromszor vagy négyszer iszod egy nap, igen jó fulladástól, szakadástól, görcstől; zsugorodott inakat, tagokat, farzsábásokat gyógyít, vizelletet indít. Midnenféle hasfájást, csömört meggyógyít. Az Isten faya füsti kigyót, mérges állatot elüz, vize pedig póknak, skorpiónak, kigyónak harapását meggyógyítja.” Így jutott el Dioskurides abrotonon-receptje a magyar nyomtatott irodalomba is hosszú közvetítéssel.

A hosszú használat ideje alatt újabb és újabb módját is kitalálták az Isten fája értékesítésének. Később már nagyobb mértékben eltérnek az abrotonon-receptek a Dioskurides adta mintától. Így például Lippay Pozsonyi kert-jében ezt olvassuk: „Abrotanum, Isten fája. Ágas-bogasan nő, az ágai mint a vékony vesszőcskék, akik rakva vannak vékony levelekkel. Ezt jobb gyökéren egymástul elszagagtván ültetni, hogy sem mint magul vetni. A táblákban szélről ültessék s ékesíti; meg is nyirhetni. Középszerű földet és eget kíván. Igen jó szaga van, csak hogy nehéz valamennyire. Nem étekbe vagy salátának való, mert elvesztegeti gyomrát embernek, hanem orvosságnak s patikában. Ha kinek torka fáj belől, vegyen Isten fáját, zsályát, egy kevés rutát, kevés timsót, főzze meg friss vízben jól, szűrje ruhán által, avval a vízzel korogtatva, mossa meg gyakran a torkát. Ismét: ennek magvából egy korona arany nehezéknyit vévén, azután egynehány levelecskéjét s egy diót, hozzá fehér bort, bolus armenust: törjék meg, szűrjék által, igya meg a beteg; hatalmas főorvosság a pestis és mindennemű méreg ellen.”

Hogy ilyen nagyszerű növény a népies varázslatban sem veszítette hitelét az ókor óta, magyarázatra alig szorul. Az alapot ehhez szintén a régi Dioskurides-féle recept szolgáltatva, amelyben az Isten fája mint füstölő is szerephez jutott. A füstölő füvek között ma is első és Ausztriában Mária mennybemenetelének napján bokrétát kötnek az Isten fájából, varádcsból és más illatos füvekből és karácsonykor meggyújtják az istállóban, hogy füstje elűzze a gonosz szellemeket. Ez a szokás máshová is elterjedt s fenntartja az Isten fájának erejébe vetett hitet ott is, ahol különben már nem használják orvosságnak.

Érdekes módosulata él az Isten fájával üzőt varázslatnak Tolna vármegyében Sárköz község református vallású lakosságában. Erről Kovách Aladár közölt tudósítást 1904-ben. Sárköz népe ma is gyakran ülteti az Isten fáját a házikertben és a temetőben a sírokra. A szobákban is többnyire az ajtó mellett lóg egy-egy Isten fája. De a füstölésről már senki sem tud, vagy pedig olyan titokban végzi, hogy nem jut a népelet kutatójának tudomására. Ellenben ma is a legfőbb varázsűző, erőt adó növény. „Érdekes az Isten fájához kötött balhit, – írja Kovách Aladár – mely szerint annak bátorító tulajdonsága van s a félelem ellen hathatós bűvszer. Ez már a nők és anyák titka. Mikor a fiú vagy leánygyermek az iskolai vizsgára megy, leszakítanak egy zöld ágacskát és a gyermek az ingén belül keblén hordja: bátran tud feledni a vizsgán; a menyasszonynak, mikor esketőre megy, az öreg szüle egy ágat ad, hogy keblébe tegyed: bátor lesz ha a szentegyházba megy és a tiszteletes meg a násznép előtt elmondja a holtomiglan-holtáiglant. A nők, az öreg szülék törvénybe menéskor egy zöld vagy télen száraz ágat keblükbe dugnak, hogy a törvény előtt eszüknel maradvá, bátran tudjanak beszélni. Ezen kívül az élet bármily eseményénél, hol bátorságra van szükség, az Isten fája mindig hathatós.”

Íme, ez a magyarázata annak, hogy az Isten fája és a többi kolostorkerti herba még ma sem veszett ki a parasztkertekből és a temetőkben még ma is díszíti a sírokat. Mindezek az illatos füvek az erőt képviselik mindenféle rontás és varázslat ellen s bár a legújabb időkben ez a babona talán már sok helyen kiveszett, mégis a varádc és az Isten fája, de legalább a csombor még óvja a halottak nyugalma is.

Az Alföldön kevésbé ültetik az ősi Isten fáját, hanem újabban inkább az *Artemisia annua* terjed a kertekben, mint a régi *abrotanum* helyettese, amely mint egyéves és keleti növény könnyen el is vadul. Érdekes, hogy ezt újabban a zsidók kapták fel s Buday József ezt írja 1913-ban: „Az orthodox izraeliták sátoros ünnepükön szeretik ez illatos növényvel befedni sátraikat s e célból tenyészítik is. Valószínűleg ezek révén terjedt és terjed országsherte.” Ámde Löw Immanuel munkájában hiába keressük ezt az ürmöt a zsidók ősi növényei között, nem ők hozták magukkal, hanem mint az ősi Isten fájának helyettese terjedt el s valószínűleg a lengyelek nyomán használják a zsidók, eredete tehát az Isten fája címszó alá tartozik.

Különben nemcsak a parasztkertekben és falusi temetőekben él az Isten fájának hagyománya, hanem a városi díszkertekben és a legdíszesebb fővárosi temetőekben is. Csakhogy ott már a kertet díszítő kertész nem emlegeti a régi nevet, hanem ciprusfű néven ismeri azt a növényt, amely tulajdonképpen itt nem más, mint az Isten fájának helyettese. A régiek kétféle Isten fáját különböztetnek meg: hímet és nőt. A XVI. század botanikusai sokat törték rajta a fejüket, melyik lehet az egyik, melyik a másik, míg végül a franciák tudós fűvésze megállapította, hogy az egyik az *Artemisia abrotanum*, a másik pedig az a növény, amelyet akkor *chamaecyparissus* néven ismertek, manapság pedig ciprusfű (*Santolina chamaecyparissus*) a neve. Szürke, fűszeres illatú, mediterrán félcserje, amely testvérfajával, a zöld *Santolina pinnatá*-val gyakori a temetőben és a kertekben, mint szegélynövény. Nagy elterjedését kétségtelenül annak köszöni, hogy az ősi Isten fájának helyettese. A füveskönyvek többnyire azt írják róla: haszna mint az Isten fájának. Ezért vettem fel a fentebb közölt táblázatba is ezt a két növényt, Isten fájának e két helyettesét. Látjuk, sok falusi temetőben helyettesíti az ürömféle Isten fáját. Magyarban ciprusfű a nevük s Lukács Martini Koszorú-jának magyar fordítása 1591-ben a német minta nyomán már érdekes képet is közöl a ciprusfűről: virágzó ágait többnyílású vázában (9. kép).

Azonban ne álljunk meg az Isten fája példája mellett, amely a kertekben és a temetőben, tehát aránylag mégis a civilizáció telepein követi az embert a kolostorkert emlékeképpen. A pusztába is eljutott a kolostorkert követe s még a Hortobágyon is figyelmeztet, hogy a magyarság élő virágkultusza a kolostorkert hagyománya. Mikor évtizedekkel ezelőtt a Hortobágyon botanizáltam, egyik utamon meglepetve láttam a kövi rózsát valamelyik hortobágyi épület fedelén. Később a Capitulare sorait olvasván, szemembe ötlöttek ezek a szavak: et ille hortulanus habeat super domum suam Jovis barbam. Jupiter szakállá a Hortobágyon!

A Capitulare barba Jovis-a a ma *Sempervivum tectorum* néven ismert növény, magyar nevén kövi rózsza, vagy fülfű. Tudományos *Sempervivum* neve ókori eredetű. Dioskurides és Plinius is már ezen a néven ismerik, bár más latin nevét is feljegyezték. Plinius azt írja róla, hogy falakon, kerítéseken, háztetőkön nő, szára csucsáig leveles, levelei pozsgásak, gyökere nem használatos. Annál szívesebben használták, sőt használják még ma is kövér leveleit s használatát fülfű, fülbeeresztőfű, fülbefacsarófű nevei is elárulják. Abból, hogy szikla helyett a házak tetején tartják már ősidőktől kezdve, különös erejére következtettek a varázslatban bízó emberek, azt hirdették róla, hogy megvédi a házat a villám ellen. Mivel pedig a villámnak Jupiter az istene, Jupiter növényévé lett; a németek újabban ezen a nyomon Donár növényévé avatták. Ez magyarázza *Jovis barba* és Donnerbart, a magyarban mennydörgőfű neveit.

Milyen messze esett a hortobágyi csikós térben és időben Jámor Lajos királyi rendeletétől s mégis mintha az ő szavának engedelmeskednék, mikor honnan-honnan nem előkeríti a kövi rózsát és elülteti a puszta közepén magánosan emelkedő ház nádfedelére. Új hitet, új kultuszt hirdet ott ez a növény, miként az Isten fája és a többi kolostorkerti herba a házikertben és a temetőben. Azt hirdetik, hogy a magyarság a középkorban meghódolt a növénykultusznak, a multa bízta a pogány barbár állatkultuszt és erejét, boldogságát a növénykultusztól várja.

3. fejezet - 3. Rózsa.

Virágkultusz eredete – Rózsa és liliom mint gyógynövény – Keresztény virágkultusz eredete – Hortulus – Virágok virága – Pünkösdi rózsa – Pápai aranyrózsa – Rózsamotívum – Rózsacsodák – Csipkerózsika – Ispiláng – Középkori rózsák – Vadrózsák – Kínai rózsa – Liliom története.

Hogy keletkezik a virág?

Terem erdön-mezőn, réten és a kertben, – mondták rá még a mult században. De az erdön és a mezőn nagyon sok olyan növényt ismerünk, amely vagy illatával, vagy színpompájával, vagy mindkettővel hamarosan szembeötlik s amely mégsem került sohasem az ember által figyelemre méltított virágok közé, vagy legfeljebb csak nagyon későn, és ma is csak szűk körben ismerik s kedvelik. Ezzel szemben némely virág ismerete évszázadokra vagy évezredekre nyúlik vissza és a legkülönbözőbb tájakon és körökben kedvelik, igen gyakran olyan helyeken is, ahol sohasem volt honos a szabad természetben, hanem csak az ember neveli a maga gyönyörűségére. Sőt éppen legtöbb és legelterjedtebb kerti virágunk idegen tájak szülőtte s a középeurópai ember, a magyar is, mégis sokkal jobban ragaszkodik ezekhez, mint hazájának bármely vadvirágához, amelyet többnyire névről sem ismer.

Ez a körülmény világosan mutatja, hogy a virág nagyon emberi. Ugyan virág ezrével terem az erdön és a mezőn, de az ember csak egyeseket választott ki magának ezek közül s az ilyen, már megkedvelt virág és az ember között olyan szoros barátság fejlődik, amely soha el nem múlik, hanem nemzedékeken át öröklődik apákról fiakra, anyákról lányokra és elkíséri az embert hosszú vándorlásokon át esetleges új hazájába is. Ilyen szoros kapcsolatot ember és valamely természeti tárgy között csak a vallási kultusz teremthet. Kétségtelen, hogy a virágkultusz eredetét is a vallási kultusz mélyén találjuk és a virágkultusz történetének élén a vallási kultusz áll. A legelterjedtebb és legkedvesebb, kivált az úgynevezett népies virágokat a vallási kultusz emelte ki az erdei és mezei, vagy a kerti növények sorából, annak révén záródott szorosra a kapocs ember és bizonyos virágok között s ez a magyarázata annak a jelenségnek, hogy az ember olyan következetesen ragaszkodik a maga kedvenc virágaihoz nemzedékeken, évszázadokon és évezredekken át.

A magyarságnak legkedveltebb virága a rózsa és a liliom. Ennek a két virágnak a neve áll a magyarság virágkultuszának élén s ez a két virágnév uralkodik a magyarság virágkultuszában az ezeréves magyar történelem egész folyamán. És ezt a két virágnevet jellemző módon éppen a Capitulare kerti növényneveinek is élén olvassuk. Ennél nem kell alaposabb bizonyíték ahhoz, hogy a magyarság virágkultusza teljesen keresztény és középkori eredetű és hogy a magyarság virágkultuszának első színhelyét a középkori kolostorkertben kell keresnünk. A kolostorkertben került a magyarság mai hazájába a rózsa és a liliom s a kereszténységgel a magyarság szívébe. Ezért latin szó a két legnépszerűbb és legtöbbet emlegetett magyar virág neve s ezért központja ez a két virág a virágkultusznak a világ egész keresztény kultúrterületén.

A virágkultusznak s a rózsának és liliomnak sokkal régiebb időkben kezdődött a kerti története, mint amilyen idős a kolostorkert és a keresztény egyház. Sőt a pogány Róma virágkultuszával szemben, amelynek központja a rózsa volt, az első századokban az elnyomott kereszténység bizonyos ellenállást fejtett ki. Például a puritán Tertullianus, az első nagy latin egyházatya, aki sok értekezést írt a kereszténység napikérdéseiről, erős szavakkal ostromozta a koszorúk és füzérek használatát, Clemens püspök pedig egyenesen bűnnek minősítette a rózsadíszít.

Ilyen jelenség azonban kétségtelenül csak azoknak a túlzásoknak volt visszahatása, amelyek a császári Róma virágkultuszát jellemezték. Egyébként az őskereszténység kezdettől fogva a maga kultuszába olvasztotta a virágkultuszt is és mindjárt kezdetben nagy szerepet szánt a virágoskertnek és abban a rózsának. Tertullianus kortársa a két keresztény martir, Perpetua és Felicitas, akik több társukkal 203 március 7-én szenvedtek halált. Ránk maradt passziójukban olvassuk Satorus látomásának leírását a túlvilági boldogságáról. Ennek színhelye kert, amelynek egyetlen néven nevezett virága a rózsa. „Míg ama négy angyal viszen bennünket, nagy térség tárult ki előttünk, mely olyan volt, mint valami kert s benne rózsák és mindennemű virág.” Tehát kétségtelen, hogy a kereszténység már a legelső századaiban nagy szerepet juttatott a maga kultuszában a virágnak és a virágos kertnek s a legfőbb boldogság, a mennyország színhelyét virágos kert gyanánt képzelte maga elé.

Ez az, ami a kereszténység első századainak virágkultuszát élesen elvágja a pogány Róma virágkultuszától és visszaveti az ősiség egyszerűségébe. Új virág- és rózsakultusz indul el ezzel hódító útjára, amely több mint ezer

éven át táplálkozik a kolostorkertből s még ma is, amikor a virágkultusz már régen megint elvilágiasodott, sokféle emlékét őrzi a középkori kolostori virágkultusznak.

Rózsa és liliom gyógynövény volt a római parasztkertben s mint gyógynövény jutott a kolostorkertbe is. Nemcsak a Capitulare sorolja fel őket egymás mellett a kerti növények élén, hanem az ókori szerzők is, mint például Plinius. És hogy lássuk, milyen fontos gyógynövény volt az ókorban és az egész középkorban mind a rózsa, mind a liliom, olvassuk el a római természettudomány atyamesterének, Plinius-nak alábbi sorait.

„A rózsa összehúzó és hűsítő. Használatában megkülönböztetjük a leveleket, virágokat és fejeket. A fehér levélrészeket körömnek nevezzük. A virágban megkülönböztetjük a magvakat (portokokat?) és a szőröket (porzósálakat?), a fejekben a kérget és a csészét. A leveleket (szirmokat) vagy megszáritják, vagy háromféleképpen kisajtolják: egészükben, tehát anélkül, hogy letépnék a körmököt, (amelyekben a legtöbb a nedvesség), vagy csak azután, hogy letéptük róluk a körmököt, olajjal vagy borral üvegedényekben a napon emésztetve. Egyesek még sót is tesznek hozzá, mások ökörnylevet (növénynév!), aspalatumot, vagy illatos szittyót, mert ezek nagyon hatékonyak mutatkoznak méhbetegségekben és vérhasban. A körmöktől megszabadított leveleket sűrű lenvászonban kell foghúsra, a mandulákra a torokban, toroköblögetésre, a gyomorra, addig főzzük, amíg úgy megsűrűsödik mint a méz. Erre a célra a legillatosabb leveleket kell kiválogatni. A rózsabor készítését a borról szóló fejezetben már leírtuk. A nedvet használják a fülre, szájra, foghúsra, a mandulákra a torokban, toroköblögetésre, a gyomorra, méhre, ágyék- és fejfájásra; láz ellen önmagában, ecettel álmatlanság és rosszullét ellen. A leveleket szemgyógyszer készítéséhez égetik. Száritva a combra szórják és a szemfolyást enyhítik vele. A virágok álmodást hoznak, savanyú borban véve az asszonyok folyását gyógyítják, különösen a fehéret és a vérköpést, három pohár borban a gyomorfájást is. Legjobb az a mag (portok), amely a sáfrányszínű és esztendősnél nem régebb: árnyékban szárítják. A fekete semmit sem ér. Külsőleg felrakva fogfájás ellen használ, vizeletet üz, külsőleg is jó hatást gyakorol a gyomorra és a rózsára (betegség), ha ez nem öreg. Orrba szíva a fejet tisztítja. A fejeiből (bimbókból?) készített utal csillapítja a hasmenést és a vért. A rózsa körmeivel a szemfolyást gyógyítják, mert a szemkelevényeket a rózsa érleli meg, kivéve a folyás kezdetén, amikor száraz kenyeret tesznek rá. A leveleket gyomorfájdalmak és a többi zsiger betegsége esetében borogatásra használják. Étkezési célokra éppen úgy főzik be mint a sóskát, de ügyelni kell, mert gyakran penész képződik rajta. Mind száritva, mind kisajtolva egyaránt hasznos. Port is készítenek belőle az izzadás csökkentésére, amelyet a fürdő után a testen megszáritanak és ezután hideg vízzel lemosnak. A vadrózsa gombocskáit (terméseit?) medvezsírral keverve a legjobb eredménnyel rakják a kopasz fejre.”

Nem marad el jelentőség dolgában a rózsa mögött a liliom sem.

„A liliom gyökere (hagymája) nem kis mértékben járult hozzá a virág hírnevéhez, mert borban éve kígyómarás és mérges gomba ellen segít. A tyúkszem elűzésére borban főzik és három napig hagyják abban. Zsírban és olajban főzve kinöveszti a szőrt az égett bőrön. Mézborban véve kihajtja a romlott vért a végbélen át, a lép, a törések, ficamok javát is szolgálja és elősegíti a menstruációt. Borban kifőzve és mézben felrakva meggyógyítja az elvágott idegeket. Jó a hatása szemölcs, szeplő és korpa ellen és megszabadítja a testet a ráncoktól. Az ecetben főtt leveleket (szirmokat) sebekre rakják, belénddel és búzaliszttal a gennyes herékre is. Magját a rózsára, virágját és levelét öreg kelevényekre rakják. A virágokból sajtolt nedv, amelyet egyesek méznek, mások sziriai nedvnek neveznek, meglágyítja a méhet, izzaszt és kelevényt érlel.”

Mind a rózsa, mind a liliom az egész középkoron át a legfontosabb gyógynövények közé tartoznak. A nyugati kódexirodalomban rózsarecepteket nem ismerünk a középkorból, de semmi okunk kétségbevonni, hogy a rózsa és liliom itt is hasonló szerepet játszottak a gyógyszerek között, mint nyugaton. Annál kevésbbé kételkedhetünk ebben, mert később a nyomtatott irodalomban már a XVI. századtól kezdve megjelennek a magyar nyelvű rózsa- és liliomreceptek, természetesen mint a nyugatiak fordításai. Sokáig ragaszkodott a magyarság is a rózsához és liliomhoz mint gyógynövényhez, bizonyosága, hogy még Veszelszki Antal is bőségesen ír róluk a XVIII. század végén.

„A száraz rózsa levelek – írja Veszelszki – nem oly keserűek, mint a nyersék. A rózsa száraz leveleit ha borban főve isszák a hasfolyást elállítják; ha a hidegleléssel együtt volna, akkor vízben kell főzni. A rózsa gombocskáknak főtt vizét ha isszák, hasmenést és vérpökést állít. A parlagi vadrózsa megaszalt bogyoival hasznos élni a kő ellen. A rózsavirág friss leveleit, ha megzúzva a forró dagadásokra, Sz. Antal tűzére rakják, megtikkasztja; ha pedig flastrom módjára köldökre, vagy az ember szíve tájékára kötik, a gyomrot erősíti, a felbőgőést elhárítja és a hasmenést elállítja. A rózsavirágon lévő harmatot, ha ki tiszta tollal leszedi és meggyűjti, cseppenként a szembe ereszti: mindennemű fájást és folyásokat meggyógyít. Rózsakonzervát csinálni: szedj két font piros rózsát, de ne legyen kinyilt; ennek leveleit el kell választani a zöldtől és a sárgától; osztán mozsárban megtörni, négy font nádmézet hozzá tenni, ezt is megtörni, a rózsák közé vegyíteni, s jó helyre eltenni. Ez a gyenge gyomrot erősíti, a sárepét csendesíti, a gyomorémelygést elűzi. A rózsacetnek

nagy ereje van az ájulás és a bágyadtság ellen; úgy az olajának s a distillált és égetett vizének ereje, hála Istennek, sok közönséges házoknál is ismereteseek.”

Miként a rózsareceptekben, a liliom gyógyító előírásaiban is sok nyomát leljük az ókori szerzők írásainak.

„Ha virágjának leveleit – írja Veszelszki – faolajban teszik igen jó a sebek gyógyítására; a gyökerét, ha kecsketejben főve isszák, purgál. Ha a megzúzott gyökerét flastrom-módra gyakran a kemény dagadásokra kötik, megérleli. A virágjának kellő közepében sáfrányforma szálkák, porfonalak a nemző lisztlánggal a sárgaságot elűzik, ha előbb borba teszik s úgy isznak róla. A bábák, az öreg asszonyok a fehér liliom olajának kibeszélhetetlen hasznait veszik mell, gyomor, méhanya nyavalyáiban. Egyszerőval a fehér liliom oszlató, lágyító, hivesítő, fájdalmatokat enyhítő, sebeket gyógyító és égést enyhítő erővel bír.”

Kétségtelen, hogy a középkorban főként gyógyító hatása révén terjedt a többi kolostorkerti növénnel együtt a rózsa és a liliom is. De az is bizonyos, hogy már nagyon korán, mondhatnók, kezdettől fogva kiváltságos szerephez jutott ez a két növény a kolostorkertben is, mert hamarosan különleges szerepet kapott mindkettő a keresztény vallási kultuszban. Érdekes, hogy ilyen minőségükben, vagyis mint a kereszténység első elismert virágai, a középkori magyar irodalomban is gyakran megjelennek, holott gyógyító erejükről kódexíróink nem tartották érdemesnek megemlékezni.

A keresztény virágkultusz részben zsidó-eredetű, ugyanis a liliomkultusz közvetlen folytatása az Énekek énekében őrzött zsidó liliomkultusznak. A bencések természettudományi ismereteit a németek közül elsőnek Hrabanus (783–856), élete delén fuldai apát, foglalta írásba. *De universo*, vagy *De rerum naturis* című műve a növényekkel is foglalkozik s ebben ezt írja a liliomról: „A liliom lágy szerű növény tejfehér virágokkal, amiről elnevezték, tehát, hogy úgy mondjuk, *liclia*. A virág belsejében valami arany csillan fel, míg a vakító fehérség a viráglevelekben székel. A liliom Krisztust jelenti, aki az Énekek énekében ezt mondja: Én vagyok a mező virága és völgyek lilioma, és hasonlóképpen: hogy a kertben sétáljak és liliomokat szedjek, mintha azt akarná mondani: Én vagyok a föld díszé és a szegények dicsősége; ő, aki ezt mondja menyasszonyáról: amilyen a lilom a tövisek között, olyan az én barátnőm a lányok között, mert szüzessége hava szomorúság által próbáltatik meg, és nagyobb gyümölcsöt terem az élet a nyilvánosság előtt mint a visszavonultság. De a liliomon a szüzesség is érthető, mert a szüzi tisztaság magasabbrendű minden más erénynél, miként az apokalipszisben megmutattatik.”

Így lett a kolostorban már nagyon korán Krisztus és a szüzesség jelképe a liliom s ettől kezdve a liliomkultusz mindenkor a legfőbb keresztény erény, a szüzesség kísérője. Magyarországon nagyon korán Szent Imre életéhez fűződik a szüzesség erénye és ezért amint Szent Imre az első oltárképeken megjelenik, liliomot tart a kezében (10. kép.)

A középkor végén fellendülő magyar kódexirodalomban többször olvasható az együgyű fráter példája: Egy nemes emberből lett paraszt (laikus) fráter csak ennyit volt képes megtanulni, Ave Maria! De ezt naponként gyakorta és ájtatosan megmondja vala; holta után sírja fejtől szépséges liliom növekedett, gyökere szívéből származott, száján át sarjadt fel s levelein mind belől mind kívül ez vala írván: Ave Maria!

A középkorban sokáig, körülbelül a XIII. századig, csak a kolostori élet biztosíthatott egyeseknek olyan nyugalmat és emelkedettséget, hogy a lélek szárnyalását lehetővé tegye. Tudomány, költészet, művészet teljesen a kolostorokba húzódott s így természetes, hogy a virágkultusz is ott virágzott ki és ott termelte első gyümölcseit. Hrabanus-nál is nevezetesebb képviselője a középkori kolostori virágkultusz ápolóinak a Bódeni-tó kis szigetén, Reichenau, épült bencés kolostor apátja, a fiatalon elhunyt Walahfrid (809–849). A kolostori virág- és általában növénykultusznak kétségtelenül Walahfrid *Hortulus* címen ismert költeményei a legkiválóbb terméke. Ezekben a szerző 23 növényt énekel meg, nyilván azokat, amelyek legjobban magukra vonták a reichenau kolostor kertjében a minden szépért és jóért lelkesedő szerzetes figyelmét.

A Walahfrid által megénekelt 23 növény neve itt következik: *salvia*, *ruta*, *abrotanum*, *cucurbita*, *pepones*, *absinthium*, *marrubium*, *foeniculum*, *gladiola*, *lybisticum*, *cerefolium*, *lilium*, *papaver*, *sclarea*, *menta*, *puleium*, *apium*, *bettonica*, *agrimonia*, *ambrosia*, *nepeta*, *raphanus*, *rosa*. Ezeket a neveket nagyrészt ismerjük a Capitulare szövegéből. Nehány új is akad azonban, így az *absinthium* (fehér üröm *Artemisia absinthium*), *marrubium* (pemeté, *Marrubium vulgare*), *agrimonia* (apró bojtorján, *Agrimonia eupatorium*), *ambrosia* (valószínűleg azonos növényt jelent mint a Capitulare tanaritája, tehát varádics, *Chysanthemum vulgare*).

Walahfrid mindenkinek megénekli gyógyító erejét, némelyiknek szépségét is. Mennyire költői szemmel nézte a kolostorkert növényeit, legjobban a tök (természetesen a középkorban egyedül ismert lopótök) érzékeny és csavarodó kacsainak lendületes leírása mutatja. A sorrendben utolsó helyre tette a rózsát. De nem azért, mintha háttérbe akarta volna szorítani, hanem éppen ellenkezőleg, hogy teljesen szabadjára engedhesse költői lelke szárnyalását. Rózsáról és liliumról kevés hasonló szépségű verset írtak, mint a Hortulus XXV., a rózsáról szóló fejezete. „Ez a két dicső virág – írja Walahfrid – jelenti az egyháznak évszázadokon át elért összes pálmáit.” A lilium természetesen itt is a szűzesség s ennél fogva Mária virága. A róza a martirok vérével díszes. Mindkettőt Máriának ajánlja: *bello carpe rosas, laeta arripe lilia pace!* A liliumot, amelyet Jézus szóval és egész életével a Szűzanyának szentelt, és a rózsát, amelyt halálával festett.

Walahfrid költeményében jelenik meg először a róza mint a virágok virága, *florum flos*. Mivel pedig piros színénél fogva a martirok virága, a legfőbb martirt, Krisztust jelenti és Krisztus gyakran jelenik meg a középkori költészetben virágok virága néven. Így dicsőíti az 1196-ban elhunyt Geoffroi de Breteuil is nevezetes Mária-síralmában, amelyet a XIV. század elején valamelyik magyar szerzetes magyarra is lefordított. A magyar fordítás szerencsére ránk maradt a löweni-kódexben. Ez az ómagyar Mária-síralom őrzi a magyar virágkultusz első formált emlékét, a még akkor vallási értelemben vett „virágénekeket”, következő soraiban.

Világnak világossága, Virágok virága! Keservesen kínzatol, Vasszegekkel átveretel.

A középkori rózsakultusz érdekes emléke a pünkösdi róza növénynév, az iparművészetben a pápai aranyróza és a szálló igék között a titok megőrzésére használt *sub rosa* kifejezés.

A pünkösdi róza a pogány Róma rózaünnepeinek emlékeként támadt a középkorban. A pogány Rómában nagy fénnel ünnepelték meg a róza virágzásának idejét s ez volt Rómában a tavasz legnagyobb ünnepe. Ez az ünnep a Földközi-tenger mellékének országaiban, Itáliában, Hispániában s a Balkánon sohasem vészett ki teljesen és végül a pogány hagyományokkal kibékült keresztény Róma pünkösöd ünnepébe olvasztotta bele. Pünkösöd szavunk a húsvét után ötvened napra eső s ezért *pentakostes* nevet viselő ünnep görög nevéből ered szláv közvetítéssel. Délen a rózaünnep beolvadása után pünkösödöt gyakran a rózsák húsvétjának – *pascha rosarum* – is nevezték. A *Vita sanctae rosae* című középkori munkában olvassuk: „Ipso dein festivissimo Pentacostes die, qui hispanis aeque et italis Rosarum Pascha dicitur, baptisata est rosa.” Déli országokban ma is gyakran *rugiada* és *pasqua rosa* a pünkösöd „népies” neve. Tehát a pünkösdi róza középkori eredetű egyházi kifejezés. A XVI. században, amikor a humanizmus pontosabb neveket keresett a pontosabban megkülönböztetendő növényeknek, ezt a kifejezést gyakran mint növénynevet alkalmazták. Így lett egyik helyen pünkösdi róza a korán virágzó *Rosa cinnamomea*, másutt a *Paeonia officinalis*.

A kolostori eszményekért lelkesedő korai középkor végén és a később kiteljesedő lovagkorra előkészítő időkben a Krisztust jelképező róza lett a legmagasabb pápai kitüntetés jelvényévé. Az aranyból készült erényrózsát (11. kép) valószínűleg IX. Leó (1049–1054) pápa alapította és vele a pápák csak fejedelmeket és fejedelmi rangú személyeket vagy közületeket tüntettek ki. Az aranyrózsát a pápa három héttel húsvét előtt áldja meg, szentelt olajba mártja, pézsmát hint rá és a következő szavakkal mondja felette: „Flos iste Christum regem exprimit et designat, qui de se ipso loquitur: Ego flos campi et lilium convallium.” Látjuk ebből, hogy a középkorban egyáltalában nem botanikai alapon különböztették a rózsát és a liliumot, hanem mindketten egyszerűen a bibliai virágot képviselték. Még Luther is rózsát szerepeltet bibliafordításában, holott a biblia nem isemri a rózsát botanikai értelemben. Egyben az is kiderül a pápai áldás idézett szavaiból, hogy a keresztény egyházi virágkultusznak mindenkor az Énekek éneke már előbb idézett sorai az alapja.

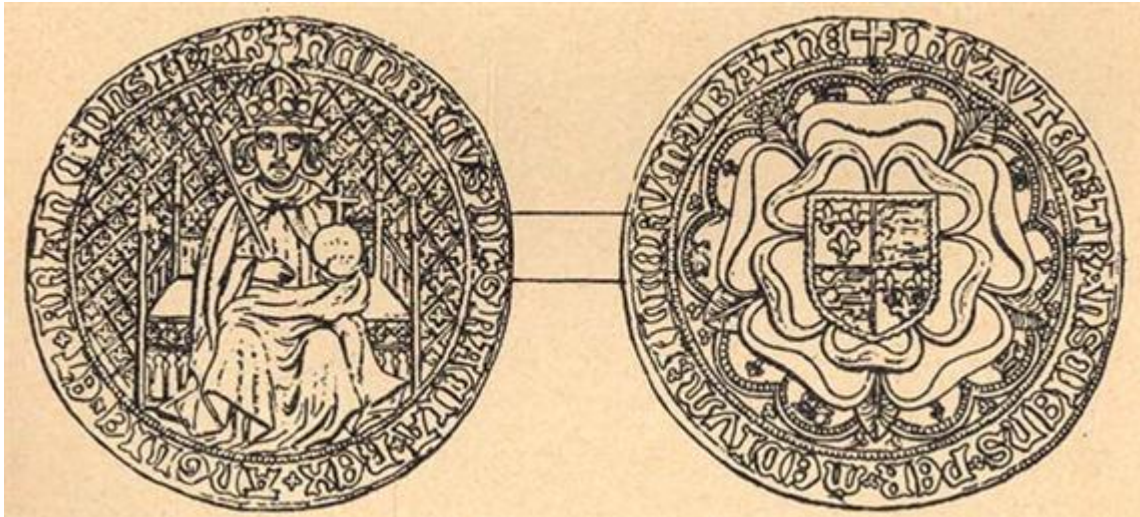
Magyar király is részesült a legmagasabb pápai kitüntetésben, a jótékonyságáról emlékeztető VI. Kelemen pápa 1348-ban Nagy Lajos magyar királyt ajándékozta meg az erényrózsával. Legutóbb Erzsébet királyné (Ferenc József felesége) kapta ezt a kitüntetést. Egyáltalában a legutóbbi időkben már csak a királynék kapták a pápai aranyrózsát. Így 1893-ban a belga királynő, 1923-ban a spanyol királyné. Ez volt az utolsó pápai aranyrózsa korunkban.

Nagy volt a fontossága az aranyrózsának az iparművészetben. Az aranyat természetesen a legrégebbi időkben is a legkiválóbb ötvösművészek formálták rózsává s így teremtették meg az első virágmotívumot, a később századról-századra fejlődő és a rózsza természetes alakjához mindegyre közeledő rózsamotívumot. Ez legrégebben csak öt kis köröcskéből állott, amelyek a rózsza öt szirmát jelentették. Minthogy ez a legegyszerűbb rózsamotívum végigkísérte a heraldikát korunkig, nevezhetjük heraldikai rózsza-motívumnak (12. kép).

Még a XIV. században is osztatlan, egyszerű leveleket találunk a pápai rózsákon. Csak a XV. században fedezik fel az ötvösök a rózsza szárnyasan összetett levelét s a virág szirmainak finomabb formáit (II. tábla és 13 kép).

Az iparművészeti rózsá-motívumnak a festészetre is hatása volt, ahol a festő rózsát akart festeni és nem jutott más modellhez, ott egyszerűen átvette az iparművészeti rózsamotívumot. Még Clusius pannóniai flóraművének rózsaképein is meglátszik, hogy a fametsző nem tudott szabadulni az iparművészeti rózsá-motívum hatása alól, a rózsaszirmok szélének behajlása nagyon „bádogszerű”.

A rózsamotívum elterjedt természetesen a templomokban is és megjelent a templomi bútorokon is. Mint dísz gyakran faragták a rózsamotívumot a gyóntatószékek csúcsára is. Sőt a szigorú VI. Hadriánus pápa hivatalosan is elrendelte a gyóntatószékeken ennek a motívumnak ilyen használatát. Ebben rejlik a magyarázata a *sub rosa* kifejezésnek. *Sub rosa* közölni valakivel valamit, annyi, mint gyónási titokként bízni rá közlésünket.

Mindezek egyszersmind megvilágítják, miként kell értelmeznünk a pápai aranyrózsát. Körülbelül ugyanúgy, mint az Isten fáját. Csakhogy az aranyrózsá magát Krisztust, a királyt képviselte és hivatalos megnyilatkozása volt a középkori virágkultusznak. De lényege ugyanaz, vagyis a vallásos erő, a legfőbb erő, amely a lélek leghatalmasabb orvossága. Mondhatnók, a lelki világba emelt gyógynövényrózsá.

És ezzel elérkeztünk a rózsakultusz legszebb termékeihez, a rózsacsodákhoz, amelyek a középkori legendákban nagy szerepet játszanak. Emléküket legszebben őrzi mind mai napig az „ezeréves” rózsató Hildesheimban a kolostor udvarán (14. kép).

Törzse vagy félméter kerületű és az ágak a falon 7–8 méter széles és 13 méter hosszú felületet borítanak. Lehet talán 3–400 éves, de a legenda ezerre kerekítette ki ezt a számot, hogy elérhesse a rózsával Jámor Lajos korát. Ugyanazét a Jámor Lajos-ét, aki a Capitulare néven ismert rendeletet kibocsátotta s ezzel halhatatlan emléket állított magának a kertkultúra történetében. A legenda így mondja el a rózsacsodával megalapított Hildesheim keletkezésének történetét. Jámor Lajos, Nagy Károly hitbuzgó fia, egyszer meglátogatta az elzei püspököt a szomszédos Leine-völgyben. Szívesen időzött azon a vidéken, mert ott bőviben volt vad. Vadászat közben elvetődött az Innerste völgyébe, hol a szelíd erdőben pihenőt tartott. Udvari papjával a pihenő alatt misét mondatott a mindig magával hordott oltáron. Mikor visszatért Elzébe, a pap jelentette, hogy a miséző kegyszereket az Innerste mellett az erdőben felejtette. Nyomban visszasiettek s a pihenőhelyen meg is találták az oltári szentséget. A kegyszerek abban a rózsabokorban voltak, amelyikbe misemondás után a pap elhelyezte

őket. Ámde hiába igyekeztek az oltári szentségekhez férközni, a rózsáak olyan szorosan körülzárták a kelyhet, hogy nem lehetett kiszabadítani a rózsá ölelő karjai közül. Lajos megértette a jelet és a püspökséget áthelyezte az Innerste völgy dombjára a rózsabokorhoz, ahol csakhamar felépült a püspöki templom, később pedig a mai dóm, amelynek ma is falára támaszkodik az ősi rózsató.

A legenda tárgyának dátuma, Jámbor Lajos kora, jóval idősebb ezer évnél, a rózsató jóval fiatalabb, de mindkettő ezer évre kerekedett ki a hitben és bizonyára ezer éves marad mindaddig, amíg él a hozzájuk fűződő hit. Így van ez rendjén a legendák világában.

A magyar középkor rózsacsodái közül a legnevezetesebbek a szerencsétlen sorsú Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231), II. Endre és Gertrud harmadik gyermeke, legendáiban élnek. Nem magyarországi eredetűek, de elválaszthatatlanul magyar vonatkozásúak hősnőjüknél fogva, aki Hermann, thüringiai őrgróf Lajos fiának lett jegyese, majd felesége.

Szent Erzsébet-et mind az olasz, mind a középeurópai művészet többnyire a keresztény virágkultusz virágaival, a rózsával és a liliommal ábrázolja. Nagyrészt ezeknek a nyugati, már nagyon korai időkre visszanyúló képeknek hatása alatt keletkeztek a magyarországi Szent Erzsébet-képek és szobrok is. Legnevezetesebb közöttük a kassai dóm főoltárának egyik szárnyképén megörökített rózsacsoda képe (15. kép).

Tulajdonképpen Szent Erzsébet rózsacsodájában is a Krisztust képviselő rózsá nyilatkozik meg. A költőileg sokszor feldolgozott legenda szerint egyszer Szent Erzsébet a vár alatt bélpoklos legénnyel találkozott, akitől mindenki undorral fordult el. Szíve úgy megesett a nyomorulton, hogy bevezette a várba, megfüröszttette, sebeit megkent olajjal, tiszta ruhát adott rá, végül hálósobájába vitte és ott ágyába fektette. Az udvar, élén Zsófiával, a gyűlölködő anyóssal, felháborodott a rémülettől és bosszúságtól. A hazatérőben lévő, már atyja helyén uralkodó férj és fejedelem elé hirmondót küldtek. Lajos gróf, aki egyébként szívesen támogatta felesége jámborságát, most maga is felháborodott és megérkezvén, egyenesen felesége hálósobájába rontott. Itt azonban rózsasálat fogadta s amint az ágyról lerántotta a takarót, magát Krisztust (a feszületet) találta ott rózsák között. Mire a leroskadt gróf felkelt, a jelenés szétfoszlott, az ágy üres és Lajos meghatottan ölelte át feleségét.

Miként Timár Kálmán 1910-ben kinyomozta, Szent Erzsébet rózsacsodája végső forrásában francia eredetű lovagkori példázat, amelynek első csírája még csak mint az akkoriban divatos bélpoklos-példázat irodalmi megfogalmazása, az 1240-ben elhalt Jaques de Vitry prédikációiban található; természetesen nem Erzsébet személyéhez fűzve. Itt azonban a rózsá még nem szerepel névleg is, csak annyi helyettesíti, hogy a felesége szobájába rontó férjet a bélpoklos helyett oly kellemes illat fogadta, amely a paradicsomra emlékeztette. Thomas de Chantipré nevezetes példatárában, az 1258–1263. évekből származó *Bonum universale de apibus*-ban, amelyet röviden *Apiarius* néven emleget az utókor s amellyel még találkozni fogunk fejtegetéseink folyamán, a kellemes illat már a rózsacsodává bővült: „Dissimulante ergo domina – aki itt Ada de Belonem nevet visel – coniecit ille aliquem esse in thalamo et irruptione facta hiemali tempore lectum suum rosis fragrantissimis coopertum invenit.” Vagyis a szobába hatoló férj az ágyat telehintve találja a legillatosabb rózsákkal. Fontos és érdekes, hogy a rózsacsoda ideje a tél. Ennek jelentőségéről később lesz szó. Visszatérve a legenda kialakulására, végül még azt kell elmondanunk, hogy a bélpoklos és rózsacsodával bővült francia legendát az Apoldai Theodorik Erzsébet-életrajzához 1293-ban írt, úgynevezett reinhardsbrunni supplementumok névtelen szerzője illesztette Szent Erzsébet életrajzába. A későbbi szerzők mind ebből a német forrásból merítették a legenda adatait, egyebek között Rothe is, aki költőileg kidolgozta s olyan formába öntötte, mint ma szeretik elmondani. A régi magyar szerzők szintén német forrásokból vették át Szent Erzsébet rózsacsodáját, amelynek német és magyar földön több változata keletkezett.

A változatok is közismertek. Az egyiknek Magyarország a színtere. Erzsébet még gyermek, aki meg sem érti, mi a nyomor, de máris végtelen könyörületességet gyakorol a szegényekkel. Az ételt megvonja magától és a szegényeknek adja. A konyhában összeszedi az ételmaradékokat és szétosztja a vár kapujában ácsorgó szegények között. Egyszer, mikor kötényét telerakva végigszalad a vár udvarán, királyi apjával találkozik, aki riadtan állítja meg és faggatja, mit visz kötényében. A gyermek megijed s zavarában azt dadogja, hogy rózsákat. Tél közepe van (ez mindig jellemző a rózsacsodákra), a király elkapja a lányka kezét s íme a gyermek lehulló kötényéből rózsák hullanak alá. II. Endre lelke nagy dolgok sejtelmével telik meg, felkapja a gyermeket és megcsókolja.

Még jobban eltávolodott változat a következő. Erzsébet jegyese udvarában, Wartburg várában nevelkedett s inkább Istennek akarta szentelni életét. De apja ragaszkodott házasságához. A lány szokása szerint Wartburg közelében, az erdőben tartózkodott és egy patak partján imádkozott, rózsakoszorúval a fején. Mikor apja követte közölte vele, hogy apja ragaszkodik eljegyzéséhez, szíve összeszorult, de azért megnyugodott szülei akaratában és lehajtotta fejét, leszedte róla a koszorút s a patakba dobta. És a rózsabimbók erre mnid kinyíltak és egészen ellepték pompájukkal a víz tükkrét.

Más rózsacsodák is foglalkoztatták középkori eleinket.

A margitszigeti apácák sokat gyönyörködtek Szent Dorottya rózsacsodájában. Magyarul a Cornides-kódex őrizte meg ezt a legendát Ráskai Lea valamikor 1514–1519 között rajzolt írásában. Dorottya, mikor Fabricius fejedelem halállal fenyegette meg, késznek jelentkezett szenvedni Krisztusért, jegyeséért, kinek kertjében rózsát, almát szedve fog vigadni örökké. E mondására célozva szólította fel őt gúnyosan Theophilus, a főítélőmester, mikor Dorottya-t a nyakvágó helyre vitték: „hogya öneki küldene az ő jegyesének kertéből rózsákat és almákat.” A szűz fogadá, hogy megküldi. Mikor a nyakvágó előtt lehajtá fejét, íme jelenék neki egy gyermek, „ki vala bársonnyal megöltöztetett, mezéjtelen lábakkal és vala szép fodros haja, kinek ő ruháján valának aranyos csillagok, hozván ő kezében kosárákat három rózsákkal és három almákkal”. „Kérlek én uram, – szólt hozzá Dorottya – hogy vigyed ezeket a rózsákat és az almákat ez kosárában Theophilus-nak”. Ekkor a nyakvágó elvágta Szent Dorottya fejét. Theophilus pedig áll vala ez időben a fejedelem palotájában; megjelenék neki a fent mondott gyermek, s félre hívá őt, mondván: „ez rózsákat az almákkal küldette neked az én Dorottya hugom”. Elálmélkodik e nagy csoda láttára Theophilus, megkeresztelkedik, dicsőítván Dorottya istenét, ki *február havában* rózsát, almát küldhet, akinek akarja, s szerzett igen szép éneket Isten és Szent Dorotta dicséretére e rózsáknak csodáiról. Ezért hord rózsakoszorút a fején Szent Dorottya a Herencsényi-család címerében. (16. kép).

A rózsacsodáknak egyik gyakori eleme, mint erre a fentiekben rámutattunk, hogy a csodálatos rózsák mindig télen tűnnek fel. Ezzel azonban itt most nem foglalkozunk, csak rámutatunk arra, hogy már a magyar kolostori irodalomban nyomát leljük a császári latin Rómában fontos szerepet játszó rózsahajtás illetén emlékének.

A rózsacsodáknak egyik gyakori eleme, mint erre a fentiekben rámutattunk, hogy a csodálatos rózsák mindig télen tűnnek fel. Ezzel azonban itt most nem foglalkozunk, csak rámutatunk arra, hogy már a magyar kolostori irodalomban nyomát leljük a császári latin Rómában fontos szerepet játszó rózsahajtás illetén emlékének.

A középkori virágkultusz két virága, a rózsa és a liliom így hódította meg a szíveket, a magyarság szívét is. Hogy azóta is él a magyarság szívében, nemcsak a modern korok rózsás és liliomos Mária, Szent Erzsébet és más szentképei bizonyítják, hanem kertjeink is, amelyekben mindig a rózsa és a liliom volt a két legfőbb virág, a mesék, amelyekben új alakban élnek tovább a rózs- és liliomosodák, a népművészet, amelynek ma is legfőbb virágmotívuma a rózsa, a virágnyelv, amelyből az is ismeri a rózsa jelentését, aki már hírét sem hallotta a valamikor nélkülözhetetlen virágnyelvnek.

A rózsakultusz elvilágiasodása – mint általában a virágkultuszé – a lovagi korban indult meg. Az irodalomban ennek a korszaknak világi rózsakultuszát legjobban a XIII. század francia költészete őrzi, melynek legnevezetesebb terméke a *Roman de la rose*, Guillaume de Lorris és Jean de Meung verses műve. Ebben a rózsa többé már nem Krisztus jelképe, hanem a szerelmes lovag hölgyének dísz és mint ilyen a virágok királynője. A lovagkorszak lekedvesebb női nevei közé tartozik a Rózsa és a Liliom Magyarországon is és a lilomszál mint a hölgy jelképe később is gyakran szerepel a dalokban. A lovagi költészetből jutott idők folyamán a népdalba.

A lovagkorszak rózsakultuszának legszebb emléke *Csipkerózsika* meséje. Keletkezésének helye és ideje teljesen ismeretlen, bár már sok elmélet igyekezett ezt a kérdést megoldani. Annyi azonban mindenesetre bizonyos, hogy ez a mese a lovagvárok levegőjét lehel. Valahol nyugaton keletkezett, sokáig lappangott szerző nélkül, majd Gioval Battista Basile a XVII. század első felében Pentameronájában tette közzé, amely a XVII. és XVIII. században, több mint 10 kiadást ért. *Csipkerózsika* meséje, nyilván már, valamely későbbi korban, hozzánk is eljutott, magyar népmesegyűjtők is feljegyezték.

Magyar csipke nevének eredete meglehetősen bizonytalan. A csipke szó mint növénynév már a schlagli szójegyzékben előfordul: *rubus*, chipke. Hogy azonban mégsem a szedret értették rajta, valószínűvé teszi az a körülmény, hogy a szeder külön is megtalálható a schlagli szójegyzékben: *morus*, szeder. Jelentését talán megfejtethetjük a *Hortularium* magyar szavaiból. Ugyanis a szójegyzék egy *Hortularium*-hoz kötve került elő s a *Hortularium*-ban is találunk magyar szavakat. Ebben olvassuk: *afflamentum*, chypke bokor. Tehát a középkori csipke eredetileg a bibliából ismert égő csipkebokor.

A nyelvészeti kutatások szerint csipke szavunk valószínűleg szláv jövevényszó, a szláv *csipka* a rózsabogyó, tehát ugyanaz a jelentése mint a német Hagebutte szóé, amely eredetileg Hain-Butzen volt. Ez is átjutott a magyarba, délnémet módosulataiból magyarosodott a hecsepecs és hecsempecs. A középkori magyar, tövist és égő tövisbokrot jelentő csipke eme kettős vonatkozását jellemző módon szemlélteti Bejthe István *Nomenclator*-a, amelyben ezt olvassuk:

Rosa canina, eb chipke; hoc est caninus rubus.

A bibliamagyarázók az égő csipkebokrot a keleti *Rubus sanctus*-nak tatják, így lett a magyar csipke a kolostorkerti irodalomban a *rubus* megfelelője, és az eredetileg rózsabogyó jelentésű szláv kölcsönszó így kapta a tövis értelmet. *Csipkerózsika* minden bizonnyal a német Dornröschen fordítása és ebben az összetételben a csipke szó mindkét jelentése kitűnően érvényesül.

A lovagi kor rózsakultuszának másik magyar népies emléke az ispiláng. Ez a szó nagy reményeket keltett azokban, akik minden magyar népies játékban valamely ősi, pogánykori magyar kultusz emlékét sejtették. Nagyon ragaszkodott e szó magyarságához Pósa Lajos is, „a magyar gyermekirodalom megalapítója, ki birokra kelt volna avval, aki az ispilángnak legősibb magyar származását tagadásba vette volna. Azért keresztele feleségének egyik verses kötetét is Ispiláng-nak.” Ezeket a sorokat Hermann Ottó írta 1914-ben abban a dolgozatában, amely véglegesen tisztázta az ispiláng eredetét, miután előzőleg már Vikár Béla megfejtette a szó származását, és kiderítette, hogy az ispiláng nem más, mint az *ich spiele einen* kifejezés elferdítése.

Hermann Ottó a magyar tanítósághoz fordult s kérdésére Patkó Olivér küldte meg az aradmegyei Szemlacról a választ. A falu sváb lakossága ma is hüen őrzi az ispiláng teljes német szövegét, amely így hangzik:

Ich spiel ein, Ich spiel ein, Ich spiel einen Rosenkranz. Florian, Florian, hat gelebet. Selien, Selien, dreht sich rum, Dreht sich Susann rum. Susann hat sich rumgedreht, Hat ihr grünen Kranz verdreht. Ich spiel ein, Ich spiel ein, Ich spiel einen Rosenkranz.

Az *ich spiele einen* népiesen *ich spiel án*, ispiláng-nak hangzik s ez most már mint magyar értelmet kereső kifejezés került a magyar nyelvbe. De nem újabb időkben. Már 1792-ben feljegyezték „Kis pillants, kis pillants, kis pillantsi rózsa” alakban s ma sem csak ispiláng alakban él, néhol „Kis pillang, kis pillang, kis pillangós rózsa” lett belőle. Kis Áron 29 ispilángos játékot ismertet különféle változatokban.

A XVI. században megint új korszak kezdődik a rózsa történetében, a tudományos kutatások megindításáé. A középkor nem különböztetett rózsa és rózsa között. Ezt annál kevésbé kellett tennie, mert mind a kolostorkertben, mind a lovagok várkertjeiben nagyon kevésféle rózsát ültettek. A középkor legelterjedtebb kerti rózsája az ókorban is közkedvelt *százlevelű rózsa*, melyet ma *Rosa centifolia* néven különböztet a tudomány. Százlevelű ebben az esetben természetesen száz-szirmut jelent. Hazája valahol keleten van, vadon termő alakjának a Kaukázus keleti felében honos *Rosa centifolia* var. *sanctá*-t tartják, amelynek öt szirma van.

Valószínű, hogy a perzsák ültették először kertjeikbe, Herodotus tudósítása szerint a babiloniaiak a perzsa hódítóktól kapták a rózsá ismeretét. Így jutott később a görögökhöz is, akik már nagy rózsakedvelők voltak. Theophrastus többféle rózsát említ s azt írja, hogy a legtöbb ötszirmú, de van 12–20, sőt százlevelű – *roda hekatontophylla* – is. A római szerzők utóbbi kifejezést *centifoliá*-ra fordították le s így kapta az ókor és a középkor legkedveltebb rózsája a *Rosa centifolia* nevet.

A rómaiak állították elő és különböztették meg az első többször virító, remontans rózsát. Plinius azt írja, hogy a campaniai rózsá virágzik legkorábban, később nyílik a milesiai s legkésőbb a praenestiai. Clusius praenestiaiát a ma *Rosa damascena* néven különböztetett rózsának minősítette. Egyesek szerint a kolostorok nem vették át ezt a rózsát a rómaiaktól, hanem a keresztes háborúk korában jutott Európába arab közvetítéssel. Ezt jelentené a damaszkuszi név. A legkiválóbb olajrózsa és hajdan a legfőbb hónapos rózsá. Utóbbi név a XVI. században bukkan fel először latin *Rosa omnium calendarum* alakban.

Napjainkban a százlevelű és a damaszkuszi hónapos rózsá a legelterjedtebb parasztrózsák.

Plinius harmadik rózsája, a milesiai, az európai honosságú *Rosa gallica*, amely a Magyar Középhegységnek is legszebb és legfeltűnőbb rózsája (17. kép).

Ez volt az ókor és a középkor konyharózsája, amelynek bimbóját ecetbe tették el, szirmaikat pedig mézben, később cukorban. Ezért gyakran ecetrózsá vagy cukorrózsá volt a neve. Piros szirmairól bársonyrózsának nevezték. A franciák és a kertészeti irodalom *rose de Provins* néven ismeri kerti alakját. Az egész Déleuropában és Középeurópa déli felében elterjedt bársonyrózsá először jelentkezik a magyar botanikai irodalomban külön néven a kerti rózsá, amelyet egyszerűen rózsá néven emlegetnek, és a vadrózsá mellett, amelyet csipke vagy ebscipke néven különböztetnek. Bejthe István így jellemzi Clusius nyomán:

Rosa pumila silvestris simplici magno rubro flore, parragi rosa.

Az ismertetett három rózsá a *Rosa gallica* közelebbi rokonságához tartozik s mint láttuk, a legősibb kerti rózsák ezek sorából származnak. Ha nem is lehet a régiek rózsáit minden tekintetben pontosan párhuzamba állítani a mai fajnevekkel, annyi mindenesetre kétségtelen, hogy ebbe a csoportba tartoznak.

A középkori rózsák másik csoportja az európai futórózsák, a *Rosa arvensis* rokonsága. Az ókorban vagy egyáltalában nem foglalkoztak ezzel a csoporttal, vagy legfeljebb a délázsiai és abessziniai honosságú pézsmarózsát (*Rosa moschata*) ültették a római császárok korában Egyiptomban és Északafrikában. Annál fontosabb szerepet töltött be a lovagkorban a várkertekben e csoport két európai faja, az örökzöld rózsá (*Rosa sempervirens*) és a mezei rózsá (*Rosa arvensis*). Mindkettő fehér szirmú, ágai több méter hosszúak, kapaszkodók. Előbbi a Földközi-tenger mellékén, utóbbi Középeurópában és Nyugateurópában honos, éppen ezért a fagy iránt kevésbé érzékeny.

Az örökzöld rózsá a déleuropai területen, a mezei rózsá Középeurópában lett a várkertekben nagy szerepet játszó rózsálugasok futórózsája. A lugast ugyan már az ókorban Nyugatázsiában és Egyiptomban is ismerték és kedvelték s innen Görögországba és Itáliába is eljutott az ismerete, azonban Nyugatázsiában csak a szőlőlugas volt divatban, Rómában ezenkívül még a borostyánt is használták ilyen célra. A rózsálugas a lovagi kor divatja. Később, mikor a festészet világias elemekkel is gazdagodott, a Madonna-képeknek gyakori díszlete, a trónoló Madonna többnyire rózsálugasban ül, mint annak a kornak lovagi hölgyei.

Valószínűleg csak a XVI. században fordult a figyelem a florisztikai érdeklődés fellendülése nyomán az európai csipkerózsákra, a csipkerózsá (*Rosa canina*) kiterjedt és nagyon változékony rokonságára. Hogy azonban akkor mennyire divatosak voltak a vadrózsák és a kertekben is szívesen ültették őket, Clusius híradásából tudjuk, aki

pannóniai flóraművében három új rózsát írt le ebből a csoportból: kettő ezek közül már akkor gyakori volt a németországi kertekben, a jajorózsát pedig (*Rosa pimpinellifolia*), amelynek szára sűrűn tüskés, a környéken szedték és onnan hordták Bécs piacára. A másik kettő: a havasi rózsza (*Rosa pendulina*) és a korai virágzásával, valamint szép fahéjszínű kérgével feltűnő pünkösdi rózsza (*Rosa cinnamomea*). Az alpesi honosságú pünkösdi rózsáról ezt írja *Clausius*: „Hogy az elsőt honnan hozták Bécsbe, kétséges, de egyesek véleménye szerint tiroli származású, mások szerint Franciaországból küldték teljes piros virágú *Mochate* néven. Most már minden császári kertben ültetik és a hercegek, előkelő hölgyek és általában mindazok kertjeiben látható, akik gyönyörűségüket lelik a növények tanulmányozásában.”

Egyéb kertben ültetett csipkerózsák a nagybogyójú almarózsza (*Rosa pomifera*) amely azonban bizonyára gyümölcse révén került a kertbe és az illatos leveleivel kiváló borrózsza, francia nevén églantier (*Rosa rubiginosa*), amelynek levelein a mirigyek bor- vagy almaillatúak.

Arab vagy már török közvetítéssel kerültek Európába a nyugatázsiai honosságú sárga rózsák, amelyek illata többé-kevésbé poloskás. Az első sárgarózsát Gesner írta le 1561-ben. Két sárga rózsza terjedt el az európai kertekben, a halványabb színű kénrózsza (*Rosa hemisphaerica*) és a sötétebb sárga, sőt egészen narancsszínű, erősebben poloskaszagú bűdös rózsza (*Rosa foetida*).

Ezeknek a föntebb ismertetett fajoknak sorából kerültek ki a kerti rózsák még a XVII. és XVIII. században is. Ugyanezek a fajok ismerhetők fel azokban a rózsákban is, amelyek a XVII. század közepén Lippay György, a tudományokat és a virágokat kedvelő hercegprímás irodalmilag is megörökített, világhírű pozsonyi kertjében díszlettek, s amelyekről a prímás öccse, Lippay János a következő felsorolást hagyta ránk később még részletesen ismertetendő s a magyar kertészeti irodalomban alapvető jelentőségű művében.

Hogy a rózsának dicsőséges szépségét sok ékes szókkal felmagasztaljam és annak tulajdonságát cifrán leábrázoljam, nem szükséges. Elég felékesítette az, aki öt virágok királynéjának nevezte. Neme és színe neki külömb-külobbféle. 1. Közönséges a dupla barackvirág- vagy testszínű, igen jó illatú. 2. Másik, egy kevésbé pirosabb, sokkal nagyobb, teljesebb levelesebb, százlevelűnek híják. 3. Hollandiai rózsza, ezt is százlevelűnek híják; ez még veresebb, cinobrium-színű, de nem olyan erős illatú. Alacsonyra nő, a táblákba is illik, főképen a közepin és a szegleteken. 4. Tarka-barka, veres fehérrel, teljes. 5. Milesia, bársonyrózsza, igen szép veres, noha nem felettébb teljes; de minden levelei szívesek. Igen jó rózsacetnek, kiváltképen a bimbója, mikor szinte ki nem nyílt. Elmetszik a sárgáját róla; szép veres színt ad neki, ha megszáraztják az árnyékon s

úgy teszik ecetbe. 6. Cinnamomea, pünkösdi rózsácska, apró, legelőbb virágzik; kevés, gyenge szaga van, a fája is alacsony, maga teljes. 7. Hónapi, vagy olaszországi rózsa, aki csaknem minden hónapban virágzik, főképen ősszel és télnek elején is; szép teljes és jó illatú, a színe mint a közönségesnek. Ezt edénybe kell tartani és télre pincébe vinni. 8. Vagyon paraszt is igen szép veres, jó ecetbe. 9. Fehér rózsa, teljes, kinek a közepe egy kevésse veres. 10. Halvány színű fehér rózsa, teljes. 11. Tejszínű, igen fehér, teljes, sok levelű. Ezek a fehér rózsák nem oly jó illatúak, mint a veresek; de rózsáirnak jók. 12. Vannak apró fehér rózsák, egy szálon sok nő ki, egész télig mind virágzik, teljes, valami szaga is van. 13. Sárga, teljes, öreg rózsa, mint a másféle színű, csak hogy ritkán virágzik; idején féreg terem a bimbójában s megeszi. Nincsen szaga. 14. Sárga, együgyű, aki nem teljes, ennek is nincsen szaga. 15. Narancsszínű, belől a levelei veresebbek, mint a bársony, kívül sárgább. Ha ki a kezével megtöri, olyan bűdös, mint a palackféreg.”

A XIX. századdal új fejezet kezdődik a rózsakultusz történetében. A XVIII. század közepén divatba jött Európában Kína és a kínai izlés majmolása erős nyomokat hagyott az európai kertművészetben, valamint virágkultuszban. Kínai hatás alatt újult meg az európai rózsakultusz is. A XVIII. század második felében a Kínát járó angol utazók több kínai rózsát hoztak Londonba a *Kew Garden*-be. Ezek közül különös nevezetességre tett szert *Ker*, angol utazó, Kantonból 1789-ben hozott rózsája, amely az első nemes rózsa volt. Ugyanis a kínai rózsát (*Rosa chinensis*) és annak későbbi keresztezéseit szemben az európai rózsákkal nemes rózsáknak nevezik.

A kínai rózsa eredete ismeretlen. Sokan újabban nem is tartják valamely, a természetből szerzett külön fajnak, hanem csak keresztezésnek a *Rosa moschata* és valamely *sempervirens* vagy valamely csipkerózsa között. Vadon mindenesetre ismeretlen. Kínában a virágkultuszban távolról sem játszik olyan fontos szerepet, mint Európában hajdan az európai, újabban a kínai rózsák.

A kínai rózsának (*Rosa chinensis*) két változatát különböztetik meg. Egyik a bengál rózsa (*Rosa chinensis* var. *sempervirens*), amely folytonos virágzásával tűnik ki. Ilyen volt a *Ker* által Európába hozott kínai rózsa. Ezzel letűnt a kisázsiai származású hónapos rózsák ideje, amelyek az ókor óta szolgálták az európai virágkultuszt. A kínai versenytárs hamarosan kiszorította a damaszkuszi rózsát, amely ma már csak a parasztkertekben és mint olajrózsa kénytelen megelégedni.

A kínai rózsa másik változata az illatáról tearózsának nevezett *Rosa chinensis* var. *fragrans*. Ez később, először csak 1809-ben került Európába, ahol azonban nem annyira Anglia lett az új rózsakultusz központja, mint sokkal inkább a rózsatenyésztésben vezető szerepre emelkedő Franciaország. Itt a modern rózsakultuszt Napoleon első felesége, Jozefin, alapította meg, aki kastélyának, a Marly mellett fekvő Malmaisonnak kertjében gyűjtögette kora rózsaujdonságait. Annyira szerette a rózsákat, hogy meghatalmazottja részére szabad járást-kelest biztosított a kontinentális zárlat idején is és a császárnői meghatalmazott a legszigorúbb tilalom idején is hordta az új rózsákat Angliából Malmaisonba, ahol a Humboldt-tal Amerikában járt kiváló botanikus, Bonpland irányította a kertészetet.

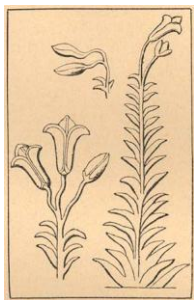
Franciaország az egész XIX. századon át megtartotta vezető szerepét a rózsakultuszban és a nemes rózsaujdonságok francia névvel kerültek forgalomba és Franciaországból indultak hódító útjukra. A XIX. század második felében jelentek meg olyan francia rózsakatalógusok is, amelyekben 4000 név volt olvasható. A leghíresebb tearózsák: a lazacszínű Gloire de Dijon és a Maréchal Niel, előbbi 1853-ban, utóbbi 1864-ben jelent meg a francia virágpiacon. A tearózsa és a bársonyrózsa alakkörébe tartozó európai kerti rózsák keresztezése útján állították elő az inkább bársonyrózsaszerű Bourbon-rózsákat, amelyeket a kertészek *Rosa borbonica* néven ismernek, és az inkább tearózsaszerű, ezüstös rózsaszínű *La France-rózsát*, amely 1867-ben került forgalomba. Ma azonban már ezeket a rózsákat régieknek nevezik és az új nemes rózsák több tekintetben kiválóbbak, főként abban, hogy június közepétől kezdve egész késő ősziig gazdagon virágzanak. A legújabb nemes rózsák Amerika nagy kertészeti fölényét hirdetik.

Keletáziából hozták azt a rózsát is, amely a régi európai futórózsákat szorította háttérbe. Ez a *Rosa multiflora*, amely Japánban, Kínában és Koreában honos. Különösen telt virágú, keresztezett alakjai terjedtek el a kertekben, amelyek között az 1880-ban forgalomba került *Crimson Rambler* legtöbb versenytársát legyőzte. Amerika csak a futórózsák számát szaporította, az amerikai honosságú futórózsa prérirózsa (*Rosa setigera*) néven ismeretes.

A liliom története párhuzamos a rózsáéval, de más eredetű. A régiek csak egyféle liliomot ültettek a kertben, az előázsiai honosságú fehér liliomot (*Lilium candidum*). Ez a legrégebb kerti növények közé tartozik. Felfedeztetését azonban bizonyosan nem pompás színű és rendkívül illatos virágainak köszöni, hanem ízletes hagymájának. A hagyma már legrégebb időben az ősemler eledelei közé tartozott s a világ különféle tájain nagyon különféle növények szolgálták hagyma gyanánt. A nomádok még ma is a szabad természetben szedik meg a hagymát s a hagyma ősiessége mellett szól az a körülmény is, hogy a magyarság ezt a szót is valahonnan

keleti őshazájából hozta magával. Európában már inkább csak szűk esztendőkből a szegénység fordul a vadon termő hagymás növények hagymáihoz, de Ázsiában még most is szívesen fogyasztják a legkülönbözőbb hagymákat, a liliom hagymáit is. Ez még Japánban is általános szokás és hogy milyen általános Japánban a liliomhagymának eledelként való fogyasztása, jellemzően írja le Hans Molisch: „Nagyon meglepett Japánban az a szokás, hogy a liliomot is felhasználják zöldségnek. Az európai ember a liliom nevének említésekor a virág szépségére, illatára és gyönyörű színére gondol. Azonban eszébe sem jut, hogy a liliomhagymát megegye. A japáni ember másként gondolkozik, mert Japánban több liliom, így a *Lilium auratum*, *japonicum*, *Thunbergianum* és *tigrinum* hagymája drága és nagyrabecsült élelmiszer. Ezek a liliomok Japánban a szabad természetben éppen úgy megtalálhatók, mint a kertekben, ahol mind hagymájukért, mind virágjukért ültetik őket.” Bár némely liliom és más hagymás növény hagymája nem veszélytelen, például a fehér liliomé is, mégis felhasználják élelemnek, mert főzéssel vagy sütéssel teszik ártalmatlanná, mint sok más nyersen mérgezőt okozó növényi eledelt, kivált gumót.

A nyugatázsiai kultúra emelkedése idején a liliomból a papok, királyok és hatalmas kertjeiben virág lett s idők folyamán valósággal a virágkultusz központjába került. Ninive asszír királyainak kertjeiben a legkedveltebb virág lehetett, ennek emlékét őrzik Asszurbanipál palotájának domborművein a jellegzetes liliomképek (18. kép.)

Hogy azonban nem a Kr. e. VII. században fedezték fel virága szépségét, hanem sokkal régebben, mikénei festmények tanúsítják.

Nagyon szerették a zsidók is. Zsidó neve *sosanna* állítólag ses, hat szóból ered s a virág hat lepelévelének hatása alatt keletkezett. Később nagyon kedvelt zsidó női név lett belőle, majd, mivel a liliom virága fehérségénél fogva a tisztaság jelképévé magasztosult a költészetben, az ismert Zsuzsanna-mondát költötték belőle. Mind a Zsuzsanna név, mind a szűz Zsuzsanna története Európába is elvándorolt a kora középkorban. A fürdőző Zsuzsanna már a IV. században megjelent a képzőművészet motívumai között és mindmáig szinte minden korban megújult. A liliom zsidó *sosanna* nevéből keletkezett női név a franciában *Susanne*, a kolostori latinságban *Susanna*, végül magyarban *Zsuzsanna* s a nyugaton is használatos becélő rövidítéssel *Zsuzsa* és *Zsuzsi* alakokon vándorolt keresztül.

Sem a görög, sem a római nem vette át a virág semita nevét, mindkét nyelvben külön neve volt, a görögben *kríman*, latinul *lilium*. Utóbbiból ered kolostori közvetítéssel a magyar liliom növénynév és *Liliom* női név, amely a lovagkorban a legkedveltebb magyar női nevek közé tartozott.

Már a középkorban megindult a liliom név szétágazása. A biblia nyomán keresni kezdték a völgyek liliomát. Hogy milyen eredménnyel, később részletesebben kifejtjük. Vörös liliomot már Plinius is megkülönböztetett, a XV. századtól kezdve az újabb botanikai irodalomban is megjelenik a vörös vagy sárga liliom és olyan tág kérdéssé gazdagodik, hogy majd ezt is külön fejezetben beszéljük meg, kivált mert a sárga liliom problémájának érdekes magyar részletei is vannak.

A liliomkultusz központjában még a XVII. és XVIII. században is az ősi fehér liliom állott. Jellegzetes képét őrzik a renaissance és barokk címerek (19. és 20. kép).

Lippay ezt írja kerti szerepéről:

„Fehér liliom, közönséges virág az magyarországi kertekben, azért nem szükséges sok szóval ennek ékességét, állattyt és illattát leírnom. Levelei hosszúak mint a pallos, a kórója övedzőig és magasabban is felnő, tetején a fehér színű virágok harangformára tündökölnék, hol többek, hol kevesebbek, kiknek levelei (szirmai) kívül vonattosak; a gyökerek kerekdedek, de nem tömöttek, hanem szeletenként összenőnek, fehérek is. Szaga a fehér liliomnak nagy vagyon, jó és hathatós, csak hogy az ember fejének nem igen egészséges. Ha ki a földből ki akarja venni, Sz. Jakab nap tájban cselekedje azt, és rövid idő alatt megint elültesse, és ha csemetéi vannak, egymástól elszaggatván, szaporítsa; egyébként nem kíván semmi kiváltképen való bajmólódást. Ha magul vetik, igen kevés haszna vagyon, mert ez igen ritka, sok esztendeig is kellene várni, míg virágozzék. Vannak a pozsonyi (primási) kertben fehér liliomok, kiknek kétszáz s több virágjuk is vagyon, constantinápoli, kit a török Szultán Szambaknak nevez. Vannak azonl kívül teljesek is, kiknek egynehány ezer levelei (szirmai) vannak.”

Az újabb időkben a már Dioskurides által királyinak – *krinon basalikón* – nevezett s általánosan kedvelt és a művészeti motívumok között is nagy szerepet játszó fehér liliomnak is támadtak exotikus versenytársai. Franz Siebold (1796–1866), aki a múlt század első felében feledhetetlen érdemeket szerzett Japán flórájának felkutatásában és Japánban elvetette a tudományos botanika első csiráit, új liliomokat küldött Japánból Hollandiába s azóta a japáni és általában a keletázsiai liliomok a virágkereskedésekben és a kertekben egészen háttérbe szorították az ősi fehér liliomot, és általában az európai liliomokat. A virágkereskedésekben különösen gyakran látható a cserépben nevelt és hajtattott óriásvirágú, fehér *Lilium longiflorum*. Ma ez a fehér „liliomszál”.

4. fejezet - 4. Viola.

A lovagkor virágkultusza – Virágos mező felfedezése – Pitypang – Várkert emléke – Várkert flórája – Virágos fák – Mandulafa – Lícium – Puszpáng – A várkert virágai festményeken – Boldogasszony rózsája – Mályvarózsa – Bazsarózsa – Kék lilium – Ibolya – Árvácska – Viola – Hóvirág – Estike – Holdviola – Csillagfürt – Viola a virágénekekben – Körömvirág – Oroszlánszáj – Harangvirág – Keselyűvirág – Gyűszűvirág – Kankalin – Boglárka – Szappanvirág – Búzavirág – Cickóró – Eper.

A középkor virágokról vett és adott női nevek között a Rózsa és a Lilium mellett gyakori a Viola is. A középkorban a violát, amelyen akkor elsősorban az ibolyát értették, nem ültették a kolostorkertben. Kolostorkerti növények jegyzékében sehol sem szerepel. Mindazonáltal ismerete kétségtelenül a római hagyatékhoz tartozik, amit világosan jelez a latin viola szó. Az ókorban mind a görögök mind a rómaiak nagyon kedvelték az ibolyát. Athén lakosságának legkedvencebb virága volt s Aristophanes írásából tudjuk, hogy az athénieket *iostephanos*-nak, ibolyával koszorúzottak nevezték. Hogy a középkor elején nem veszett el ismerete, bizonyítja Isidorus Hispalensis (570–636), sevillai püspök természettudományi munkája, az *Etymologiae*, amelynek növénynevei között az ibolyáé (*viola*) is olvasható, valamint Walahfrid Hortulus-a, bár a szerző nem áldoz külön fejezetet ennek a növénynek, hanem csak a *gladiolá*-ról szóló sorokban említi a *viola* nevet.

De az is bizonyos, hogy a középkori vallásos virág-jelképek között nem kapott helyet, tehát a violakultusz olyan jelenség, amely nem a kolostori virágkultusz közvetlen származéka. Új irány feltünését jelenti a *Viola* név a női nevek között, eltérést a kolostori virágkultusz hagyományaitól. A naturalizmus indul el vele európai modern útjára a királyok és lovagok váraiból, ahol a középkori vallásos virágkultusz az udvari és lovagélet hatása alatt elvilágiasodott. Itt lett hosszú feledés után a virág ismét az életöröm egyik legszebb jelképe és hirdetője, itt lett ismét a kert díszé, a természet édessége és a lakás legbájosabb barátja. A Madonna-kultusz elvilágiasodásával a költők a vár úrnőjét tüntették ki azokkal a virágnevekkel, amelyek a kolostorban csak az Istenanyát illették meg, sőt új virágokat is kerestek a kertben és a réten s azok nevét is felhasználták női név gyanánt.

A kolostor zárt élete nem áll többé a XIII. századtól kezdve a közérdeklődés központjában, már nem egyedül elismert életcél a világról lemondani, a természet többé nem idegen és minden gonosz kútfeje. A lovag vadászik és mint keresztes vitéz bejárja a világot, közvetlenül érintkezik a természettel és a keleti népekkel, amelyek többet őriztek meg az ókor pogány életörömeiből. Irodalomban, művészetben, tudományban a lovagi élet veszi át a vezető szerepet, a legfőbb eszmény most már a lovagi eszmény. II. Frigyes (1212–1250) császár könyvet írt a sólymászatról s abban a madártan kérdéseit olyan módon tárgyalja, amely a természet komoly megfigyeléséről tanuskodik.

Az új irány hatása csakhamar megnyilatkozott a kolostorok világában is. Giovanni Bernardone (1182–1226), akit francia anyától örökölt francia beszédéről *Franciá*-nak (Ferencnek), szerzetesi működésének színteréről pedig Assisi-nek neveztek a lovagi század elején megalapította az első kolduló szerzetesrendet, a ferenceseket és a női Klarissza-rendet s ezzel olyan kapcsolatot teremtett a kolostor és a szabad természet valamint a külső világ között, amely új lehetőségekre nyitott kilátást a kolostori életben is. A természet szeretete bevonult a kolostori életbe is és mert a tudománynak, művészetnek ekkor még mindig a szerzetesek voltak művelői, megjelenhetett a tudományban és művészetben is.

És valóban Giotto (1276–1337), aki az Assisi életét hosszú képsorozatban festette meg, egyre több és több természetes elemet honosított meg a művészetben, festményein az addig földöntúli arany vagy kék háttér lassanként megelevenedik, hegyek jelennek meg az emberi alakok mögött állatok tűnnek fel mellettük és növények lábaik előtt. A trónusán ülő Istenanya többé nem égi álomkép, hanem a szobájában a karosszékeiben, vagy a kertben a lugasban ülő várúrnő, aki virágokban gyönyörködik; a Megváltó tárgyául szolgáló cselekvény földi tájon történik, amelyet fák, fűvek és virágok tesznek változatossá.

Giotto egyik művén, amely Krisztus feltámadását ábrázolja, egészen különleges hátteret látunk. Háromféle növény különböztethető meg a kép közepén a két emberi alak között, két cserje, néhány tó pitypang és valami

más fűféle növény. Ez a kép Giotto kései műve, a korábbiakon hiába keressük ezt a tájat és ezeket a növényeket. Nem nehéz megfelelni arra a kérdésre, mit akart ábrázolni a művész ezzel a néhány növényvel, amelyek közül a pitypang könnyen felismerhető. A virágos rétet.

Giotto hatása keresztül hullámszórt az egész európai festészetben és megjelent idők múltán Magyarországon is. A pitypangos rét mint a természet képviselője az oltárképeken Magyarországon is hirdette a naturalizmus feltámadását. A kassai dóm főoltárán látható az a XV. századbeli magyar festmény, amely Krisztust jeleníti meg az Olajfák hegyén. Az ismeretlen nevű magyar festő kertben osztotta el a jelenet szereplőit. Ezt világosan elárulja a kerítés. De a kert nem valami házi díszkert, hanem gyümölcsös vagy szénás kert, melynek talaját réti növények borítják. Ezek között határozottan felismerhető a pitypang s még néhány más régi növény, így a lóhere és a fehér here. Még feltűnőbb a virágos rét a felsőzúgói (Rusbach Szepesmegyében) szárnyasoltár Hegyi beszéd képén. Ez is XV. századbeli festmény. Ezen a képen is felismerhetők a réti növények között a pitypang és a lóhere (III. tábla).

Aki úgy ismerte a pitypangot, mint ezek a festők, annak a növényt a természetben kellett megfigyelnie és kétségtelenül névről is kellett ismernie. Vajon mi lehetett a virágos rétet és a naturalizmust képviselő pitypang középkori magyar neve és milyen szerepet játszott ez a növény abban a korban?

A ma használatos pitypang és gyermekláncfü neveket hiába keressük a középkori magyar növénynevek között. Nyomuk sincs. Egészen másként nevezték akkor ezt a növényt. A salátákhoz számították s mert a salátának akkor még a török-magyar *kék* neve is élt, kétségtelen, hogy már a XV. század latin-magyar szójegyzékeinek *kék* szava tágabb értelmében is bennefoglaltatik. Önálló néven először a Casanate-könyvtár Korvin-kódexében jelenik meg az irodalomban; a glosszator a kerti kéktől (kerti salátától) *vadkék* néven különböztette meg. Ez volt tehát a pitypang középkori neve.

A pitypang fiatal levele ma is közismert saláta. Nyugaton néhol ma is termesztik erre a célra a pitypangot. Gyógyító célra is használták a középkortól kezdve. Hogy az ókorban megkülönböztették-e, bizonytalan. Annyi mindenestre tény, hogy a középkori botanika nem az ókorból vette e növény ismeretét, hanem maga fedezte fel. Mikor a mezők virágát már valóban a mezőkön keresték a fűvészkedő barátok, a pitypangban vélték megtalálni a *flos campi*-t. Ilyen néven ismerte Konrád von Megenberg (XIV. század), akinek *Buch der Natur* című természetrajza, az első (a szerző halála után) nyomtatott természetrajz, még egészen a középkori kolostori szellem hagyatékát őrzi. Van azonban későbbi, már kétségtelenül a kolduló és humorizáló szerzetesek köréből származó középkori neve is: *caput monachi*, vagyis barát feje. Ezt kopasz termésvacka, vagy pihés-borzas bóbítája nyomán kapta.

Mindezen neveit feljegyezték a német fűveskönyvek szerzői is és azokból átvette a XVI. század magyar irodalma is. Melius Juhász Péter Herbariumában olvassuk: „Cichorea luteum. Vadkék... kikeletkor ugyan szőrös a feje a virága után, mint egy koszorús cserifakónak; híják oroszlánfognak is, taraxacon, barátfőnek is.” A kolostori kódexekben gyakran a katánghoz hasonlítják, ugyanígy a XVI. század fűvészei is, ezért Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékében *Cichorea lutea*, sárgavirágú katáng a neve.

Nyugati középkori nevei között találjuk végül a következőket is: *rörelkraut*, *papenplat*, *pipabe*. Ezek egészen más eredetűek. A mezőn játszó lovaghölgyek és gyermekeik készítették, akik játékszernek használták a pitypang üres tőkocsányát. Ezek a nevei kerültek idővel a magyarság körébe is és itt ezek nyomán támadt a táblabíróvilágban a mezőn játszó nők és gyermekek száján a pitypang és gyermekláncfü. Utóbbit elsőnek Benkő József jegyezte fel 1783-ban, előbbi Diószegi és Fazekas 1807-ben.

A pitypang történetének kezdetei legjobban jellemzik a lovagkor szabad naturalizmusát, amely alapján átforgatta az egész középkori kultúrát. Hatása természetesen eljutott a kertészetbe is és a kolostorkert után új kertészeti stílust alapított Európában. A lovagi hölgy, a vár úrnője gondozta a várakban a kertet és a lovagi hölgyet már gyermekkorában a természet szeretetére és a regényességre nevelték. Rajongó szemekkel olvasta nemcsak a szentek legendáit, hanem a francia regényeket és lovagi hőskölteményeket, lángoló szemekkel gyönyörködött a virágokban és a madarakban. Az ő ízlése irányította a mezőn tartott népies ünnepélyeket és sokszor részt vett a solymászatokon, sőt esetleg a vadászatokon is. Otthon is olyan környezetet igyekezett magának teremteni, amilyen legjobban megfelelt eszményeinek s elhozta a várkertbe a mezők virágait is a régi kolostorkerti gyógynövények táblái előtt virágos rétet készített magának.

Sajnos, Magyarországon ebből a korból éppen úgy nem maradt ránk a kertek leírása, mint a megelőző kolostori korból sem. De ez nem akadályoz abban, hogy rekonstruálhassuk általában a lovagi kor várkertjeit, amelyektől természetesen a magyar várkertek sem különbözhettek lényegesen, hiszen tudjuk, hogy a magyar várakban sok idegen cselédet tartottak, ilyenek voltak a kertészek is még a későbbi korszakokban is, mert a kertészeti

tudomány leggazdagabb volt Itáliában s onnan terjedt északra többnyire Franciaországon át. Azt ugyan nem rajzolhatjuk meg adatok híján, hogy mennyi valósult meg a lovagi korban Magyarországon a kertészeti eszményekből, de hogy melyek voltak ennek a kornak kertészeti eszményei, amelyek felé mindenütt törekedtek, pontosan megállapíthatjuk.

A lovagi vagy várkert elméletét a XIII. század legnagyobb tudósának és botanikusának, a dominikánus Albertus Magnusnak *De vegetabilibus* című munkájából nagyon jól ismerjük. Albertus leírásának megítélésében két szempontot kell figyelembe venni. Az egyik, hogy Itáliában járt és kétségtelenül ott véste emlékezetébe a lovagi kert eszményeit is. Ez világosan kiderül abból, hogy a kertben a fák között gránátalmát, babért és ciprust emleget, holott későbbi tartózkodási helyein, Regensburgban és Kölnben akkor sem zöldeltek ezek a fák. A másik, hogy Albertus Magnus előkelő családból származott, családi neve gróf Albert von Bollstädt és így kétségtelen, hogy kerti leírásában a lovagi kor előkelő emberének gondolkozása nyilatkozott meg. Díszkerti leírása alább következik.

Vannak olyan helyek is, – írja Albertus – amelyek nem annyira a haszon és a nagyobb termelés szolgálatában állanak, hanem inkább a szórakozás helyei és termelés tekintetében elhanyagoltak mondhatók, minélfogva nem tartoznak egyik leírt mezőgazdasági földhöz sem. Ezek neve viridantium vagy viridarium. Mivel főként két érzékszerv gyönyörködtetésére szolgálnak, nevezetesen a látásra és a szaglásra, mindazon rendszabályok távoltartásával készülnek, amelyek egyébként a növénytermelésben irányadók. Ugyanis a szemet semmi sem gyönyörködteti annyira, mint a finom, nem hosszú pázsitfű. Ez azonban csak sovány és nehéz talajon nevelhető. Ennélfogva azt a helyet, amelyet díszkertnek akarunk berendezni, alaposan meg kell előbb tisztítani a régi gyökerektől, ez pedig csak úgy végezhető el, hogy a gyökereket kiássuk, a földet a lehető legjobban elegyengetjük és jól megöntözzük forrón-lobogó vízzel, hogy a benne maradt gyökereket és magvakat elforrázza, megakadályozzuk csírázásukat. Azután az egész helyet befedjük finom fűvű, sovány pázsitdarabokkal, amelyeket széles fakalapáccsal erősen benyomkodunk, majd pedig a fűvet lábunkkal úgy a talajba tapossuk, hogy szinte egészen eltűnik: erre nemsokára mint finom hajszálak törnek elő a fűszálak és zöld szőnyeg módjára borítják el a földet. A pázsitnak akkorának kell lennie, hogy mögötte négyszögletű területen mindenféle fűszeres növény, mint ruta, zsálya, bazsalikom, ültethető legyen, hasonlóképpen mindenféle virág, mint ibolya, keselyűfű, liliom, rózsza, kékliliom stb. A fűszeres növények ágyai és a pázsit között, utóbbinak végében, magasabb pázsitdarabot kell készíteni, amelyet virágok tegyenek kedvessé és a közepe ülőhelynek legyen alkalmas, hogy az emberek ott üldögélve és virágokban gyönyörködve kipihenhessék magukat és felfrissüljenek.

A pázsitba a napos oldalon fákat kell ültetni, vagy szőlőt kell magasra nevelni, mert ezek lombja bizonyos mértékben védelmezi a pázsitot és árnyékával gyönyörködtet s frissít. Ezeketől a fáktól nem várunk gyümölcsöt, hanem árnyékot, ezért nem gondozzuk és nem trágyázunk alattuk a földet, hogy ne ártsunk a pázsitnak. Vigyázni kell, hogy a fák ne álljanak nagyon sűrűn és nagy számban, mert a friss levegő elzárása egészségünkben kárt tehet. Ezért a mulatókert legyen szellős és árnyékos. Attól is óvakodni kell, hogy keserű fákat ültessünk, mert ezek árnyéka elgyengíti az embert, mint például a diófaé és más efféle fáké. Inkább édes természetűek legyenek ezek a fák, amelyek virága kellemes illatú és árnyékuk élvezetes, mint a szőlő, körte- és almafa, gránátalma, babér és ciprus. A pázsit mögött pedig legyen sok olyan orvosi és fűszeres növény, amely nemcsak illatával nyújt élvezetet, hanem a szemet is gyönyörködteti különféle virágával, amely magára vonja a szemlélő figyelmét. A herbák között főként a rutáról ne feledkezzünk meg, mert nagyon szép zöld a levele és keserűsége révén elijeszti a mulatókertből a mérges állatokat.

Azonban a pázsit közepére ne ültessünk fákat, hanem hagyjuk szabadon, hogy ott élvezhessük az egészséges szabad levegőt és járkálás közben ne akadjanak arcunkba a fa ágai között feszülő pókhálók, ami elkerülhetetlen lenne, ha a pázsitot egészen teleültetnénk fákkal.

Ha pedig lehetséges, vezessünk a közép-re tisztavízű forrást és foglaljuk köbe, mert abban gyönyörűsége telik az embereknek. Északnak és keletnek legyen a mulatókert szabad, az innen fújó szelek egészséges és tiszta volta miatt. Ellenben a déli és nyugati oldalt zárjuk el, mert az innen fújó szelek viharosak, tisztátalanok és az embert gyengítik. Igaz ugyan, hogy az északi szél ellensége a gyümölcsnek, azonban csodálatos módon megóvja az ember szellemi és testi egészségét. Már pedig a mulatókerttől gyönyörködtetést várunk, nem pedig gyümölcsöket.”

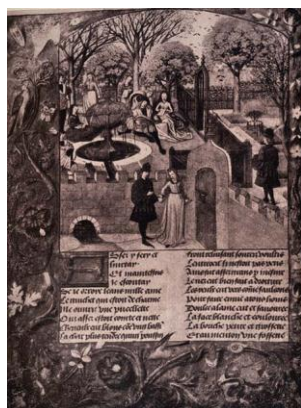
Albertus Magnus eme leírását bátran nevezhetjük a középkori díszkert, vagy mint akkor nevezték, mulatókert elméletének. Az olvasó első tekintetre észreveszi, hogy a nagy bölcsész mindenben megindokolja és megmagyarázza a mulatókert egész berendezését, ahogyan ma mondanók, stílusát. Természetesen a lovagkori előkelő ember életbölcselete nyilatkozik meg Albertus kertelméletében, de a leírás így kétségtelenül legalkalmasabb arra, hogy a lovagi kor mulatókertjeinek stílusát megértesse. Bármilyen más volt Albertinus és a

dominikánusok életfoglalása, mégis lényegében ugyanaz a szellem szólal meg ebben a leírásban, mint Assisi Szent Ferenc életében: a természet szeretete.

Albertus Magnus elmélete a mulatókertről nemcsak a tudós szerzőnek bölcsészeti, tehát valószínűleg kevésbé olvasott, munkájával terjedt, hanem a kései középkor legszélesebb körben olvasott gazdasági munkáival is. Ugyanis a tudós dominikánus leírását átvette Petrus de Crescentiis, akinek *Opus ruralium commodorum* címen 1305-ben Bolognában befejezett műve a XIV. és XV. század legelterjedtebb gazdasági kézikönyvei közé tartozott. Tehát ebből a munkából azok is megismerték a lovagkori mulatókert elméletét, akik nem vállalkoztak olyan nehéz tudományos munka elolvasására, mint amilyen a bölcsész Albertus-é.

Nemcsak a XIII., hanem még a XIV. századnak is a virágos rét a kertészeti eszménye. A XIV. században Itáliában már magas fokot ért a díszkertészet, de még mindig az a lényege, hogy a virágos rétet igyekeznek utánózni. Legyen elég itt arra utalni, hogy Boccaccio ma is közismert *Decameron*-jában olyan kertbe vezeti társaságát, amely, bár már narancs- és citromfák lombja sötétlik benne, mégis lényegében teljesen megfelel Albertus Magnus kerti leírásának. Lehet, hogy Boccaccio kertjében a narancs- és citromfák még csak a képzelet szülöttei, de a többi kétségtelenül valóság. Boccaccio kertjében szőlőlugasok húzódtak és a „lugasok oldalát majdnem egészen körülzárták fehér és piros rózsza- meg jázmincsserjék... A kert közepén kurta és olyan sötétzöld fűvű rét volt, hogy szinte feketének látszott. Ezerféle tarka virág kandikált elő a pázsitból és köröskörül zöldelő erős narancs- és citromfák állottak, amelyek nemcsak a szemnek nyújtottak jótékony árnyékot, hanem érett és még éretlen gyümölcsseikből és a virágaikból áradó fűszeres illatukkal a szaglőérzéklet is megörvendezették.” A pázsit közepén szökőkút állott márványmedencével, amelynek vize a pázsit alatt vezetett csatornában folyt el.

Hogy Albertus Magnus és követőinek leírása a lovagkori mulatókertről, vagy mint a költők gyakran nevezték, paradicsomról, nem a képzelet szüleménye, hanem sok-sok példában meg is valósult a XIII. és XIV. század folyamán és még a XV. században is voltak ilyen kertek, azt kétségtelenné teszi a lovagi kor és a hagyományai alatt álló festészet. A XV. század festményein és illusztrációin (IV. és V. tábla) gyakran pontos és beszédes hűséggel, színekben elevenedik meg az, amit Albertus szavakkal jegyzett fel a kortársak és az utódok számára.

Ezek a festményeken a kései lovagkori várak kertjeinek berendezése, a virágokkal teletűzdelt pázsit, a pázsitpadok, a deszkákkal foglalt növényágyak, a forrás vizét elosztó kút, néha olyan aprólékos részletezésben tárul elénk, hogy ezek alapján nemcsak az egyes kertészeti elemeket, hanem az egyes virágokat is pontosan meghatározhatjuk.

Miként már Albertus leírásából is következtethetjük és a festmények, kivált a miniatürök még határozottabban kifejezik, a mulatókertek vagy paradicsomok, nagymértékben különböznek korunk díszkertjeitől, bármiféle stílusú díszkerttel hasonlítjuk össze: éppen ezért nem lesz érdektelen, ha a lovagkori díszkert kertészeti elemeit közelebből is részletezzük, mielőtt virágaival egyenként megismerkednénk.

Hogy mi értendő pázsiton és hogy készült a várkertek pázsítja, Albertus részletesen elmondja. Úgy látszik, akkor még nem ismerték a magról nevelt pázsitot, hanem a vár körül kerestek szép fűvű rétet és onnan hordták a pázsittéglákat a kertbe. Ebből következik, hogy a paradicsomok pázsítja sohasem lehetett akkoriban olyan egységes, mint a modern kerteké, amelyekben az angol parkok elterjedése óta az angol példa nyomán magról nevelik a pázsitot, főként a nevében az angol hatást ma is őrző angol perjét, amelyre azonban még napjainkban is szóról-szóra idézhetjük Albertus szavait, hogy semmi sem gyönyörködteti a szemet, mint a finom, nem hosszú fűvű pázsit. Ha a várkert kertésze eleget akart tenni ennek a kívánságnak, vajmi gyakran kellett újítania a kertben a pázsitot. A középkori botanika még nem tett különbséget a pázsitfűvek között, természetesen a középkori kertész sem. De azért volt gondja arra, hogy szép fűvű legyen a pázsit. Ezt a célt a sovány és nehéz talajjal érte el, ami körülbelül az angol perje életfeltétele.

Korunbkan már csak kevésé divatos a pázsit zöldjének tarkítása virágokkal. Akkoriban ez általános volt a várkertekben, noha a tiszta zöldfüvű pázsit sem volt ismeretlen. A virágos pázsit is megkivánta, hogy a kert mentől többször újítsák, mert ellenkező esetben vagy a virág rontotta meg a pázsitot, vagy a pázsit nyomta el a virágos növényt. Noha a virágokkal megtűzdelt pázsit a virágos rét utánzata, elsősorban mégis kertészeti műalkotás, mert olyan növények társítása, amelyeket a természetben sehol sem találunk mind egymás társaságában.

Virágot ágyban csak a kert hátsó részében tartottak, ahol a fűszeres növényeket nevelték. A deszkákkal arasznyi magasan kerített növényi ágyakban a várban is a kolostorkert fűszeres növényei, herbái illatoztak. Bár tehát a

várkertben a kolostorkerti őshagyték, a *herbarium*, háttérbe szorult, mégis fontos szerepet játszott, közvetlenül a várkert úrnőjének felügyelete alatt állott, mert az egészség ápolásának ezekre a fontos eszközeire a háziasszony maga akart felügyelni, hiszen a lovagkor hölgyeinek legfőbb erényei közé tartozott a betegek ápolása, a szegények gondozása is. Nagyobb kertekben azonban bizonyára külön kertésze, – *herbarius*-a – volt a vár úrnőjének, valamely tudós szerzetes, mert a lovagkor századainak folyamán egyre nagyobb és nagyobb számra növekedett a gyógynövények ismerete s a *Herbarius* és *Hortus sanitatis* című könyvekben felsorolt és ismertetett növények száma már többszáz.

Érdekessége a várkertnek a pázsitpad (21. kép).

Miként a korabeli festményeken jól látható, kőből vagy téglából alapozták és pázsittal borították. Hátsó és könyöklő részére a pázsitba épűgy virágot ültettek, mint a pázsitszőnyegbe a talajra. A lovagkori várak leányainak és asszonyainak nagyon kedvenc helye volt a kerti pázsitpad, amelyről nemcsak kertjük virágaiban, hanem a szép kilátásban is gyönyörködtek.

Feltűnő jelenség Albertus leírásában, hogy szóval sem említi az utakat, holott később, már a XV. századtól kezdve nagy súlyt vetettek a díszkertekben az utak elhelyezésére és rendbentartására. De miként a lovagkori kertek képein jól látható, a várkertekben még nem voltak kavicsolt utak, a kert első felét egészen elfoglalta a megszakítatlan pázsit. A kavicsolt út már a renaissance korának újítása.

Építészeti szempontból legfőbb dísz volt a várkertnek a forráskút. A vár nem lehetett meg seholsem víz nélkül, azonban ritka esetben akadt olyan hely, ahol a várat közvetlenül a forrás területére lehetett emelni. Éppen ezért többnyire a környékről, lehetőleg valamely magasabban fekvő helyről csatornában vezették a várba a forrásvizet. Ebből természetesen tellett a kerti kútnak is, amelyet csorgókkal szereltek fel és az ott fogott vízzel öntözték a kert pázsitját és virágait. A lovagkorban a forráskút még meglehetősen egyszerű, bizánci stílusú műalkotás, csak később a renaissance korában kezdődik szobrászati kiképzése, amely a barokkban éri el fénykorát.

A várkertet természetsszerűleg kökerítés védte, de a várkert kőfalán belől gyakran farácsból vagy sodronyból készült fal választotta el a vár más részétől. Fa- és vasrácsra vezették a lugasok futónövényeit, a szőlőt, de már a későbbi lovagkorban inkább a futórózsákat. A festmények rózsalugas-képeiről következtethetünk arra, hogy a várkertek legszebb és legfontosabb díszé a rózsalugas volt, erre akkor olyan gondot fordítottak mint soha azelőtt és azóta. Az ókor még nem ismerte a rózsalugast, ez a lovagkor találmánya s kétségtelen, hogy a lovaghölgyek fejlett szépségeti érzékének kiváló bizonyossága.

A kert nemcsak a várban kapott helyet, hanem – nyilván békésebb vidékeken és időkben – a vár alatt is gyakran telepítettek kertet. Ilyen esetben a kert szabadon terjeszkedhetett és valóban később, kivált már a XV. században a vár előterén nagy kertek díszlettek, s a várak előkertjeiből fejlődtek a terraszos renaissance-kertek, a villakertek, sík vidéken pedig a francia kertek.

A lovagkori kertek virágdíszé még sokkal szegényesebb volt, mint korunk kertjeié, de ez korántsem jeleti, hogy szépsége kisebb lett volna. A szabad természetből sok virágot telepítettek ekkor a kertekbe, hogy a kolostorkert növényei közül válogatott virágok számát növeljék. Albertus csak kevés virág nevét említi kerti leírásában, ezért szükséges, hogy máshonnan is adatokat merítve, legalább megközelítő teljességgel felsoroljuk a lovagkor díszkertjeinek virágait.

Az Albertus leírásában említett *ciprus*, *babér* és *gránátalma* természetesen csak az itáliai kertekben zöldelt, ott már a rómaiak idején mindhárom fa nevezetes szerepet játszott a kertekben. A középeurópai kertekben ezek a fák hiányoztak. Itt főként a virágaikkal is feltűnő gyümölcsfákat ültették a díszkertben, amelyeket Albertus

jellemző módon édes természetűeknek nevez, s azt modja róluk, hogy árnyékuk élvezetes. Megnevezi az *alma- és körtefát*. Azonban ezek nevét csak példának emeli ki, mert a többi szépvirágú gyümölcsfa sem hiányzott a lovakor díszkertjeiben, a *cseresnyefa, meggyfa, mandulafa* stb.

A virágos gyümölcsfák később is elmaradhatatlan tartozékai voltak a díszkertnek. Még Lippay János is több gyümölcsfát sorol fel a virágzó fákról szóló fejezetben, de már a barokk korban megkivánták a díszkerti gyümölcsfától, hogy teltvirágú legyen. „Teljes barack virág – írja Lippay – mint a szép apró rózsácskák, úgy nőnek teljesen az ágakból ki, mint az együgyű virágúak s olyan színek is van. Oltani kell más barackfába, a holdnak nevelkedésére. Ha mely ága megszárad, februáriusban le kell metszeni és egy esztendő mulván megújul. Jó földet szeret. – Teljes cseresznye és meggy: ezeknek fejr a virágjok, mint a közönségesnek, és úgy nőnek, csak hogy teljeseek. A meggynek ha gyümölcse leszen, jobb részére mind kettős. Ezek is oltással szaporodnak, szemre is, ha más cseresznye vagy meggyfába oltatnak; öreg fa nevelkedik belőlek, azért nem félnek a hidegtől.” Láthatjuk, hogy a cseresznyefa virágjában nemcsak a japániak gyönyörködnek, hanem Európában is szívesen élvezett virágdísz volt a cseresznye és a többi gyümölcsfa virágja.

Legérdekesebb azonban virágkultusz tekintetében a gyümölcsfák között a mandulafa, amely mindnyája között legkorábban virágzik. Nemcsak a várkerteknek volt egyik legszebb dísz, hanem ma is valóságos csodája Budapesten a Gellérthegynek. Évekig tart a készülődés erre a csodára, melynek nincsen párja az egész országban. Évekig egyszerű a gellérthegyi tavasz, de azután, mikor elkövetkezik a csoda esztendeje, természettudományi nyelven mondva, mikor az időjárás kedvező volt, amit a mandulafák rügyei előre meghirdetnek, elborítja a Gellérthegy déli oldalát a mandulák virághava, mintha isteni varázsvessző érintette volna a hegyet (22. kép).

Hogy került a Gellérthegyre ez a virágcsoda?

A mandulafa hazája Középázsia, ott ültették először kertjeikbe ősi népek. Kisázsiaiban legjobban megragadta a virágzó mandulafa a zsidók képzeletét, akik *szciaked*-nek, vagyis ébernek nevezték, nyilván korai, Palesztinában gyakran már januári virágzása nyomán. A zsidók szemében a virágos mandulafa Isen kegyét jelentette és azt a legendát fűzték hozzá, hogy akit Isten szeret, annak kedvéért még a levágott mandulavessző virágait is kibontja egyetlen éjszaka.

A biblia Áron vesszejének költői legendájában őrzik ennek az ősi zsidó istenítéletnek legszebb emlékét. A bibliából mindama népek lelkébe átköltözött ez a legenda, amelyek később a kereszténység és a mohamedanizmus révén megismerkedtek vele. Mohamedán monda szerint egy rabló, aki közeledni érezte halálát, megjelent az imám előtt s bevallotta neki, hogy kilencven gyilkosság terheli lelkét. Mit remélhetek hát Istentől? – kérdezte ezek után a szent imámtól. A bölcs pedig így felelt: Szúrd botodat a temetőben a földbe, ha kivirágzik, meglátod Istent! Európában a Tannhäuser-mondában ragyog fel az ősi zsidó legenda emléke. A kereszt előtt fejet hajtó pogány tragédiáját Richard Wagner is a mandulavessző csodájával koronázza:

Üdv! Üdv! Hirdesd a nagy csodát, A földnek ez irgalmat ad, Áldás a szentelt éjszakán. Hol Isten szállt a földre tán... A bűnös száraz botja im Virulva hajt zöld lombokat, Az alvilág hatalma vész, E szent csodában üdv fakad. Hirdessük ezt öneki hát, Kinek az Úr így megbocsát. ő a hatalmas szent egén, Hozzá remélve esdek én: Haléluja! Haléluja!

A magyarság is átvette a mandulafa zsidó legendáját, de csak nagy későn és más növényre ruházta, az egyébként cserjetermetű *licium*-ra, amelyet sokféle más néven is ismernek. A *Lycium* növénynemzetség mediterrán fajai közül különös nevezetességre tett szert a Középeurópában kevésbé ismert *Lycium europaeum*, amelynek tövises ágaiból töviskoronát készítettek az ókorban gonosztevők kínzására. Egyesek Krisztus töviskoronájáról is azt állítják, hogy *licium*ból készült. Ez azonban ma már eldönthetetlen kérdés. Ugyanis kétségtelen, hogy töviskoszorúnak többféle tövises növényt használtak a *licium*on kívül a *Poterium spinosum*-ot és a *Zizyphus spina Christi*-t, utóbbi ma is nevében viseli, hogy szintén Krisztus tövisének tartották. Ellenben a ma gyakran Krisztus-tövisként nevezett *Gleditschia triacanthos*, amely nálunk nagyon elterjedt mint tövises élősfővény, egészen alaptalanul viseli ezt a nevet, mert amerikai honosságú és így csak későn jutott Európába. A kereszties háborúk idején a lovagok szívesen hoztak bibliai vonatkozású ereklyéket a Szentföldről s így kerültek európai templomokba töviskoszorúk vagy azok töredékei, mint Krisztus töviskoszorújának részei. Az élelmes arabok azóta is szívesen árulják a Szentföld látogatóinak a töviskoszorúkat, amelyek ma is többnyire az említett növények tövises ágaiból készülnek. Az egész világon 103 emléket őriznek Krisztus töviskoszorújából, a legangyobbak Rómában és Párizsban vannak, egyeseket botanikailag is pontosan meghatároztak.

A Középeurópában élősfővényként nagyon elterjedt *licium* más faj, a szintén mediterrán *Lycium halimifolium*, amely különösen az Alföldön a leggyakoribb élősfővény, mert rendkívül igénytelen. A magyar legenda ezzel a növényel helyettesítette a mandulafát. Okot erre az a körülmény adott, hogy Debrecenben a Nagytemplom mellett embernél is magasabbra cseperedett ez a cserje, amely itt valóságos fává nőtt. A kétágú, tekintélyes termetű debreceni *licium* bizonyosan szép kort ért, lehet vagy 150 éves. Helyén hajdan Szilágyi Sámuel püspök házának előkertje volt, a püspök háza pedig 1767-ben épült s lehet, hogy a püspök ültette a *licium*ot. De az is lehet, hogy madár hozta a magját. Azonban a legenda, amely a debreceni Ferenczy-család körében kerekedett ki, a Debreceni református hitre vezető s csak keresztnevéen ismert Bálint pap korába helyezte a debreceni *licium*fa eredetét.

Abban az időben, – így szól a református legenda – mikor a reformáció a Tisza vidékére is eljutott, a debreceni prior, Bálint pap, áttért az új hitre. A várad püspök visszatéríteni óhajtván debreceni híveit, a híres, Rómát járt Ambrosius kanonokat küldte ki Debrecenbe a hitvitára. A debreceni gyülekezet Ambrosius pártjára állt a vita végén, de Bálint pap hajthatatlan maradt. Együtt távozott a vitáról a két pap s még útközben is folytatták a megkezdett vitát az igazság körül. Így érkeztek arra a helyre, ahol valaha a Paptava terült el, itt a kanonok letört az útszéli *licium*ról egy ágat s a földbe szúrta, mondván, hogy akkor lesz valami az új hitből, amikor a leszúrt vessző fává nő. „Akkor fa lesz belőle”, – mondotta biztos hittel Bálint pap.

Nem a debreceni magyarság helyettesítette először más növényel Áron-vesszejének legendaváltozatában a mandulafát. Míg pontos kutatás ki nem derítette, hogy Áron-vesszeje a mandulafa ága, a renaissance fűvészei egészen más növényben keresték. Az ókor görög népe is ránk hagyta az *aron* szót, mint növény nevét, ez a növény ma is az *Arum* nevet viseli. Mi sem volt könnyebb, mint összekapcsolni ezt a két nevet s így lett a téves kapcsolás eredményeként a magyar botanikai irodalomban is az *Arum maculatum*-ból Áron-vesszeje. Mentségünkre legyen modnva, ezt is idegenből vettük.

A görögök Kr. e. az V. században ismerkedtek meg a mandulával, s hogy a föníciaiaktól kapták, bizonyítja a mandula görög *amygdale* neve. Ugyanis a föníciaiak is szent fának tartották a mandulát és pedig *Amygdale* istennő fájának. Ilyen néven jegyezte fel az első görög botanikus, Theophrastus, Kr. e. a IV. században. Kétszáz év múlva a rómaiak is megismerkedtek a mandulával és egész Itáliában elterjedtek a kertekben a mandulafák, amelyeket Cato, Columella és Plinius egyaránt emleget.

Láttuk előbbi fejezetben, hogy a kolostorkert gyümölcsfái között a mandulafa is szerepelt. Tehát kétségtelen, hogy az első mandulafákat a bencések hozták magukkal Itáliából. A XV. század latin-magyar szójegyzékei már

említik *mandola* néven. A magyar mandula név arra vall, hogy a magyarság az olasz közvetítéssel kapta az első mandulákat, mind a gyümölcsöt, mind a fáját. Ugyanis a középkori latin közvetítésével olasz nyelven az *amygdala* átalakult a *mandorle* szóvá, ebből lett később a német *Mandel* és a magyar *mondola*, mandola és végül mandula.

A magyar klíma alatt meglehetősen bizonytalan a mandula termelése, ezért itt főként alanynak tartják őszibarackfákhoz. Így jutottak a mandulák a Gellérthegyre is. Történetüket Gonda Béla közölte e munka írójával. Kerkápoly Károly-nak (1824–1891) nagy szőlője és borháza volt a Fehérvári-, ma Horthy Miklós út mentén, a mai 21–25-ös házszám tájékán. Gonda a Csillag utcában lakott Kerkápoly házában és gyakran mentek a Ferenc József-híd helyén közlekedő egyetlen kis, elől nyitott propelleren, amelyet Türr tábornok hozatott Franciaországból az általa alapított propellervállalatnak, Budára, ahol Gondá-nak a Gellérthegyen szőlője és villája volt. Kerkápoly 1884-ben megvette a várostól a Gellérthegy déli lejtőjén elterülő parlagot négyszögölként 40 krajcárért, ezt a területet falak emelésével kiegyengette s azon szőlőt és gyümölcsöt telepített, különösen sok őszibarackfát, amelyek délen a dolomittalajban kitűnően díszlettek. Kerkápoly halála után s a filoxéra pusztítása nyomán a szőlő kiveszett, az ültetvény elvadult, a barackfák pedig elpusztultak. De megmaradtak a keserű mandulaalanyok, amelyekbe az őszibarackot oltották. A Gellérthegy déli oldalát az utóbbi években parkosították, de Kerkápoly ültetvényeinek maradványait érintetlenül hagyták. Így zöldel ma a Gellérthegyen az életfa (*Biota orientalis*), így díszlik a falmaradványon a licium és az orgona s legfőként így ragyog fel tavaszunként a mandula virága, a Gellérthegy csodája.

A lovagkert fái után szóljunk néhány szót a cserjékről is. A díszkert legfőbb cserjéje a rózsza után a *puszpáng* volt, amely – úgy látszik – a délvidéki ciprust helyettesítette. A várkertben még nem voltak virágos táblák, ennél fogva nem volt szükség szegélycserjékre sem és valóban ebben a korban a puszpáng többnyire faalakban jelenik meg a kertekben, többnyire olyan módon vágva, mint a tányéros ciprus. Ugyanis Itáliában ebben a korban nemcsak a jegenyeciprust (*Cupressus sempervirens* var. *pyramidalis*) ültették szívesen, hanem azt a másik változatát is (*Cupressus sempervirens* var. *horizontalis*), amelynek ágai vízszintesen elállnak. Mindkettőt gyakran nyesték, a vízszintes ágú változatot sokszor úgy alakították, hogy közben-közből teljesen kivágták az ágakat s így a fa olyan benyomást keltett, mintha tányérokat (vagy korongokat) húztak volna ki. Középeurópában egészen hasonló módon alakították a puszpángot, amint ez annak a kornak kertét ábrázoló vagy más képein gyakran látható (62. kép.)

És ha most a virágokra akarjuk vetni tekintetünket, vándoroljunk el Frankfurtba és nézzük meg ott azt az aránylag kis festményt, amelynek ugyan ismeretlen a szerzője és keletkezése idejéről is csak hozzávetőlegesen állapítható meg, hogy körülbelül a XV. század elején készítette valamelyik középrajnai mester. A művészet története Paradicsomkert (V. tábla) néven ismeri ezt a szép képet, mert tárgya a paradicsomnak nevezett lovagkert, amelyben a kerti virágok között a legszebb lovagkori idill jelenetei vannak megörökítve. Középen ül a vár úrnője, a Madonna, és buzgón olvas a kezében tartott könyvben, mellette valaki gyümölcsöt szed az összefont ágú fáról, az előtérben az egyik nő vizet merít az egyszerű, négyszögletű víztartóból, mellette és a Madonna előtt a másik nő a gyermeket mulattatja, végül a jobb sarokban három apród foglalt helyet egy fa alatt és bizonyosan a várúr hőstetteiről beszélget. Az egész képen érezhető még a szent hagyományok hatása, az egyik apród még angyalszárnyakat hord, de végeredményben mégis rendkívül reális, nagyon mindennapi jelenet hatását kelti a festmény, nem valamely égi paradicsomét, hanem a lovagkori földi virágoskertét, amelyben a sárknány többé nem Szent György lovag szörnyetege, hanem a pázsiton heverő fából készült játszótárgy. Mintha korunk valamely gumiállatát látnók!

Ugyanilyen realitás eleveníti meg a kert virágait is. Valóban, aki tudni akarja, milyen virágokat ültettek a lovagi kertekben, erről a képről sorban leolvashatja. Hasonlóan értékes emlékei a lovagkor fejlett virágkultuszának a nyugati országok kódexeinek miniatűrjei, amelyek motívumai ebben a korban többnyire a virágkultusz tárgyai közül erednek. Leggyakrabban magános vagy indára fűzött virágok. Annyi természetűség van bennük, kivált a világhírű flamand miniatűrök virágaiban, hogy játszva megállapíthatjuk mai tudományos nevüket is (VI. és XIII. tábla).

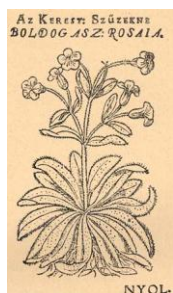
Magyarországon nem a kódexek miniatürjei, hanem az oltárok képei tűnnek ki e tekintetben. Ha ezeket a képeket egybevetjük a kódexekkel, amelyek hol a szövegben, hol glosszáokban megőrizték e virágok neveit, körülbelül hiánytalan képet alkothatunk a lovagkertek virágairól.

Természetes rendszerről akkor még szó sem volt, ennél fogva a növényfajok megnevezése részben a római szerzők hagyományai, részben jelképes hasonlítgatás alapján történt. Például a rózsák közé számítottak olyan virágokat is, amelyeket újabban a természetes rendszer egészen más növénynemzetségekbe sorolt. Kezdjük ezekkel.

Mária rózsája, vagy *Boldogasszony rózsája* (*Lychnis coronaria*) keresztény vonatkozású neve ellenére az ókor hagyatéka. Plinius a rózsák között sorolja elő s ezt írja róla: „Az egyik rózsát, amelyet sem szaga, sem természete nem tüntet ki, nálunk görög rózsának nevezik, a görögök azonban *lychnis* néven ismerik; csak nyirkos helyeken nő, soha sincsen ötnél több szirma, amelyek violaszírom nagyságúak és nem illatosak.”

Mi volt a görög botanikusok *lychnis*-e és Plinius görög rózsája, arról nem szükséges vitatkoznunk; a lényeg az, hogy a *lychnis* név ókori eredetű, s a rómaiak a maguk nyelvén görög rózsának nevezett *lychnis*-t rózsának tekintették és koszorút kötöttek belőle. Plinius is a koszorúnövények, mai értelemben virágok között sorolja fel. A középkori szerzők ezen az alapon tekintették rózsának, a tudomány pedig ezért ismeri *Lychnis* néven és mint koszorúnövényt különbözteti a *coronaria* jelzővel.

Ez a növény a Földközi-tenger mellékén honos, honnan Franciaországban és Magyarországon északibb területekre is felhatolt. Azonban kerti terjedése csak a mediterrán területekre is felhatolt. Azonban kerti terjedése csak a mediterrán területről, Itáliából indult útnak, onnan került a középeurópai kertekbe is. Természetesen a keresztény eszményeket szolgáló lovagi kor keresztény nevekké tüntette ki kertje eme kedvenc virágát, elhagyta a már értelmetlenné vált görög jelzőt s másokkal helyettesítette, így lett belőle Mária rózsája, néhol *oculus Christi* stb. Mélius nagyon elrejtve az ökörfarkról szóló fejezetben említi, mert levele molyhos, mint az ökörfarkkóróé. „...olyan, mint a vadmák, veres virága, mint a máknak, pipacsnak, de a levele, mint az ökörfarknak; ezt hegyi ökörfarknak veres virágú ökörfarknak, Mária rózsának is hívják.” Lucas Martini Koszorújának magyar fordításában Boldogasszony rózsája (23. kép) a neve. Lippay is ezen a néven és mennyei rózsza néven említi.

A humanizmus korának hatása alatt a magyar nyelvben új jelzőt kapott növényünk. Mikor Szenci Molnár Albert magyarra fordította Dasypodius latin-német szótárát, a *lychnis*-t nem akarta többé Mária rózsájának fordítani s csak annyiban követte a középkori hagyományt, hogy továbbra is rózsának nevezte e virágot, de új jelzővel különböztette s *kassai rózsának* nevezte. Így olvassuk már Szenci Molnár *Dictionarium*-a első, nürnbergi kiadásában 1604-ben: *Lychnis, kassai rózsza*.

Vajjon miért nevezte a legromantikusabb életű magyar szótáríró éppen kassainak ezt a „rózsát”, amely a rózsát olyan mértéktelenül szerető rómaiak hagyományaként hordja rózsza nevét, de különböztető jelzőjét azóta annyiszor változtatta?

Legegyszerűbb felelet volna erre a kérdésre, hogy akkor, tehát a XVII. század elején így nevezték Magyarországon ezt a virágot. Emellett a feltevés mellett azzal érvelhetünk, hogy a hagyományok különféle tárgyakat tüntettek ki a kassai névvel. Az is tény, hogy Kassa városa éppen ezekben az időkben élte fénykorát. Talán sohasem játszott – sem előbb, sem utóbb – olyan nevezetes szerepet a magyar történelemben, mint a XVI. század első felében. Gazdag város volt, kereskedelme megnövelte polgárai vagyonát. Ezeknek a régi kassai polgároknak tehát bizonytal voltak kertjeik és azokban feltűnhetett Mária rózsája, és akik a környéken Kassáról kapták, elnevezhették a reformáció korában kassai rózsának.

De ez a feltevés nem látszik valószínűnek. Másutt az irodalomban semmi nyoma Szenci Molnár *Dictionarium*ának megjelenése előtt a kassai rózsának. Láttuk, hogy Melius Mária rózsájának nevezte, Péchy Lukács a Koszorú fordítója, Boldogasszony rózsájának. Később is csak Szenci Molnár szótárának újabb és újabb kiadásában lappang a kassai rózsza név, a magyar kertészeti irodalom nem ismeri. Nem tud róla Lippay sem, aki pedig ismerte és használta Szenci Molnár szótárát, vitatkozik is némely neve fölött.

Ha a kassai rózsza név nemcsak irodalmi név lett volna még Lippay korában is, akkor Lippay-nak semmi oka sem lett volna arra, hogy figyelmen kívül hagyja. Valószínű tehát, hogy a kassai rózsza szó Szenci Molnár névalkotása. Tudjuk, hogy Molnár Németországban, Altdorfbán fogott 1603-ban latin-magyar szótárának megírásához. Azt is tudjuk, hogy a magyar városok közül különösen erős szálak fűzték Kassához, hiszen az abaújtornamegyei Göncön a bibliafordító Károli Gáspár patronátusa alatt járt iskolába és mint tanító Kassán kezdett munkálkodni. Éppen a vándorörsztönű emberek szenvednek legtöbbet a honvágytól és talán éppen a honvágy vezette Szenci Molnár Albert kezét, amikor szótárába a *lychnis* magyar nevéként beírta a szépen hangzó kassai rózsza nevet.

A XVIII. század végéig szótári szó maradt a kassai rózsza, de azért fejlődött és gazdagodott. Ugyan nem valami nagyon épületes indokból, hanem inkább csak azért, mert a szótárírók kevésbé ismerték és méltányolták a botanikai törekvéseket. Nyilván ez a magyarázata annak, hogy Pápai Páriz Ferenc már a sárga rózsát is hozzákeverte a kassai rózsához, holott a sárga rózsza (*Tagetes*) kétségtelenül közhasználatú növénynév volt már a XVI. században is és aki értett a virágokhoz, jól tudta, mi a *Lychnis* és a mi a *Tagetes*. De Pápai Páriz, bár *Pax corporis* című munkája orvos-botanikai munka, ilyen kicsinységekkel nem törődött. Ezért olvassuk szótárában: „Sárga rózsza, kassai rózsza, *Charyophyllum*, *indicum*, *Negeleia*, *Nelken*. ”

Még tovább keverte a kassai rózsza értelmét a XVIII. század vége felé Csapó József, aki – hogy, hogyanem – az esteli violát (*Hesperis tristis*) ismerteti kassai rózsza néven. *Új füves és virágos magyar kert-jében* 1775-ben ezt írja: „Kassai rózsza deákul *Lychnis noctiflora* C. Bauhini, németül wilde, zu Nacht riechende Basilien. Ennek a fűnek természetéről és hasznáról semmit se tudok írni egyebet, hanem, hogy nappal szag nélkül nagyon, naplenyugta után pedig azonnal a fakó színű harangforma virágai kedves illattal teljesek; kertekben szokták termesztetni. Nota. Másféle fűveket is a magyarok neveznek kassai rózsának.”

Ezek után az előzmények után megértjük, hogy Benkő József 1783-ban már háromféle kassai rózsát ismer, első helyen kassai rózsza a *Lychnis* (vagy *Agrostemma*) *coronaria*, második helyen a sárga rózsza (*Tagetes erecta*) és az éjjeli viola (*Hesperis tristis*). Diószegi és Fazekas *Magyar Fűvészkönyv*-e nemcsak a latin, hanem a magyar

nevekben is Linné binominalis nevezéstanának elveit akarta meghonosítani, ennél fogva Diószegi-ék munkájában a kassai rózsza már nem lehetett törvényes növénynév s így a *Lychnis coronaria* hivatalos „rózsás konkoly” neve mögé került függelékné. De a közönséges nyelvhasználat sohasem kivette Diószegi-éket ebben az újításukban, a rendszerhez igazodó kettős növénynevek csak a szakmunkákban terjedtek el. Ezek mondvascsinált mivoltát akkoriban nagyon jól tudták, azért úgynevezett népies növényneveket kerestek sokáig a mult század folyamán s kivált a régi irodalmi nevekben sejtettek ilyeneket. Így került a népies regényírók munkáiba a kassai rózsza név, amelyek elterjedését elsősorban kétségtelenül Jókai-nak köszöni, aki két regényében (Névtelen vár és Enyém, tied, övé) is szerepet juttatott a sárga kassai rózsának, a mai nyelven büdöskének nevezett virágnak. Legutóbb Borbás Vince így írt a Pallas-Lexikonban: „Kassai rózsza, különféle piros virágnak a neve, Benkő és Diószegi szerint a *Lychnis* (vagy *Arostemma*) *coronaria*; Benkő szerint a szomorú estike (*Hesperis tristis*), sőt a *Tagetes erecta* is. Az Alföldön ma is a büdöskét meg a hozzá hasonló katonarózsát (*Zinnia*) nevezik így.” Magam legújabban a szurkos szegfű (*Lychnis viscaria*) neveket hallottam a kassai rózsza névet, holott a szurkos szegfűvet csak a táblabíróvilágban kezdték kertekben ültetni.

Íme, Szenci Molnár már régen örök álmát aludta, amikor a kassai rózsza kirepült a szótár hideg koporsójából a XVIII.-századvégi és a XIX.-századeleji magyar fűvészkönyvekbe s onnan eljutott a „nép” ajkára.

A lovagkertek másik kedvenc, a rózsákhoz számított növénye a mályvarózsza (*Althae rosea*) Irodalmilag meglehetősen későn különböztették meg, de a kerti képek bizonyítják, hogy a lovagkorban megjelent az európai kertekben. Hazája Előázsia. Úgy látszik, hogy az ókorban még nem ismerték s csak a lovagkorban került a gyógynövények között nagy szerepet játszó különféle, részben kertekben is termesztett mályvák közé, amelyeket az ókori kertből örökölt a kolostorkert. Valószínű, hogy a kassai rózsával egyetemben virágának a teljesedésre mutató hajlandóságával hívta magára a figyelmet s ezért került névleg a rózsák közé.

Noha kétségtelenül keleti honosságú, mégis délen és nyugaton át vándorolt az európai kertekben északra s nyugatról jutott hozzánk. A magyar irodalomban először csak Melius *Herbarium*-ában jelentkezik. „A malva kétféle, egyik kerti, másik mezei. A kerti magasan felnő, mint a mezei feje malva. Piros virága nagyon; malvarózsának híják. Ez is kettő: egyik piros, másik feje.” Lippay János röviden ezt írja róla: „Malva, különféle különböző mályvarózsza, veres, testszínű, hamuszínű, sárga. Ezek második esztendőre virágoznak.” Napjainkban a sötétbőr változatot ipari célra termesztik, ugyanis a szirmok festékét használják fel. Csapó József még a gyógynövények között említi: „Kerti málva, piros málva, málvarózsza haszná ez, midőn a szájban a mondókák és a nyakcsap megdagadoznak, ha ez piros málvának virágait megfőzik vízben és ez vízzel a száj és torok gyakran kiöblítetik, tehát azon részeknek dagadások eloszlik.” Mint igénytelen és mégis szép virág ma is egyike a kertek kedvenceinek (XVII. tábla).

Szintén a rózsák közé számították a lovagkertekben a baszarózsát is szép piros virágaiért. Ismerték már a régiek is, de korántsem mint kertvirágot, hanem csak mint vadontermő gyógynövényt. Sem Theophrastus sem Plinius nem sorolták a koszorúnövények, a mai értelemben vett virágok közé. Ellenben a régiek babonás erőt tulajdonítottak növényünknek, amelyet *Paionia* néven ismertek. *Paion* a legendás emlékké foszlott görög orvosok közé tartozik s a görög monda azt tartotta róla, hogy az alvilág sötét istenét, Plutót, a baszarózsával gyógyította meg. Ezért hordja ez a növény mai napig is a *Paeonia* nevet a tudományban. Már az ókorban két fajtát különböztették meg, egyiket hímnek, a másikat nőnek tartották. Ma e két fajnak *Paeonia corallina* és *officinalis* a neve. A *Paeonia corallina* klárispiros magjáról kapta faji nevét; ezeket a magvakat kláris módján felfűzték s a fűzert a csecsemő nyakába akasztották, abban a hitben, hogy megkönnyíti a fogzást. A *Paeonia officinalis* gyökerével szolgálta az embert az ókorban. A baszarózsza gyökerét a görög gyökérásók, a mai gyógynövényárusok ősei, titokzatos szertartások között ásták ki, amelyet Plinius így mond el: „Éjjel kell kásni, mert különben könnyen megesik, hogy a fekete harkály védelmére siet és a gyökérásó szemébe csap.” Ezt a babonát ugyan már Plinius előtt századokkal cáfolni igyekezett Theophrastus: „Alaptalan az a hit, hogy a

paioniát, amelyet *glykysidének* is neveznek, éjjel kell kiásni, mert nem igaz, hogy ha nappal ássák s az embert a harkály meglátja, szerencsétlenség éri.” De a babonák ellen akkor is hiába küzdöttek a tisztafejük.

A mediterrán honosságú basarózsa Középeurópában csak később került a gyógynövények közé, a Capitulare növényei között nem fordul elő. De Hildegard apácafőnöknő már említi a XII. században. A lovagok már korán rózsának nevezték el, németben *Rose*, *Königsblume*, *Benedictenrose*, *Venedischrose* a középkori nevei, a XVI. század német füveskönyveiben többnyire *Pfingstrose*. Már előbb is találkoztunk a pünkösdi rózsza névvel. Mint említettük, a *Rosa cinnamomea* is gyakran szerepelt ezen a néven.

A magyar nyelv régebben nem vette át a németből a Pfingstrose szót, amely különben ott is inkább csak irodalmilag használatos a basarózsa neveknél, a nép vidékenként inkább Prangerrose, Antlassrose és Ablissrosi néven ismeri s úrnapiján köti csokorba. Legújabbban azonban német irodalmi hatás alatt egyre jobban terjed ez a neve a magyarban is. Először – úgy látszik – a Pallas-Lexikon P-betűs kötetében jelent meg, ma már magyar növényhatározóban is olvasható.

Azonban a régebben kizárólagosan használt basarózsa név sem magyar eredetű. Ezt a szót először a Casanate-könyvtár már többször említett Korvin-kódexének széljegyzetei között találjuk: *peoniaca*, *bazar*. Később a bazár vagy bazsár szó inkább *basál* és *bazsál* alakjában használatos, például így ismeri már Bejthe András és Diószegi-ék is a bazsált tették a Paeonia nemzetség magyar nevévé. A régi magyar bazsár a délszláv *bozsar*-tól ered. Ezen a néven ismerik a basarózsát a bolgárok, szerbek és horvátok. A délszláv bozsar jelentése körülbelül annyi mint isteni. Kétségtelen, hogy a délszláv bozsar is eredetileg a rózsát jelentette s értelme ugyanannyi, mint a virágok virága kifejezése. De magyarban hamarosan elvesztette eredeti szláv értelmét s kivált bazsal alakjában teljesen elszakadt attól.

A XVI. században új módosulatban olvassuk a bazsár nevet. Részben a bazsar *basa* alakban tűnik fel, részben pedig szorosan kapcsolódik a rózsza szóhoz, holott eredetileg a bazsár önálló szó volt. Ennek a változásnak két oka van. Az egyik török hatás: a XVI. században kezd a magyar nyelvben terjedni a török hódítás következtében a basa szó és ennek nyomán a bazsar is basa alakban jelenik meg, mivel eredete és szláv jelentése már feledésbe ment. A *basarózsa* összetétel pedig a német füveskönyvek hatása, mert a XVI. dolgoztak, a németben pedig a basarózsa nevében lényeges kellék volt a rózsza. Így olvastuk aztán Bejthe István nomenclatorában: *Paeonia*, *basi rózsza*. Így Szikszai Fabricius Balázs nomenclatorában: *Paeonia*, *basa rózsza*; *Malva romana*, *basa rózsza*.

Kétségtelen, hogy a XVI. században már kedvenc virága a magyar kerteknek Bejthe András ezt írja *Füveskönyvé*-ben: „Basal. Deákul Paeonia, Pentorobus, Glyciside. Magyarul basi rózsza. Kétféle: egyik köz, a másik százlevelű.” Utóbbi a teljes virágú basarózsa. Ezekből az időkből származik első magyar képe is; az ismeretlen keltű M. S. mester egyik oltárképén szerepel a kék lilium társaságában (24. kép).

Lippay ezt írja róla:

„Paeonia, basarózsa, igen szép veres virágú, vagyon ki nem teljes veres, fehér is van. Teljes vagyon veres fehér. Bokrosan elterjed a gyökere, kívül vereses, belül fehér, akit ősszel kell ültetni, elválasztván egymástul, jó zsíros földbe. Minekelőtte pedig elültessék a gyökérnek fejét három vagy négy szemekre messe az ember késsel, azután úgy tegye a földbe, hogy három újjnyira feljebb legyen a föld; és az elmetezett szemek közé földet tegyen, hogy egymást ne érijék. Aki nem teljes, azoknak szép fekete magvok leszen, de ritkán kaphatja az ember, mert hamar kiugrik s elvész; hanem némelyek Sz. Iván nap tájban cérnával megkötözik a szárát s megmarad. Ez mag igen jó a nehéz betegség ellen, ha cérnára vonják és a gyermek kezein való pulzusokra kötik. Hasonlóképen a gyökerét is. Így ha a virágjának vizét veszik s azt innya adják a betegnek. Nem is kell ötlet a földből igen gyakran kiásni, hanem három esztendőben egyszer, szaporításnak okáért.”

A táblabíróvilágban Csapó József és Veszelszki Antal ismertették a régiektől hagyományozott hasznait. Veszelszki szerint ekkor már „még a parasztszertekben is közönséges”. Ugyancsak Veszelszki az első, aki korának felvilágosodott törekvései alapján megrója babonás használatát: „Ha a magvaiból 15-öt mézes vízben megisznak, használ az éjjeli nehézségek, vagy amint mondják tudatlanul s esztelenül, a boszorkány-nyomások ellen; kö legyen a fülökben. Jaj, rossz világ, setétség, nem világ!” Még jobban megtépázta a basarózsza gyógyító hírnevét Diószegi 1813-ban *Orvosi füvész-könyvében*: Bűdös, undorító gyökeréről – írja Diószegi – régen azt hitték, ma is a köznép közül sokan hiszik, hogy görcsoszlató, álomhozó erővel bír, és kivált nyavajatórés ellen igen dicsérték és e végre gyökereit babonás rendtartások közt szokás felásni. Meglehet, hogy van valami görcsoszlató ereje, de hogy a nyavajatórésben hasznos volna, azt nem lehet tapasztalni. Azért mint undorító mérges szert inkább kerülni kell. elég nézni a virágát.”

Napjainkban már el is feledték, hogy a basarózsza gyógynövényként kezdte pályafutását, azt is, hogy milyen kerülő úton jutott a magyar kertekbe, holott Magyarországnak is van természetütlötté ősi basarózsája. De népünk nem ismeri a pusztai virágait és sohasem méltányolta pusztáink vadon virágzó basarózsáit. Nevében sem őrzi már a történeti multat, és legújában valaki az erdélyi Magyar Nép című hetilapban Csengele pusztulásának történetébe fűzte bele a basarózsza keletkezésének újonnan költött mondáját, amelyben tulipánból támad a Tamás papot megöletett szegedi bég kertjében a sors büntetéseként a véres virágú és újjas levelű basarózsza, amely „basa a virágok között”.

Újabb időkben már különféle exotikus *Paeonia*-fajok is eljutottak az európai kertekbe. Már Clusius is kapott Konstantinápolyból idegen basarózsákat, később pedig Kínából hozták Európába a fágy iránt kissé érzékeny, cserjeszerű *Paeonia moutan*-t, amely Kínában a legkedveltebb virágok közé tartozik, szinte Kína nemzeti virágának tekinthető. A fehér virágú *Paeonia albiflora* délszibériai honosságú, a kertészek gyakran kínai basarózsza néven terjesztik. A Kaukázustól Erdélyig és a deliblati homokpusztáig honos a *Paeonia tenuifolia*, melynek a kertekben szintén van teltvirágú alakja.

Miként a rózsa nevével, azonképen a lilioméval is több virágot megtiszteltek a várkertekben. Ehhez már a biblia megadta az alapot, mert, mint tudjuk, a biblia is többféle lilomot különböztet meg s ezek közül a völgyek liloma lett a lovagkorban a gyöngyvirág neve. Azonban a gyöngyvirággal később külön fejezetben foglalkozunk, valamint a sárga lilommal is s így itt csak a kék lilomról mondjuk el a tudnivalókat.

A kék lilomot már az ókorban nagyon jól ismerték és sokféle célra fel is használták. Mai napig használatos tudományos neve is görög eredetű. Plinius következőkben foglalja össze a régiek ismeretét a kék lilomról:

„Azzal a körülménnyel is számolnunk kell, hogy sok illatos növény nem tartozik a koszorúvirágokhoz, mint az *iris* és nárdus, noha mindkettő kiválóan illatos. Az *iris*nek csak gyökerét használják, és pedig csak kenőcsökhöz és gyógyszerekhez. A legjobb Illíriában terem, de nem a tenger mellékén, hanem Drilon és Naron erdeiben; ezután a macedonai következik, amelynek nagyon hosszú, fehér és vékony a gyökere. Harmadik minőségű az afrikai, ez a legvastagabb és a legkeserűbb ízű, Illíriában két faja nő, egyik a raphanitis, amelyet a retekhez való hasonlatossága miatt neveznek így, a másik a rhizotomos, ez vöröses színű és jobb az előbbinél. Az a legjobb, amely már egyszerű érintésre prűszkölést okoz. Szára felálló és könnyökny magas; virágai különböző színűek, mint a szírvány, és ezért nevezték el *iris*nek. A pisidiai sem vetendő meg. Ha ki akarjuk ásni, három hónappal előbb mézes vizet öntünk köréje, hogy ezzel a kedveskedéssel mintegy kiengeszteljük a földet, kard hegyével háromszor kört húzunk körülötte, kiemeljük a gyökeret és nyomban az ég felé tartjuk. Égető természetű, és a bőrön hólyagot hűz, mintha megégettük volna. Csak szűz emberekkel gyűjtessük. Nemcsak mikor már kiszáradt, hanem termőhelyén is szívesen megrágnák a férgek. A legjobb *iris*-olajat azelőtt Leukádiából és Elisből hozták, ahol régen termesztik, most Pamphyliából szállítják, de legjobbnak a sziciliait és az északi országokét tartják.

A vöröses *iris* jobb, mint a fehér. A fogzó gyermeknek eredménnyel akasztják nyakába a gyökerét, ha pedig köhögnek vagy fűregtől szenvednek, beadnak ebből nekik. Különbö hatása majdnem megegyeznek a mézével. Tisztítja a fejen a kelevényeket és a régi, elgennyedt sebeket. Két drachmányit véve mézzel, nyit; mint ital elűzi a köhögést, hasfájást és felfűvódást, ecettel a lépbetegségeket. Savanyú borral meggyógyítja a kígyó- és skorpiómarást; kutya harapása, horzsolás és izomfájás ellen olajban, ágyék- és derékfájás ellen gyantában kell vele borogatni. Hatásának lényege a hevítés. Orrba szíva, prűszkölést idéz elő és a fejet tisztítja.”

Plinius még sok más hasznát tudja, nekünk azonban legyen elég mutatónak ennyi, mert már ebből is megértjük, miért került a kék lilom a kolostorkertbe, ahol tovább folytatta régi hivatását. De a kolostorkertben csakhamar új nevet kapott s már a Capitulare *gladiola* néven sorolja fel. Kardocskának nyilván kardalakú leveleiről nevezték. Így ismerte a nevét Walahfrid is. Később *gladiolus hortensis* néven is említik. A kolostori virágkultuszban azonban sohasem kapott helyet, hanem csak a lovagkertek világias virágkultusza sorolta a

liliumok közé s így lett belőle a lovagkorban *lilium coeleste*, kék lilium. Magyarban csak a XVI. században jelenik meg (24. kép), az irodalomban először Melius említi, de még csak más növényről írván, a szövegben. Bejthe István nomenclatorában is: *Iris, kék lilium, hoc est caeruleum lilium*.

A régiek és a középkor kék lilimoi a mediterrán honosságú *Iris germanica* és *Iris florentina*. Előbbi azért lett *germanica*, mert a lovagkortól kezdve a német kertek egyik legkedvesebb virága, utóbbi pedig azért lett *florentina*, mert Flórenc környékén a renaissance óta napban ültetik a szőlőkben gyökértörzséért s ott gyakran el is vadul a kertekből. Flórenc ugyanis nem szépsészeti okból lett a liliumok, helyesen a kék liliumok városa, hanem üzleti célból, ugyanis az újkorban Flórenc látta el a világpiacot a ma is közismert violagyökérrel, amely nem más, mint az *Iris florentina* gyökértörzse. Viologyökeernek azért nevezték el, mert a gyökértörzs illata vegytanilag is azonos az ibolya illatával. Az újkorban a violagyökeeret részben ugyanazon célokra használják, mint már az ókorban és a középkorban használták, részben más célokra is. A fogzó gyermeknek még most is gyakran nyakába kötik a violagyökeeret, abban a hitben, hogy ha rácsálás közben azzal inyét dörzsöli, megkönnyíti a fogzást. De használatos ma már a violagyökeer illatszerekhez és szépítoszerekhez is.

A középeurópában is honos *Iris*-fajok közül legelőször a sárga vízi lilium (*Iris pseudacorus*) vonta magára a figyelmet, később a XVI. században a többiek is, így Clusius írta le a tarka liliumot (*Iris variegata*), amelyet Pozsony és Sopron mellett gyűjtött, valamint a keskenylevelű *Iris sibirica*-t s a törpe liliumot (*Iris pumila*), amely legszebb dísz a magyar domboknak. Ugyancsak Clusius révén jutottak Bécsből az eurpai kertekbe a török által Bizánchoz hozott nyugatázsiai fajok, mint az *Iris persica* és a sötét színű virágairól fekete liliumnak nevezett *Iris susiana*. Utóbbit először a török virágok felfedezésében nagy szerepet játszott Busbecq, korának kiváló államférfia, I. Ferdinánd konstantinápolyi követe, küldte 1573-ban, kevéssel karácsony előtt Bécsbe Clusius-nak. A fekete lilium nem viseli el olyan könnyen a mi teleinket, mint a lovagkorban divatos rokonai, azért nagy büszkesége volt a barokk kerteknek. Lippay ezt írja róla:

„Hogy a többi kékes-sárga liliumoknak külömb-külobmféle szinekkel ne terheljem ezen könyvnek olvasóját, a fekete liliummal, avagy *Iris susiana* nevű liliummal fejezem be, aki a többinél sokkal nagyobb és nemesebb. Ennek a fennálló levelei világos szederjes erekek mint az ezüst tündökölnék, az alsó levelei tiszta feketéknek látszanak, fehér cseppekkel pettyezetettek. És mivel a hidegnek nemigen barátja, attól szorgalmasan meg kell oltalmazni és télbe befedni. Noha a pozsonyi kertész nem bánik oly gyengéden vele, hogy azt felette nagy szorgalmatossággal befedné, mindazonáltal ha kinek kedve tartja és annak barátságos maradását kívánja, eképen bánják vele. Mindjárt kikeletkor törjön el a gyökeréből egy darabot, kinek két vagy három szemecskéje legyen, de ne messe, mert ez kést vagy éles vasat nem szenved. Azután vegyen agyagos földet, aki sárga agyaggal legyen összeelegyítve, akár vegyen közönséges földet a sznátófldről, törje meg jól az agyagot és keverje össze véle, egyikből annyit mint a másikból, tegye azt edénybe, ültesse belé a gyökeeret oly mélyen, mint három ujjnak szélessége legyen. Azután afféle földdel töltse meg az edényt, minden héten kétszer kevéssé öntözze meg igen jó, minek előtte elültessék, takarják be egy ujjnyira tiszta nedves agyagba, így nyárban buján kiveri kakaformájú leveleit és gyökere is jobban nevelkedik. Mikor immáron hideg kezd lenni, étszakára valami kamrába avagy hajlék alá vigyék, és nappal, minek utánna elenyészik a hóharmat, vagy dér, megint kihozzák a napra, mindaddig, míg a hideg miatt a pincébe nem kell tenni. Ottan is olyan helyre helyezzessék, ahol közel az ajtó, hogy mikor azt felnyitják, friss eget vehessen magához, de azt is úgy, hogy meg ne vegye a dér. Mert ha igen rekkenő helyen legyen, az levelei megtikkadnak és sárgulnak. Mihelyt pedig a tél megszűnik, februáriusnak közepe felé egy vermet ássanak a virágos táblában, olyan tágast, kibe a cserépedény beférhessen, melyben a lilium áll; ebbe oly agyagos földet, mint elébb megmondám, töltsenek, azután törjék le szép gyengén, a cserépnek fenekét és tegyék a verembe a megnevezett földbe. Azután vonják ki a köröskörül levő cserepet és töltsék meg minden felől földdel a liliumot: azon esztendőben virágzik a gyökér, aki nem könnyen történik. Hanem arra kell vigyázni, hogy azon levele, melyet a pincéből kihoznak, zölden maradjon. Mert ha elhervad, minek előtte megvirágoznék, megint más levelet vár és maga a gyökér megemésztődik s nem virágzik azon esztendőben.”

Diószegi és Fazekas magyar nevet készítettek az *Iris* növényfajta számára s a virág sziromszerű bibéiről nőszirmoknak nevezték. Ez a szó azonban csak az irodalomban terjedt el, a közhasználat ma is ragaszkodik a középkori kék liliumhoz.

Újabban a kék liliumok kultuszában is részt kért Keletázsia s több *Iris*-fajjal gazdagította az európai virágok számát. A keletázsiai kék liliumok közül legjobban elterjedt az európai kertekben az *Iris Kaempferi*, amelyet legújabb időig Japánból szállítottak Európába, ma már azonban itt is szaporítják. Színváltozatainak száma rendkívül nagy. Főként a tájkertben használják vízpertok díszítésére, mert legjobban fejlődik nyirkos talajban, sőt nyáron át a víz is elboríthatja gyökérgumóját. Télen azonban védelemre szorul.

A kék liliom zökkenő nélkül átvezet bennünket a lovagkertek harmadik törzsnövényéhez, az ibolyához. Tudjuk, hogy ezt már egyáltalában nem a kolostorkertből vette a lovagkor, mint másik két törzsvirágát, a rózsát és a liliomot. Azonban szerepe semmivel sem kisebb ezekénél. A lovagkor költői, a virágénekek szerzői együtt emlegetik a rózsát, liliomot és az ibolyát s a magyar költészet első nagy egyénisége, Balassa Bálint még a XVI. században sem ismer más virágot, mint ezt a hármat.

Az ibolya görög neve *ion* volt s a görög költészet az ibolyából személyesítette a görög mitológia legszebb nőalakját, Ió-t, Zeus kedvesét: a föld Io tisztetére termette az ibolyát. A görög *ion* szó később többféleképpen elváltozott, de tulajdonképpen ma is él az ibolya modern nemzeti neveiben. Rómában az *ion*ból alakult a *viola* s a római első sorban mindig az ibolyát értette *viola* néven. A középkor is *viola* néven ismerte az ibolyát, de a szó már ekkor kezdett különféleképpen elváltozni a különböző nemzeti nyelvekben, míg végül az újkorban kialakult a szláv *fiola*, amely sok családnévben megtalálható, a francia *violette*, a német *Veilchen* és a magyar *ibolya*. Utóbbi csak nagyon későn jelentkezik az irodalomban, noha az ibolyanövény már a XV. század latin-magyar szójegyzékeiben megtalálható. Az ibolya név alapjául szolgáló *ivola* és *ivolya* a XVI. században bukkan fel, *kék ivola* néven találjuk Martini Koszorújának magyar fordításában is, ahol a fordító Péchy Lukács a német eredeti nyomán képét is közli. Ez Magyarországon az első kép az ibolyából (25. kép).

Lippay és Nadányi kertészeti munkáiban *viola* a neve. Az *ibolya* alak csak 1775-ben jelentkezik először Csapó füveskönyvében, de növényi nemzetségnévként csak Diószegi-ék alkalmazták először s jellemző, hogy Diószegi-ék még a *Cheiranthus* nemzetségeként javasolták az ibolya szót a *Viola odorata* és az egész linneánus *Viola* nemzetség számára meg akarták tartani a régi *viola* szót. Csak a XIX. század első felében annyira elterjedt virágnyelv-könyvecskék ragaszkodtak a *Viola odorata* ibolya nevéhez.

Kétségtelen, hogy már a régiek legjellemzőbbnek tartották az ibolya illatát s miként a modern botanika az alaktani jegyekre alapította a *Viola* genust, azonképpen a régiek az illatra és mindazt a növényt violának nevezték, amelyeknek ibolyaillatuk van. Ez az ősi felfogás ma is él a „nép” körében s ezért kapta a kék liliom gyökértörzse a már említett violagyökér nevet. Ezen az alapon már a régiek különféle *ion*-okat, latinosan *violá*-kat különböztettek meg az ibolya mellett. Theophrastus botanikájában az illatos ibolya neve: *melanion*, mert virágjának színe sötét. Ez a megkülönböztetés a fehér violával, *leucion*-nal szemben vált szükségessé, amely idővel valóságos versenytársa lett a lilaszínű ibolyának. A görögök *fehér violája* ma a tudományban a *Matthiola incana* nevet hordja, magyar neve csokros viola, vagy csak egyszerűen viola. Ez a növény a keresztvirágúak családjába tartozik, termetre egyáltalában nem hasonlít az ibolyához, de illata teljesen azonos az ibolyáéval. Nem szabad azonban megfedkezni arról sem, hogy a Földközi-tenger mellékén honos csokros viola a természetben többnyire szintén ibolyaszínű, csak a kertekben terjedt el nagy számban fehér virágú alakja, tehát a *leucoion*, fehér viola megkülönböztetés egyáltalában nem mondható szerencsésnek, mert így a csokros viola lilaszínű törzsalakja tulajdonképpen az ibolyával együtt a *melanion* név tartalmába sorozandó.

Itt talán jogosan szűrhatjuk közbe azt az elismerésünket, hogy milyen jól járt az a botanikus, aki Linné korszakos munkássága után született. Mennyi baj lenne még mindig a növények megkülönböztetésével, ha Linné el nem intézte volna ezelőtt – idestova – két évszázaddal ezt a kérdést a kettős nevezéssel. És ezt az elismerésünket fokozza az a körülmény, hogy a rómaiak még több violát különböztettek meg, ők már nemcsak sötét és fehér violát ismertek, hanem sárgát és egyéb violákat is. Olvassuk el például, mit tanít a violáról Plinius.

„(A rózsza és liliom után) következnek érték tekintetében a violák, amelyeknek több faja van, így bíbor, sárga és fehér, amelyeket mint a káposztát palántából nevelik. Azonban a napos és sovány helyeken vadon növény széles levelű bíbor violák húsos gyökérből hajtanak ki, és ezeket a többiektől görög nevükön különböztetik meg, a tusculanumit és a tengeri violát, amelynek kissé szélesebb a levele, de nem olyan jó illatú.

Vannak vad és kerti violák. A bíborszínűek hűvösítőek. Gyuladás ellen a testre rakják, vagy a homlokra is, különösen pedig szemfolyás, aranyér és gennyedő kelevények ellen. Ha violából font koszorút tesznek a fejre vagy azt szagolják, eltűnik a mámor és fej nehézsége; vízzel készült teája belsőleg véve gyógyítja a torokgyíkot.

A violák bíbor részei (szirmai) vízzel beadva meggyógyítják az epilepsziát, kivált a gyermekeket. Magja elűzi a skorpiókat. A fehér viola virága megnyitja a kelevényeket, fűve meggyógyítja azokat. Mind a fehér, mind a sárga virágú csökkenti a menstruációt és vizelletet űz. A friss növény ereje kisebb, ezért szárazon kell használni egy év múlva. Félserlegnyi sárga viola 3 serleg vízzel véve serkenti a menstruációt. Ugyanennek gyökere ecettel felrakva gyógyítja a lépet, podagrárt, mirrhával és safránnal pedig a szemgyuladásokat.”

A rómaiak tehát Plinius szeint bíbor viola (*viola purpurea*) néven különböztették meg az ibolyát, de a kertben legszívesebben a sárga violát (*Cheiranthus cheiri*) ültették, amely Déleuropában és Nyugatázsiában honos, hozzánk azonban csak a XVI. században juthatott, mert a mi teleinket nem viseli el s így cserépben kell tartani.

A rómaiak három violájából tehát csak kettő jutott mindjárt a lovagkor elején az Alpoktól északra, az ibolya, amely a középeurópai erdőkben is honos, és a fehér viola, ugyanis utóbbit a kertben egyéves növény módjára nevelik, noha eredetileg félserjés évelő növény. A viola egyéves kerti alakját a tudomány *Matthiola incana f. annua* néven különbözteti meg. Erről írja Lippay: „Leucoium, nyári viola, szederjes, meggyzínű, fehér pettyezetett. Ezeket, akik nem teljesek mind virágokért s mind magvokért kell egynéhány ágyacsokban egymás ellenében vetni, két nappal holdtölte előtt. A magvát is akkor kell leszedni, aki kicsiny, lapos és a közepe feketélik.”

Még a XVI. században is egyaránt kedves virág volt az ibolya és a viola, és ebben a korban az ibolyát *márciusi viola* néven különböztették virágzása idejéről. A barokk korban az ibolyának is csak teltvirágú alakját kedvelték a kertekben, és Heindel Ferdinánd, pozsonyi ügyvéd, kertjének 1851-ben megjelent katalógusában már így jelzi a márciusi ibolyát: *Viola martias colore argenteo flore pleno, item pleno coeruleo*. A pompakedvelő barokk természetesen a violának is főként teltvirágú alakját tartotta a kertekben s nagy előnyben részesítette az ibolya fölött. A teljes violáról ezt írja Lippay: „Mivel ezek nem hoznak magot, szaporíttatnak és ültetnek az üreg gyökérnek mellette kinőtt apró csemetékből. Ezeket le kell szakasztani és a fájának a végét egy kevésbé megtörni, és mindjárt kikeletkor, ha a vén gyökereken találhatik afféle növé; hol pedig nem, ősz felé a caniculák után, vagy nyárban Sz. Iván nap tájban, amely időben elég új növények lesznek. Jó kövér földbe ültessék el és a földet jól hozzányomják, de úgy, hogy a szívét be ne fedjék a földdel, hogy meg ne füljön. Ez pedig két vagy három nappal holdtölte előtt legyen. Egyideig, míg megfogamzik, az árnyékon kell tartani és szorgalmasan öntözni. Mikor jól felnöttek, holdtöltekor edénybe kell tenni és télben a pincébe vinni.”

A rokokóval kezdődő és a táblabíróvilágban folytatódó egyszerűsítési törekvések újból előtérbe tolták az ibolyát, amely ekkor lett az egyszerűséget és háziasságot nagyra becsülő kor szemében a legfőbb erény, a szerénység jelképe. De azért a táblabíróvilág szerény ibolyája is császári udvarból indult el hódító útjára. Napoleon első felesége Jozefin, választotta kedvenc virágának és mikor 1796-ban a korlátlan hatalomra törő korzikaival esküvőjét tartotta, ibolyacsokrot fogott kezébe és ibolyákkal hímzett ruhában lépett az oltár elé. Később ezért választották a bonapartisták jelvényükkül az ibolyát. Goethé-nek is az ibolya volt kedvenc virága és arra törekedett, hogy Weimar körül mentől több ibolya illatozzon. Ezért sétáin állandóan ibolyamagot hordott magával s ahol a város környékén hiányzott ez a virág, ott elszórta magvait. Mióta később szokásba jött déli virágok behozatala a középeurópai és északi országokba, a pármái ibolya hírneve nőtt nagyra, amelyet azonban nem Pármából, hanem a Rivieráról szállítanak, vagy hajtással üvegházban nevelik.

Az ibolya tarka virágú rokona a ma *árvácska* néven ismert *Viola tricolor* szintén a lovagkorban tűnt fel, de természetesen még abban a kis virágú alakjaiban, amelyek ma is gyakoriak az európai flórában. A középkorban *iacea* és *herba* vagy *viola trinitatis* volt a neve s így ismertették a XVI. század német füveskönyvei is. Már a XV. században megkülönböztették kerti és mezei alakját.

Magyarban Bejthe István nomenclatorában: *Trinitatis herba, iacea tricolor*, Szent Háromság violája, hármas színű viola. Péchy Lukács *Koszorú*-jában: tarka viola. Nadányi János francia nyomon *lángszínű szagtalan violá*-nak nevezte. A barokk korban támadt *császárszakáll* neve, ezt is átvettük. Lippay írja: „Flos trinitatis, császárvirág, kék, sárga, fehér; alacsony virágocská, violaformájú. Tiszta sárga is vagy.” Még Benkő és Diószegi-ék is ezeken a neveken ismerik. A német virágregeköltészet tudvalevőleg *Steifmütterchen*-nek szólítja, ennek nyomán készült a magyar árvácska név, melyet először Szabó József kertészeti könyvében 1824-ben olvashatunk. Magyarázata a következő. Az árvácska virágnak öt szirma közül a legalsó magános és sárga, minél fogva ez képviseli a mostoha irigységet. Irigyli pedig a két festő szírom szép ibolyaszínét, tehát ezek az árvák. Az irigy mostoha és az árvák között ülnek a mostoha édes lányai, ezek a középső egyszerű színű szirmok. Mindezek a motívumok gyakran szerepelnek a mesékben és természetesen onnan is származnak. A költői képzelet azonban még meg is toldotta a nevek magyarozatát, amely pedig a szépséget képviselő színekkel is eléggé indokoltnak tekinthető. Ugyanis a csészeleveleket székek néveze ki s mivel az árvácska virágján az alsó szírom alatt két csészelevél van, a felső kettő alatt pedig csak egy, a mostoha két széken ül, édes lányai egy-egy széken ülnek, a két árvának pedig természetesen csak egyetlen szék maradt.

Az árvácska régebben nagyon szerény hellyel megelégedett a kertekben, csak akkor kezdett fontosabb szerephez jutni, mikor nagyobb virágú alakjait kitenyésztették. Az angolok és franciák a bársonyos sötétibolya színű alakokat kedvelik és mint gyászvirágot a sírokra ültetik. A mai nagyvirágú kerti alakok keresztezés eredményei; a keresztezésben nagy szerep jutott a szibériai árvácskának (*Viola altaica*).

Miként a rózsáról és a liliomról neveztek el sok más növényt a lovakertekben, azonképen a viola nevét is sok virág hordja, amelyeket részben még a lovakertekben, részben később neveztek el. Hogy a szép ló-nak ezeket a késői virágait könnyebben áttekinthessük, elébb táblázatosan bemutatom őket.

Régi név Modern név

Hagymás fehér viola, *Leucoium bulbosum* Tőzike, *Leucoium vernum*

Éjjeli viola, *Viola nocturna* Estike, *Hesperis matronalis*

Holdviola, *Viola lunaris* Ezüsthű, *Lunaria annua*

Spanyol viola, *Lupinus*-fajok Csillagfürt, *Lupinus*-fajok

A tőzike kérdése a hóvirághoz vezet bennünket. Ugyanis a lovakorban a két nagyon korán nyíló „hagymás fehér viola”, vagyis a tavaszi tőzike (*Leucoium vernum*) és a hóvirág (*Galanthus nivalis*) közül inkább a tőzike vonta magára a figyelmet és eleinte főként ez volt a hóvirág, vagyis a havat búcsúztató tavaszi virág. Ahol azonban ez ritkább volt vagy egészen hiányzott, ott csakhamar a hozzá nagyon hasonló s ma is hóvirágnak nevezett *Galanthus* pótolta. A tőzikének van késő tavasszal, május-júniusban virágzó faja is, a nyári tőzike (*Leucoium aestivum*), amelyet Clusius, aki elsőnek különböztette meg pannoniai flóraművében a „hagymás fehér violákat”, *Leucoium bulbosum maius serotinum* néven írt le, míg a két korán nyíló fajt *Leucoium bulbosum praecox* néven ismertette és pedig a tavaszi tőzikét *maius*, a hóvirágot *minus* jelzővel különböztette. Heindel pozsonyi kertjében a nyári tőzikének teltvirágú alakja is volt. Lippay ezt írja ezekről a violákról: „*Leucoium bulbosum*, hagymagyökerű fehér viola, kinek virága olyanformára nő, csaknem mint a gyöngyvirág, de annál sokkal öregebb, egy szálnak tetején függ egynehány. Idején kikeletkor virágzik a bokrok között, mihent a hó elmegy. Ezért a németek Schneetrepfell-nek, azaz hóceppnek hívják. Némelyek a réteken később virágoznak, belől zöldek. Nincsen szaga, avagy igen kevés.” Gyógyításra a „hagymás violákat” nem használták, azért füveskönyveinkben hiába keressük őket. Napjainkban használatos neveiket Benkő József-nek köszönik, ő nevezte el a *Galanthus*-t hóvirág-nak, a *Leucoium*-ot tőzegviolának, utóbbiból rövidítették Diószegi-ék a tőzikét. A hóvirágnak Középpajtán székelőföldi nevéként Benkő a *fehér kankós* kifejezést jegyezte föl, amely egyszerűen fehér kampóst jelent és a virágkocsány görbültségét jelzi.

Az éjjeli viola és a holdviola már az ókorban ismeretes volt *hesperis* és *lunaria* néven s a XVI. század az ókori írók nyomán elevenítette fel ezeket a neveket. Az éjjeli viola Diószegi-ék Füvészkönyvében kapta az *estike* nevet, mindkettőt pedig azért hordja, mert csak este nyílnak és illatoznak virágai. Ennek a jelenségnek később a virágbiológia adta magyarázatát, ugyanis az estike olyan beporzókra vár, amelyek este röpködnek. Hazánkban is honos a kerti estike (*Hesperis matronalis*), másként hölgyviola. A száraz cserjésekben meghúzódó szomorú etike (*Hesperis tristis*) már foglalkoztatott bennünket mint a *Csapó*-féle kassai rózsza.

A holdviola (*Lunaria annua*) nagy, kerek becőjének ezüstösen fénylő rekeszfaláról katpa a nevét, amelyet szívesen kötnek száraz bokrétaiba. Már az ókorban bűvös erőt tulajdonítottak neki és azt tartották, hogy a rekeszfal éjjel világít. „Az alchymistákat – írja Veszelszki Antal – régen fárasztja ez a fű az ezüst formálásában, de még eddig tett próbákból csakugyan semmi sem sült el. Van ennek egy neme, *lunaria sferro cavallo*-nak nevezik az olaszok, s azt erősítik róla, hogy a ló lábáról még a patkót is lehúzza. Nagy szó! Be kár, hogy senki sem hiszi!”

A mediterrán flórában több fajjal képviselt csillagfürtöt (*Lupinus*) már az ókorban ismerték és némely fajta fontos gazdasági növény volt, amelyeket főként takarmánynak termesztettek, de babszerű magját szükség esetén az ember is fogyasztotta. Az állatnak mind a magját mind a lombját adták. A görögök *thermos*, a rómaiak *lupinus* néven ismerték, utóbbi szónak fordítása a német középkori Wolfsbohne, amelyet ugyan magyarra is lefordítottak, de nálunk inkább neveztek keserű ízéről keserű babnak, így már Szikszai Fabricius Balázs a XVI. században. Későbbi időkben gyakran próbálták vele a kávé helyettesíteni s hogy mint pótkávé Magyarországon is gyakran felbukkant, bizonyítja *fügebab*, *gyöngyösi pótkávé*, *kávéborsó*, sőt egyenesen *magyar kávé* neve. Még korunkban is megesis, hogy a szakismeretekben avatatlan napilapok újdonságként közlik a kávé meghonosítását, ilyenkor kiderül, hogy a már több ezer éve termesztett csillagfürtől van szó, amely mint pótkávé is évszázados multra tekinthet vissza. Természetesen már az ókorban is használták gyógyításra és még

Veszelszki is ezt írja: „Ezen fűből csinált lág koszt gyógyít, varat tisztít, tetűt öl. Ha a fűve faolajjal összetöretik, a ruhát véle megkenik, a kellemetlen vendégeket eloszlatja, a lisztje pedig a külső dagadásokat elapasztja. A juhok szeretik a zöld fűvét, de még a koszos juhokat is jó ám a főtt levével mosogatni, csakhogy bakakaláccsal főzessék.” Korunkban a homoktalajon mint zöldtrágya teljesít fontos feladatot.

Mikor került a kertbe dísznövénynek, ma már nem állapítható meg, de mert néhány fájának illatos a virága, feltehető, hogy már hamarabb, semmint az irodalomban *viola* néven megjelent. Lippay három fajtát sorolja elő a pozsonyi kertből *spanyol viola* néven, a kéket (*Lupinus angustifolius*), fehérét (*Lupinus albus*) és sárgát (*Lupinus luteus*). „Kék spanyol viola, – írja Lippay – kinek virágja csaknem úgy nő fel, mint a szarkalábnak, a magva mint egy bab, csakhogy kerekded, lapos gesztenyeszínű fehérrel pettyezetett, jókora. Albus, ennek is olyan a virágja, csakhogy a fehér, a magva is tiszta fehér. Sárga spanyol viola, ennek is úgy nő a virágja, de sárga és igen jó illatú, a magva kisebb a többinél, fehér feketével pettyezetett. A szára is s a virágja is kisebb.” Lippay óta állandóan szerepel a növénytani irodalomban a *Lupinus-viola*, hol mint gerezdes, hol mint fürtös viola, vagy ibolya és csak Diószegi-ék nevezték el csillagfűrtnek.

Újabb időben két amerikai évelő és kékvirágú fajtát hozták az európai kertekbe, amelyeket erdei vadaknak is vetnek s így gyakran elvadultan is találhatók. Ezek a *Lupinus perennis* és *polyphyllus*.

Még más virágokat is neveztek időnként violának, de ennyi is elég annak igazolására, hogy milyen kedvelt virággá lett a lovagkorban az ibolya és a többi, leginkább ibolyaillatáról, néha azonban egészen önkényesen violának nevezett virág. És hogy a magyarság is már korán kedvenc virágává avatta, bizonyítják a „virágénekek” a XIX. század népdalainak előfutárai a lovagkorban. Kétségtelen, hogy a népdalok magyarázói nem alaptalanul emelték ki a viola nagy szerepét a magyar népdalokban, de az is bizonyos, hogy a lovagkor virágénekeiből került a népdalokba, természetesen nemcsak nálunk, hanem egész Európában.

Erdélyi Pál így jellemzi a violát a magyar virágénekekben, illetőleg népdalokban: „A magyar nép nagy szeretettel vette körül költészetében a mindennapi életben. a ház előtti kis kertben, vagy az ablak cserepes virágai között az alföldi, csallóközi és bodroközi magyarság faluiban mindenütt megtalálhatjuk. Aki szerető, violát hord a kalapjában, viola bokrétát szorongat templomba menet a kezében; valóságos ismertető virág.” Erdélyi ennek a jelenségnek a viola, még pedig a sárga viola színében keresi magyarázatát. De ez már csak későbbi ok, az első a lovagkor virágkultusza, amely a már előbb vallási célra lefoglalt rózsza és liliom mellé harmadiknak a még szabad s így a világias szerelem jelképéül legalkalmasabb ibolyát választotta. A sárga viola elterjedésében némi német hatás is kimutatható: „népies” *fajtlinka* neve a német *Veilchen* származéka s ebből lett még jobban elferdítve a *jajlinka*. Ezzel szemben a szintén latin, illetőleg tulajdonképen görög eredetű Levkoje (*leucoion*), a németből csak a nyomtatott virágnyelvekbe és a magánjegyzékekbe szivárgott be, mert a fehér viola úri virág maradt a mult században is.

A lovagkert többi virágával csak röviden foglalkozunk.

A körömvirág (*Calendula officinalis*) mediterrán eredetű, de kétséges, hogy a latinok ismerték-e. A középkorban napvirágnak (*heliotropium*, *solsequium*) nevezték, ma is használt francia *souci* neve nem más, mint a középkori *solsequium* módosulata, amelynek közbelső állomásai a latin *solsia* és az ófrancia *soulsie*. Ezért nevezte a körömvirágot a francia szerző munkáját magyarra fordító Nadányi János napraforgónak, miként erről később részletesen megemlékezünk. *Calendula* nevét azért kapta, mert azt tartották róla, hogy havonta virágzik. Melius gyűrűvirágnak nevezi: „*Calthula*, gyűrűvirág; ez a *Caltha* vagy *Calendula*, ám az a jóságú sárga ibolya, aki minden holnapban virágzik. Igen jó szaga vagyon. Mint egy skorpió farka, olyan a levele, akiben a magva vagyon.” Mint ebből látjuk, a XVI. században is vele együtt emlegették a már ókorban ismert gólyahírt (*Caltha palustris*), ezért olvassuk a gólyahír régi nevei között a sárga vízi violát. Hajdan gyógynövény is volt most legfeljebb mint sáfrány-hamisítvány szerepel az ipari növények között.

Szintén mediterrán honosságú és Itáliában már a lovagkorban kerti virággá lett a XVI. században Európa-szerte elterjedt oroszlánszáj (*Antirrhium majus*). A régiek *borjúorrú fű*-nek nevezték, de Plinius szerint a magjáról. Az újabbak virágjára vonatkoztatták, így mondja Melius is: „Borjúorrú fű, Kalbsnase, Bucranion, borjúfejű fű, ebfejű fű, mert mint egy ebnek vagy borjúnak a feje, olyan fők vannak a levele között. Hasonló a szára, levele a feje virághoz, a virága szederjes...” Másik nevét szintén németből vettük s Lippay fordítása, aki ezt írja róla: „*Antirrhinum*, oroszlánszájnak híjják a németek, olyan a virágja, mint az oroszlánnak szája: ha megnyomintják, megnyílik.” Virágjainak nagy a színváltozatossága, ezért korunkban a változatosság tanulmányozásának egyik klasszikus növénye lett.

A harangvirág (*Campanula medium*) szintén olasz lovagkerti mediterrán növény, amelyet a XVI. században már a pisai botanikus kertben is tartottak. A *medium* ókori latin növénynév, de nem a harangvirág neve volt, ezt a

régiek nem ismerték. Matthioli *Viola Mariana* nevét említi, ez lehetett lovagkori neve. Magyarországon csak nagyon későn jelent meg, még a XVIII. század irodalma sem ismeri. Csak Diószegi-ék Füvészkönyvében, tehát a XIX. század elején találjuk nyomát kerti csemetéjüké néven.

A közép-európai flóra növényei közül legelsőknek valószínűleg a keselyűvirág (*Aquilegia vulgaris*) jutott be a lovagkertbe. Hogy tudományossá fogadott *aquilegia* neve valóban az *aquila* latin szó származéka-e, kétséges. Elsőnek Hildegard említi *agleia* néven. Magyarra Melius Juhász Péter fordította a nevét keselyűfünek, később Szikszai Fabricius szótárában gilisztafű a neve. Lippay nem éppen szerencsésen harangvirágnak nevezi: „Aquilegia, harangvirág, avagy gelesztafű, teljes virágú, mindenféle színű, kék, szederjes, veres, testszínű, fehér stb. Noha kevés magot hoz, de ha ezen vetik, három esztendeig is alig hoz virágot. Jobb ezért idején kikeletkor a gyökerét elszagatni és úgy ültetni kövér földbe. Az együgyűeket, kik nem teljeseek, leginkább a magvokért kell nevelni, akik igen hasznosak a patikában.”

Nagy szerepet játszik a keselyűvirág a középkori kódexek miniatürjeinek virágmotívumai között (VI. tábla).

Annyira divatos volt a XV. században, hogy még a naturalisztikus virágmotívumokban rendkívül szegény magyar miniatürök egyikén is helyet kapott. A magyar kódexirodalomban *esztergomi missale* néven ismeri ezt a kódexet, amelyet Pottenberger János, Pozsony bírása, készíttetett a pozsonyi egyház számára a XV. század hetvenes éveiben. A pozsonyi misekönyv 156. lapján szerényen húzódik meg a hozzá nem föltöbb illő vonalak között az *Aquilegia* virágának – aligha természet nyomán készült – képe.

Régi virága a lovagkertnek a gyűszűvirág (*Digitalis purpurea*) is, amelyet nyugati kódexek már a XIII. században említenek *fox glove* néven. Melius *Herbáriumá*-ban gyűszűfü, ezt a nevét később is megtartotta. „Digitalis, gyűszűvirág – írja Lippay – mert olyan mint a gyűszű, csakhogy hosszúkas, belől üres, egy magos kórón sok virág függ alá, belől pettyezetett. Némelyek szép karmasin-színű veresek, némelyek, fehérek, némelyek sötét színű sárgák, némelyek világos sárgák.” Mint az utóbbi szavak mutatják, Lippay korában már a sárga virágú gyűszűvirágokat is dísznek tartották a kertekben. A piros gyűszűvirág mint orvosi növény is régóta fontos szerepet játszik, korunkban nagyban termesztik és gyűjtik, mint fontos szívorvosság herbáját.

A tavaszt nemcsak a hóvirág és a márciusi ibolya hirdette a lovagkertben, hanem a kankalin (*Primula veris*) is, miként ezt ma is jelzi tudományos neve. Nyílásának idejéről Szent György virágjának, kulcsosmó módjára lógó virágzatáról Szent Péter kulcsának is gyakran nevezték a lovagkorban. A magyarság, mint tudjuk a tavaszi virágot kökörcsinnek nevezte, a kankalint ezért gyakran sárga kökörcsin néven tiszteli. Bejthe István nomenclatorában: *Primula veris, kása virág, tavaszi első virág; hoc est milii contriti flos, quod mili contrici, kása ab ungaris appellati, colorem referat.* Vagyis kásavirág, mert színe olyan mint a köleskásáé. A kankalin név először Csapó József füveskönyvében olvasható növényünk nevéként, tehát késői, de ma már az irodalomban általánosan használt neve.

Mivel azonban hazánkban a kankalin elég gyakori vadon, kertben alig ültetik. Már Lippay ezt írja: „Eleget találni az erdőkön, hegyekben stb.” Sokkal fontosabb kerti virág volt a kankalin nemzetség másik faja, a füles kankalin (*Primula auricula*), amelyet a lovagkorban találóan *auricula ursi*, medvefül néven ismertek, s ez a neve még ma is él ott, hol kertben tartják.

Virágnak ültették a lovagkertben némelyik sárga boglárkát is, amelyek közül nagyon korán feltűnt telt virágaival a *Ranunculus repens*. Melius *Herbáriumá*-ban még kakasláb és békafű a boglárka neve, Lippay tyúklábnak nevezi, csak Csapó különbözteti boglárvirág néven s csak Benkő használja először a boglárka szót, amely később a Diószegi-ék által javasolt *szironták*-kal szemben az egész nemzetség neve lett.

Végül ne feledkezzünk meg a szappanvirágról (*Saponaria officinalis*) sem, amely szintén hamar bejutott a lovagkertekbe; magyarul már Melius szappanfű néven ismertette. Telt virágú alakja hajdan versenyzett a fehér violával és a szegfűvel.

A lovagkor fedezte fel a búzavirág (*Centaurea cyanus*) szépségét is és a szántóföldről a kertbe telepítette s ott szívesen gyönyörködött benne. Nagyon valószínű, hogy a magyar búzavirág név is a lovagkorból származik, mindenesetre feltűnő, hogy milyen szoros a német Kornblume és a magyar búzavirág nevek párhuzamossága és hogy még a XVI. században nem volt általános az irodalmi használatban a búzavirág név, hanem más nevét is olvashatjuk. A búzavirág nevet Melius említi más növényről szóló fejezet szövegében, de Bejthe István botanikai névjegyzékében ezt olvassuk. *Cyanus, flos frumenti, kék virág*. Szikszai Fabricius mindkét nevét felsorolja: *Cyanus, kékszínű virág, avagy búzavirág*. A búzavirág kékvirág neve minden bizonnyal a görög-latin *cyanus*, vagy az ennek folytatásaként élő olasz vagy francia név fordítása, érdekes, hogy a XIX. században Petőfi nevezi kékvirágnak a búzavirágot.

Az igénytelen cickóró (*Achillea millefolium*) is a lovagkor kerti virága. A görögök és a rómaiak sebforrasztó fűnek tartották s Plinius szerint *Achilles, Chiron* tanítványa, fedezte fel ezt a tulajdonságát. A rómaiak *millefolium*nak nevezték. Régi magyar neve, a már a schlagli szójegyzékben szereplő egérfark a középkori, de más növényt jelző *caunda muris* fordítása. A játékos cickóró, vagy cicfarkkóró először Csapó füveskönyvében olvasható, de már Diószegi az *Achillea* növénynemzetség hivatalos nevévé tette.

Mennyire tudott a lovagkor a legegyszerűbb virág szépségében is gyönyörködni, annak talán legfeltűnőbb emléke az *eper* (szamóca) virágának és indájának nagy szerepe a miniatűrök virágmotívumai között. Ugyan a miniatűröket főként szerzetesek festették és csak a XV. században játszanak nagy szerepet, de kétségtelen, hogy a lovagkor rendkívül kifinomult izlését tükrözik. Ez az izlés találta meg az eperben a miniatűrökhöz illő indamotívumot a gótikus köemlékeken nagy szerepet játszó szőlő és borostyán helyettesítésére. A *Trapezuntius* néven ismert, Budán készült Korvin-kódex címlapjának jobb oldalán is az epermotívum díszlik, de már a renaissance akantusz hatása alatt stilizálva.

5. fejezet - 5. Margaréta.

Margaréta, százszorszép – Jövendőmondó növény – Játékos virágok – Férfihűség – Szarkaláb – Sisakvirág – Pipacs – Szarvasmák – Maszlag – Lóhere – Nefelejts – Koszorú – Rózsakoszorú – Koszorúnövények – Menyasszonyi koszorú – Kalászkoszorú – Babér, borostyán – Bokréta – Művirágok – Karácsony virágai – Jerikói rózsza – Karácsonyi rózsza – Karácsonyi kaktusz – Karácsonyfa – Virágvasárnap – Barka.

Margit: *ő szeret – nem szeret.* Faust: *E báj a mennyekből ered!* Margit: *ő szeret – nem szeret –* (Az utolsó szírmot is lépve.) *Szeret!*

Goethe: *Faust.* (Kozma A. ford.)

A Faust híres virágjelenete a legkedvesebb biedermeier-romantika, azonban egyszersmind a lovagi kor virágkultuszának egyik legszebb emléke. Kétségtelen ugyanis, hogy a margaréta (*Chrysanthemum leucanthemum*) a lovagkor felfedezése. A lovagkor költői és hölgyei találtak rá erre a virágra a réten s ők kezdték először tépegetni fehér szirmaikat (nyelves virágait), várva a feleletet a nagy kérdésre: szeret – nem szeret?

Noha a margaréta tudományos nevének mindkét szava ókori maradvány, mégis nagyon kétséges, vajjon a régiek ismerték-e ezt a virágot. Plinius *chrysanthemum*-a és *leucanthemum*-a aligha a margaréta. Más ókori nevek sem igen rejtegetik ezt a növényt, noha a renaissance korában mindenképpen valamely ókori név alá akarták dugni a lovagi margarétát, így a *bupthalmum* sem, amely Lonicerus füveskönyve nyomán a magyar füveskönyvekben is sokáig használt tudományos neve volt, s ebből fordították *Rindsaug* és *ökörsem* „népies” nevét.

Majdnem bizonyosra mondhatjuk, hogy a francia lovagok fogadták először virágukká, akik egyszersmind mindmáig legkedveltebb nevét is adták, nevezvén Margit-virágnak (*marguerite*). Ebben az esetben tehát már nem a hölgy kapta virágról a nevét, mint a Rózsza, Liliom, Viola női nevek esetében, hanem fordítva, a virág kapta nevét a hölgyről. Az is valószínű, hogy a Margit név eredeti gyöngy jelentésének ebben semmi szerepe nem volt, mert a margarétában nincsen semmi gyöngyszerű.

A francia ma is gyakran közös néven nevezi a margarétát és a százszorszépet. Eredeti francia neve mindkettőnek *marguerite*, de előbbi nagynak, utóbbit kicsinek különbözteti. Ez világosan mutatja, hogy a lovagkorban mindkettő egyképen kedvelt „szeret – nem szeret” virág volt. Minthogy a százszorszépet (*Bellis perennis*) már az ókorban ismerték s *bellis*, vagy szép neve is ókori eredetű, nem lehetetlen, hogy ez az ősi margaréta s csak később lépett örökébe a ma is közkedvelt nagyobb helyettese. A százszorszépnek vannak rózsaszínű és rózsaszínnel foltozott változatai is és Nadányi János ezen az alapon adja a *marguerite* név magyarázatát: „Némelyek lángszínűek, némelyek mintegy megmocskolt fehérek, ahonnan a gallusok gyöngynek nevezték.”

A margarétának jövendőmondó szerepe egykorú nevével és minden bizonnyal szintén francia eredetű. Már a lovagkori virágénekekben az eldöntetlen sors virágaként jelenik meg nyugaton. Tehát azok a játékos mondások, amelyeket napjainkban a gyermekek ismételtetnek a margaréta szirmaikat tépegetve, a lovagkor hagyományai. Azóta módosulhattak, de kétségtelen, hogy a virágénekek költőitől származnak. A szerelmi jövendölésen kívül tudvalevőleg a férfi jövőjét is megmondja a margaréta s magyarul ez a mondókája így hangzik: pap, katona, kondás, kutyapécér, Judás? Végül még a halál után várható sorsot is megmondhatja a margaréta, de ekkor így kell kérdezni: mennyország, purgatórium, pokol?

A XVI. század füveskönyveiben is gyakran együtt *Bellis* néven találjuk a százszorszépet és a margarétát s a renaissance divatja szerint jövendő szerepét is az ókorból származtatták. Így például Tragus ezt írja füveskönyvében: „Dürffte wohl aus Delphi ein Orakulum zu diesen Blümlen, wie sie die Alten genannt hatten.” Így támadt német *Orakelblume* neve. Érdekes, hogy míg franciában a *marguerite* név foglalja magában a két virágot, németben a *Maßliebchen*.

A füveskönyvekben gyógynövénné lett mindkét virág s a magyar irodalomban mint gyógynövények jelentek meg és csak nagyon későn, a táblabíróvilágban mutatkozik a hozzájuk fűződő lovagkori költői hagyományok hatása. Melius Juhász Péter Herbáriumá-ban a *Bellis* kisebbik nadály, tehát egészen más kapcsolatban jelentkezik, mint a nyugati lovagkori *marguerite*, a margaréte pedig ökörszem. Utóbbiról ezt olvassuk a német füveskönyvek nyomán Melius *Herbáriumá*-ban: „Buphthalmus, ökörszem, flos S. Joannis, Sz. János virága; e fű olyan, mint az ebkapor vagy a székfű, egy szál, néhol két szál, olyan a virága mint az ebkapornak, de széles mint egy lengyel garas, elterült fehér virága mint az ökörszeme.”

A jövődömondó növény a magyar irodalomban először Csapó József füveskönyvében jelenik meg, de nem a margaréta, hanem a pásztortáska (*Capsella bursa pastoris*), melynek középkori kolostori latin nevéből fordították a pap erszénye és pásztor erszénye nevét. Csapó e növény magyar neveinek felsorolása végén közli *élek-halok* nevét is. Honnan vette, nem írja. Azonban kétségtelen, hogy a nyugati jövődömondó virág nevei nyomán készült. A szép margaréta helyett a kevésbé költői pásztortáska is használható jövődömondásra, csak hogy ennek nem virágát kell tépegetni, hanem becökei. Tudjuk, hogy szükség esetén a kabát gombjai is helyettesíthetik a margaréta virágját. Azokon is el lehet számlálni a mondókát.

Csak később Goethe Faustjának hatása alatt jelent meg a magyarban is a margitvirág név és terjedt el a margarétához fűződő jövődömondó játék. Napjainkban használt neve, csak a hivatalos botanikai irodalom őrzi a régi füveskönyvek emlékeként az ökörszemet, és csak az úgynevezett népies nevei között találunk egyebeket. Utóbbiak közül figyelemreméltó a *Katalin-virág* és *Katalin-rózsza*, amely – mint többnyire a népies nevek – helytelen használat. Ugyanis a középkori német *herba Sanctae Catharinae*, *Katarinablume*, *Lonicerus* füveskönyvének tanubizonyossága szerint valamely mediterrán *Linaria*-faj, valószínűleg a kertekben néhol ma is vetett *Linaria bipartita*. Magyarban Lippay ír róla először valószínűleg szintén *Lonicerus* nyomán: „Boglárvirág, mivel a formája olyan kerekded. A németek Sz. Katharina virágjának nevezik; ki kék, ki kékveres, kik fehér. Ezt is magul vetik a quartélyokba.” A virág sohasem lett divatos a magyar kertekben, ellenben a neve egyszer csak felbukkant a margaréta nevéként.

A margaréta a lovagkor olyan virágaira arányítja figyelmünket, amelyek jelentőségében nem fontos, vajjon ültették-e a kertben vagy sem, hanem az a lényeges, – miként nevük mutatja – hogy szórakoztatták a vár asszonynépét és gyermekeit. Azokban a századokban a közlekedés fejletlensége miatt a várak lakói minden eszközt és módot felhasználtak a szórakozásra, olyanokat is, amelyek ma gyerekesnek tűnnek fel, mert már inkább csak a gyermekek körében élnek. Ilyen volt a virágokkal való játék is, amelynek minden módja divatos volt a várakban.

Néhány ilyen körből eredő növénynévre már volt alkalmunk rámutatni, mint a pitypang és az oroszlánszaj, amelynek magyarban későbbi továbbfejlődése a tátika, vagy tátogató. Ilyen azonban a *férfiűség* is, amely ma a pitypang bóbítás fészket jelenti, a középkori *caput monachi*-t, eredetileg azonban egészen más növénynek, a legelőkön gyakori ördögtövisnek (*Eryngium campestre*) volt a neve, tehát nem valami fényes bizonyítványt állított ki a férfiűségről. A németiség körében Dürer tette népszerűvé a *Mannstreu* nevet, aki felhasználta képein ezt a növénymotívumot (26. kép) s nagyon valószínű, hogy a magyarság körébe is így jutott el a férfiűség név s itt, távol a forrástól a pitypangra alkalmazták.

Ilyen játékos virágnév a *szarkaláb*, amely két növényt is jelez, a tarlókon gyakori mezei szarkalábat (*Consolida regalis*) és a kerti szarkalábat (*Consolida Ajacis*) utóbbi mediterrán hazájából csak a renaissance folyamán került az északi kertekbe. Mélius csak más növényről szóló fejezetben említi a szarkaláb nevét, amelynek ha nem is pontos, de kétségtelenül mintaként tekinthető latin nevei ismereteseke nyugati kódexekben, mint például *pes gallinae*. A német *Ritterspora* hatása először Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékében mutatkozik: *Consolida regia*, *alii thalictro*n, szarkaláb, avagy sarkantyútaraj. A Szenci Molnár által megindított szótárakban

bukkan föl a német hatás alatt a sarkantyúvirág és az újabb népies nevek között a belőle rontott *sarkvirág* és a Rittersporn kifejezés első tagja nyomán készült vitézvirág.

Növénytanilag és nyelvtanilag is közeli rokon a sisakvirág (*Aconitum napellus*), amely már a XIV. században Konrad von Megenberg természetrajzában *Sturmhut* néven jelentkezik, a füveskönyvekben, pedig *Eisenhut* a játékos virágneve. A magyar sisakvirág névelőszőr szintén a már említett XVII.–XVIII. századbeli szótárakban bukkan fel sisakfű alakban, a sisakvirágot csak Diószegi-ék használják először.

Van azonban a sisakvirágnak a magyarban egészen különösen hangzó és mindeddig megfejtetlen neve is, amely a középkori *napellus*, répácska, bizonyára gyógyszerári eredetű, nevéből kerekedett. Ugyanis mind a szarkalábnak, mind a sisakvirágnak több faja már az ókorban ismert és használt mérges növény volt s így ezek a növények is nem mint virágok hívták magukra a figyelmet, kerti virágokká csak később lettek. A szarkaláb ezért volt régebben *tetűölő fű* és *náthafű*, a sisakvirág pedig *farkas*, *bab*, *farkasölő fű*, *farkasrépa*. Mint ezek a nevek mutatják, a gyakorlati életben kártékony állatok pusztítására használták mindkét mérges növényt, a szarkaláb egyik mediterrán fájának a magját, a sisakvirágnak pedig a répáját. Különös módon Pápai Páriz Ferenc szótárában egyszer csak így bukkan fel a farkasrépa: *napellus*, *Katika répája fű*. Azóta ez a név nem veszett ki a magyar botanikai irodalomból, mert a magyar növényneveket a régi füveskönyvekből és szótárakból szorgalmasan gyűjtögető Benkő József betűről-betűre átvette a *Katika répája fű* nevet is Pápai Páriz szótárából, és ezen az alapon Diószegi és Fazekas a *Füvészkönyv*-ükben *Katika sisakvirág*-nak nevezték az *Aconitum napellus*-t. Legújabb időkig nem tűnt fel ennek a névnek különössége és értelmetlensége, míg végül Borbás Vince figyelmeztetett arra, hogy a *Katika* jelző ebben az esetben minden bizonnyal sajtóhiba, tehát növényünk helyes neve *patika sisakvirág* lehet.

A játékos jelentésű lovagkori virágnevek közé tartozik a *pipacs* is, a XV. század latin-magyar szójegyzékeiben *vad mák* a neve, de valószínűleg már akkor közszájon forgott pipacs neve is, melyet Melius *Herbárium*-ában *olvasuk először*. Papaver görögül *Mecon rhoeas*, Papaver flovidum, Papaver erraticum, Papaver rubeum, azaz veres mák, bujdosó mák, pippancs, aki a szántóföldön terem. Egyik jó enni, akinek a feje nem hegyes, hanem gömbölyөг. A hosszúfejű ebmák, disznómák nem jó. Evvel játszanak a gyermekek ugyan a szájukban, kezekben ugyan megpuffan. Veres a levele (szirma). Németül Klapprose, más neve Kornrose, azaz csattogó, csörgő mák, vagy mák közt termő rózsa.”

A pipacs név eredete valószínűleg abban a szokásban gyökerezik, hogy a síró gyermeknek pipacsfejet tömtek a szájába, amely mákonytartalmánál fogva elaltatta. Már Plinius azt írja a pipacsról, hogy „egyesek minden további nélkül letörlik és a tokkal együtt rágják.” Ez tehát valami olyan ősi pipázási mód volt, és előfutára a rágóguminak. A dohány ugyan még ismeretlen volt azokban az időkben, de nem a pipa és a bódulatot hozó „pipázás”. A gyermek szájába dugott vad mák a cs kicsinyítő képzővel így lett a pipacs. A cuclit ma is gyakran nevezik pipuskának.

Később azonban a német *Klatschrose* és *Schnellrose* nevek hatása alatt a csattanó hangutánzását érezték ki a pipacs szóból, talán már Melius is azért írta pippancsnak. Mint ismeretes, ma is gyakran játszanak a nők és gyermekek a csattanó virágokkal, amelyeket felfűnek és kezükhöz csapva, elcsattanják. Közöségesen az ilyen virágneveket gyermekszáj alkotásának tartják, de ez a felfogás csak félig helyes, mert a gyermek a felnőttől lesi el ezeket a játékokat is, és a hasonló nevek eredete kimutathatólag már a lovagkorba visszanyúlik. A pipacs újabban feljegyzett népies nevei közül hol inkább a cuclit jelentő píp, hol meg a csattanást érzékeltető hangutánzás érezhető ki, de egészben véve a nevek mégsem választhatók kétfelé, miként a következő sorozat bizonyítja: píp, pipacs, pippancs, papacs, paticska, pacsat, patacs, patics stb.

Az ilyen módon megkedvelt szerény mezei pipacs később bejutott a kertbe is, ahol már a renaissance korától kezdve dísznek tartották nem egy kertben a mákot is, amelynek már Lippay ismerte „teljes és paraszt” változatát. A pipacs és virága teljesedésével hálálta meg a kert kövér földjét. „Papaver erraticum teljes pipacs, – olvassuk a *Pozsonyi kert*-ben – olyan a színe, mint a mezeinek, de szép teljes, mint az öreg Anemone; vagyon testszínű is és sötétveres közöttük; maga elveti magát.” Korunkban a nagytermetű, nagyvirágú, keletmediterrán *Papaver orientale* a kedvelt kerti mák, vagy pipacs.

A pipacsok, vagy vadmákok sorába számították régebben a *szarvas mák*-ot is, amelynek két faja, a piros *Glaucium corniculatum* és a sárga *Glaucium flavum* a Földközi-tenger mellékén honos és a pipacssal együtt jutott a kertbe. Termésük hosszú, ezért írják a füveskönyvek és magyarban Melius: „ugyan hosszú, horgos szarvai vannak, mint az ökörnek”. Lippay már a kerti virágok között említi: „Papaver corniculatum, szarvas mák, sárga, veres; minden esztendőben kell vetni.”

A későbbi csattanó virágok közül említjük a maszlagot és a hólyagos habszegfűvet meg a hajnalkát. Utóbbi kettőnek ugyan még nem szerepel magyar irodalmi nevei között a csattanó, de csattantóként való használata nagyon elterjedt. Annál gyakrabban szerepel a csattanó jelző a maszlag (*Datura stramonium*) nevei között, már Benkő említi mint csattantót, újabban feljegyzett népies nevei között pedig ezek olvashatók: pukkantó, fűvóka, putyóka. A középkor embere még nem ismerte Európában a maszlagot, csak a XVI. században terjedt el ez a növény a botanikus kertekben, onnan került a házikertekbe s végül elvadult a falvak környékén. A XVII. században a magyar kertekben a kék maszlagot (*Datura fastuosa*) tartották. „Stramenium, kerti maszlagvirág, – olvassuk a *Pozsonyi kert*-ben – kék, öreg, fehéres, teljes is vagy, kettős is; minden esztendőben megéri, a magva fekete, a héja olyan csaknem mint a gesztenye külső héja.” Szobában és üvegházakban tartják legújabbán a délamerikai fatermetű maszlagot (*Datura arborea*).

A lovagkor természetszeretetének maradványa a *négylevelű lóhere* babonás szerepe is. A régiek az ókorban ismerték ugyan a lóherét, de akkor még nem tartozott a fontos mezőgazdasági növények közé. A középkorban már nagyon korán legendás növénné lett hármas levelei következtében, amelyeket Írországból Szent Patrik a szent háromság egységének magyarázatára használt föl. A legenda szerint az írek megtérítésére küldött szent hiába magyarázta hallgatóinak az isteni háromságot, míg végül leszakított egy lóherelevelet és azon mutatta be, hogy lehet valami három és mégis egység. Ennek a legendának emlékére őrzik az írek mai napig is nemzeti címerükben a lóhere-levelet. A Szent Patrik-legendán alapszik a *herba trinitatis* név, amellyel később különféle hármas és háromkaréjú leveleket neveztek a füveskönyvek, valamint az árvácska középkori *szent háromság virága* vagy *violája* neve, amely később a *tricolor* névvé egyszerűsödött. A lovagkor hölgyei a virágos réten ritkaságánál fogva keresték a négylevelű lóherét, amely természetesen éppen ritkaságánál fogva szerencsét hozott. Négylevelű lóhere keresése ma is kedves szórakozása a rétet járó városi nőknek és gyermekeknek s ma is régi módon könyvben, gyakran imakönyvben préselik a négylevelű lóherét. Talizmánnak is hordják s a függő díszeknek is közkedvelt motívuma.

A lovagkor lírikus költészete, a virágénekek hangulata él a *nefelejts* nevében. Ugyan a lovagkorban a *nefelejts* nem jelentette olyan határozottan a ma *Myosotis* néven ismert növényt, mint korunkban, csak amikor már Linné megtanította az emberiséget, hogy a növények neveit pontosan egy fajra kell rögzíteni, a XVIII. század második felében kapcsolódott szorosan egybe a név és a növény. Az azonban mindenesetre tény, hogy nyugaton már a lovagkorban használatos volt a *nefelejts* mint virágnév és már XV. századbeli német kódexek glosszái között olvasható a *Vergissmeinnicht*.

Tudományos *Myosotis* neve ókori görög eredetű, jelentése pedig szó szerint egérfül. Ámde, hogy vajon mit nevezett egérfül-nek Dioskurides és kortársa, Plinius, nagyon kétséges. Plinius természetrajza 27. könyvében kétféle növényt is említ ezen a néven, egyik valószínűleg a ma *Asperugo procumbens* néven ismert növény. A középkor barátbotanikusainak is nagyon tetszett ez a név és szívesen használták mindenféle olyan növényre, amelynek levelét valamiképpen egérfülnek nevezhették. A német kódexekben, hol a *Hieracium pilosella*, hol az *Anagallis coerulea*, hol a *Valerianella*, hol valamely kistermetű *Veronica* viseli ezt a nevet. Később a füveskönyvek közvetítésével magyarba is átszármazott az egérfül és botanikai irodalmunk ennek emlékeként őrzi a *Hieracium pilosella* egérfül hölgymál nevét. Csak a XVIII. században talált rá a *Myosotis* név a ma *nefelejts*nek nevezett növényre és csak Linné munkájával terjedt el növényünk tudományos nevéként.

A *Vergissmeinnicht*, mint említettük, a XV. században bukkan fel a német botanikai irodalomban. Valószínű, hogy különféle apró kékvirágú növényeknek volt a neve. A már ismertett Paradicsom-kert című festményen a kert vize partján többféle „*nefelejts*” látható, s minden bizonnyal a *Veronica* nemzetség fajai is hordták ezt a nevet, valamint a gamandor is (*Teucrium chamaedrys*). A XVI. században főként a gamandor szerepel a füveskönyvekben *nefelejts*ként, míg a mai *Myosotis* egészen más nevek alatt és más növények mellett húzódott meg, például Brunsfels füveskönyvében *Cynoglossa minor*, Cordus-éban *Echium palustre*, Lonicerus-éban *Leontopodium* (ami valóban túlnagy megtiszteltetés a szerény virágocskára), Tabernaemontanus-éban *Eufrasia coerulea*.

Magyarban is egész névvándorlás a *nefelejts* története és szoros függvénye a német füveskönyvek változókony természetének. Kétségtelen, hogy Melius a XVI. század második felében a ma *nefelejts* néven emlegetett növényt ismerteti „harmadféle szömvigasztaló” címen. „*Euphrasia*, szömvigasztaló; haramdféle a réten terem, ennek kék a virága, ugyan fehér színű a levele, mint a kis centauren fünek, de kövér a levele, szintén olyan mint a centaureának.” Melius sárospataki kortársának, Szikszai Fabricius Balázs-nak szójegyzékében az *Euphrasia* magyar neve: *lenvirágú fű*, avagy *szemgyógyító*.

Benkő József a német *Froschäugel* nyomán a XVIII. század végén *békaszemfű*-nek nevezi növényünket. De ugyancsak Benkő József honosította meg a magyar irodalomban a *nefelejts*et is, csak hogy Benkő a nála nem szokatlan szeszélyességgel nem a *Myosotis scorpioides* nevéként használja a *nefelejts*et, – noha e növény német

neve gyanánt idézi a Vergissmeinnicht-et – hanem a *Chrysanthemum coronarium* számára javasolja magyar névnek. Diószegi és Fazekas *Füvészkönyvé*-ben megint új néven bukkan fel növényünk, ők a *Myosotis* magyar neveként a görög szó „lágyított” mizsót alakját javasolták. Mégis Diószegi-ék könyvében talált egymásra először magyarban a növény és később általánossá lett neve, ők ugyanis a *Myosotis scorpioides* magyar neveként *nefelejts mizsót*-ot írnak. A nefelejts név a virágnyelvekből és Tompa virágregéjéből terjedt el és lett a magyarság körében népszerűvé, s az előbb még figyelemre egyáltalában nem méltatott virágocskát végül a népdal is felkapta és a mult század végén vajmi gyakran volt hallható az érzelmes szívűek ajkáról a tó partján virágzó és sírt koszorúzó nefelejts neve.

A biedermeier romantikának, amely sok tekintetben táplálkozott a lovagkori hagyományokból, és legalább ugyanúgy szerette a szabad természetet, a margaréta mellett kétségtelenül a nefelejts volt legkedvesebb virága s a táblalabíróvilág egyszerűségének nem is lehetett méltóbb képviselője a virágok között. Abban az időben nemcsak a szabad természetben keresték fel, hanem a szobába is magukkal hozták és ott szívesen gondozták. Szabó József kertészeti munkájában, a Kassán 1824-ben megjelent „csalhatatlan kertészkönyv”-ben részletes útbaigazítást olvasunk a nefelejts szobai tenyésztéséről.

„Nefelejts, ezen mindenütt kedves virág – írja Szabó – télen is a szobában könnyen hoz virágot, ha az alább írt mód szerint bánsz vele. Szedd ki ősszel földestől a fiatal palántákat, melyek nyárban az elhulló magból mindenütt kibújnak és egy tányérba vagy tálba ültess el. Ezen tálba vagy tányérba önts egy kevés folyóvizet, hogy a gyökerek mindig vízben álljanak. Mindaddig, míg csak jól nem fagy, hadd az edényt a szabad levegőn és néha kevés vízzel öntözgesd is meg. Novemberben és decemberben, mikor már jó tél van, tedd egy kamrába belülről az ablak eleibe, hogy a kellemetes idő alkalmatosságával levegőt is ereszhess hozzá. De mihelyest a virágzó szál a föld felett van, őrizd a kemény hidegtől, mert bár a fiatal plánták szabad ég alatt a hó és jég alatt is tengődnek, mégis mihelyt egyszer hajtanak, veszedelmekre van a fagy. Ha a nefelejtset a szobában tartod és a vize már bűdösödni kezd, csendesesen önts le és ismét tölts reá frisset, de e mellett a gyökereket helyükről meg ne bolygasd. Azt mondja Dietrich: a virágzást egész télen által fel lehet tartani, ha mihelyest az első ágbog elvirágzott, azt száránál jól levágod, az ágakat is jól megnyesed. Ekkor nemsokára újra kihajt, melyből a virágok kifejtőznek, midőn már az öreg hajtások elvirágzottak. Eszerint több egyesztendő növények szünet nélkül virágozhatnak.”

A kerti nefelejtsek sorában egyesek szerint a havasi (*Myosotis alpestris*), mások szerint az erdei (*Myosotis silvatica*) viszi a főszerepet, de nem kisebb mértékben a mocsári nefelejts (*Myosotis scorpioides*) is, és úgy látszik, hogy a biedermeier kor kedvence az utóbbi volt.

A lovagkor virágkultuszában nagy szerepet játszott a koszorúkötés. A miniatűrök kerti képein megörökített jelenetek hűségesen megőrizték a lovagi és a renaissance kor hölgyeinek legkedvesebb szórakozásait, a zenét, koszorúkötést és az olvasást. Alig van olyan miniatűrön ábrázolt kerti jelenet, amelyen hiányozna a koszorút költő női alak (IV. tábla).

A régészeti leletek alapján kétségtelen, hogy a koszorú valahonnan Nyugatáziából ered s már a sumir királynők és udvarhölgyek koszorút hordtak a fejükön. Sub-ad sumir királynő aranyból készült koszorúszerű fejdisze teljes épségében ránk maradt s ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a sumir dinasztia királyi hölgyei falevelekből kötötték az első koszorúkat. Az aranyból készült levelek ma is bizonyítják, milyen természetes hűséggel igyekezett utánozni az aranyműves a koszorúkötésre használt faleveleket. (27. kép).

A görögök valószínűleg a kisázsiai népektől vették át a koszorú használatát. Ezt bizonyítja az is, hogy a legrégebbi koszorúnövények nyugatázsiaiak, így a rózsza, mirtusz, szőlő, borostyán. Előbbi kettő Aphrodite, utóbbiak Bacchus kultuszának növényei. Az első görög botanikus, Theophrastus korában már olyan fontos szerepet játszott a koszorú Görögországban, hogy ez a botanikus külön fejezetet szentelt a koszorúnövényeknek (*stephanomata*). A koszorú görög nevének emlékét őrzi mai napig is az egyik legkedvesebb magyar keresztnév, az István, amely természetesen megfelelő kerülővel, Rómán és a kereszténységen át jutott a magyarság körébe.

Nagy mértékben gazdagodott és fejlődött a koszorú használata az ókori Rómában. A rómaiak nagy koszorúkultuszának legbeszédesebb emléke él Plinius 122 – csak az isteneknek adtak koszorúkat; ennél fogva Homeros csak az égnek és az egész ütközetnek juttatja azokat, nem pedig az egyes embernek, még párharc esetében sem.” Később azonban már azok is megkoszorúzták magukat, akik az isteneknek áldoztak, az ország pedig azokat is koszorúval tüntette ki, akiket kiváló teljesítményükért jutalomban akart részesíteni, így a nagy hadvezéreket, államférfiakat, ünnepi játékok győzöit, kiváló költőket stb. Végül a császárság korában annyira általánossá lett a koszorúk hordása, hogy egyszerű ünnepi dísszé világiasodott s többé már nem történhetett volna meg Fulvius esete, akiről Plinius következőket jegyezte fel: „A második pun háború idején élő pénzváltó, L. Fulvius a senatus rendeletére börtönbe vitetett, mert boltjából rózsakoszorúval a fején nézett ki a piacra, és csak a háború befejeztével bocsátott szabadon.” Bár kisebb mértékben, de használatos volt már Athénben és Rómában a menyasszonyi koszorú is, valamint a halottaknak is áldoztak koszorúkkal. Mikor a keleti hatás egyre erősebben érvényesült Rómában, a művirágok is divatosak lettek, selyemszalaggal fonták át a koszorút, hogy pedig hervadhatatlan virágokra tegyenek szert, szaruból faragták a koszorúhoz a virágokat s az ilyen koszorút télinek nevezték. Téli koszorút szalmavirágokból is készítettek, főként bársonyvirágból, amelynek éppen hervadhatatlansága miatt *amarantus* volt a neve, mert *maraino* hervadni és a fosztó képző, tehát *amarantus* hervadhatatlant jelent.

A korai középkorban a növényből készült koszorúnak aligha lehetett valaminő szerepe, csak a császári korona őrízte a koszorúk emlékét. A bizanci korszak egészen elfordult a virágtól, arany és drágakő lelkesítette. A fejedelmi személyek képeit a mozaikokon és zománcokon aranykorona, a szenteket fénykorona koszorúzza. A régiek növényi koszorú-kultusza kétségtelenül csak a lovagkorban újult fel s a koszorúk használata szerint vált mind általánosabbá, amint a renaissance folyamán egyre tudatosabb lett a római szokások felelevenítése. A lovagi torna győztese előbb csak virágot, később már koszorút kapott szíve hölgyétől, mint a Holubár-t legyőző Mátyás. Az egyetemek kiváló végzettségű ifjai babérkoszorúsoknak – *baccalaurei* – neveztettek, a menyasszony pedig a koszorúval fején ment az esküvőre.

Magyarban is a lovagi korban jelenik meg a koszorú szó, amelynek azonban – sajnos – még mindig felderítetlen az etimológiája. Melich János-tól kapott értesítés szerint: „A koszu szó eredete ismeretlen; csak annyi bizonyos, hogy igenévi származék: az r és u képzők benne.” A XV. század latin-magyar szójegyzékeiben már kétféle a jelentése, így a schlagli szójegyzékben

crinale, koszu sertum, koszu.

Csak az utóbbi növényi koszu, előbbi ruhadarab, a későbbi latin-magyar szótárakban többé nem koszu, hanem főkötő. Viszont a *serta* a schlagli szójegyzékben már pártát is jelent; ez kivált a hajadonok fejdíszé. Tehát a női fejdísz tulajdonképpen a virágkoszorból fejlődött s a lovagkorban még mint párt és mint főkötő erősen koszuszerű volt. Kalapot csak később, a barokk korban kezdtek hordani a főúri nők.

A legkedveltebb virágkoszu a rózsakoszu volt, amelynek emlékét a lovagkorból több családunk címere őrzi (16. és 28. kép.)

A lovagkorban még nagyon egyszerűen készült: a koszorúalakra hajlított kámvát (például fűz vesszőt) előbb valamely zöld lombbal fedték s erre az alapra osztották el ritkábban vagy sűrűbben a rózsákat. Falusi helyeken, kivált temetőkben ma is láthatók ilyen egyszerű, házilag kötött rózsakoszorúk. Mostanában a zöld alap többnyire puszpángból vagy tujából készül, hajdanában természetesen legfeljebb puszpángból, de esetleg nem is valamely örökzöld leveléből.

A rózsakoszorú egyszerű, lovagkori alakjának emlékét őrzi a katolikus egyházban a rózsafüzér vagy olvasó is. Az imádságok számontartására a szerzetesek már régebben és mindenütt használtak bizonyos „olvasó”-kat, Európában ez az ősi szerzetesi olvasó a XIII. század elején a rózsakoszorú hatására nyerte ma is használatos, rózsafüzért utánzó alakját. Legenda szerint Szent Domonkos, a róla nevezett szerzetesi rend alapítója, 1208-ban látomás alapján kezdte használni a rózsafüzért.

A rózsafüzérről egyik magyar középkori kódexünk következő legendát őrzi. Egy szerzetes még világi korában megszokta volt, hogy Mária tiszteletére naponként koszorút kössön. Minthogy a szerzetben ezt nem folytathatta, ki akart lépni. Azonban megjelent Mária s megtanította, mint kössön neki koszorút lélek szerint, az ő hét öröméért 10–10 Ave Mariá-ból, mint megannyi piros rózsából. Az ifjú erre a szerzetben maradt. Egyszer egy erdőn haladva át, buzgón kötögzette rózsakoszorúját Ave Mariá-kból. Az erdőben lappangó tolvajok látták, hogy igen szép lány jön vele, a frátertől minden idvezlésekor egy-egy rózsát vesz át s aranyfonállal koszorúba köti. Megtámadták s a lányt követelték rajta. De nem találták s már majdnem megölték a szerzetest, amikor megjelent a Boldogságos és eltiltotta őket.

Ez a legenda hüen mutatja, hogy a rózsafüzér két eleme, az olvasó és a rózsakoszorú miként találtak egymásra és miként olvadtak egységbe.

Később egyre jobban megszorodott a koszorúnövények száma s a XVI. században, mikor már elterjedtek a cserepes növények is, körülbelül 20 koszorúnövény volt divatos. Egyeseket már Melius *Herbárium*-ából ismerünk. Igaz ugyan, hogy Melius német füveskönyvekből fordította és illesztette az első magyar füvesknyvet, mondatai gyakran hű másolatai Lonicerus vagy más szerző füveskönyvének, de másrészt az is bizonyos, hogy csak azt ültette át magyarba, amire itt szükség volt s ami megfelelt a magyar viszonyoknak, tehát ennélfogva adatait hiteleseknek fogadhatjuk el. Amit a rozmríngéről ír, kétségtelenül tapasztalásból állapította meg. De ezzel majd később külön fejezetben foglalkozunk. A rozmríngon kívül koszorúnövényként említi Melius a majoránnát és a bőrvényt.

A *majoránna* bizonyosan nagyon kedves koszorúnövénye volt a magyarságnak is, népdalaink gyakran emlegetik a nevét s a legény a kedvest sokszor nevezi majoránnájának. az ókor *majoranna*, *amaracon* és *sampsuchon* néven ismerte ezt a mediterrán növényt. *Sampsuchon*, vagy latinosan *sampsuchus* egyiptomi és szíriai eredetű neve. A növény is keleti származású, Középázsiaiában, Arábiában és Észak-afrikában honos. Melius ezt írja róla: „Ebből koszorut télben is kötnek, pincében, házban, fazékban tartják.” Tehát a XVI. században ez volt a kedvelt téli koszorúnövény. Lippay nagyon részletesen ír a majoránnáról kertészeti könyve veteményes részében, mert ekkor már a hajdani orvosi és koszorúnövény „igen jó misculantia salátában, sásában, étkekben, pástétomokban, kolbászban, májosban stb.; akár frissen, akár szárazon.”

A bőrvényt (*Vinca minor*) szintén ismerték a régiek s magyar neve is a régi latinból ered, ugyanis a latin *vinca pervinca* második tagjából a németben *bervine*, a szlávban *barvynek* lett s a magyar a német *bervincből* alakította a *bőrvény*-t. A Casanate-könyvtár Korvin-kódexének glosszái között még *berwing* a *pervinca* magyar neve. Melius ezt írja növényünkről: „Clematis, folyófü, vincapervinca, lonc; Clematis görögül, azaz lonc, magyarul bőrvéi fü. Mindenkör zöld, kék virága mint a violának; kertben fák alatt terem. A szegény paraszt leányok koszorut kötnek belőle.” Mint örökzöld, később az európai nyelvekben a télizöld nevet kapta.

A füveskönyvekben csak elszórtan olvashatunk egyetmást a koszorúnövényekről, egyedül a francia Ruellius (Jean Ruel) írt külön fejezetet a koszorúkultuszról *De nature stirpium libri tres* című Párizsban 1536-ban

megjelent munkájában. Azonban Ruellius inkább csak a görög-római hagyományokat ismerteti a koszorúról, a maga korának koszorúnövényeiről nem sokat közöl. Ebben a tekintetben fontosabb Dodonaeus (Rembert Dodoens) egyik munkája, a *Florum et coronarium, odoratarumque nonnullarum, historia*, amely 1538-ban Antwerpenben látott napvilágot. De mindezek hatása közvetlenül aligha jutott el Magyarországra.

A magyarországi koszorúkultusznak legfontosabb, mondhatjuk alapvető fontosságú műve Péchy Lukács tollából jelent meg. A szerzőről vajmi keveset tudunk. Abból, hogy könyvecskéje végén koszorúban foglalva címet közöl, azt következtetik, hogy előkelő nemesi családból származott. Az esztergomi káptalan ügyviselője és közjegyzője volt 1595 körül s működésének színhelye az ország akkori egyik szellemi központja, Nagyszombat. Több munkája jelent meg ott a XVI. század második felében, természetesen mind egyházi vagy legalább valláserkölcsei vonatkozású. Ilyen az a botanikai jelentőségű munkája is, amely korának koszorúnövényeit legteljesebb számban sorolja elő.

Nem volt eredeti alkotó, munkái – mint általában a XVI. század magyar botanikai munkái – fordítások, de több munkája csak általánosságban jelezte, hogy idegen írókat követett, minél fogva a legújabb időkig téves véleményeket olvashatunk erkölcsbotanikai munkájáról is. Ez a munkája a német Lucas Martini „*Der christlichen Jungfrauen Ehrenkrantzlein*”; darinnen alle ihre Tugenden durch die gemeinen Krantzblümlein abgebildet und erklärt werden” című könyvecskéjének fordítása (29. kép).

A német eredeti Prágában jelent meg 1581-ben. Péchy fordítása 1591-ben látott napvilágot Nagyszombatban „*Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszorúja*, melyben minden ő jóságos erkölcsük az közönséges virágok által kijelentetnek és képeztetnek” címmel s a magyar fordítás hű másolatait közli a német eredeti fametszeteinek, amelyek különösen fontosak, mert segítségükkel pontosan megállapíthatjuk a szövegben szereplő koszorúnövények fajait. A növényábrákon kívül érdekes a köfallyal kerített kert képe is (5. kép), valamint a kerti jelenet képe is, amelyről nyomban megállapíthatjuk, hogy a lovagkori festményeken és miniatűrökön közkedvelt kerti jelenetnek meglehetősen gyarló utánzata. A Madonnából itt a legidősebb nővér lett, aki a Mária nevet viseli, az angyalokból a két fiatal fitestvér, egyik lófejű fapálcán lovagol, a másik virágot szed koszorút kötő és fején koszorút hordó néjének (30. kép.)

A sok megsemmisült példány és a néhány ránk maradt és nagy ritkaságként őrzött avatag példány bizonyítéka, hogy Péchy munkája mindenütt ismeretes volt az országban s a magyar virágszimbolika ebből táplálkozott.

A *Koszorú* célja az erkölcs nevelése. Erre a célra Martini a középkor óta használatos virágszimbolikát veszi igénybe ebben a munkájában, s a maga korának egyik legkedveltebb, legártatlanabb és legelterjedtebb szórakozásához, a koszorúkötéshez kapcsolja. Így igyekezik kézzel fogható tárgyakkal rögzíteni az olvasó (vagy hallgató) figyelmét a nehezen érthető elvont fogalmak számára. Ma ezt szemléltető módszernek mondanók. Mindaz, ami a kerttel, koszorúval és virággal összefügg, erkölcsi jelkép. A kőfallal kerített kert az anyaszentegyházat jelképezi, az egyes virágok a különböző jó erkölcsöket, a koszorú a lányok lelkét. „Az meghajtott gömbölyű gyenge kánva, melyre kellenek az jó erkölcsöknek megszedett virágok kötnie, semmi egyéb, az szűzeknek okos lelkeknél és elméjéknél, mindenféle belső érzékenységeknél, mely mint valami fundamentum melyre szép épületet csinálhatni.”

Martini *Koszorú*-ja 20 növényt sorol elő és mind a huszat képben is bemutatja. Alább következnek a koszorúnövények tudományos nevükkel és azon a magyar néven, amelyet Péchy használt a *Koszorú* magyar fordításában.

1. Sárga fű *Primula veris*
2. Szekfű *Dianthus caryophyllus*
3. Sárga, fehér és szederjes viola *Cheiranthus cheiri* *Matthiola incana*
4. Kék ivola *Viola odorata*
5. Ciprus *Santolina chamaecyparissus*
6. Maiorána *Maierana hortensis*
7. Putnok avagy csombor *Mentha pulegium*
8. Boldog Asszony rózsája *Lychnis coronaria*
9. Bécsi fű *Valeriana celtica*
10. Tarka ivola *Viola tricolor*
11. Bársony virág *Amarantus sp.*
12. Bazsalikum *Ocimum basilicum*
13. Rózsa *Rosa centifolia*
14. Borsoló avagy indiai szekfű *Tagetes patulus*
15. Ruta *Ruta graevolens*
16. Rozmaring *Rosmarinus officinalis*
17. Levendula és spikinárd *Lavandula officinalis* és *latifolia*

18. Narcissus, Temondádfű *Narcissus* sp. (több virág egy kocsányon)

19. Izsóp *Hyssopus officinalis*

20. Rukerc *Bellis perennis*.

Martini munkája megjelenési idejének megfelelően több, a renaissance korában divatos lett virágot is találunk ebben a névsorban, de a középkori rózsza, ibolya, ruta stb. sem hiányzik. Itt szerepel a koszorúvirágok között először az első amerikai újdonság is, a bűdöske, akkor még a szekfüvek közé számított s azoktól indiai vagy borsoló jelzővel különböztetett növény. Hogy ebben az időben már Bécs volt a divat központja a magyarság számára, mutatja a bécsi fű neve. Ha áttekintjük Martini növényeinek névsorát, kétségtelenül meg kell állapítanunk, hogy a parasztkert legkedveltebb virágai manapság is a renaissance koszorúvirágaival azonosak, később aránylag csak kevés újabb járult hozzájuk.

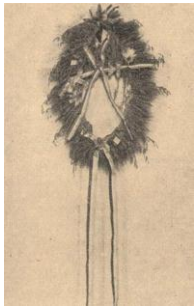
Különös jelentőségre tett szert ezek közül a *rozmaring*, mint sokáig a menyasszonyi koszorú legfontosabb virága. Martini munkája szerint: „az leányzóknak tisztaságok” a jelentése. Tudjuk, ez maradt azóta is és ezért került a hajadon menyasszony fejére s ezért nem viselhetette, aki már másodszor ment férjhez, avagy előlegezte a legény részére a házasság kegyeit. De nemcsak a menyasszony hordott rozmaringot, hanem az egész násznép is. Ma már kevés helyen él ez a szokás, de néhol még most is rozmaringszálat tűznek kalapjuk mellé a szerelmes legények.

A rozmaringot a menyasszony fején később a *mirtusz* váltotta fel. A mediterrán mirtusz (*Myrtus communis*) keleten lett kedvelt virággá és már Babilonban az ünnepek díszé volt. Használata már az ókorban is keletről jutott Görögországba és onnan Rómába, hasonlóképpen ak özépkorban és az újkorban is. Újkori terjesztői a zsidók, akiknek életében és kultuszában legnagyobb a szerepe s Löw méltán írja a mirtuszról, hogy a zsidóember életének kísérője. Ugyanolyan szerepet játszott a Keleten, mint Nyugaton a rozmaring. Középeurópában a XVI. században jelent meg, eleinte természetesen mint nagy ritkaság. Úgy látszik, hogy a renaissance nagy kereskedő családjá, a Fugger-ek, kapták Velencén át az első mirtuszokat. A mirtuszkoszorút csakhamar megkedvelték és iparművészeti motívumként használták fel. A Fugger-ek szövőgyáraiból a XVI. században sok olyan selyemtakaró került ki, amelyet mirtuszkoszorú-motívum díszít. Fugger-lány hordta Középeurópában az első mirtuszkoszorút. Képzeltető, hogy akiknek csak rozmaringágra tellett, mennyire irigyelték! Mivel Németországban Nürnberg és Augsburg kiváltsága volt, hogy menyasszonyi koszorúhoz virágot külföldről vásárolhassanak, kétségtelen, hogy ebből a két városból terjedt el a mirtusz használata. De valószínű, hogy már nagyon korán csak mint művirág terjedt, tehát már régtől úgy használták, mint napjainkban. Még a XVIII. század második felében is csak az előkelők és vagyonosok küldhették lányukat mirtuszkoszorúval esküvőre, mert a mirtuszkoszorúhoz Párisból kellett hozni az anyagot. Csak akkor vált általánossá, mikor a művirágkészítés is gyáriparrá lett.

De még ekkor is csak Középeurópában. Délen, kivált Itáliában sohasem érte ilyen kitüntetés. Ott a mirtus vadon nő, tehát semmire sem becsülik. Ugyanakkor, amikor Középeurópában a mirtusz hódította meg az előkelő menyasszonyok szívét, délen a narancsvirág „Németországban – írja Strassburger a riviéráról szóló szép munkájában – valamikor a rozmaring volt a nép kedvenc virága, és a legkisebb kertben sem hiányzott. Ma ez a költészettel körülfont növény már szinte idegen a nép körében. Német földön a XVI. század végéig rozmaringot hordott hajában a menyasszony, a lakodalmas vendégek is rozmaringbokrétákkal koszorúzták magukat. Csak ezután szorította félre az Aphroditénak szentelt mirtusz a rozmaringot, és csak kevés vidéken, így Felső Bajorországban, tarthatta magát egészen napjainkig. Különös módon Itáliában a mirtusznak mint menyasszonyi dísznek át kellett engednie helyét a narancsvirágnak, és manapság ott már csak az istállókban szólnak mirtuszlombot.”

A barokk korban a bokréta volt divatos és csak az empire és a klasszicizmus után hódított ismét nagyobb mértékben teret a koszorú. A XIX. században már háromféle koszorú használatos, a menyasszonyin kívül a temető és a babérkoszorú. Előbbi többnyire fenyőből készült, mint a halottak napján legkönnyebben beszerezhető örökzöldből. Újabban, mióta Magyarországon sokféle egzotikus fenyvet is ültetnek, Budapesten és környékén, ahol a természet nem telepített fenyveseket, különösen az Amerikából hozott *Pseudotsuga Douglasii* ágaiból kötik a legtöbb fenyőkoszorút. Fenyőn kívül természetesen mindenféle más örökzöld is használatos ere a célra, a városokban többnyire idegenből telepített kerti fák és cserjék lombja. A hazai flórából leginkább az egértővis, vagy régi nevén, mint még Melius korának nevezték, erdei mirtusz (*Ruscus aculeatus*) szolgáltatja halottak napjára a temetői koszorú anyagát. Az egértővis Dunántúl több vidékén honos. Hollós László írja, hogy Szekszárdon nagyban szedik az erdőn és halottak napjára koszorút kötve belőle, a fővárosba szállítják. Virágnak a krizantémum használatos a temetői koszorúba, mert ez a legkésőbbi kerti virág. Később külön fejezetben foglalkozunk vele.

Az ókorban az érdem jutalmazására használatos különféle koszorúnövények közt a rómaiak elsőnek tartották a búzát. A kalászkoszorú eredetéről Plinius tudósítása így szól: „A mezőgazdasági papságot Romulus alapította és köztük magát a tizenkettedik testvérnek nevezte. Dajkája, Acca Laurentia, fehér szalaggal díszített kalászkoszorút adott nekik papságuk legünnepélyesebb jeleként. Ez volt Rómában az első koszorú; akit megtszított vele, haláláig hordhatta, még mint száműzöttet és foglyot is megillette.” Kétségtelen, hogy Plinius adata csak kiragadott részlet az ókori kalászkoszorú történetéből s valószínű, hogy ez sokkal régebbi időkben kezdődött. Mindenesetre tény, hogy a kalászkoszorú később is mindenkor szerepet játszott a földművelő lakosság országokban, és természetesen mindenkor az aratási ünnepeket díszítette. Hogy Magyarországon is kitüntetés lehetett valaha, bizonyítja az a szerepe, amelyet a címtanban játszott, több magyar család címerében őrizi (31. kép.)

A hivatalos ünnepek között ma már nem találjuk, de a földművesek megőrizték emlékét s ma is régi szertartásokkal ülik meg az aratóünnepet, amelyen az aratók kalászkoszorút (32. kép.) adnak a gazdának, aki megvendégeli az aratókat a koszorú alatt. „Ezeket a kereszteket és koszorukat – írja Madarassy László, aki a magyar aratószokásokat és aratókoszorukat leírta – nem szívesen adják ki a házból, mert azt tartják, hogy a koszorúval együtt a jó termésüket is elviszik. Ezért a kalászfonatokat mindig olyan helyre akasztják, ahol senki sem férhet hozzá. Vetés idején pedig kimorzsolják belőle a magot s belekeverik a vetőmagba, hogy a termés a jövőre is jó legyen.”

A régiek hivatalos koszorúnövényei közül ma már csak a babér tartja ezt a szerepét. A magyar nyelvhasználatban él még a *borostyán* is mint az érdem jutalma. A két név azonban tulajdonképpen egyet jelent, mert a régi magyar nyelvben borostyán volt a babér neve. A koszorú szó első emléke helynévi adatként (Koszorúpatak) 1323-ból maradt ránk, a következő század nyelvemlékei között már a koszorú is szerepel, 1488-ban egyik oklevél Johannes Koszorus nevét említi. Milyen értelemben magyarázzuk ezeket a renaissancekori magyar koszorúsokat? Koszorúkészítők voltak, vagy koszorúzottak, tehát valamely kiválóságukért kitüntettek? Koszorús mesterei tudománynak, költészetnek vagy iparnak? Valószínű, hogy legalább részben az utóbbiak közé tartoztak. Ennélfogva feltehetnénk, hogy már a középkor végén is ismerték eleink a „babérkoszorút”. Sőt már a lovagorból kimutathatnánk babérkoszorúkat. Ugyanis már lovagkori sírköveken és címerekben használatos a babérkoszorú-motívum.

Ezzel szemben azonban le kell szögeznünk, hogy eleink a babért csak a patikából szerezhették be, mint babérlevelet. A babérfa vedrekben csak akkor terjedt el az országban, amikor már üvegházakat kezdtek építeni főuraink. Hogy a boltban vásárolt babérlevélből készítettek volna koszorút, vagy délről hoztak volna ilyeneket az országba, nem valószínű. Ennélfogva a középkori babérkoszorúkat csak iparművészeti és költői motívumoknak tarthatjuk. Mint említettük, eleink sokáig nem ismerték a babér szót s a babért (*Laurus nobilis*) borostyánnak nevezték. Ez a szó a cseh *brystyan* átvétele. De az átvétel nagyon régi, már 1327-ből említi az egyik oklevél a Borotyános-patakot. Hogy melyik borostyán szerepel ebben a névben a kettő közül, ma már megmondhatatlan. A schlagli latin-magyar szójegyzék ezt tanítja:

eginus, borostyánfa laurus, idem.

Hogy azonban a ma is borostyán néven ismert *Hedera helix* a koszorúkötésben is helyettesítette volna a babért, semmivel sem bizonyítható. Ez a borostyán, mint a többi örökzöld, csak akkor kezdett szerepelni a koszorúkötésben, amikor a temetői koszorúk divatba jöttek s nem is így használják.

Tehát a borostyán mint az erény jutalma mindenkor *laurus*-t jelent. A mediterrán hnoosságú *Laurus nobilis* görög-római hagyomány a koszorúkultuszban. Keleten nem volt jelentősége. A görögök *daphne* néven ismerték s használata Apollo kultuszában bukkant fel és azzal terjedt. Apollo papjai babérágat tartottak kezükben és babérbogyót ettek, mikor jövendöltek. Apollo lévén a lant és a költészet istene, a költők babérral koszorúzták magukat, és mert Apollo nyila úzi el a ragályt, a babér védelem a ragály ellen, szellemi értelemben is, vagyis megvéd a gonosztól. Apollo volt a bűnbocsánat istene, ezért növénye, a babér, a bűnbocsánat jelvénye lett.

A babér mindezt a jelentőségét a római életben is megtartotta, sőt még fokozta is. A hívő római, a templomba lépve, babérágat mártott a szenteltvízbe s azzal hintette meg magát, a római katona pedig a győzelem után babérral mosta le fegyveréről a vért, így engesztelvén meg az isteneket. A győztes hadvezér is azért tette fejére a babérkoszorút, hogy biztosítsa az istenek engesztelő kegyelmét. Mint az engesztelés növénye a villámtól is megvédte a rómaiakat: Svetonius feljegyezte, hogy Tiberius császár mindannyiszor babérkoszorút tett a fejére, valahányszor vihar kerekedett. Így védekezett a villámok ellen.

Magyarban a babér szó csak a XVII. század elején honosodott meg, az első írott adat 1628-ból ered. Valószínűleg a *laurus*-ból alakult német *Lorbeer* származéka, régebben *babir* és *balil* alakja is használatos volt. Mint kerti (üvegházi) növényt Heindel Ferdinánd említi először a magyar irodalomban. Grossinger János ezekkel a szavakkal vezeti be leírását: „*Laurus bacciferarum princeps, scriptorum ore, et calamo celebrata, antiquitati plurimis culta superstitionibus, mihi silentio praetereunda non est, licet apud nos in nobiliorum duntaxat hortis frondescat folio perenni... Ab hungaris borostyánfa, bacca vero babir dicitur.*” Most már az ünnepélyeken vederben nevelt babérfákat állítanak az ajtók mellé, emelvényekre stb., és természetes babérkoszorút készítenek az érdem jutalmazására a magyar klíma alatt is.

A koszorú mellett az ókorban és a középkorban a bokréta egészen alárendelt szerepet játszott s csak a renaissance korában kezdett mindinkább előtérbe lépni. Már a XVI. század második felében körülbelül egyenrangú a koszorúval. Ezt a körülményt jellegzetesen tünteti fel a magyar bokréta szó első megjelenése az irodalomban. Ambrosius Calepinus (1435–1511) olasz ferencrendi szerzetes szótárának abban az 1585-iki kiadásában, amely Lyonban jelent meg s amely először közli a magyar szavakat is, mindjárt előszörre négy jelentésében ismerkedünk meg a bokrétával, de minden esetben mint a koszorúval azonos használatú szóval:

corolla, koszorucska, bukréta sertum, koszoru, bokréta servia, koszoru, bokréta stephanopolis, korona, koszoru, bukréta.

Bukréta, bokréta szavunk a bokor származéka, valószínűleg nem egészen a francia, de németben is használt bouquet hatása nélkül. Megvan a környező szláv nyelvekben is, hova a magyarból jutott. A csokor a bokor szó székelyföldi tájalkja, amely először csak 1784-ben Baróti Szabó Dávid szótárában jelent meg az irodalomban, honnan később szélesebb körben is elterjedt. A bokréta mintájára készült játékos módosulata a csokréta.

A bokréta jelentősége a XVII. században a barokk ízlés hatása alatt nőtt nagyra. A francia udvar pompakedvelő légkörében nagyszámú és feltűnő színű virággal tömték meg a vázákat és a hollandus virágfestők versenyeztek, hogy mentől gazdagabb és tarkább bokrétákat varázsoljanak a vászonra. A rokokó leegyszerűsítette a bokrétát abba az eredeti renaissance alakjába, amelynek emlékét ma is őrzi Dürer ibolyacsokra s amelyhez a takarékos biedermeier is ragaszkodott. A magyar irodalomban Benkő József a vallási kultusz körébe vonta a bokrétát *Téli Bokréta* című halotti beszédében, melyet 1777-ben tartott Nagyajtán Cserei Miklós elhunyt felesége festett. Később majd részletesebben foglalkozunk vele.

Említettük fentebb a koszorú szerepét a női fejdísz kialakulásában. A pártát úgy kell tekintenünk, mint a lovagkori első szövött anyagból készült műkoszorút. Később is a menyasszonyi koszorú, mint szintén említettük, művirágból, műmirtusból készült. A barokk korban nem maradhatott el a művirágból készült bokréta. Erről érdekes adatot közöl Clusius, amelyet *Adonidis horti chartacei* címmel következőképpen mond el: „*Memimi certe aliquando videre, Constantinopoli allatos chartaceos quosdam hortulus varii generis stirpibus ornatos, quae ex charta tenuissime incisa tam affebre constructae, et singulae suis coloribus adeo eleganter depictae erant, ut magnam admirationem et voluptatem spectantis adferrent: inter eas erant et flavae rosae plenae et aliae pleraque stirpes rariae et elegantes.*” Magyarra körülbelül így fordíthatjuk: Határozottan emlékezem, hogy valamikor (de természetesen bécsi tartózkodása idején) láttam Konstantinápolyból hozott, papírból készült kertcskéket, különböző fajú növényekkel díszítve, amelyek igen vékony papírból vágva oly művésziessé voltak összeállítva, és egyenként a maguk megfelelő színeivel oly kiválóan festve, hogy a

szemlélőnek nagy bámulatot és élvezetet szereztek: ezek között voltak telt virágú sárga rózsák is és több más ritka és kíváló növény.” Ez az adat két szempontból is érdekes. Egyrészt mutatja, hogy Clusius mi módon kénytelen körülírni a művirágból készült bokrétát megfelelő latin szó hiányában, másrészt arra vall, hogy a művirág divatja, mint általában a barokk virágkultusz, nagyfokú török befolyás alatt állott.

A táblabíróvilágban nagyon széles körben elterjedtek a művirágok, a nép körében ma is sokkal kedveltebbek mint a kertben vagy mezőn szakított virág. Ennek egyszerű magyarázata, hogy a művirág nem hervad. Lakodalmakon ma már alig látható más a faluban, mint csupa művirág. A táblabíróvilág népies koszorú- és bokrétanövényeiről Veszelszki Antal jegyezte fel néhány érdekes adatot. Ezek közül már közöltem azt, amely a gyopárra, a legkedveltebb népies koszorúnövényre vonatkozik. Még Veszelszki korában is „igen közönséges bokréta-fű” a nyári majoránna. Érdekes, amit Veszelszki a szarkalábról ír: „A föld népei szinte bokrétákat kötnek e fűből, házaikban ide-oda szembetűnő helyeken felaggatják, hogy az által szemeik látása megerősödjön.” Tudjuk, hogy az ókorban nem minden haszon nélkül rakták fejre a koszorút, némely növény egyenesen azért került az ivók koszorújába, hogy távoltartsa a fejtől a mámort. Ilyen gondolkodás nyilvánul a szarkaláb-bokréta használatában is. A tarló virágai legközelebb állottak a nép szívéhez, természetes, hogy nemcsak a szarkalábat becsülték meg, hanem a búzavirágot is, amelyről Veszelszki ezt írta: „a paraszt leánykák koszorukat kötnek belőle.” A XVIII. század végén, amikor Veszelszki füveskönyve készült, még nem lepte el a falut a gyáripari művirág, hanem a nép maga készítette az úriházban látott művirágok utánzatát. Lehetőleg olyan egyszerű anyagból, amelyet készen kínált a természet. Ilyen volt például a molyűző ökörfark (*Verbascum blattaria*) toktermése. „Ezeket a gombocskákat – írja Veszelszki – a föld népe meg szokta aranyozni és a menyasszony koszorúját felcífrázni vele, s úgy készül a háromnapos dinom-dánomra.”

A lovagkor naturalizmusa azonban nemcsak a margarétában, koszorúban és a virágbokrétaiban él, hanem a karácsony virágaiban és a karácsonyfában, valamint a virágvasárnapi barkában is. A keresztény egyház a középkor első felében szigorúan ragaszkodott a bibliában szereplő keleti virághoz, a rózsához és a liliumhoz, ezek továbbra is központja maradtak a keresztény országok virágkultuszának, de a lovagkor újabbakat is bevont a keresztény virágkultuszba és fűzfabarkával helyettesítette a virágvasárnapi pálmát, ezzel egészen közép-európai ünneppé avatván a keleti motívumoktól több tekintetben elszakított ünnepeket.

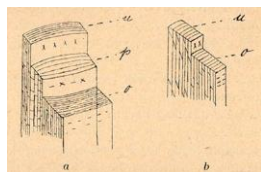
Karácsony ünnepének főszakasza az éjféli misét mondják, amelyen hajdan minden épkézláb ember megjelent. Ez természetesen megkívánta a karácsonyi este ébrentöltését, aminek viszont az lett a következménye, hogy a szent este számára szórakozásokról kellett gondoskodni. Így támadtak lassanként a karácsonyi játékok, eleinte egyházi rendezésben, mint a betlehemjárás, amelyet az egyház azért küldött a templomtól távolabb eső falvakba a püspöki székhelyekről, hogy a nép ott is Krisztus emlékének szentelje karácsony estéjét és ünnepelje a szeretet istenének megszületését. Később, mikor a hívők számára mindenütt épültek templomok, a betlehemjárás elvilágiasodott, népies és színészi játékokká változott s mint ilyen faluhelyen napjainkig megmaradt.

A szent este különféle szórakozásai között olyanokat is találunk, amelyekben lényeges szerep jutott növényeknek, virágoknak. Legérdekesebb emléke ezek között a lovagkornak a *jerikói rózsája*, amely bizonyos mechanikus mozgást végző növényi vázak neve. A nedvszívó és felnyíló, Ascherson által higrochasztikusnak nevezett mozgást végző növények közül, amilyenek a sivatagokban nem tartoznak a ritkaságok közé és ilyen módon biztosítják a sivatagi klíma alatt magjuk részére a csírázási feltételeket, legelőbb az *Anastatica hierochuntica* jutott ehhez a névhez.

Ez a növény a Linné-től kapta jellegzetes nemzetségnevét, amely a görög *anastasis*, feltámadás, származéka. A feltámadás ebben az esetben a növény újjáéledését jelenti. A *hierochuntica* név sokkal régebbi eredetű, és Jerikó a régi görög neve, Hiericho, él benne, tehát jerikói a jelentése. A keresztések családjába tartozó sivatagi apró növény Északafrikában és a Vörös-tenger mellékén honos. Mikor magjai megértek, ágai összehajlanak (33. kép) s a szél az egész növénygombolyagot elgörgeti a sivatagban. Ha azonban eső éri a növényt, ágai a nedvszívás következtében kiegyenesednek, a termések pedig felnyílnak és az eső a magvakat a földbe mossa.

Az *Anastatica* higrochasztikus mozgásának mechanizmusát C. Steinbrinck és H. Schinz derítették fel. Régebben ezt hitték, hogy az ágak kiegyenesedése a külső rostok nagyobb mértékű elfásodásának következménye. Az említett szerzők kimutatták, hogy az ágakban a rostok a külső vagy alsó oldalon nem fásodnak el jobban, mint a belső vagy felső oldalon, hanem csak annyi a különbség a külső és a belső oldal rostjai között, hogy a külső rostok pörusai hosszantiak, a belsőkéi ellenben keresztirányúak (34. kép.)

Növényünk higrochasztikus mozgása nagyon régen magára hívta az ember figyelmét. Gayet, francia régész, ezelőtt vagy 30 évvel a francia közoktatásiügyi ministerium megbízásából ásatásokat végzett a Nilus jobb partján fekvő Antonie nevű temetővárosban és ott megtalálta egy IV. századi görög nevű hetérának Thais-nak a múmiáját. Ez a Thais természetesen nem azonos az ókor hasonló nevű híres görög hetérájával, aki mint Ptolomaeus, egyiptomi király felesége halt meg. A Gayet által kiásott Thais keresztény volt s 393 előtt élt. Anatol France regényhőssé avatta. Thais múmiája az *Anastatica* gombolyagját szorongatta kezében. Ebből határozottan következtethetjük, hogy a jerikói rózsza valahol keleten, valószínűleg Egyiptomban lett a feltámadás jelképe. Talán már régebben, talán csak az egyiptomi kereszténység első századaiban.

Milyen nevet hordott akkor, a néma lelet nem árulja el, de így mégis bizonyos, hogy ott lett misztikus jelenséggé, ahol már az ókorban is legerősebb volt a feltámadás hite, Egyiptomban és az egész középkorban ott foglalkozott vele legtöbbet a képzelet. Ma is legtöbb neve van Egyiptomban. A középkorban a híres arab orvos és utazó, Ibn el Beitar (1197–1248) említi az egyszerű gyógyszerekről, vagy főként a gyógynövényekről szóló munkájában. Ebben az arab munkában *keff Mariam*, Mária keze, a növény neve és ez a név ma is általánosan használatos az arabok között Egyiptomban. Ezen kívül az újabb időkben a következő arab neveit jegyezték fel: *kufefe*, kezecke Egyiptomban és a Vörös-tenger beduinjai között; *kamash*, harapófogó Felső-Egyiptomban; *komesht en nebi*, a próféta harapófogója a Szaharában; *gebada* vagy *gabda*, ököl Egyiptomban; *keff Fatma*, a próféta leányának keze Algír beduinjai körében; *id Fatma binten nebbi*, Fatmának, a próféta leányának keze Biszkrában.

Európában először a Szentföldet járó keresztes lovagok hozták a jerikói rózsát, amely azonban itt még sokáig nagy ritkaság volt. Az európai botanikai irodalomban csak a középkor végén, a XV. században tűnt fel, még pedig talán nem ok nélkül Velencében, ahol tudvalevőleg nagyon sok keleti árú jutott abban az időben Európába. Benedetto Rino kéziratot füveskönyve, amelyet pompás képekkel illusztrált Andreas Amadio, és amelyet ma a velencei Szent Márkus könyvtár őriz, *rosa sanctae Mariae* néven ismerteti növényünket. A jerikói rózsza név Sirach könyve nyomán keletkezett. Itt a 24. fejezet 18. versében olvassuk a következő hasonlatot: „Úgy nőnek fel, mint a pálma Engeddiben és a rózsák Jerikóban.” Sirach ugyan nem gondolt másra, mint az ókor százlevelű kerti rózsájára és mert szinte másfél század választja el a kereszténységtől, még csak a feltámadás jelképével sem foglalkozott, de a szentföldi utazók mit hozhattak volna mást emléke Jerikóból, mint az arabok által kínált és Európában előbb sohasem látott csodálatos „virágot”, amely bár nem terem Jerikó mellett, de bizonyára árulták a jerikói piacon is.

A XVI. században így hozta Zürichbe a jerikói rózsát Peter Füssli, aki 1524-ben utazott Palesztinában. A zürichi városi könyvtárban őrzött kézírata két ábrában is bemutatja a jerikói rózsát, egyiken összegombolyodva, a másikon felnyitva. Így ismerkedett meg a jerikói rózsával Pierre Belon (1518–1564) is, akinek nevét a munkáját latinra fordító Clusius „Bellonius” alakban klasszicizálta. De már ebben az időben is akadtak olyanok, akik nem elégedtek meg a piacon, ha mindjárt palesztinai piacon is, vásárolt szentföldi emlékekkel, hanem fölkeresték az emlékeknek árult növényt a termőhelyén is. Így tett a jerikói rózsával Leonhard Rauwolf, aki Augsburgban született és kalandos élet után mint katonaoorvos Magyarországon, Hatvanban halt meg. Rauwolf sok növényt gyűjtött keleti útján, herbáriumának már életében nagy híre támadt. Halála után előbb a bajor választófejedelem könyvtárába, majd onnan a harmincéves háborúban a svédek birtokába került, Svédországból Angliába jutott, ahol előbb Plukenet, azután Morison és Ray használta, végül a leideni egyetemi könyvtár vette meg és ma is ott őrzik.

Tehát Rauwolf jerikói rózsája volt a botanikusok klasszikus *Anastatica* példánya sokáig s így érdemes idéznünk Morison följegyzését: „Ezt a növényt Rauwolf az Arab-sivatagban a Vörös-tenger partvidékén homokon gyűjtötte.”

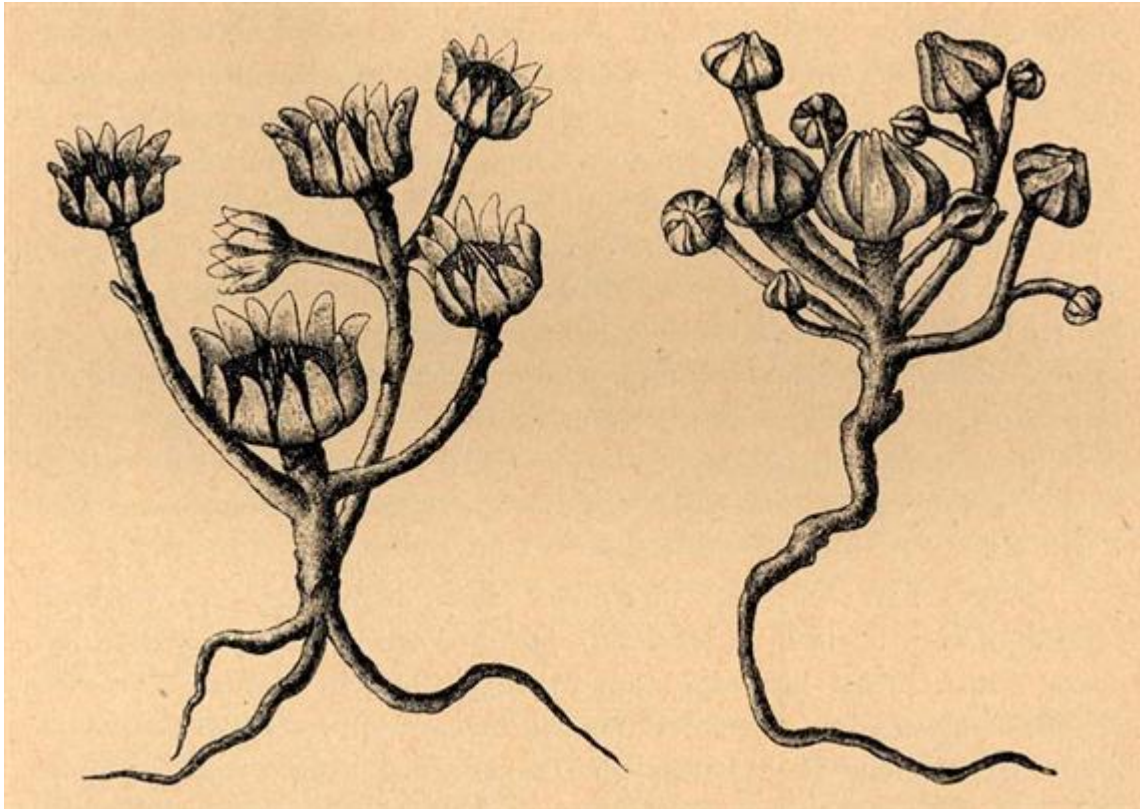
A jerikói rózsáról mint karácsonyi virágról először Belon emlékezik meg, de kétségtelen, hogy akkor már nagy multja volt a karácsonyi estéken a jerikói rózsának. Belon leírja, hogy a jerikói rózsát karácsony estéjén vízbe teszik s ott lassanként felnyílik. Természetesen az ilyen ritka és csodálatos növény körül számtalan monda fűződött. Tabernaemontanus füveskönyvében olvassuk: „Es wird diese Rose von den alten Weibern in großem Werth gehalten, und geben für, daß sie das gantze Jahr über zu bleibe, ohn allein die Christnacht, da soll sie sich in einer gewissen Stund aufthun, wenn man sie in frisch Wasser setzt.” Használták a jerikói rózsát jóslásra is. Kívált a gyermeket váró nőknek jósoltak a felnyílás körülményeiből a szülés idejére, nehézségeire stb. A felvilágosodott Belon a jerikói rózsához fűződő babonák szerzőit az „impostores monachi” körében keresi, de tudjuk, hogy a jerikói rózsza a protestáns falvakban éppúgy virága volt a karácsonyestnek, mint a katolikus vidékeken.

Az *Anastatica hierochuntica* az egész középkoron át egyedül viselte a jerikói rózsza nevet. A XVI. századtól kezdve más növényekre is ráruházták ezt a nevet, még pedig különösképen olyanokra, amelyek váza nem végez higrochastikus mozgást. Úgy látszik, ekkor már sokak szemében csak a jerikói jelző volt a fontos, ennél fogva keleti, vagy annak vélt növényeket könnyen elneveztek jerikói rózsának. Így lett jerikói rózsza Lonicerus és Lobelius füveskönyvében a gyömbérfélék családjába tartozó, délázsiai *Amomum*. Sokkal fontosabb a mi szempontunkból Matthioli feljegyzése, aki azt írja, hogy Nürnbergben a loncot (*Lonicera caprifolium*) nevezik jerikói rózsának. Ez a Dunántúl hazánkban is honos, felfutó cserje már az ókorban is ismeretes volt s a Nyugateurópában honos *Lonicera periclymenum*-mal együtt a *periklymenon* nevet viselte. Úgy látszik, a középkorban főként utóbbi játszott szerepet, az előbbi, amely keleteurópai és előázsiai növény, valószínűleg Velencén és Nürnbergben át terjedt a kertekben, amelyekben akkor a botanikai szempont sokkal fontosabb volt, mint az esztétikai.

Magyarban Lippay ismerteti mint lugasnak való növényt. „Perickymenum, rosa de Jericho, jerichói rózsza, vagy fára folyó rózsza, kinek levele közepiből jön öt vagy hat fehér, sárgás, veresses virágszál ki, azután a levelén nőnek megannyi veres lágy szemecskék, kikben magvok vagyon; igen magosan felfoly a fára s éppen elborítja a lugast; ezt is meg kell metszeni, mint a szőlőt.” Későbbi botanikusaink Lippay szavait ismétlik, de a növényt szuláknak és iszalagnak nevezik s csak Diószegi-ék Füveskönyvé-ben kapta a *Lonicera* nemzetség minden bizonnyal a tudományos név visszhangjaként – a már Melius *Herbárium*-ában felbukkanó, de ott és a későbbi füveskönyvekben Diószegi-ékig a börvény neveként szereplő *lonc* nevet. És Diószegi-ék munkájában lett a *Lonicera caprifolium* jerikói lonc; ezt a nevét viseli mai napig.

A XVII. és XVIII. században irodalmi emlékké vált az *Anastatica* s talán egészen el is felejtették volna, ha a mult század közepén két francia utazó, Michon abbé és Saulcy akademikus 1851-ben ellátogatva a Szentföldre, fel nem kavarrják a jerikói rózsza ügyét. Hogy mennyire nem ismerték már ekkor a középkori jerikói rózsát, bizonyítja, hogy új növénnel és valóságos jerikói rózsza elmélettel állottak elő.

Szerintük a jerikói rózsza az *Odontospermum pygmaeum* nevű növény. Ez a fészkesek családjába tartozik, szintén egynyári, mint a már ismertett jerikói rózsza és szintén higrochastikus mozgást végez. Míg azonban az *Anastatica* egészében felnyílik, az *Odontospermum* csak fészkepikkelyeit nyitja és csukja (35. kép).

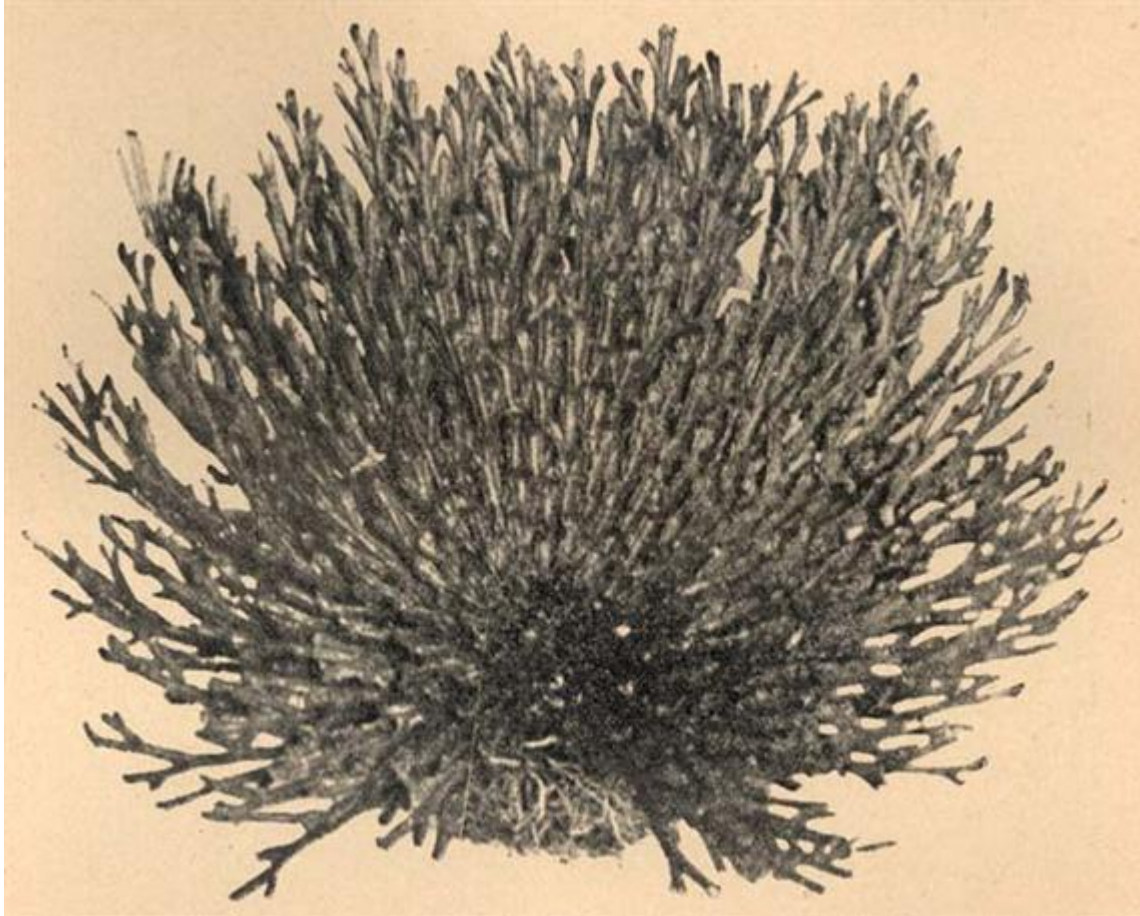
Ez a mozgása, amely az *Anastaticá*-hoz hasonlítva csak a táskatermelés nyílásának és záródásának felel meg, teljesen biztosítja a termés elterjesztését és a csírázás feltételeit is, mert a fészkepikkelyek behajlása által egyrészt elhárulnak a gördülés akadályai, másrészt az elfedett kaszatok nem hullanak ki mindaddig, míg az eső következtében a fészkepikkelyek újra fel nem nyílnak. A mozgás mechanizmusa ugyanolyan, mint az *Anastatica* esetében.

Michon és Saulcy két körülményre alapították azt az elméletüket, hogy az *Odontospermum* az igazi jerikói rózsza. Az egyik az, hogy az *Anastatica hierochuntica* nem terem Jerikó közvetlen környékén, hanem csak messzebb Jerikótól, így a Holt-tenger környékén, a Sinai-félszigeten és Perzsia déli részén, ezzel szemben az *Odontospermum pygmaeum* nagyon gyakori a jerikói völgyben. A másik és sokkal fontosabb körülmény az lenne, hogy több olyan francia nemesi család címerében, amelyeknek ősei részt vettek a keresztes hadjáratokban, jerikói rózsza található és ez a címerrajz keresztes hadjáratokban, jerikói rózsza található és ez a címerrajz határozottan *Odontospermum* képe.

Michon és Saulcy nyomán Schweinfurth és Ascherson, az egyiptomi flóra két kiváló ismerője is megtagadták az *Anastaticá*-t és az *odontospermum* mellett foglaltak állást. Ascherson Berlinben 1881 június 24-én a Brandenburgi Botanikai Egyesület ülésén bemutatott néhány, a botanikai múzeumban őrzött *Odontospermum* példányt és egyszersmind demonstrálta a fészkepikkelyek mozgását.

Schinz és Steinbrinck részletesen foglalkoztak ezzel a kérdéssel és minden tekintetben megcáfolták a két francia utazótól származó elméletet. Schinz 13 éven át kutatott olyan francia címerek után, amelyekben növényi motívum található, de jerikói rózsának nyomát sem lelte. A legkiválóbb francia és német heraldikusokhoz fordult, de egyikük sem tudott olyan címerről, amelyben bármiféle jerikói rózsza rajza lenne. Hogy a jerikói rózsza honnan került a jerikói piacra, nem érinti az árucikkeknek mint ilyennek jerikói jelzőjét és így minden tekintetben elejthetjük Michon és Saulcy feltevését.

A franciák újabb jerikói rózsájával egyidőben tűnt fel az európai piacokon és virágkereskedésekben az amerikai származású jerikói rózsza is, a korpafüfőle *Selaginella lepidophylla* (36. és 37. kép.)

Mexikóban kezdték el használni jerikói rózsának, vagyis a feltámadás rózsájának ezt a mexikói növényt, amely a mult század harmincas éveiben Európába is eljutott és itt először William Jackson Hooker és Robert Kaye Greville 1833-ban írták le és ekkor kapta tudományos nevét is.

Nemsokkal később Angliában Gerard E. Schmith Chichesterben, C. F. Meissner pedig Bázelen tanulmányozták a *Selaginella, lepidophylla* nedvszívás által támadó mozgását. „Az egyetem felügyelete alatt álló botanikai intézete – írja Meissner – 1836 nyarán Peter Vischer-Passavant úrtól két példány száraz, golyóalakúra összegombolyodott, madárfészekhez hasonló növényhez jutott, amelyeket nevezettnek küldött Mexikóban időző fivére, Lucas Vischer úr, aki kísérőlevélben azt írta, hogy ez a növény Mexikóban messze földön híres, mert vízbe téve mintegy újraéledve szétbontakozik és ezért a sajátos viselkedéséért nagyra tartják. Mindkét példánnyal nyomban kísérletet végeztem és mindkettő nagyon feltűnően mutatta az említett sajátságát, sőt az ágak kiterülése hasonlíthatatlanul gyorsabban végbement, mint a hajdan annyira magasztalt jerikói rózsá egyidejűleg vízbe helyezett két példányának ágaié, tudniillik 10–20 perc alatt, holott az *Anastatica* felnyílása több mint kétszer annyi ideig tart.”

Ezekkel a sorokkal indult el európai útjára az amerikai származású „jerikói rózsá” és csakhamar legyőzte keleti versenytársait. Az *Anastatica* utoljára 1873-ban a bécsi világkiállításon tűnt fel, hova arabok hozták, még pedig olyan mennyiségben, hogy ettől kezdve elvesztette azt a csodálatos hírét, amely évszázadok hosszú során át övezte. Már a nyolcvanas években a mexikói „jerikói rózsá” jelent meg a világpiacokon s azóta időközönként mindig újból felbukkan, legutóbb Magyarországon is nagyon elterjedt. Hozzánk, miként a reklámcédulák bizonyítják, Németországból hozzák (38. kép.)

A *Selaginella lepidophylla* kétségtelenül leginkább megérdemli, hogy a feltámadás növényének nevezzük. A másik két jerikói rózsza hiába származik a Szentföldről, mégsem támad fel valóban, csak halott ágai végeznek mechanikus mozgást.

„A *Selaginella lepidophylla* – írja Paul f. F. Schulz – különleges szobanövény. Többnyire elfeledve tölti az időt valamely fiókban és csak alkalmilag veszik elő, hogy varázserejét az avatatlannak bemutassák. Évtizedig is elviseli a teljes szárazságot, és azután vízhez jutva új életre támad. A száraz és fakó gombolyagban, senki sem sejtí az élő növényt. Pedig ez az állapot csak alkalmazkodás által előidézett életjelenség. A *Selaginella lepidophylla* a mexikói, esőben szegény sziklasivatagokból ered. Mikor ott véget érnek az esős napok, a talajon laposan szétterülő növény ágai összegombolyodnak; ezáltal annyira csökkenti párolgását, hogy ebben a gombolyag-alakjában a legtartósabb szárazságot is ártalom nélkül elviseli.

Ha a tartós szárazság szinte az utolsó csepp nedvet is elrabolta a növénytől, a teste minden porcikájában bőségesen raktározott zsíros olajból tengeti életét, mert bizony még a nyugvó állapotban sem élhet némi anyagszere nélkül. Ha azonban a növény vízhez jut, ágai szétterülnek és nyomban megkezdik az áthasonítás munkáját. A klorofill szinte a szemünk előtt látszik néhány perc alatt újraképződni, valójában azonban csak rejtőzködött a sejtek belső zugaiban, hogy a fény szét ne ronsolja. Gyökérre egyelőre nincs szüksége a növénynek, mert elég az a víz is, amelyet leveleivel vesz fel. Hogy azonban a feltámadás virága az évekig tartó nyugalom után nemcsak látszólag támad új életre, bizonyítja, hogy kellő gondozással új gyökérzetet is fejleszt.”

A mexikói származású „jerikói rózsza” főlébredése olyan mértékben megközelíti a feltámadás fogalmát, hogy még a szakembert is csodálatra ragadhatja, hiszen a növényi szervezet valóban bámulatos szívósságának bizonyítéka. A természet iránt csak érdeklődni kezdő lovagkori embernek természetesen a pusztán mechanikai mozgást végző keleti jerikói rózsza is elég volt arra, hogy az elragadtatás magas fokára emelje. Mégis már évszázadokkal ezelőtt is voltak sokan, akik a valóságos virágok gyenge szirmaiban több örömet lelték, mint a jerikói rózsza csodájában és a tavasz feltámadásának ígértét, a szent este csodáját egyszerű európai virág nyílásában is megtalálták. Ezeknek a gyengéd lelkűeknek, a lovagkori hölgyeknek felfedezése a karácsonyi rózsza.

Nem maga a növény teljes egészében, mert azt már az ókorban is nagyon jól ismerték, mint nagyon mérges növényt; Plinius fekete *elleborus* és *melampodium*, Dioskurides fekete *helleboros*, vagy *veratrum* néven írja le. Plinius közlése szerint a gallok a vadászaton *elleborus*-ba mártott nyílat használnak, az így ejtett sebet kivágják és azt állítják, hogy az ilyen módon ejtett állat húsa finomabb ízű. Orvosságnak a görög orvosok kezdték használni, de csak felnőtt férfiak számára ajánlották, ellenben aggok, gyermekek és nők részére tiltották. Egyéb gyógyhatásai között legfontosabb volt, hogy a dühöngést gyógyította (39. kép.)

Magyar *hunyor* neve már a schlagli szójegyzékben előfordul s kétségtelen, hogy nálunk is mint gyógynövény volt használatos. Később fekete hunyor (*Helleborus niger*) néven különböztették, de ez a fajta csak az Alpesebben, Apennineken és Szerbiában honos.

Enyhe teleken a fekete hunyor már nagyon korán nyitja szép fehér vagy halovány rózsaszínű virágait (40. kép.)

Olykor már karácsony idején is. Ez a jelenség nem kerülte el a lovagkor természetkedvelő emberének figyelmét s ha tehette, ezzel a virággal kedveskedett karácsonykor szíve hölgyének. Így kapta a fekete hunyor az Alpeselek vidékné a karácsonyi rózsza vagy gyökér nevet. Német kódexekben már a lovagkorban *heiligen Cristwurz* a neve. Otto Brunfels a XVI. század elején füveskönyvében így magyarázza ezt a nevet: „Cristwurz hat seinen Namen darumb, daz seine Bloumen auff Christnacht sich auffthuet und bluet, welches ich selbst war genommen und gesehen, mag für ein gespot halten, wer da will.”

A XVI. században cserépbe is szívesen ültették, hogy a szentestén virágaival emelje az ünnepi hangulatot. Lippay már magyarföldi rokonát is ismeri és így ajánlja: „Holleborus niger, fekete hunyor, zászpa, fehér virágja vagyon. Helleborus viridis, zöld virágja vagyon. Télben is virágzik, ha edényben teszik és pincében viszik.” A táblabíróvilágban Szabó József ajánlotta kertészkönyvében *Kriszt rósája* néven, hogy tartsuk a kertben s hajtatasra néhány gyökerét májusban ültessük cserépbe.

Mikor az exotikus növények bevándorlása megindult az európai kertekbe és virágos szobákba, díszesebb és különösebb növény lett a versenytársa a karácsonyi rózsának. A kaktuszok közt a múlt század első felében terjedt el a virágházakban az *Epiphyllum truncatum*, amelyből 1818-ban hozták Európába az első példányokat. Hazájában, a braziliai Rio de Janeiro államban, az őserdők fáinak fennlakó díszje ez a kaktusz, amelyet levélszerűen lapos és izelt, ívben kihajló ágairól könnyű megismerni. Ritkán látható „saját lábán”, mert epifita életmódhoz szokott gyökere nem érzi jól magát a cserépföldben és hajlott ágai a földre vagy az asztal lapjára feküdnek. Hogy ezt elkerüljék és hogy jobban fejlődjön, más kaktuszra oltják, úgynevezett kaktuszfát nevelnek belőle, amelynek többnyire valamely *Peireskia* az alanya (41. kép.)

Hazájában novembertől januárig virágzik. Ott a déli félgömbön ekkor tűz legforróbban a nap és ilyenkor csaponganak a fák között a kolibrik. Ezeknek nyitja pompás rózsaszín virágát, amelyet kétoldali részarányossága különböztet a másik levélkaktusz nemzetségtől, a *Phyllocactus*-tól. Kellő gondozással nálunk is kivirágzik az *Epiphyllum*, és mert éppen karácsonykor is virágzásra bírható, korunkban ez a legkedveltebb karácsonyi virág s a költői karácsonyi kaktusz a neve.

Ahol nem értenek a hajtatas ilyen magas iskolájához, ott karácsonyi virág gyanánt megelégednek a gyümölcsfák ágaiból készülő Szent Borbála csokorral. Az egyház december negyedikét rendelte Szent Borbála emlékének és így reá hárul a feladat, hogy gondoskodjék karácsonyi virágokról. December 4-én levágunk néhány cseresznye-, szilva-, őszibarack-, kajszibarack- vagy mandulavesszőt és azokat meleg szobában az ablak mellé állítjuk. Számíthatunk rá, hogy éppen karácsonykor kinyílik a virágjuk. Ilyesmivel azonban ma már természetesen csak

olyan helyen foglalkoznak, ahol nincsenek virágkereskedések és mégis szeretik a virágot. A nagyvárosokban a hajtatott virágok ezerféle változatban kínálják magukat a virágkereskedések kirakataiban.

De a szent este igazi díszkorunkban nem éppen a virág, hanem az örökzöld *karácsonyfa*, lucfenyő vagy jegenyefenyő. Ez hozza szobánkba a természet üzenetét és a szeretet ajándékait. A karácsonyfa a betlehemből nőtt ki Németországban a XVII. század első felében, de ott is, mint nálunk is csak a XIX. században lett általánossá. Kimondottan keresztény germán szokás, ahol a német hatás hiányzik, ott ma sem állítanak karácsonyfát, hanem például az angolok fagyöngyöt (*Viscum album*) használnak karácsonyi dísznek. A karácsonyfa tulajdonképpen a betlehemi játékok tudásfája. Ugyanis az elvilágiasodó betlehemjárás szereplői a Megváltó születéséhez bevezetőül eljátszák Ádám és Éva bűnbeesésének történetét s ehhez a betlehembe felállítják a tudásfáját. Németországban erre a célra a télen is zöld és gyakori *lucfenyőt* használják már régtől fogva. A tudásfáját képviselő fenyőre papírláncot csavargatnak, ez képviseli a csábító kígyót, és almát akasztanak, hogy a bibliai jelenet almája se hiányozzon. Amint a betlehemjárás mindinkább a falukba szorult, a városokban maguk a családok állítottak betlehemet, majd végül csak a tudásfáját képviselő fenyő maradt meg emlékül, rajta az aranyozott almával és sok egyéb, most már csemegének szolgáló édességgel, és a különféle díszes szalagokkal, amelyekben azonban immár senki sem sejti a paradicsom csábító kígyóját.

A magyarság is német hatás alatt vette át ezt a szokást. Hozzánk csak a múlt század huszas éveiben jutott el az első karácsonyfa, s mint általában az újdonságok, ez is a főúri körökben jelentkezett először. Egyesek szerint a magyarországi kisdédóvás megteremtője, a pozsonyi születésű gróf Brunswick Teréz állította Magyarországon az első karácsonyfát 1824-ben, mások szerint csak 1829-ben báró Podmaniczky Frigyes anyja, aki szászországi miniszter lánya volt. Hogy milyen lassan terjedt az országban, arra talán jellemző adatként említhetjük, hogy Petőfi még hírét sem hallotta, s az irodalomban csak 1866-ban Jókai *Koldusfiú* című karácsonyi tárgyú elbeszélésében jelent meg először. Hanem azóta annál többször megénekelték magyar nyelven is!

Karácsony ünnepi virágdíszén kívül a lovagkor nagy természetszeretetének köszönhetjük a virágvasárnap barkát is. Közönségesen azt mondjuk: Virágvasárnap, és az egész télen át várva-várt tavasz ünnepére gondolunk, de aki beletekint a naptárba, latin szót lel ezen a napon: *Palmarum*, pálmák napja. A Messiás ezen a napon vonult be Jeruzsálembe, hogy teljesítse a megváltás művét s a nép a királyok és győztesek jelvényével, a pálmával fogadta. Ennek emlékére szenteli a katolikus egyház virágvasárnap a pálmalevelet. Már tudniillik, ahol kapható, mert északibb tájakon más növényekkel pótolják.

Leginkább nevezhető virágvasárnapnak ez az ünnep Nizzában, ahol ilyenkor leírhatatlan a virágpiac gazdagsága. Asztalokon és kosarakban rózsák, margaréták, iriszek, kallák, sárga és fehér violák, fréziák, jácintok, nárciszok, tacetták, szegfűvek és ibolyák illatoznak s mindezek között a Riviéra királynője, a virágzó narancsragyog. A templomok előtt pedig a gazdagok városrészében a pálmát, egyebütt a babért és a puszpángot árulják szentelésre.

Európában két helyen termelik a virágvasárnap pálmalevelet, a Rivierán Bordigherában, Spanyolországban Elche mellett. A spanyol Rivierán a datolyapálma gyümölcsöt is érlel. Nizzába és Rómába Bordigherából szállítják a pálmalevelet. Bordigherának V. Sixtus pápa 1586-ban adta azt a kiváltságát, hogy a virágvasárnap pálmalombot szállíthassa, még pedig a Bresca-család egyik őseinek, aki történetesen szemtanuja volt annak a jelenetnek, amikor Fontana felállította az obeliszket a Szent Péter terén. Bresca észrevette, hogy a száraz kötelek szakadni készülnek. Figyelmeztetése hátrította el a veszélyt s a Bresca-család eme hajóskapitány öse a pápai kiváltság birtokában nagy számra szaporította Bordigherában a pálmákat.

Azonban ezek a pálmák egyáltalában nem emelik a Riviéra szépségét, mert az egyház csak fehér pálmaleveleket szentel a Messiás régi tisztaságának jelképezésére s a leveleket úgy fehéritik, hogy a pálma koronáját összekötözik. Aki séta közben megtekinti a bordigherai kötözött pálmákat, csakhamar észreveszi, hogy egyesek koronájában szorosan, másokéban csak lazán kötözték össze a leveleket. Előbbi a „cattolica”, utóbbi az „ebrea” pálma. Ugyanis a bordigheriaiak nemcsak a katolikusoknak szállítanak pálmát, hanem a zsidóknak is, akik sátoros ünnepükön pálmából, mirtuszából és fűz vesszéből kötik az ünnepi bokrétát és balkezükbe az ethrog-citromot fogják. De a zsidók nem kívánnak hófehér pálmát, ennél fogva a nekik szánt pálmák koronáját csak lazán kötik össze.

Középeurópában néhol örökzöldet, például puszpángot szentelnek virágvasárnapon, azonban legtöbb helyen barkát, vagyis valamely fűz barkázó ágát. Leghasználatosabb a kecskefűz (*Salix caprea*) vesszeje, nálunk gyakran látható a hamvas fűz (*Salix cinerea*) és a rozmarinfűz (*Salix rosmarinifolia*) is. Grossinger szerint Magyarországon a hamvas fűz a virágvasárnap pálma, erről írja következő sorokat: „Populus primo vere ramos resecat, dum paniculis, sive amentis obsiti sunt, et Domenica Palmarum templis infert, dein fenetris aut foribus

affigit adversus aeris interperiem: hosce julos palmae catulos nominat rügy, Palmkätzchen; quidam haec amenta, sem julos contra febres manducat.”

Mint ebből látjuk, a barka szó még a XVIII. század végén sem volt általános a fűzfabarka jelzésére, noha már régebben feltűnt az irodalomban. *Barka* alakjában csak a XVII. század elején, de *berke* (birke, bürke) alakjában már a XVI. század közepén. E szavak eredetére nézve különféle véleményeket olvashatunk nyelvészeti munkákban. Azonban kétségtelen, hogy a lovagkor játékos növénynevei közül valók. A német *Kätzchen*, cica név sem ismeretes a magyarság ajkán a barka jelzésére. A barka csak annyiban tér el ettől, hogy nem a macskáról, hanem a bárányról nevezi a fűz barkáját, amely tehát nem más a magyarban, mint birka, bürge, barika. Természetesen függetlenül attól, hogy ez a szavunk milyen eredetű.

Így váltak komoly ünnepi virággá a lovagkori növényi játékok közül, mint a karácsony és a virágvasárnap jelképei és díszei, a jerikói rózsza, barka stb. A többi pedig ma is kedvelt virágjáték s a margaréta bizonyára mindaddig jövődőt fog mondani, amíg szerelmes lányok lesznek a világon.

6. fejezet - 6. Gyöngyvirág.

Nemzeti virágkultusz – Gyöngyvirág, a magyarság virága – Gyöngyike – A váza története – Virág a vázában – Heraldikus rózsza- és liliommotívum – Anjou-liliom – Akantusz – Renaissance akantuszmotívum – Népies magyar ornamentika virága – Barokk virágfestészet – Fougère stylisée – A népies magyar ornamentika nyugati eredete – Szűcsvirág – Kapufák virága – Népművészet.

A múlt század második felében, amikor a 48-as idők romantikus emlékeinek hatására divatosá lett Magyarországon a nemzetit, és a Kelet romantikájának hatása alatt keleti motívumot keresni mindenben, ami magyar, a virágok között is kerestünk valamely jellegzetes magyar virágot. Később még lesz szó arról, hogyan vezette félre ez a keleti magyar romantika – politikai és üzleti érdekektől irányítva – a közvéleményt a nemzeti virág címén. De itt van a helye annak a megállapításnak, hogy ha jogos egyáltalában nemzeti és magyar virágokról beszélni, akkor legjogosabban a gyöngyvirág pályázhat erre a megtiszteltetésre.

A szó már önmagában elárulja, hogy a lovagkor naturalizmusa hívta életre. Kétségtelen, hogy növényünk a gyöngyöt annyira kedvelő magyar eleinktől a lovagkorban kapta ezt a nevét, még pedig nem fordításként vagy átvételként, hanem a magyar nyelvben régtől használt *gyöngyöm-virágom*, talán a legbecézőbb magyar kifejezés nyomán. Van ugyan némi párhuzam a magyar gyöngyvirág és a francia marguerite között, de bizonyos, hogy ez nem is több, mint párhuzam s közvetlen hatás semmiképpen sem állapítható meg. Annyi mindenesetre tény, hogy a marguerite név és a virág között nincs más kapcsolat, mint a Margit női név. Ellenben a gyöngyvirág azért kapta ezt a nevét, mert tőkocsányán fehér gyöngyök módjára sorakoznak apró, kellemes illatú virágai.

Látni fogjuk, hogy irott és festett bizonyítékai vannak eleink nagy gyöngyvirág-kedvelésének, hogy már korán gyöngyvirágot tartottak legszívesebben a vázában és a szent képre is, ha csak tehették, szívesen festették a gyöngyvirágot. Hasznát is sokfelét ismerték. Noha a gyöngyvirág nem keleti szerzeménye a magyarságnak, sőt nagyon is a kereszténység hatása alatt lett kedvelté, mégis ezek alapján azt mondhatjuk, hogy legjobban megérdemelné a *magyarság virága* megtiszteltetést.

Az ókorban nem ismerték sem keleten, sem Itáliában. Története a keresztény középkorral kezdődik, amikor a biblíamagyarázó európai szerzetesek keresni kezdték európai földön a biblia virágait, amelyek között szerepel a *lilium convallium*, völgyek lilioma is. Mi volt ez Palesztinában, most ne kutassuk. Hogy nem a gyöngyvirág volt, bizonyos, mert ez a virág ott nem honos. De a középkorban még nem okozott aggodalmat az embereknek a növényföldrajz tudománya és senki sem botrányozott meg azon, hogy a biblia *völgyi liliomát* az európai gyöngyvirágban találták meg a biblíamagyarázók. Vagy talán helyesebben úgy mondhatnók, hogy a lovagkor a maga naturalizmusával egyszerűen a bibliából vett nevet adott egyik kedvenc virágának, a gyöngyvirágnak. Nem is volt már a középkorban sem egyedül *lilium convallium* a neve, *Mayblume* és *wilde Lilie* néven is ismerték már akkor is. Mindezeknek a neveknek emléke ma is él a gyöngyvirág *Convallaria majalis* tudományos nevében.

Magyarországon nem az irodalom, hanem a művészet őrzi a gyöngyvirág első emlékét. A kassai főoltár angyali üdvözlés képén asztali füles és talpas korsóban liliomszál és gyöngyvirágok jelképezik a szeplőtelen fogantatást (43. kép).

Fentiek alapján megérthetjük, miért került a virágvázat képviselő korsóba a szüzesség virága, a fehér liliom mellé a gyöngyvirág. Maga is liliom volt abban az időben. De ez a példa Magyarországon nem áll magában. A kalandos sors után a Nemzeti Múzeumban pihenő székelyföldi, csíknémasági szárnyasoltár angyali üdvözlés képén, amely 1543-ban készült, a vázában egészen hiányzik a liliom s gyöngyvirágok helyettesítik. Meg kell állapítanunk, hogy tudatosan kerültek oda a liliom helyettesítésére. A kép ugyanis Dürer kis passio-sorozatának angyali üdvözlése nyomán készült, de Dürer fametszén a vázában liliom áll. Tehát a csíknémasági szárnyasoltár székely festője nem véletlenül festett az angyali üdvözlés jelképeként gyöngyvirágot (VII. tábla.)

Nagyon szerették már akkor nálunk ezt a virágot, amelyet az erdő is kínált és a kertben könnyebb volt tartani, mint a gondozást kívánó érzékenyebb fehér liliomot. Szamota 1545-ből datált okiratból közli ezt a sort: „Vettem gyöngyvirágot, mind fazokastól.” Ez az első írott emlék a gyöngyvirágról Magyarországon és ez is mindjárt azt bizonyítja, mennyire szívesen tartották a szobákban az illatos gyöngyvirágot. Még a pénzt sem sajnálták érte. Pedig akkor ritka volt.

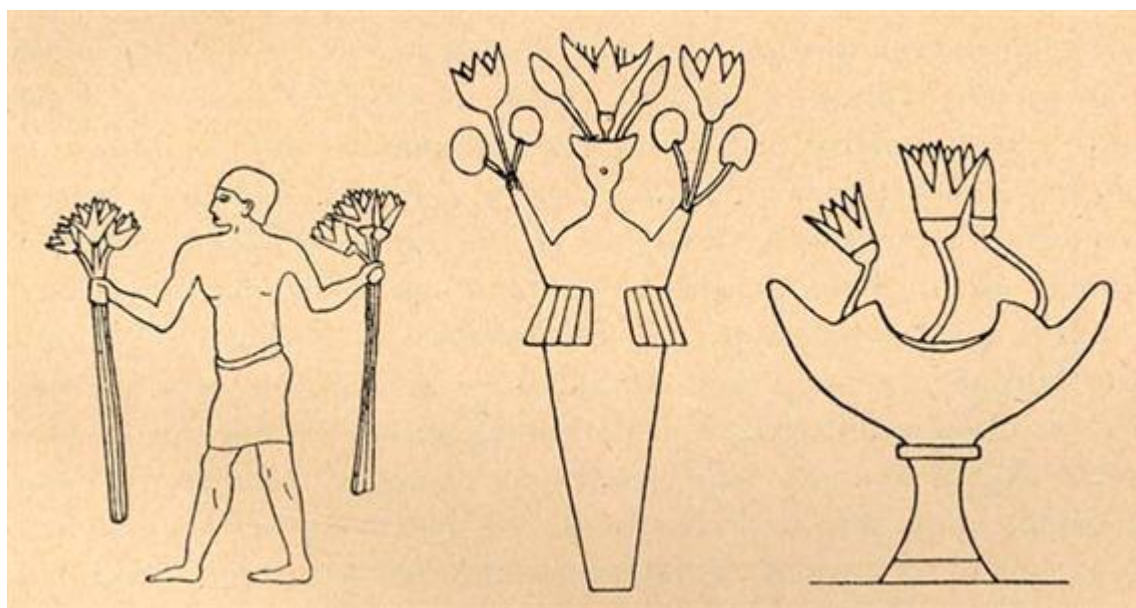
Sziksai Fabricius Balázs szójegyzékében is: *lilium convallium*, *gyöngyvirág*. Hogyan bántak vele a kertben és mire használták, megírja Lippay „Lilium convallium, gyöngyvirág, fehér és testszínű is vagy; árnyéket szeret, ősszel ültetik, az összeszótt gyökerét késsel egynehányfelé metszve. Igen jó a virágjának vize a guttaütés ellen, az ecetje a hó főfájás ellen, ha evvel bekötik.” Csapó József, aki „nemes szabad királyi Debrecen városának physikusa” volt így dicséri: „Igen esméretes, drága illatu virág ez, itten a Nagyerdőben tavasszal nagy bőséggel terem.” Böven ír róla Veszelszki: „Melegít, szárít, azt a kesernyős ize jelenti. A vize guttaütés ellen igen jó, az ecetje a hó főfájás ellen, a virágok kinyomott leve a szemet tisztítja. Sokak a virágokkal egész üveget megtöltenek, azt jól bedugván, hangyálfészekben hevertetik egy hónapig, azalatt holmi olajforma nedvek az üvegben egybe szivárognak, amellyel asztán a köszvényes, podagrák és elesett tagokat kenni kész orvosság; úgy a kisdedek köldökét evvel kenik, amidőn nyughatatlankodnak a belső nyavalyák miatt. Egyszóval: az ember fejét, szívét, elméjét, esztét erősíti, a fejszédelgést, ájulást, rágást távoztat. Az érett bogyóit augusztusban szokták szedni, ha flastrom módra az ember fejére felkötik, a felmelegült vért, a csúzt megcsillapítja. A virágoknak és a gyökere pora burnótnak a fejet tisztítja.”

A gyöngyvirág magyar és magyaros nevét a környező szláv és oláh nemzetiségek több helyen lefordították a maguk nyelvére, így keletkezett például Erdélyben oláh *margaritár neve*. Magyarban is nevelt utódok a gyöngyvirág név, a kései gyöngyikét, amely a török *dipkadi*, vagy *muscati* néven volt ismeretes Lippay korában, a füveskönyvek pedig az európai nem illatos virágú fajokat *comosus* és *racemosus* néven különböztették s Linné a jácinttal együtt a *Hyacinthus* nemzetségbe foglalta össze. Később azonban ismét szétválasztották a keleti jácinttól, ekkor kapták a *Muscari* nevet, s természetesen a XIX. században gondoskodni kellett a *Muscari* magyar nevével is, nem maradhatott többé „mezei jácint”, ha már *Muscari comosus* és *Muscari racemosus* volt a

neve. Szerencsés hasonlattal a gyöngyvirágra gondoltak s így született meg, talán Gönczi Pál tankönyvében 1852-ben a *gyöngyike* név. Azóta gyöngyike a *Muscari* neve az irodalomban.

A gyöngyvirág történetének egyik legkiemelkedőbb motívuma, hogy festményen, irodalomban vázában jelenik meg. Ez a körülmény ugyan talán első pillanatra nem látszik különösebben fontosnak, hiszen napjainkban nagyon mindennapi jelenség a vázába állított virág. Ámde a virágvázának és a vázába helyezett virágnak nagyon érdekes és a virágkultusz általános szempontjából is nagyon fontos a története, bennünket pedig ezen kívül még azért is érdekel, mert alkalmat adott a turáni magyar ornamentika délibábjának felközléséhez. A vázába helyezett virág már korán fontos szerephez jutott a művészetben, az iparművészetben pedig ez a motívum egyike lett a legfontosabb díszítő elemeknek. Ilyen mivoltában eljutott a magyar népművészet tárgyai közé is, és ott olyan módosulatokban jelent meg idők folyamán, hogy legtöbb népművészeti kutatónkat teljesen félrevezette.

A váza tulajdonképpen az ősrégi, neolitikori agyagedény díszesebb változata, amelyet ősidőkben kétségtelenül szertartások céljaira készítettek, de már keleten, így Egyiptomban is, évezredekkel ezelőtt felhasználták egyebek között vágott virág tartására is. Egyiptom szent növénye, a lótosz, gyakran látható a falfestményeken virágvázában és Egyiptomban a falfestmények bizonyossága szerint mind bő-, mind szűkszájú, valamint többnyílású virágvázákat is használtak (44. kép).

Azóta mindig nagy szerepet játszik a váza és a vázába állított virág a lakásban. Tudjuk, hogy Görögországban és Rómában lakásnak és kertnek fontos dísz volt a váza. Úgy látszik, már Róma iparművészeti motívumnak is felhasználta a vázába állított virágot s a füzért is gyakran virágvázából indította el a latin iparművész. Ennek szemléltetésére nem kell Itáliába fáradnunk, elég, ha a Nemzeti Múzeumban sétálunk egyet, és ott végignézzük a római korú pannóniai sírköveket. Ezeken a köveken a középső, felírással mezőt kétoldalt többnyire felfutó inda határolja, szőlő, vagy borostyán, de alul mindkettő vázában ered (57. kép).

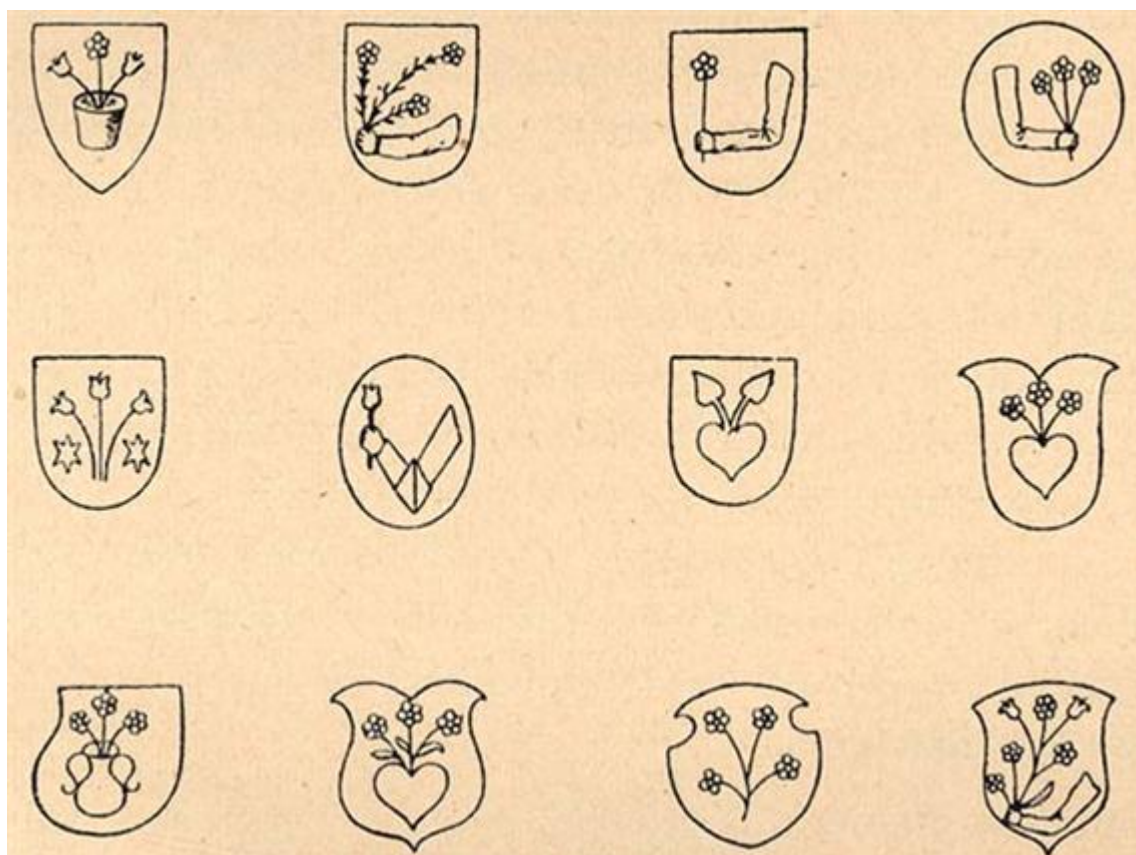
A középkor első századaiban annyira háttérbe szorult mind a váza, mind a virág, hogy még azt sem lehet határozottsággal megállapítani, vajon legalább a templomokban használták-e dísznek a vázába állított virágot.

Talán Itáliában fennmaradt ez a szokás a népvándorlás legzivatárosabb századaiban is. Talán valamely félreeső helyen ezekben az időkben is vázába állított virággal díszítették a templomot. Mindenesetre tény, hogy a lovagkorban újból megjelent a lakásokban is mint dísz a vázába állított virág s a renaissance hírnökszázadában, a trecentóban, annyira elterjedt, annyira fontos dísz a lakásnak, hogy az úrhölgy szobáját el sem lehet képzelni vázába állított virágszál nélkül.

Mint motívumot a művészetben, a festészet naturalisztikus reformátora, Giotto alapította meg. Ő volt az, aki a lovagkorban divatozó természeti elemeket sorra vászonra rakta, szóval aki a bizánci stílus égi fenségét a lovagkor naturalizmusával cserélte fel. Az Uffiziben őrzött Madonnája körül többé nem fénylik a bizánci művészet hagyományos arany háttére, hanem a lovagi hódolatot kifejező környezet alakjai, egy-egy angyal térdel a trónus lépcsője előtt és vázába állított virágokat, rózsát és liliomot helyez a legalsó lépcsőre. Ettől kezdve a trónoló Madonnának elmaradhatatlan tartozéka a két középkori virág, a rózsza és a liliom. Utóbbi az angyali üdvözléteken a szüzesség jelképe, előbbi a gyermekével ábrázolt Madonna anyai boldogságának szimbóluma. Sienában Simone Martini kezdte használni a festészetben a virágot, Madonnái mellett látható a fehér liliom. Itáliából északra is eljutott ez a motívum s ott is elmaradhatatlan a Madonnát ábrázoló képeken a vázába állított virág. A fentebb ismertetett két magyar oltárkép a tanubizonysága, hogy Magyarország festészete is követte az európai divatot már abban a korban is, bár nem annyira közvetlen olasz, mint inkább a némettel közvetített hatás alatt.

A festményekről csakhamar átvészlik ezt a motívumot az iparművészek is és az iparművészetben rövidesen olyan főszerephez jut a vázába állított virág motívuma, hogy szinte teljesen kiszorítja a régebben használatos állati és emberi alakokat az iparművészeti alkotásokról. A bizánci művészet szenteket, királyokat és keleti, többnyire misztikus állatokat formázott az iparművészeti tárgyakra díszként, a lovagkor naturalizmusának divatja mindezt kiszorította használatból és a szelid, vázába állított virágot, a lovagkor hölgyeinek legkedveltebb szobadíszét varázsolta helyükbe.

Magyarországon az iparművészeti tárgyak között nagyon jellegzetes ez a motívum a magyar nemesség pecsétgyűjti. Csoma József *A magyar heraldika korszakai* című munkájának mellékletén egész sorát közli virágos váza emlékműnek (45. kép.)

Az első 1458-ból származik Dobay Gergely kolozsmegyei alispán pecsétgyűrűjén és az anyag megkövetelte nagyfokú leegyszerűsítés miatt a vázát cserépszerű szegénységben, a liliomot és a rózsát szintén csak néhány virágvonalal ábrázolja.

„Az egyszerűbb vidéki nemesség címerviszonyait – írja Csoma – a XIV. és XV. század levéltári maradványai világítják meg. Hogy ezen igénytelen vidéki nemesség a címerrel nem sokat törődött, annak legszembeötlőbb bizonyítékai az oklevelek pecsétjein nagy számban fennmaradt emblémák... Címereik nem lévén, pecséteikre jelképeket vésettek s ezzel olyan általánosságban voltak kénytelenek, hogy az alispáni kiadványokra ütött pecséteknek legfeljebb tíz százaléka címeres, a többi kilencven százalék jelkép. Ezek többnyire rendes vagy tojásdad alakú körbe voltak foglalva. Képeik: csillag, kereszt, külön, néha együtt, csillag és félhold, virágok edényben vagy egy kar markában, szívek, néha karddal és nyíllal átütve, kar karddal: a harcos férfi jelképe és még sok más, de leggyakoribb közöttük a liliom, amely százféle változatban, külön, vagy más alakokkal összekombinálva, csaknem minden alispáni kiadványon előfordul.” Ehhez csak annyit tegyünk hozzá, hogy nemcsak a liliom ilyen gyakori a vidéki és magyar nemesség lovagkori pecsétgyűrűin, hanem a rózsá is, sőt a rózsák még gyakoribb is, mint a liliom. Általában a rózsát a már leírt heraldikus rózsá-motívum, a liliomot többszörös ívben meghajló görbevonallal jelzi.

De ez a primitívség nem tesz lehetetlenné bizonyos naturalizmust, amint azt a lovagkor ízlése megkívánta. „A magyar heraldika nemes egyszerűségének dacára – írja Csoma – már ezen korban is mutatkoznak azon naturalisztikus irány kezdetleges csirái, amely a későbbi magyar heraldikát általánosságban jellemzi. Már korán, a XIV. század utófelében jelentkezik azon kizárólagos nemzeti sajátosság a heraldikában, midőn az egyszerű címerképeket: a rózsát, a liliomot, a csillagot, melyek eddig lebegő helyzetben ékesítették a címerpajzsot, azoknak mintegy támaszt keresve, egy kar markába helyezték. A kar volt a magyar heraldika naturalisztikus irányának első képviselője, később annak legnemzetisebb címerképe, úgyis mint pajzsalak, úgyis mint sisakdísz. Ezen irány továbbfejlődése s mintegy természetes következménye lett ezután, hogy ezen szépen stilizált rózsák és liliomok elvesztették szigorú heraldikai formájukat, száraz, leveles növényekké lettek s így illeszkedtek a páncélos kar markába.”

Bennünket itt inkább érdekel, hogy a rózsák és a liliom edénye, vagyis a virágváza sokkal nagyobb változatban jelenik meg a pecsétgyűrűkön: hol füles, hol meg fületlen, sőt később a pecsétvéső mester más alakká is elstilizálja, például leggyakrabban szívve. Éppen mint a cifraszűr virágának rajzolója és hímzője, vagy a „tulipános” láda festője sokkal később, a XIX. században!

A rózsának és liliomnak ez az egyszerű ábrázolása érdekesen használt virágdísz egyik legszebb kódexünk, a Bécsi Képes Krónika illuminált lapjain is. A magyar történelem jeleneteit és alakjait ábrázoló iniciálék gyakran természetes tájat tüntetnek elénk, sajátos, primitív, sziklaszerű földdel, amelyből itt-ott virágok törnek elő, rendesen karcsú szárral és levéllel, s a szár csúcsán virágokkal. Jakubovich Emil kimutatta, hogy a Bécsi Képes Krónikát Nagy Lajos valamely címerfestője illuminálta.

Amilyen bizonyos, hogy ezek a virágos mezők a természetes táj hatását akarják kelteni, éppen úgy kétségtelen, hogy virágaik kivétel nélkül a heraldikában használt virág-jelképek: a rózsák és a liliom. De mivé lettek ezek a lovagkori virágok később a turáni romantika nemrég letűnt korában! A rózsában, vagyis a kis körökkel jelzett virágban nárciszt, a liliomban pedig tulipánt akart látni a félrevezetett képzelet, amely nem mélyedt el a kor szellemének tanulmányozásában.

Vajjon mi adhatta az alapot a tulipános magyar romantika egyik főszereplőjének, Vaszary Mihály-nak, ahhoz, hogy tulipánt láthasson a Bécsi Képes Krónika liliomában? A címetan ismerete nélkül valóban könnyen eshet az ember abba a hibába, hogy tüzes liliomot s ha már minden áron akar, tulipánt láthasson a Krónika képeinek liliomaiban. Mert tény, hogy a Krónika egyik lapján, amelyet képben is bemutatunk, a rózsák mind fehérek, a liliomok mind vörösek (I. tábla).

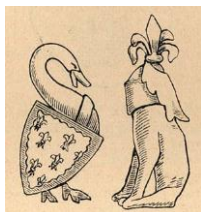

Csak hogy a vörösre festett liliom sem nem tüzes liliom, sem nem tulipán, hanem egyszerűen arról tanuskodik, hogy aki a Bécsi Képes Krónikát illuminálta, címerfestő volt és úgy válogatta az iniciálék virágainak színét, mint szokás a címer mezőiben. Fehér rózsza és vörös liliom nem a természet utánzása, hanem a címertanban szokásos színváltogatás. Hasonló eset nem ritka a címereken, például a Mocenigo-család címérében a felső rész kék mezőben fehér rózsza, az alsó rész fehér mezőben kék rózsza (46. kép.)

Ezt éppen úgy nem ismeri a természet, mint a vörös fehér-liliomot.

A Bécsi Képes Krónika liliomai alak dolgában nagyon hasonlítanak az Anjou-liliomra. Ez a monda szerint a korai középkorból ered. Francia legenda szerint a liliom már Chlodvig király, tehát az V. század vége óta a francia királyok virága. Mikor Chlodvig megkeresztelkedett, angyal nyújtotta neki a liliomszálat. De az Anjou-liliom eredete egészen más. Ezt kétségtelenül bizonyítja a liliomtól lényegesen eltérő alakja. A jellegzetes Anjou-liliom csak a XII. században bukkan fel s egyáltalában nem liliomról mintázott címerképmotívum. Egyesek szerint három lándzsahegy. Én azonban más véleményen vagyok. Ha ugyanis az Anjou-liliomot összehasonlítjuk a lovagi, structollakkal díszített sisakkal, amelyet tudvalevőleg szemlére tették ki a torna előtt, csakhamar kiderül, hogy a sokat emlegetett Anjou-liliom nem lehet más, mint a structollas lovagi sisak ugyanolyan primitív s a címerfestők által stilizált jelképe (47. kép), mint a címerképben használt rózsza és liliomjelkép. Csak a liliom közkedveltsége következtében kapta később, mikor már elfeledték eredetét, az Anjou-liliom nevet.

Ez magyarázza, amit Csoma még különösnek talált, hogy az Anjou-liliomot, mint címet csak a Győr-nemzetség leszármazói használták középkori heraldikánkban, „s Anjou királyaink alatt is csak azok, kiknek ők, mint saját címerüket különös királyi kegyből adományozták... Későbbi heraldikánkban is ritkán kért és ritkán adományozott címerkép. Csak Kassa város nemesített polgárainak címereiben látjuk, mint emlékeztetőt szülővárosukra, családuk bölcsőjére, mely azt még 1369-ben kapta különös királyi kitüntetés jeléül címerébe Nagy Lajos királytól.” (48. kép.)

A pecsétgyűrűkn használt lovagkori egyszerű rózsza koszorúba kötve a magyar címerekben is gyakori. „Ezen sablonok és emlékek közül, – írja Csoma – melyek eleinte kör vagy ovál alakba voltak foglalva, később sok pajzsba került s egyes családok állandó címerévé váltak.”

Míg északibb országokban még sokáig fontos szerepet játszik az a naturalizmus, amelyet Giotto alapított meg a művészetben, Olaszországban már a XV. században nagy változás következett be a virágos váza motívumainak iparművészeti alkalmazásában. Itália városaiban ekkor már a polgári ízlés került felszínre, amely a művészetben is nagy mértékben visszaszorította a lovagkori (gothikus) hagyományokat és az egyszerű polgári élet eszményeit állította előtérbe. A festészetben a lovagkori ünnepélyes áhítat helyébe a polgári realizmus lép, Mária nem többé a lovagvárok trónoló úrnője, hanem előkelő polgárnő, aki nem okvetlenül ragaszkodik már a liliomhoz és a rózsához.

A szellemi divat a humanizmus, az ókori Róma emlékeinek felújítása és követése. A művészeti motívumok között legjobban kifejezi ezt az akantusz-motívum felújítása, amely előkelő szerepet játszott a régi Görögországban és Itáliában.

Az akantusz ókori szerepléshez tudnunk kell, hogy ennek a növénynek két faja, az *Acanthus mollis* és *spinosus*, akkor a kertészetben is nagy szerepet játszott s miként az ifjabb Plinius két leveléből tudjuk, amelyekben villait írja le, a pázsitot helyettesítette bizonyos mértékig a kertekben. Erre a célra sűrűn ültették és a mai pázsit módjára vágták. Az ilyen akantuszt az ifjabb Plinius *acanthus topiarius*-nak nevezi.

Az öregebb Plinius is megemlékezik az akantuszról természetrajzában: „Az akantusz díszkertekben és városokban látható, levelei felállóak, hosszúak és a magasabb táblákat és rabattokat szegélyezi. Két faja van, egy tüskés és bodros, amely kisebb, és egy tüskételen, amelyet némelyek *päderos*-nak, vagy *melamphyllum*-nak is neveznek.”

Hasonlóképpen az ókori római iparművészetben is nagy szerepet játszott az akantusz, falfestményeken és valószínűleg bútorokon is. Már az ókori római iparművész használta azt az akantusz-motívumot, amelyben az akantuszlevelek szeszélyes futású indára fűzve jelennek meg s különbözőképpen stilizáltak (49. kép.)

A renaissance nagy előszeretettel alkalmazta ezt a motívumot az iparművészetben s kedvéért elhanyagolta a lovagkori naturalizmust. Egészen figurális dísz szerkesztett belőle, amelynek többé semmi köze a valóságos növényhez. A lovagkor egyszerű vázái is eltűnnek, helyüket a lakásban és az iparművészeti motívumban az antikot utánzó mentől díszesebb vázák foglalják el. S a vázában nem valóságos virág áll többé, hanem akantusz, pálma, vagy más hasonló. Ez az antikizáló és stilizáló átalakulása a vázába állított virág motívumának

különösen szép emlékekben maradt ránk toszkánai templomok bútortatán és a renaissance kelengyeládáin (50. kép).

A firenzei Santa Maria Novella Templom szentélyszékeinek fekete alapon rakott fehér intarziái csodálatos gazdagságban mutatják ezt a stilizált motívumot (51. kép.)

A XVI. század egyik kiváló bútorkészítő mesterének, Baccio d’Agnolo-nak művei ezek a templomi bútorok, aki páratlan kecsességgel vezette a vázából eredő indát és ügyes változatossággal fűzte rá az akantuszlombot.

Itáliából csakhamar északra is eljutott az új művészeti irány s talán leghamarább Magyarországra. Vasari feljegyzéséből tudjuk, hogy Benedetto da Majano Mátyás király számára két gyönyörű marketteriával kirakott ládát készített s a művész maga hozta azokat Budára. Nagyon érdekes változást idézett elő Magyarországon ez az új irány a kódexek illuminálásában. Bár – mint említettük – a magyar kódexek illuminátorai sohasem jutottak el a naturalizmus arra a fokára, mint a nyugatiak, mégis kétségtelen, hogy egészen más módon stilizálták a leveleket és virágokat a lovagkorban, mint már Mátyás korában Budán. Ekkor ugyanis a kódexek miniatűrjein is megjelennek a renaissance antikizáló motívumok s főként az akantusz. A virágvázába fűzött akantuszmotívum látható például a *Trapezuntius* néven ismert s valószínűleg Magyarországon készült Korvin-kódex címlapján és a Nemzeti Múzeumban őrzött *antifonale* töredékén.

Mátyás királynak az a törekvése, hogy a magyar szellemi életet közvetlenül az akkor vezető szerepet játszó olasz humanizmushoz kapcsolja, szinte nyom nélkül elbukott s csakhamar ismét a német kapcsolatok erősödtek meg. Németországban pedig és másutt is az Alpoktól északra sohasem juthatott olyan mértékben előtérbe a renaissance gazdagsága, mint Itáliában. Azok a drága keleti iparművészeti anyagok, fa, szövet, elefántcsont stb. csak királyi udvarokba kerültek az északibb országokban és már feldolgozva hagyták el az olasz határt.

Ennek következtében Németországban is, Magyarországon is tovább járta a lovagkori szegényebb és szerényebb iparművészet, itt soha sem ment ki divatból az egyszerű hazai fa és a festés. Ennek következménye, hogy sem Németországban, sem Magyarországon nem olyan jellegzetesek és gazdagok a renaissance-kor iparművészeti

alkotásai, hanem egyrészt tovább élnek a lovagkori motívumok, másrészt hamarosan és mindent elsöprő erővel honosodik meg a barokk.

Ezek után talán meglepetésként hat első pillanatra, mégis tény, hogy a római akantusz-motívum felújítása alapján támadt renaissance-kori stilizált váza az akantusszal legjellegzetesebb elemévé vált a magyarosnak mondott iparművészeti dísznek és mai napig felismerhető az úgynevezett népművészetben. Nincs olyan népiesnek mondott iparművészeti munka, bármely országrészről származik, amelyen ez az alapotívum ki ne lenne mutatható, fán, kövön, mázas agyagárun, szöttezen egyaránt.

Ez a megállapítás Éber László cikkében már 1905-ben olvasható *Az iparművészet könyve* című munkában: „Általában mondhatjuk, – írja Éber hogy mint a bútorok díszítményeiben, a mennyezetek festményeiben is igen sokáig fennmaradtak a renaissance dekoratív művészetével összefüggő reminiscenciák, csak hogy mindjobban, sokszor felismerhetetlenségig elváltozva, elferdülve, félreismerve, de egyúttal új elemekkel, gondolatokkal bővülve is. A régi, untig ismételt sémákat a népies ízlésből fakadó friss formák, sokszor éppenséggel meglepő új kombinációk tartják életben. A díszítmények elosztása nagyjából, az egyes kompozíciók, a XVI századtól a XVIII-ig vajmi keveset változnak, de a részletek annál jobban elváltoznak, megújulnak, minél inkább távol esnek az eredeti forrástól.”

Ezekben a sorokban nagyjából az egész, a vázába állított virágot ábrázoló alapotívum fejlődéstörténetét megtaláljuk. Ámde, sajnos, Huszka József művei nyomán az a nézet terjedt el, hogy a magyarosnak mondott ornamentika legfőbb díszítő elemei keleti származásúak, perzsa-szasszanida eredetűek és éppen ezért mindenféle olyan elem van bennük, amelyet sohasem láthatott a magyarság, datolyapálma stb. Csodálatos eltévelyedése a magyar közfelfogásnak ez a turáni romantika, amely annyira felületes, hogy vagy egyáltalában nem akarja észrevenni a keletinek mondott virágok alatt a jellegzetes renaissance vázát, amely még pásztorfaragásokon is többször látható, világos jelöl annak, hogy ez a motívum mindenestől renaissance maradvány, avagy amikor a népművész az akantusz rendkívül bonyolult művészi vonalrendszerét együgyű virágvonalakká egyszerűsíti és a görög-római váza klasszikus vonalait egyszerűen négyszögekkel pótolja, olyan komolytalan magyarzatokat eszel ki, mint például Huszka József a székelykapu „pálmá”-jának megfejtésére. Holott csak szét kell nézni kissé a nyugati, kivált a német népiesnek mondott iparművészeti tárgyakon s egysezerre teljes történelmi világosságban áll előttünk, hogy a magyarság ebben is éppen úgy követte az általános európai irányokat és mozgalmakat, mint minden egyébben.

Hogy miért nem olyan tiszta és gazdag a magyar renaissance korának iparművészete, mint az itáliai, már megokoltam. Hogy pedig miért tért el olyan hamar a magyar ornamentika az akantusztól és miért változtatta a vázából eredő akantusz-motívumot mindinkább élénkítő és színesítő virágmotívumokkal annak is könnyű magyarzatát találni: az európai művészeti divat, a barokk hatása alatt. Nem Magyarországon találták ki és legkevésbé sem a népies iparművészek az irányváltozást a művészetben és stílusban, hanem öntudatos művészek messze nyugaton a francia királyi udvarban és Hollandiában, ahol a barokk virágkultusszal nőtt nagyra a virágfestészet.

Ugyanekkor megszületik Hollandiában a virágfestészet és híre bejárja egész Európát. Klasszikusa Daniel Seghers, majd pedig David de Heem (1570–1630) egész virágfestő dinasztiának megalapítója. Végül Jan van Huijsm és kivált Rachel Ruijsch a XVIII. századba telepítették át a virágfestészetet. Hogy a virágfestészetnek mennyire szoros volt a származási kapcsolata a hollandi virágtenyésztéssel, mutatja David de Heem példája, aki mint virágkereskedések cégérfejtője kezdte pályáját. És az a Hollandia, amely nyomorban tengette olyan festőit, mint Rembrandt és Frans Hals, kitüntetésekkel halmozta el a virágfestőket és egész kötet dicsőítő költeménnyel hódolt Rachel Ruijsch-nak.

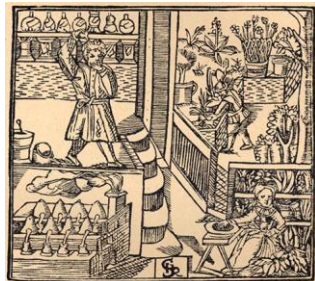
Magyarországon a barokk kor nem ismerte a virágfestészetet, a magyar festő akkor csak külföldön boldogult. De a nyugatra vándorolt magyar festők között kettő is kitűnt mint virágfestő. Egyik az eperjesi születésű Bogdán Jakab (1660 körül – 1724), aki Bécsben tanult, majd Amsterdamban és kivált Londonban dolgozott s ott halt meg. 1690-ben ment Angliába, ahol Londonban a királyi paloták részére festett szingazdag csendéleteket, köztük divatos virágképeket is (VIII. tábla).

Veje, a nagyszebeni születésű Stranover Tóbiás (1684–1758 előtt), szintén virágfestő volt s szintén külföldön dolgozott. Stílusa ugyanolyan mint apósáé.

A magyar ornamentika ebben a korban csak gyenge és bátortalan visszfénye a francia udvar és Hollandia azóta is utólérhetetlen színpompájának. Hasonlóképpen a magyar ornamentika virágmotívumai is csak, többnyire német közvetítéssel, messze keletre vetődött hatásai az európai barokkművészetben uralkodó naturalisztikus és rendkívül gazdag virágmotívumoknak. Önálló nagy művészek és iparművészeti mesterek még ebben a korban sincsenek Magyarországon, aki ilyen hivatást érez magában, nyugatra vándorol, ennél fogva teljesen hiányzik nemcsak a merész és teremtő kezdeményezés, hanem többnyire a művészeti stylus helyes megértése is.

Közelfekvő példa a botanikai irodalom történetében Melius *Herbarium*-a és Péchy *Koszorú*-ja. A XVI. század utolsó negyedében Melius *Herbarium*-ához a fametsző úgy készít címképet, hogy Lonicerus füveskönyvének négy képét illeszti össze (64. kép), A Martini munkáját magyarra fordító Péchy változatlanul készítetteti el a fametszeteket a német eredeti képei nyomán, csak éppen a koszorúköttő gyermekek neveit írja át magyarba (30. kép.) Péchy munkáját itt azért is meg kell említenünk, mert nyomtatott könyvben magyar nyelvű szöveg kíséretében az ő *Koszorú*-jában találjuk az első ilyen motívumot: többnyílású vázát, amelynek nyílásaiból ciprusfű-ágak bújnak elő. (9. kép).

De ahol nem közvetlen az átvétel, ott hiányzik a tudatosság s az iparművészetben feltűnő a ragaszkodás a renaissance akantuszmotívumhoz. Ezt igyekeznek valami módon virágossá átalakítani s a renaissance akantusz-alapmotívum virágos vonalakkal és színekkel továbbfejlesztett stilizálásai azok a díszek, amelyeket a népies iparművészetben szeretnek magyarosnak mondani. Ennek az együgyű renaissance-barokk keveredésnek közismert és kiváló példája Bethlen Kata kelengyeládája, amely 1695-ben készült s ma az Iparművészeti Múzeumban őrzik (IX. tábla.)

Elejét négy oszlopszerű lécz – a középkori ládastílus emlékei – három mezőre osztja. Az oszloplécek díszes határozott renaissance hatást mutat, ellenben a két szélső mező már erős barokk befolyást árul el. A mezők

négyszögletes keretét virágminták veszik körül, amelyek elosztása érthetően hirdeti, hogy ezek a képzelet virágok a renaissance indamotívum feldarabolásából keletkeztek, a keretben lévő díszben is hamarosan felismerhető az alapmotívum, nem más ugyanis, mint virág a vázában. De mi lett a klasszikus görög vázából és mi a klasszikus akantuszából? A vázát kagylószerű idom helyettesíti a barokk hatás következtében, az akantusz vonalaiból pedig tarka és „tündéri” virágokat festett a láda készítője.

Különösen érdekes a három virágkocsány közül a középsőnek hegyén díszlő virág. Valami kékes, liliom- vagy tulipánszerű idom, lefelé hajló piros gallérral. Ilyesmit hiába keresnénk a természet virágai között. Ott nem is találjuk meg sohasem ennek a figurának magyarázatát. De ha az ember megelemzi, valóságos darwini átmeneti alaknak bizonyul egy nagyon jellegzetes akantusz-motívum és valamely barokk virágmotívum között. Indaszárra fűzött akantuszleveleket gyakran alkalmaztak már a római rajzoló is úgy, hogy a két kihajlóhegyű levelet egymással szemben fűzték az indára és mert az inda hajlását akarták az idomban egyensúlyozni, az egyik levelet kisebbre mérték. Alul pedig gallérszerű függeléket toldottak ez alá a figura alá. Nagyon szívesen használták ezt a figurát az inda csúcán is, ahol könnyen virág benyomását keltette. Más esetben felcsavarták hegyébe az inda végét, ekkor fűtszerű idom támadt. Nemcsak rajzban, vasban is gyakran mintázták ezt a figurát. Francia műtörténészek már foglalkoztak ezekkel a motívummal és például Cloquet „*fougère stylisée*” néven különböztette meg (52. kép).

Bizonyosan helytelenül, mert kétségtelen, hogy nem páfránylevél, hanem az általánosan elterjedt akantusz stilizált motívuma. Bethlen Kata ládáján a szóbanforgó renaissance-barokk átmeneti figura nem más, mint ez az akantusz-motívum virágszerűleg átfestve valamely, a művészeti stílusokat nem értő „mester” által.

Ez a virágosan átalakított „*fougère stylisée*” egyik legjellemzőbb eleme a magyaros ornamentikának (53. kép) s mai napig is gyakran szerepel abban. Ha nem ismerjük különös származását, soha meg nem értjük. Ha a természetből ellesett motívumot keresünk benne, soha meg nem állapíthatjuk eredetét. Így azonban sok mindenféle olyan jelenséget megmagyaráz a magyar népies ornamentikában, amely később, a naturalizmus nagyobbmértetű előnyomulásában is megmaradt a régebbi időkből hagyatéknak, sallangnak, „reliktumnak”.

Azokban a társadalmi osztályokban, ahol közvetlenül nyugatról szerzik be az iparművészeti tárgyakat, vagy nyugatról telepített mesterekkel dolgoztatnak, nyoma sincs ennek a renaissance-maradványnak. Különösen már a rokokó korában, amikor megindul Magyarországon a finomabb agyagművesség. A Ferenc császár által 1746-ban alapított s elsass-lotharingiai munkásokkal megindított holicsei gyár készítményein teljes szépségükben tündökölnék annak a kornak kedvenc virágai s első pillantásra elárulják, hogy közvetlenül a természetből lesték el vonalaikat. Hasonló naturalizmus jelentkezik minden más iparművészeti tárgyon is, amely nem népies, hanem tudatos művészet terméke.

A népies ornamentikában csak a XVIII. század vége felé mutatkozik a felsőbb körök tiszta stílusú iparművészeti tárgyainak hatása. De sajátos módon két egészen eltérő irányban. Részben a naturalizmus már említett előnyomulásában, részben azonban a felismerhetetlenségig duzzasztott stilizálásban.

Előbbire kiváló példa a nagy- és kiskedei unitárius templom mennyezete, amelyet most az Erdélyi Kárpát-Egyesület őriz. Vagy a XVIII. század végén, vagy a XIX-ik elején készült. Különböző méretű, hosszukás és négyzetes mezőinek festett díszje nagyon változatos. Határozott rokokó hatást árul el. Nagyon jellegzetesek

vázába állított virágbokrétaí, amelyeken semmi nyoma stilizációs sallangoknak, hanem naturalisztikus rózsza, tulipán és más virágok állanak ki a vázából (54. kép).

Ilyen természetes virágbokréta a rokokó- és kivált a biedermeier-korban gyakran jutottak el a nép közé az egyre jobban terjedő színes sokszorosítások eredményeképpen. A szűrszabók virágos mintakönyvei ma is őrzik, hogyan rajzolták le a népies iparművészek a biedermeier bokréta mintákat.

A stilizálást nagymértékben vezette az anyag és a tér. Ezeknek következtében gazdagodott meg a virágos alapmotívum a cifraszűrön olyan „keleties” túltömöttségű vonalrendszerré (55. kép) és ennek következtében egyszerűsödött vissza a trecento virágos vázájává a kapufákon és fejfákon. Azonban a cifraszűr leggazdagabb virágsokrai között is fel-feltűnik néha a klasszikus görög váza alakja, máskor és gyakrabban természetesen szívív vagy más idommá stilizálva. És a virágszerű idomok alatt a kocsányon keskeny levélkék sorakoznak olyan sűrűn, mint a rozmarin hajtásán: természetesen korántsem rozmaringlevelek, hanem a renaissance indára fűzött akantusz utolsó és túltömött, rendkívül leegyszerűsített vonalmaradványai. Minderre az átalakulásra szükség volt, mert a cifraszűr vásárlója annál többre becsülte a szűrt, mentől jobban kitöltötték dísszel a szürke szövetet. Mindez könnyen megtörténhetett, mert a hímzés nemcsak lehetségessé tette ezt a figurális gazdagodást, hanem szinte maga is rávezette a szűcsöt. Jellegzetes maradványa a *fougère stylisée* hatásának a „pávaszem” és „pávaszemes virág” néven ismert motívum.

Ezzel szemben a fafaragó mentől inkább elnagyolni és leegyszerűsíteni kényszerült az eredeti renaissance-barokk virágmotívum vázájának és akantuszról képzett virágjának bonyolult vonalrendszerét. Így alakult ki az ország minden ráján látható díszes kapufélfákon és a temetői fejfákon az az egyszerű virág- és vázámotívum, amely sokszor a XV. századbéli magyar pecsétek virágos vázájának rendkívül primitív vonalvezetését juttatja eszünkbe (56. kép).

Nagyon nehéz feladat annak meghatározása, hogy mit ábrázolnak a magyar népies művészet díszítő elemei. Olyan nehéz ez a feladat, hogy szinte megértjük Huszka tévedéseit, aki hol pávaszemet, hol meg pálmát látott ennek az ornamentikának elemei között. De a pontos elemzés eredményhez vezet. Miként már Györffy István

kimutatta a cifraszűrről írt munkájában, a szűornamentika a szűcsmunkákon a XVIII. század végén kezdődött. „Alkalmasint a dunántúli, elsősorban pedig veszprémi szűrszabók kezdhették, – írja Györffy – erre vall az is, hogy a dunántúli kanászsűr legtöbb szűcsreminiszenciát őriz. Különben öreg debreceni szűrszabók emlékezete szerint is a virágkozás Veszprém felől jött Debrecenbe. A himzésnek sok jelentősége a szűrön nem lehetett, mert a céhrendszer megszűntéig remekelés tárgya sohasem volt sehol, sőt a céhek még inkább üldözték a himzést s általában a cifrázást. Különben ugyanezt tette a hatóság is.” A „fougère stylisée” fejlődésére a cifraszűrön különösen három virág hatott: a rózsza, szegfű és a tulipán.

A fafaragászati tárgyakon régebbi ez az ornamentika, a ládák, bútorok a legrégebbi. Itt is körülbelül ugyanazok a virágok jelentkeznek, mikor már a naturalizmus eljut a népies művészethez, a renaissance-barokk „fougère stylisée” helyén. Rózsza, szegfű, néhol még liliom, amely némelyik kapufán olyan régies, mintha Filippo Lippi képeiről mintázták volna, és a tulipán, amely azonban csak legkritikább esetben jogos ennek a névnek viselésére, többnyire elnagyolt, együgyű stilizációs emlék.

Ami a székely kapuk pálmáját, vagy mint Huszka egészen tévesen nevezi, Isten fáját illeti, amely szónak helyes magyar tartalmát már fentebb bemutatuk, szintén a fentebbi magyarázat ad felvilágosítást. Szó sem lehet itt pálmáról, ellenben azokban az idomokban, amelyek a székely kapun Huszka könyvében, de sehol sem a nép körében, a pálma nevet viselik, nagyon könnyű a „fougère stylisée”-ből fejlesztett rózsát vagy gyakran szegfűvet felismerni, csakhogy természetesen a tér által megkövetelt magasságig nyújtva és nagyítva.

Ezek a körülmények s a magyar népies iparművészeti ornamentikáak ez az európai stílusokból táplálkozó, de nem öntudatos hanem együgyű kialakulása magyarázzák meg, hogy alapelemeiben minen helyi vonatkozású eltérése dacára is nagyon hasonlít a nyugati országok népies ornamentikájához. Lapozgassanak a *Deutsche Volkskunst* című sorozat könyveiben, vagy francia, sőt akár svéd hasonló tárgyú munkákban, mindenütt élénk bukkannak ugyanazok az elemek az ornamentikában, kétségtelen jelöl annak, hogy a népies ornamentika a tudatos művészet elemeinek elszivárgása a nép körébe, ahol együgyű ösiséggé foszolva élnek tovább a nagy vezérlő művészek által teremtett művészeti elemek.

Az elmúlt évtizedekben sokat vitatták azt is, vajjon eredeti-e a magyar népművészet, avagy a betelepített nemzetiségekből származik. A magyarság ellenségei gyakran hangoztatták az utóbbit. Így például mai napig szemben áll egymással az a nézet, vajjon a székely népművészet eredeti-e, avagy a szászoktól vették át a székelyek. A fentiek alapján azt kell állítanunk, hogy sem az egyik, sem a másik nézet nem állja meg a helyét. Sem a nemzetiségek népművészete nem eredeti, sem a magyar népművészet nem nevezhető turáni ornamentikának, mindkettő az általános nagy európai művészeti áramlatok terméke. Nem egymástól tanulták, nem önállóan teremtették, hanem az európai ízlést követő felsőbb osztályok holmijairól másolták. Viski Károly kimutatta, hogy a székely kapu eredetét a középkori és újkori várak kapuiban kell keresnünk. Valóban mi sem könnyebb, mint a székelykapu „tulipános” indadíszben (X. tábla) felismerni a nyugatázsiai, de Róma által Európába közvetített szőlőindát (57. kép) noha, a „mester” már csak ponthalmazzal jelzi a fűtőt és a „fougère stylisée”-ből virágosított tulipánszerű motívummal a szőlőlevelet. A székely népművészet eredetére nézve Viski szintén nyugati kapcsolatokat állapított meg. De amit Viski Erdélyre mond, hogy „az erdélyi magyar iparos és tudománykereső ifjak éppen úgy járták a külföldi műhelyeket és főiskolákat, egyetemeket, mint a szászok, s velük egy forrásból merítettek tudást és ízlést; s a fejedelmek is gondoskodtak nyugateurópai mesterekről”, az illik erre a kérdésre egész magyarországi terjedelmében is, és egyedül helytálló, történelmileg egyedül igaz magyarázat. Nincs külön turáni magyar népművészet, hanem az egész magyar művészet szerves része az európai, keresztény középkoron alapuló, azóta is egységes eszményekre törekvő művészetnek s a népművészet ennek mindenütt csak együgyű, azaz nem öntudatos és primitív elemekben bővelkedő változata.

7. fejezet - 7. Szegfű.

Magyar kertek a XV. században – A renaissance-kert elmélete – Virágcserep, növényveder – Függőkert – Adonis-kert – Szegfű – Szent László füve – Szegfüvek – Gránátalma – Oleander – Fák nyírása – Filegória.

Az Árpádok korában aligha voltak Magyarországon díszkertek. Ekkor minden bizonnyal még csak a kolostorkertekben virágzott a rózsza és a fehér liliom, s a különféle déli fűszeres herba. A lovagkori díszkertet az Anjouk honosították meg Magyarországon a királyi várakban s onnan vették át lassanként a nemesi várak. De hogy milyenek voltak a XIV. század magyar várkertjei, arról semmi bizonyosat sem tudunk. Mindenesetre olyanfélék lehettek, mint amilyennek Albertus Magnus leírásából a nyugati várkerteket megismertük. Ilyen lehetett a Károly Róbert által alapított visegrádi várkert, és ilyen Zsigmond által alapított budai várkert. Mindezekről azonban csak annyit őrzött meg az utó kornak a történelem, hogy voltak.

A kertészeti és virágkultusz szempontjából, sajnos, még a XV. század magyar kertjeiről sem tudunk sokkal többet. Ebben a században leghíresebbek Mátyás király kertjei. Mátyás nagy arányokban kibővítette a visegrádi és a budai királyi kertet, s tudjuk, hogy ekkor már Pesten, Nyéken, Tatán, Komáromban és Pozsonyban is voltak királyi kertek. Dicsérik még az esztergomi primási és a pécsi püspöki kertet is. Legrészletesebb tudósítást hagyott a királyi kertekről Oláh Miklós, de az ő leírásai értékesek lehetnek építészeti és műtörténeti tekintetben, azonban a virágkultusz szempontjából semmit sem érnek.

A régiek, főként Oláh adatai alapján így rekonstruálja Csánki Dezső a visegrádi kertet:

„Amint a kapun belépünk, azonnal szemünk elé tárulnak a palota pompás kertjei: lent a völgyben s fent a hegy oldalán. Az alsót tekintjük meg előbb. Kövecses utak kanyarognak, gonddal ápolt pázsitok s a kertészet minden művével, a virágok különféle fajáival megrakott ágyak között. E kertnek magas dombhát vet határt, melynek oldalait merész ívekben nyugvó, négyszögű terméskövekből rakott falak védik a leomlástól. E boltívek között láthatjuk a hegybevéjt udvari pincék és raktárak bejáratát. A dombhátra negyven széles lépcső vezet fel. E hely – függőkertnek nevezik – még bájosabb tájképet ad. Itt már nem csupán a pázsitban, a virágokban gyönyörködünk, hanem a hatalmas növésű hársakban, árnyatadó rejtekekben s a messze nyíló pompás kilátásban is. Középen díszes művi kút ragadja meg figyelmünket. Veresmárványból van faragva; köröskörül a múzsák képszojai díszítik, középpont pedig Cupido karcsú alakja nyúlik a magasba, amint egy márványtömlőn ülve, abból az üde forrásvizet kiszorítja. Csatornákon át vezetik ide a forrást a közeli hegyekből. S a víznek folytonos csobogása, amint Cupido tömlőjéből egy márványtálba s innen az alsó medencébe aláfol, a bájos környezettel együtt elandalító hatása.”

A budai és pesti királyi kertekről még kevesebbet hagyott ránk a történet:

„A csonkatorony melletti főkapun kiérve, – írja a rekonstruáló Csánki – balra tartunk s nemsokára szemünk elé tárul a Várhegy nyugati oldalán s lent a völgyben elterülő gyönyörű liget. Gondosan ápolt kövecses úton és lépcsőkön haladunk lefelé. Már messziről feltűnik egy pompás épület s közel jutva, egyszerre csillogó márványból épült palota előtt állunk... Odább haladunk. A tekervényes utak most tarka virágú rétek, rózsaligetek és ibolyaágyak, halastavak, díszes fasorok, lombok közé rejtett barlangok, fákból és cserjékből alkotott útvesztők mellett vezetnek el. Itt-ott sodronyból készült madárházakra bukkanunk, egyik-másik oly nagy, hogy cserjeligetek és gyümölcsfák is megférnek benne s mindenik telve hazai és más égövi szárnyasokkal, köztük a király kedvenc madarai, a hollók. Odább ezüstszerű mázas cseréppel fedett, toronyszabású épületek akadnak útunkba; mindannyi egy-egy étterem, melyekből az üvegablakokon át gyönyörű kilátás nyílik a körülvevő tájra. Nyaranta e termekben s a szabadba nyíló erkélyeken nyugszik meg s költi el estebédjét a királyi pár. A pesti mezőkön is hasonló gyönyörű kerteket tart Mátyás, hol gondokba fáradt lelkét szokta időnként megpihettetni. Hasonlóképp Budán a sóház mellett. De legregényesebb a budai hegyek közt épített pompás nyárilak, erdős hegyoldalon, csörgedező patakok mellett, nagyszerű vadaskertekkel. Nyéknek hívják, a királynak ez a legkedvencebb helye az üdülésre, szórakozásra.”

Ha ezeket a kerti leírásokat összehasonlítjuk Albertus Magnus főntebb idézett kerti leírásával, több új kertészeti elemmel találkozunk, amelyeket a lovagkori várkertek még nem ismertek s amelyek ennél fogva kétségtelenül nyomban elárulják az olasz renaissance hatását. Ilyen először is a kavicsolt út. Láttuk, hogy a XIV. században

még nem törték meg utakkal a pázsit egységét. Ilyen továbbá a terraszh. Ez is az itáliai renaissance kert újítása. Ilyen végül a fasor és az útvesztő, amely a dolog természete szerint csak nagy kertekben kaphatott helyet.

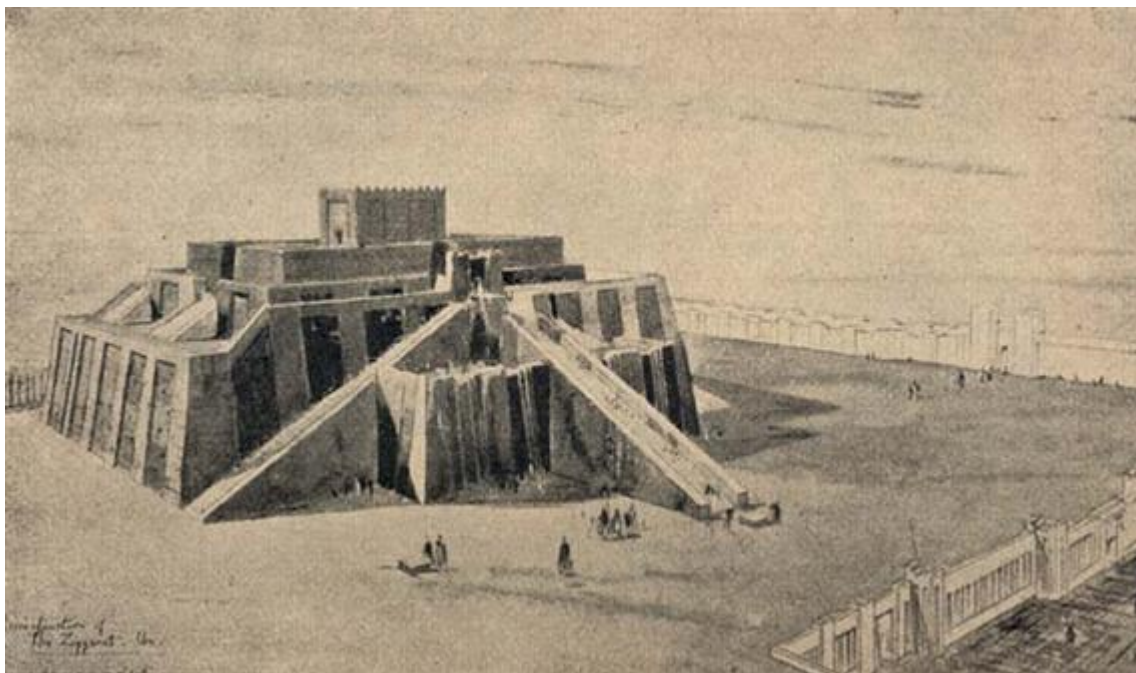
Mindez kétségtelenül itáliai hatásra vall. Ez a hatás közvetlen volt. Tudjuk, hogy a XIV. és XV. században a királyi és főúri magyar kerteket olasz kertészek rendezték be és azok gondozták. Már Károly Róbert is olasz kertészt tartott Visegrád várában. Mátyás budai, visegrádi, tatai és más palotáit olasz művészek tervezték, Csánki szerint valószínűleg Chimenti Camicia vagy Baccio Cellini. Chimenti Cimiciáról határozottan azt írja Vasari, hogy Mátyás udvarában „palotákat, kerteket, forráskutakat, templomokat, erősségeket és más jelentékeny épületeket alkotott.”

Bizonyos, hogy Mátyás olasz kertészei hozták magukkal a renaissance olasz villakert stílusát. Ugyanis Itáliában a XV. században egészen megváltozott a régebbi lovagkori (gótikus) kertstílus. A genovai születésű Leone Battista Alberti (1404–1472), korának a római életet felújító törekvéseit követve és irányítva, megírja a villastílust megalapozó építészeti műveit és ezekben a renaissance-kert elméletét, amellyel Albertus Magnus és Petrus de Crescentiis kertelmélete a multba hanyatlak. Itáliában a később az Itáliát követő egész Európában ettől az időtől kezdve a villakertek terjednek, főként a délnek fekvő napos domboldalakon, amelyeket a renaissance lelkes építészei és kertészei terraszos függőkertekké szépítenek.

Mátyás olasz kertészei ezeknek az itáliai terraszos villakerteknek mintájára bővítették ki a visegrádi és budai várelőkerteket, megszakították a régi várkert pázsitjának egységét kavicsolt utakkal, a hegyoldalba terraszkat vágtak, melyek között lépcső vitt a várba, sőt a villákat is meghonosították „éttermek” és más épületek alakjában. Hogy azonban a renaissance virágkultusza is eljutott-e Mátyás kertjeibe, arról semmit sem tudunk. A leírások csak rózsalugast és ibolyaágyat említenek, de ez már a lovagkori kertekben is megvolt. Pedig a virágkultusz terén a XV. század olyan újdonságokkal lepte meg Európát, amely lassanként mind mélyebb hatású átalakulást idézett elő.

Alberti a klasszikus római szokások alapján ajánlja, hogy a kényesebb és szebb virágokat, növényeket ültessük vedrekbe és cserepekbe s vedres és cserepes virágokkal díszítsük a lakást, a lépcsőket, terraszkat, utak mellékét. És a vedrekbe és cserepekbe ültetett virágok és örökzöldek révén olyan elemekhez jutott a renaissance kert, amelyek elvándorolhattak északra is, ott is hirdethették a déli növényzetben rejtőzködő örök tavasz halhatatlan szépségét.

A virágcserep és növényveder története messze keletre, Nyugatáziába vezet, hol a legújabb ásatások az ősi szumir, a jelenleg ismert legrégebb kultúra emlékeit tárták fel. Itt derült világosság a már egyes ókori görög írók által emlegetett Szemirámisz babilóniai függőkertjeire. Kétségtelen, hogy az első függőkertek, vagyis fákkal és virágokkal beültetett terraszk, Ur városában állottak. Ur leghatalmasabb építménye volt a Ciggurat. Ez a szó magyarul égi hegyet, vagy istenhegyet jelent. A Ciggurat lényegében nem volt más, mint a sumirok legfőbb temploma, amelyet terraszosan építettek és az épület közepén legfelsőbb terraszh gyanánt a torony emelkedett (58. kép).

Mikor Leonard Woolley, aki a Brit múzeum és a pennsylvániai egyetem múzeumának megbízásából az ásásokat Urban vezette, a Cigguratot kiásatta, közben olyan felíratra bukkant, amely a Ciggurat környékén lehullott ágak eltakarításáról szól. Ebből Woolley annál jogosabban következtette, hogy a Ciggurat terraszain felhalmozott földben fák és virágok díszlettek, mert az épület oldalfalain mindenütt vízlevezető csövek nyíltak. Ezeken szívárgott el a fölösleges nedvesség a terraszokon felhalmozott földből.

A Cigguratot abban az alakjában, amint reánk maradt, a harmadik sumir dinasztia alapítója, Ur-nammu vagy Ur-engu építette körülbelül 2300-ban Kr. e. Ámde további ásások kimutatták, hogy Ur-nammu Cigguratja régebbi Ciggurat romjai fölött épült és bizonyos, hogy már az első diasztia is emeltetett Cigguratot, vagyis az első függőkert építését valamikor 3500-ra tehetjük Kr. e. Urban talált domborművekből tudjuk, hogy a sumirok szent fája a ciprus volt és a már említett Sub-ad királynő fejdísz (27. kép) nyomán valószínű, hogy viráguk a kerti anemone lehetett.

A Cigguratot tulajdonképpen valami nagy növényvedernek kell felfognunk, de kétségtelen, hogy kisebb, szállítható növényvedreket is használtak a sumirok, amelyekben a hegyvidékről Ur városába szállították a ciprust. Ez körülbelül úgy történhetett, mint ahogyan nem sokkal később Hacspszut, egyiptomi fáraónő Arábia keleti részéből Egyiptomba szállította a tömjénfát. Később bővebben ismertetjük a tömjénfa-expedíciót s a róla maradt képet is bemutatjuk. Ezen a képen már láthatók a régiek növényvedrei. (67. kép).

Mai értelemben vett cserepek első emlékei a régi Görögországból maradtak ránk. Theophrastus írja, hogy „az abrotonont gyakran cserepekbe (*ostrakon*) ültetik, mint nyáron az Adonis-kertecskéket.” Egykorú görög vázák képei megmagyarázzák, mi értendő az Adonis-kertecskéken (59. kép).

Például a mellékelt képen a létrán áll Aphrodite s Eros átnyújtja neki a növényekkel beültetett korsófelet. A kettétört korsó másik fele, szintén beültetve, a földön áll Eros jobbán, baloldalán pedig növényekkel beültetett edényt látunk a földön. Két oldalt egy-egy aténi asszony nézi a jelenetet. Az Adonis halálának emlékére készített Adonis-kertecskékbe, mint most már tudjuk, cserepekbe, édes köményt, salátát, vagy közönségesen búzát, árpat ültettek s a mint az első csirák kibújtak, a cserepeket a háztetőre rakták Adonist ábrázoló bábú mellé, és többé nem öntözték, úgyhogy csakhamar kiszáradtak növényei.

Az Adonis-kertecskék szokása korunkban sem veszett ki, csakhogy mostanában újévre készítik s cserépnek többnyire valamely furcsa figurát vagy malacot használnak. Ezt az alakját talán már Rómában kapta, ahol a virágcserep és a növényveder a császárság korától kezdve nagy szerepet játszott, mert a rómaiak már szívesen díszítették a szobákat, ablakokat és tetőket fákkal és virágokkal. A római szokások felújításaként Itáliában ismét divatosá lett növényveder és cserép nyugaton már a XV. század folyamán meghonosodott és a cserepekben megkezdtek diadalútjukat a déli virágok és örökzöldek is. Magyarországon ennek ekkor még semmi nyoma. Mátyás díszkertjeinek leírói sem említenek cserepet, vagy cserepes növényt.

A cserép első és a renaissance legjellegzetesebb virága a szegfű, a világi szerelem és életöröm jelképe. A kerti szegfű (*Dianthus caryophyllus*) a Földközi-tenger mellékének nyugati felében honos, Afrika északnyugati szegélyén Tunisztól nyugatra Gibraltárig, Spanyolországban, Franciaország délnyugati szegélyén, Olaszországban és a környező szigeteken, végül legkeletebbre, Dalmáciában díszíti ez a szegfű a meleg mészsziklát. A vadon termő alak csüngő szárú és kis, vörös virágú.

A régi görögök nem ismerték és egyáltalában kérdéses, hogy ismertek-e valamely szegfűvet. Noha a füveskönyvek Teophrastus munkájából vették a később szegfű-nemzetségnévvé avatott *Dianthus*-t, mégis ebben nem láthatunk mást, mint pusztán a *Dios anthos* név átvételét. Hogy mi volt a *Dios anthos* Teophrastus munkájában, már nem állapítható meg. De aligha volt szegfű, a kerti szegfű semmiesetre sem. Teophrastus ezt írja botanikájának a koszorúnövényekről szóló fejezetében: „Más növényeknek csak a virágai használatosak (t. i. koszorúkötéshez), és ezek közül egyesek illatosak, mint az ibolya, másoknak nincs illatuk, mint a *Dios anthos*nak, lángvirágnak.” Római szerzők a görög *Dios anthos*-t *flos Jovis* alakban fordították latinra. Plinius is említi a *flos Jovis*-t, de ez sem volt szegfű, mert a *flos Jovis*-ről azt írja Plinius, hogy csak a levelét használták koszorúkötéshez, mint a majoránnának, abrotanumnak stb.

Még a középkor első felében nem ismerték a szegfűvet, sem a kertet, sem más fajt. Csak később, a lovagkorban tűnik fel a kerti szegfű első nyoma IX. vagy szent Lajos legendájában. Ponsort, a kerti szegfű történetének francia nyomozója, így fogalmazta a szegfű mondáját. Mikor Szent Lajos 1270-ben második keresztes hadjáratát vezette Tunisz ellen, seregében kitört a pestis. Az orvosok hiába igyekeztek megállítani a ragályt. A király, aki a természetet a maga titkos kormányzásában mint sokféle gyógyszer adományozóját ismerte és a

fűvekben való gazdaságában nem volt járatlan, feltette, hogy a természet olyan országban, amely ennyi sok betegséget termel, az ellenük szükséges szereket is készen tartogatja. Elhatározta, hogy maga jár utána a növényi kincseknek. Hosszas keresés után fűszeres illatban gazdag virágra bukkant, amelyet szegfűnek nevezett el, mert az Indiából hozott szegfűszegre emlékeztette és amelyben nyomban felismerte az áldáshozó szert. Sikerült is a virágból készített gyógyszerrel többeket meggyógyítani. De később őt is megtámadta a ragály és áldozatul ragadta. A keresztesek magukkal hozták a szegfűvet Franciaországba, hol csakhamar általánosan megkedvelték. Más változat szerint, angyal mutatta meg a segítségért buzgón imádkozó királynak a pestist gyógyító szegfűvet Tunisz kapui előtt.

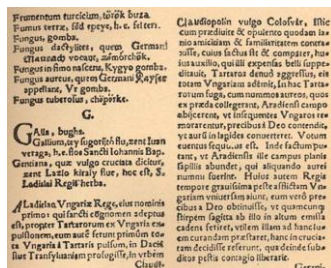
Ponsort a legendából azt következteti, hogy az arabok már ekkor kertjeikben tartották a szegfűvet s azt a keletről szállított drága szegfűszeg pótlására és a szegfűlikőr készítésére használták. Így volt-e, nem-e, örökre eldöntetlen marad. De számunkra két szempontból mindenesetre tanulságos a legenda, amely azonban valószínűleg későbbi keletű. Egyik a szegfű nevének eredete. Kétségtelen, hogy Európa előbb ismerte a szegfűszeget s csak később fedezte fel a szegfűvet. A szegfűszeg (*Caryophyllus aromaticus*) messze keleten honos a Molukki-szigeteken s a fűszeres növényekben gazdag mirtuszfélék családjának tagja. Fa, amelynek bimbóit megszárazítják és úgy hordják szét a világ minden tájára. A bennszülöttek titkos szernek használták, az arabok tették fűszerré és már az I. században Európába közvetítették, ahol először Plinius ismertette *caryophyllon* néven az indiai fűszerek között. Nevét is valószínűleg a bennszülöttektől vették át s *kvaranfál*, Arábiában *krumful* alakjában terjesztették. Ebből lett a görögös *karyophyllon*, majd a középkori latinban *garofilus*, végül a nemzeti nyelvek kialakulása korában a spanyol *gariofilio*, az olasz *garofano*, a francia *girofle* stb. Kapott azonban a szegfűszeg európai neveket is. Ezek közül a németben általánosan elterjedt a *Nelchin*, ahogy még Hildegard írta a XII. században. Ez kétségtelenül a szegfűszeg bimbójának, tehát a kereskedelmi árúnak szeg alakjáról vtt hasonlat. Az eredeti *Nägelchen*-ből alakult később, de csak újabb időkben, a *Nelke*. A magyar szegfű a német *Nägelchen* fordítása s már a schlagli szójegyzékben olvasható: *gariofilus*, *zeffiw*. A mediterrán kerti szegfű virágának illata azonos a keleti szegfűszeg illatával. Ez vezette a lovagkor természetkutató emberét a szegfű felfedezésére. Helyettesíteni igyekezett a szegfűvel a szegfűszeget s ezért jelent meg a szegfű a szegfűszeg, vagyis a *gariofilus* neve alatt s ezért hordja a kerti szegfű ma is *caryophyllus* faji nevét, amely tehát korántsem a *carya* és *phyllus* szavak összetétele.

A szegfű mondájának másik érdekes vonatkozása, hogy ez a virág, mint annyi más, gyógyfűként jelenik meg a történelem színpadán és pedig mint pestisgyógyító, röviden pestisfű. A pestis a középkor legrettegettebb betegsége volt. Gyorsan terjedt és szörnyű kínnal szinte biztosan ölt. Orvosságát nem ismerték, a menekvést egyedül isten kegyelmében látták. A pestisfű mindenütt Isten ajándéka. Több mondát ismerünk a pestisfűvekről Európa különböző országaiban, a lényege mindnek az, hogy Isten – többnyire angyala közvetítésével – jelöli ki valamely nagy királynak, aki hozzá segítségért folyamodik a népét (seregét) öldöklő pestis ellen. Különböző országokban különböző királyok és különböző fűvek szerepelnek a pestisfűvek mondáiban. E mondák, mint általában a lovagkori mondák nagy része, Franciaországból indultak vándorlásra. Ott, mint láttuk, Szent Lajos és a szegfű a pestisfűmonda szereplői. Németországban Nagy Károly a pestisfűmonda hőse és a bábakalács (*Carlina acaulis*) a növényre, amely éppen ezért kapta és hordja *Carlina* nevét. Hogy már a XV. században ismerték, bizonyítja egy németországi kódex, amely képben is megörökítette a *Carlina*-monda szereplőit (60. kép).

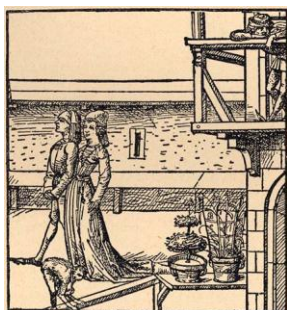
Magyarországba is eljutott a pestisfű mondája, itt Szent László a hőse, és a keresztes tárnics (*Gentiana cruciata*) a fűve. A magyar irodalom *Szent László fűve* mondája néven ismeri és tárgyalja ezt a motívumot, amelyről a mult század népies irányának hatása alatt azt vélték, hogy népmonda. Ez azonban téves származtatás, és kétségtelen, hogy Szent László fűve mondája a XV. század magyar kolostori irodalmának átdolgozása. Valószínűleg valamely németországi forrásból. De az a kódexünk, amelyben a pestisfű mondája magyar ruhát öltött, nem maradt fenn. Első forrásunk már nyomtatott munka, Bejthe István többször idézett *Nomenclator*-a, amelynek azt a két oldalát, ahol a monda megjelent, facsimile másolatban (61. kép.) mellékeljük. A latin szöveg

a növény neve után előbb Szent László pénze mondáját közli s csak végül mondja el a magyar pestisfű-mondát. Magyarul körülbelül így fordíthatjuk: *Gentiana*, közönségesen keresztesfű, Szent László király füve, latinul *S. Ladislai regis herba*, első Lászlóról, Magyarország királyáról, aki a szent jelzőt kapta, mert kiűzte Magyarországból a tatárokat. Beszéli, hogy e király idejében egész Magyarországon rettenetes pestis dühöngött, ő azonban imájával megnyerte Istentől, hogy e pestisnek gyógyítója azon növény legyen, melyet felfelé lőtt nyila esetében eltalál, ez pedig a keresztesfű volt, amellyel ezután alattvalóit a pestistől megszabadította.

A későbbi leírások mind Bejthe szövegén alapulnak, a XIX. században költőileg is feldolgozta ezt a mondát Arany János. A magyarból átvették a szomszédos szláv népek is, ezért horvát neve is volt már *Vladislavka*, László füve. A Szent László füve mondájának némely elemzője magyaros motívumnak véli azt, hogy László király nyíllövőssel talál a pestisfűre. Bár a szegfű mondájával szemben ez a motívum valóban különböztetőnek tekinthető, a német pestisfű mondájával szemben nem. Sőt a nyíl ebben az esetben korántsem a sorsvetést jelképezi a mondában, hanem a pestisfű gyökerének ama tulajdonsága következtében került a mondába, hogy a *Carlina* és a keresztes tárnics gyökere gyakran egészen átodvasodik. Ezt a füveskönyvek szerzői is kiemelik, Melius is megemlíti, hogy a keresztesfűnek „ugyan lyukas a gyökere”. Ezért nevezik a tótok *prostreleny koren*, vagyis átlőtt gyökérnek. Hasonló tulajdonságú a német pestisfű, a *Carlina* gyökere is, ezért bővült a pestisfű francia mondája a nyílazással.

Térjünk vissza a szegfűhöz! Piros virága is kellemes, fűszeres illata miatt csakhamar mint virág is kedvence lett a lovagoknak és a szerelem s az életöröm jelképe. Már XV. századi képeken a cserépbe ültetett szegfű a szerelmes pár kísérője (62. kép).

A renaissance-korában a festők el nem mulasztják, ha valakiről mellképét készítenek, hogy piros szegfűvet adjanak a kezébe s úgy örökítik meg (63. kép).

A szentképeken elmaradhatatlan a rózsza vagy a liliom, a profán célra készült képek virága a szegfű. Később természetesen a Madonna-képeken is helyet kap, mert az elvilágiasodás a renaissance korában, rohamos

léptekkel halad előre. A cserép lehetővé tette, hogy ne csak a Földközi-tenger mellékén hódítson, hanem északon is, noha itt már annyira megviseli a tél, hogy nem veheti fel a versenyt a szabadföldi virágokkal, hanem télire a pincébe, szobába szorul.

Legjobban kedvelték minden időben a franciák. A Bourbon-dinasztiából származó II. Lajos, akit a történelem Nagy Condé néven ismer, a XVII. században is fentartotta Franciaországban a piros szegfű népszerűségét. A francia forradalomban a rojalisták piros szegfűvel (oeillets d'horreur) léptek a vérpadra. A revans idején Boulanger hívei hordták a szegfűvet. Korunkban a szocialisták virága a piros szegfű, amelynek politikai múltjáról bizonyára nem sokat tudnak.

Magyar nyelven a szegfű szó először Murmelius latin-magyar szótárában jelenti a *Dianthus caryophyllus*-t. Murmelius (1477–1517) szótárának 1533-iki kiadása bővült először magyar szavakkal s ez az év lett a magyar szegfű dátuma. Murmelius Lexikon című szótárának ez a kiadása Krakkóban jelent meg és egyik oldalán ezt olvassuk:

De floribus, veraggogrol.

Flos, verag.

Flosculus, veraczka.

Serta, kozzoro

Corollus, kozzoroczka.

Viola, vyola.

Viola plura sunt genera, sokfele vyolak vadnak.

Caryophilus, sek fy verag.

Rosa, rosa.

Rosula, rossaczka.

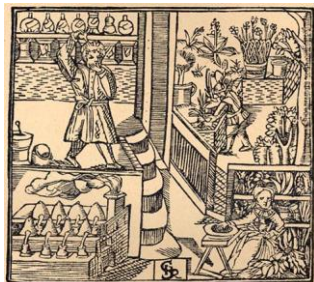
Lilium, lilium.

Narcissus, barson sinő lilioum.

Calta, vetemenben termő feer verag.

Tekintettel arra, hogy a szegfű szó itt a virágok között foglal helyet, kétségtelen, hogy a kerti szegfűvet jelenti. Ez annál bizonyosabb, mert a fűszerek között – *De aromaticibus*, jó illatú állatokról – újból, de most már szegfűszeg értelemben olvassuk a *Chariophilum*, *szükfű* nevet.

Azonban a XVI. századból még nem maradt ránk leírása, Melius is csak nevét említi, pedig a német füveskönyvek bőven foglalkoztak vele. De megtaláljuk Melius *Herbarium*-ának címlapján cserepes képét (64. kép); mint tudjuk; Lonicerus füveskönyvéről került oda. Hasonlóképpen Martini *Koszorú*-jában és magyar fordításában látható cserepes képe.

A XVII. században már Magyarországon is mindenütt kedvelik. Bizonyítja ezt Nadányi János, aki Erdély számára a francia Mizault még XVI. századbeli kertészeti könyvét fordította magyarra 1669-ben. „Koronás

szekfű – írja Nadányi – a köz gallusok az ő külső tekintetéről szemecskének vagy *oeillett*-nek nevezik, szagáról pedig *gariophillea*-nak vagy szekfünek. Ezt az asszonyok annyira szeretik az ő szagának gyönyörűsége és színe böcsös volta miatt, hogy minálunk kevesen találtnak, akik az ő kertekben vagy földedényekben ablakonként szorgalmas nagy gonddal ne tartsák. Virága néki mindenek felett tekintetes, szaga mint a szekfű, de igen kedves. Melyek közül egynémely biborszínű, más skarlát, némely hófehérszínű vagy külön színnel tekintetes.”

Nagyon részletesen ír a szegfűről Lippay János, akinek révén azt is tudjuk, hogy „a méltóságos esztergomi érsek urunk ő natsága pozsonyi kertjében többet hatvan különb-külömféle drága színű telyes szekfüveknél találhatni; és nagyokat mint az öreg rózsá, nemcsak oltott sötétvereseket, de magonkölteket is, mind fehér veressel pettyegtetetteket s mind királyszínűeket”. Elmondja Lippay azt is, miként kell gondozni a kerti szegfűvet, miként kell magon szaporítani s miként felnevelni, végül a szárazok mellé „szép pálcácskákat verjenek és gyengén hozzákötözzék, hogy a szél le ne törhesse őket. ősszel, ha akarja, kiveheti és edénybe teheti, de télben a pincébe vigye. Ha pedig némelyeket mindjárt edénybe akarná tenni, azoknak jól elmetéljék águkat és csak ötöt vagy hatot hagyjanak, hogy még tél előtt fiatal ágacskákat verhessenek ki. Mert egyébként elvesznek, ezek is télben a pincébe tétesenek”.

„Ha ki akarja, hogy nagyobb virága legyen, sok bimbót ne hagyjon rajta, hanem az aljasát leszaggassa, sőt ha egyet, kettőt vagy legfeljebb hármát hágy, annál nagyobb lesz. Mivel pedig a szegfűszálon mindenkor két bimbó nő ki egymás mellett, egyik nagyobb, másik kisebb, törje le idején a kisebbiket, hagyja meg az öregebiket. Hogy el ne hasadjanak a kövérségtől a szekfűvirágok, mikor látod, hogy jó temérdekek a bimbók és két nap múltán kinyílnak, tekerd meg; azután egy pennacsínáló késsel igen gyengén és egyaránt hasítsd meg jobban az eloszlott végét a bimbónak: szép rendesen és őrege nyílik. Avagy egy kis hegyetlen ollócskával metéldjed környöskörül el a bimbónak zöld héját félig, mikor közel van a virágzáshoz, és rendesen kerekdeden nő a virágja.”

A modern szegfűtenyésztés alapjait a XIX. század első felében Lyonban rakták le. Itt egy uradalmi kertész, Dalmais, 1834-ben észrevette, hogy egyik szegfűtöve állandóan virágzik. Ez lett a folytonvirágzó, remontáns szegfűvek őse. A múlt század közepén Laisné állította elő Levalloisban annak a kornak legszebb remontáns szegfűvét, amely *Souvenir de la Malmaison* néven került a kereskedelembe. A múlt század utolsó két évtizedében a Margit-szegfű volt a divat virága, ezt Sziciliából hozott szegfűtőből Sprenger nevelte. A kiegyezés korának legelkeltebb magyar szegfűbarátja volt báró Podmaniczky Frigyes, aki sohasem jelent meg az utcán gomblyukba tűzött fehér szegfű nélkül.

A cserépben tartott kerti szegfű elterjedése után néhány középeurópai szegfű is bejutott a kertekbe. Ezek közül virágjában és természetben eléggé hasonlít a *Dianthus caryophyllus*-hoz a pünkösdi szegfű, ezen a néven leginkább a *Dianthus caesius* szerepel a kertekben. A magyar kertekben nem gyakori, de már Lippay ismertette. „*Caryophyllus plumarius*, pünkösdi szegfű, apróbb a másfélénél, együgyű fehér virágú, kikeletkor virágzik, és barackvirágszínű; teljes hasonló színű, nagy csoportban kiterjed és gyökerezik; levelei is vékonyabbak, mint másféle szekfünek.”

Kedvelt középeurópai szegfű a csillagszegfű vagy szakállasszegfű (*Dianthus barbatus*), amelyet Magyarországon szintén Lippay ismertetett először. „*Flos affricanus*, török-szegfű, teljes, egy száron, aki olyan mitnha egyenes volna, sok nő”. Később a XVIII. század második felétől a hozzá hasonló, egyéves kínai szegfű (*Dianthus chinensis*) szorította vissza, amelyet Diószegi írt le először a magyar irodalomban.

A cserép és a növényveder ismereteinek terjedésével újabb és újabb olyan déli növények jelentek meg Középeurópában a szegfű nyomán, amelyek elől régebben teljesen elzárta az utat a tél hidege. Legelterjedtebb ezek közül a szegfű után a gránátalma és az oleander, amelyek ugyan egyidőben, a XVI. században jelentek meg Középeurópában mint virágdísz, de mert a gránátalma már a renaissance korában fontos szerepet játszott, míg az oleander csak később lett népszerűvé, előre bocsátjuk a gránátalmát.

Tudjuk, ma is az egész telet a pincében tölti s mikor tavasszal a többnyire már korhadó vederben előkerül, olyan kopott, hogy az embernek kedve támad megkérdezni: ugyan mit keres itt a tavasz ragyogó virágai között? Annál pompásabb jelenség a nyár melegében, mikor áttellenesen álló, bár nem örökzöld, de mégis bőrnemű, lándzsás levelei zöld színelőjáról lánghatárba sütnek elő a vörös virágok. Ilyenkor már teljes a kert gazdagsága virágokban, mégis s a gránátalmával kevés virág kelhet versenyre; a legpompásabb kertben is feltűnő jelenség a különös, ünnepélyes külsejével mindenütt magára vonja a figyelmet.

Már Nyugatázsiában és évezredekkel ezelőtt felkeltette az ember figyelmét. De először nem virágával, hanem főként gyümölcsével. Talán már a kőkori nyugatázsiai embernek gyümölcse volt. De kerti története is lehet vagy négyezer éves, mert Egyiptomban már Kr. e. 1500 körül ültették. A maradék csészével koronázták

gránátalmagyümölcs ma is megérdemli figyelmünket. Éretlen korában pirosló, később barna színű, bőrszerű, durva héja éréskor felreped és a kíváncsi szem elé tárja a kétemeletes alma gránátpiros belsejét. Az első emelet háromrekeszű, a felső hat-kilenc rekeszű, mindenik rekeszben számos maggal. A magvak szegletesek, biborkékek és nedves, húsos, vörös magköpeny burkolja őket. A felvágott gránátalma valóban szép látvány átlátszó, kristálytisztá husán áttetsző magjaival. Minden része hasznos. Húsa üdítő gyümölcs, amelyből frissítő italt is készítenek már ősidők óta, a török ezt az italt serbetnek nevezi. Magvai is ehetőek, frissen és szárítva egyaránt. A gyümölcs héja cserzőanyag, ezért a régi Rómában *malicorium* volt bizonyos gránátalmafajta neve. A sokmagú gyümölcs a termékenység jelképe lett s mint ilyen, Astarte, majd Aphrodite jelvénye. Rómában – Plinius bizonyossága szerint – legtöbbször becsülték a kárhágói árút, ezért ott gyakran *malum punicum*, pun alma volt a piaci neve.

Hogy az ókori kertekben milyen fontos szerepe volt, a biblia is bizonyítja, amely Palesztina legfontosabb gazdasági növényeit ebben a rendben sorolja fel: búza, árpa, szőlő, füge, gránátalma, olajfa, datolya. Homeros a feákok országában leírja Alkinoos kertjét s abban említi a körtefát, almát, gránátalmát, fügefát, olajfát, szőlőt. Görögországba és Rómába többnyire keletről és Afrikából szállították a gyümölcsnek használt árút, noha a gránátalmát gyakran ültették Hellaszban és Itáliában is. Itáliában az ókorban kapta sok magjáról *malum granatum* nevét s a modern nyelvekben ez a Plinius által is használt neve honosodott meg. A *granum* szó magot jelent, a *malum granatum* tehát sokmagvú alma. Ebből lett az olasz *melogranato* s rövidítve a *granato*, a francia *grenadier*, az angol *pomegranate*, a német Granatapfel, a régebbi magyar *pomagránát*, és az újabb *gránátalma*, amely utóbbi a német név fordítása. Tudományos *Punica granatum* neve részben a már említett *malum punicum*, részben a *malum granatum* emléke. A *granatum* szó hatása később a katonaság körében is feltűnt, mikor az európai katonaság használatba vette a robbanó lövedéket, annak az olaszban *granata*, innen a többi európai nyelvben s a magyarban is *gránát* lett a neve; a kézigránátot dobó katonát sokáig gránátosnak nevezték.

A renaissance korában már csak emlék volt a gránátalma. Az arabok a X. században elhozták Indiából a citromot és a narancsot s előbb Palesztinában, majd Egyiptomban és Afrika északi partjain alapítottak narancskerteket, a XI. században pedig Spanyolországban és Szicília szigetén is. A gránátalmánál sokkal kellemesebb narancs és citrom, a serbetnél üdítőbb limonádé ettől kezdve hamarosan kiszorította a gránátalmát. Ugyan még Albertus Magnus és Petrus de Crescentiis is felsorolják a gyümölcsfák között, de utóbbi már azt írja, hogy az egyszerűbb emberek délen gránátalmát, északon szilvafát, birset, fűzet, nyárt, vagy szilt használjanak kerítésnek. Tehát a XIV. században már inkább csak mint kerítés játszott szerepet a déli országokban.

Ujra fontos szerephez jut azonban a gránátalma a XV. században. De a gyümölcs ekkor már csak az ornamentikában nevezetes. A renaissance híres gránátalma-motívuma csírájában az ókorba visszanyúlik. Tudjuk, hogy Salamon (Kr. e. 970–933) templomának oszlopfejein többféleképpen ábrázolták a gránátalmát s Herodotus szerint Xerxes testőrségének lándzsáin gránátalmadisz fityegett. Keleten a XIV. században elterjed a selymeken a gránátalma-motívum s a XV.-ben Itáliában is ez a legkedveltebb dísz az olasz selymeken. Mátyás király Itáliában készült trónkártyáján a korabeli pápai aranyrózsát utánozó rózsamotívumon kívül naturalisztikus eredetiségében láthatjuk a gránátalma-motívumokat (XI. tábla).

„A XV. század második felében – olvassuk *Az iparművészet könyvében* – az olasz selyemszövés terén Velence jut vezető szerephez; de a szigetváros mellett a selyemszövés többi olasz főhelyei is számot tesznek. A gránátalmás mustra most is az uralkodó, de szerény levélkeretéből káprázatos változatossággal alakított s egymást metsző indadisz keletkezik, amelynek egymásba fonódó virág- vagy szalagfüzéreinek keretében magának a gránátalma motívumnak csak kitöltő szerep jut. Ez a kitöltés azonban csak körvonalaiiban emlékeztet még a gránátalmára, amelyeken belül a stilizált gyümölcs helyébe akantusz-lombok, szimmetrikus virágbokréta, tollas vagy virágos vázák – régi magyar nevükön olasz korsós virágok – és más effélék kerülnek”. Minthogy a

XV. századnak legkedveltebb virága a szegfű, többnyire szegfűvel kombinálják a gránátalma motívumot. Így látjuk egy a bártfai múzeumban őrzött olasz származású miseruhán (65. kép.)

A renaissance azonban más módon is feltámasztotta a gránátalmát, és pedig virágjáért, amelyet ugyan jól ismertek az ókorban is, de csak alárendelt szerepet juttattak neki. Plinius azt írja a gránátalma virágjáról, hogy a neve *balaustium*, orvosságnak és ruhák festésére használják, s az ilyen ruhát *balaustium*-színűnek nevezik. Löw Imánuel szerint a *balaustion* vagy *balaustium* sémi eredetű szó s a gránátalma elfeledett sémi neve, amely a *betsa* vagy *belasa* szóból ered. *Belasa* pedig repedést jelent, tehát eredetileg az érett gyümölcs neve volt. Később azonban ezt elfeledték s Dioskurides és Plinius a *balaustion* szót a virág nevéként foglalták le.

A *balaustium* nem tűnt el a középkorban sem, sőt mint gyógyszer használatos volt az egész keresztény és arab kultúrterületen. Nyilván eme szerepének köszönheti, hogy akkor sem szűnt meg iránta az érdeklődés, mikor a gyümölcs már eljutott a feledés útjának kezdetére. A renaissance pedig előtérbe tolta a virágot és azzal, hogy a gyümölcsöt az ismert gránátalma-motívummá alakította, azt is dísszé avatta. A renaissance embere a *balaustium*-ot az olasz *balaustro* alakjában használta s az egész gránátalmafaft gyakran így nevezte. Mikor Alberti javaslata nyomán elterjedt a növényveder iránt az érdeklődés, a lépcső és az erkély díszítésére szívesen alkalmazták a vederbe ültetett gránátalmafaft, amely piros virágaival versenytársa lett a szegfűnek és azt inkább az ablakba szorította. A lépcsőkorlát és az erkélykönyöklő mai napig őrzi nemzetközi nevében a *balustium* emlékét, ugyanis – mint Löw Imánuel kimutatta – a lépcsőkorlát és erkélykönyöklő Itáliában a díszítésére használt *balaustro* alapján kapta olasz *balaustrata* (virágis gránátalmafaftal szegélyezett) nevét, ebből lett a francia *balaustrade*, amely később világszerte meghonosodott.

A vederbe ültetett gránátalma a XVI. században egész Középeurópában divatossá lett az olasz példa nyomán az úri házakban. Téltre pincébe tették, nyáron a balustrádokat díszítették vele. Lippay ezt írja róla: „Balaustia, vad pomagránát, avagy teljesvirágú pomagránát, aki gyümölcsöt nem hoz, de a virágja igen szép miniumszínű veres: öreg teljes, mint a középszerű rózsza. Fája, levele nem különb a gyümölcsöző pomagránátról. Kirül az olasz fák között. Szaporítása lehet a bujtatás által, vagy a gyökéréről kinőtt ágacskákról, amint gyakran megmondtam. Öreg faedényekbe kell tenni, hogy télbe a pincébe vihessék.” Azonban még a XVIII. század végén sem volt Magyarországon gyakori. Grossinger azt állítja: „a fa nem állja ki a tél szigorát, ezért az ország díszkertjében nagyon ritkán látható.”

Annál inkább elterjedt országszerte s még a legszegényebb faluban is barátságosan köszönt szép, s a keserűmandulára emlékeztető illatú virágjával az oleander (*Nerium oleander*). Jól ismerték már a régiek is ezt az örökzöld, mediterrán növényt. Középkorvégi *oleander* nevében leveleinek hasonlatosságát őrzi az olajfa leveleihez. Tudományos *Nerium* nemzetségeve, amelyet már Plinius említ, valószínűleg a vizek istenének és a habléányok nevének emlékét tartja emlékezetben, akiket a klasszikus mitológia *Nereus* és nereidák néven tisztelt. Van is valami az oleander természetében, ami *Nereus* birodalmába utalja, az, hogy a patakok partjának és az időszakos vízfolyások medrének fája s a Középtenger mellékén, hol nagy terület a hazája, éppen olyan jellemző kísértője a patakoknak, mint erre mifelénk a fűzek. Utóbbiakkal közös tulajdonsága könnyű szaporíthatósága dugványokkal; a legszegényebb ház ablakában is gyakran látható a dugványa valamely befőttesüvegben, hol a vízben rövid idő alatt gyökereket hajt s akkor cserépbe, majd ha megnőtt, vederbe kerül.

Már egyiptomi falfestményeken is előfordul, hasonlóképpen a naturalizmusukról világhírű krétai falfestményeken, az ókori Itáliában pedig a pompéji falfestmények növényképei között. Ebből megállapítható, hogy ismerete keletről terjedt nyugatra. Theophrastus vad babérnak nevezi, s mert a babérnak görögben *daphne* volt a neve, vad daphnének. Dioskurides a költőibb rózsababér, *rhododaphne* néven ismerteti s azt írja róla, hogy mind a levele, mind a virága mérges, különösen a kutyának, szárnak és az öszvérnek, valamint a kisebb négy lábúaknak, azonban embernek borban vett nedve hasznos az állatok harapása ellen. A görögök és rómaiak oleander levéllel dugták el a patkányok és egerek járatait s a levél főzetével irtották a bőr élősködőit. Plinius

nerium, *rhododaphne* és *rhododendron* neveit közli. *Rhododaphne* neve terjedt el a keleti sémi nyelvekben is, természetesen módosulatokban.

Már az ókorban is ültették díszfának szép virágaiért, de mert tudták, hogy levele keserű és mérges, bizonyos óvatossággal bántak vele. A középkorban mint gyógynövény szerepelt déli vidékeken. A renaissance felújította kerti használatát s szívesen ültette vederbe a balustrádok díszítésére. a renaissance építészettel a XVI. században északibb tájakon is elterjedt a vedrekben. Konrad Gesner már 1560-ban említi Bázélból. A barokk-korban még az előkelők tartották házukban, a XIX. században a nép is széles körben megkedvelte. Hogy akkor éppen a legszegényebb osztályoknak lett legkedveltebb virágos fájává s ma már a külvárosi udvarokban éppen olyan gyakori, mint a falvakban, annak illatos és vörös virága, örökzöld lombja, könnyű szaporíthatósága és igénytelensége a magyarázata. Annyira igénytelen, hogy egészen ártalom nélkül viseli a cserépnövényekkel szokásos legdurvább visszaéléseket, a túlzott öntözést és azt, hogy nyáron a legforróbb napon kénytelen hevülni. Mintha egyenesen erre született volna.

A magyar irodalomban Lippay ismertette először: „Nerion vagy oleander, Olaszországban termő csemete, hosszúka s levele, kivel egész tetejéi rakva; felül nőnek a virágai, barackvirág színénél veresebb, fehér virágú is vagyon; hosszú hüvelykeken vagyon virágja után, kibén magva terem, ezt ha elültetik, kinő, de hamarabb a gyökéréről kijött fiatalokat leszaggatni s azt elültetni. Télbe a pincébe kell vinni. Egyébként ha ki ennék benne vagy bevinné, igen mérges állat.” Hogy még a XVIII. század végén is inkább az előkelők virága volt, Grossinger feljegyzése bizonyítja, aki a görög *rhododaphne* és az ebből fordított *Lorberrose* nyomán magyarban a *borostyánrózsa* nevet ajánlja számára. De magyarban is középkorvégi drogneve, az oleander, terjedt el. „*Rhododaphne in hortis primorum Hungariae floret, ut perhibet Molnár; non paucas ipse spectavi*” – írja az első magyar dendrológus.

Az Itáliában a XV. században felújított ókori villastílus elterjedése Középeurópában a XVI. században a fentiekben elmondottakon kívül abban is megváltóztatta a kertet, hogy puszpánggal szegélyezte a virágos ládákat és a különféle alakra nyírt puszpángnak, majd egyéb cserjéknek és fáknek is jelentékeny szerepet juttatott a kertben. Noha ez nem tartozik szorosan a virágkultuszhoz, mégis röviden meg kell róla emlékeznünk.

A puszpángot már a császári Rómában felhasználták a kertekben s az architektonikus villakertstílusnak legfontosabb növénye volt. Plinius azt írja a törpeplatánról szóló fejezetben, hogy a fák nyírása Augustus császár idejében jött divatba. „Azokat a platánokat, amelyeket szorgalmas munkával nem engednek magasra nőni, törpeplatánoknak nevezik. Ugyanis a fák között is találunk torzszülötteket és ezeket általában törpefáknak nevezhetjük. De vetéssel és nyírással is előállíthatók. C. Matius lovag és Augustus császár barátja vezette be az utóbbi években először a fák nyírását”. Miként az újkorban is az eleinte architektonikus formák között maradó fanyírás később, kivált a barokk-korban játékos és mesterkedéssé fejlődött, azonképpen volt ez már a császári Rómában. „Noha jogosan abban az előszeretetében, hogy ilyen találmányokat bizonyos nevekre utalnak, mégis el kell ismerni, hogy a császárok kora előtt nem hallunk erről a sajátos növényidomításról. Cicero egy alkalommal *topiarius* néven említi azt a kertészt, aki különlegesen a díszkertet gondozta, de itt előbb volt a hivatal, s csak erről nevezték el a fák nyírását, amelyben a kertész később legnagyobb művészetét gyakorolhatta, *opus topiarii*-nak... Az öregebb Plinius korában már sokra kellett vigyék ebben a mégsem egészen könnyű művészetben, mert a puszpángból és a ciprusból egész vadászati és hajóraj- stb. szoborcsoportozatokat nyírtak...”

Sajnos, Magyarországon még a XVI. századból sem maradt írott nyoma a puszpáng kerti használatának. Csak Lippay munkájából értesülünk arról, hogy: „A füvek között legalkalmasabb az ágyak széleinek ékesítésére az izzóp, levendula, spikinárd, ruta, zsálya, Isten fája, római kakukkfű, mátrafü, székfű, csillagvirág, apró ciprusra, alacsony kruspán, aki minden füveknél legalkalmasabb és ékebb: ezekkel a füvekkel és kruspánnal a táblák közepin akárminemű címereket, neveket, órákat és aminémű cifrát kívánsz, kiformálhatsz.”

A renaissance korában terjedtek el a kertekben az úgynevezett „kettős lugasok”, vagy fára készített *filegóriák* is (66. kép).

„Aki akarja, – írja Lippay – kettős lugost is csinálhat egymás felett, ha mikor a fák jó magasra felnőnek, úgy hogy felül az alsó arcusokat deszkával megpadolják, akin járhatnak; a felső folyosó lugosnak arcusit

ugyanazon fáknek ágaival befödözze és borítsa, a négy szegletin pedig négy nyári házat csináltathat két sorba, hogy ezen a lugosfolyosón egyikből a másikba járhassanak.”

Európaszerte legszívesebben a hársfára készítették a kettős lugast vagy filegóriát. Nem lehetetlen, hogy már Mátyás kertjeiben voltak ilyenek. Messze keleten is szerették a fára emelt filegóriát, amelynek emléke perzsa festményeken maradt ránk. A hársfa az egyetlen néven nevezett fa Mátyás visegrádi kertjében. Különösen elterjedtek azonban a hársfára készített filegóriák a XVII. században s a magyar kertekben is sok volt ekkor belőle, miként Takáts Sándor kutatásaiból tudjuk.

„Az egykori magyar udvarházak patriarchalis életében – írja Takáts – a hársfák voltak a multságok szemtanúi. A magyar uraknál ugyanis az a szokás járta, hogy a hársfák ágait mesterséges úton növesztették és hajtogatták mindaddig, amíg az árnyékos lombok és az egyenesre növesztett ágak alkalmasakká lettek egy-egy nyári mulatóház vagy filegória építésére. Az ilyen mulatóházba vagy filegóriába kétfelől partosan csinált garádics vitt, mely garádicsnak hol több, hol kevesebb lépcsője volt. A filegória körül könyöklő karfás folyosó futott végig, ahonnan rendesen igen szép kilátás nyílt a virágos kertre.

Amikor a hideg melegegre tért s a hársfák rügyei fakadásra fordultak a szép iratos filegóriák tornácai, emblémás és virágos szobái lettek az udvarházak népének legkedvesebb mulatóhelyeivé. Ott fönt az illatos hársfavirágok közt és a mesterségesen kibocsátott gallyak alatt folytak a magyar urak, nagyasszonyok és az ifjak multságai és játékaik... Még a nyári estéket is legszívesebben ezekben a filegóriákban töltötték. S midőn az idő estvéhez közelít, az inas-vaskarikákba gyertyatartókat függesztettek s úgy világítottak. Azután elkövetkezett a fülemüle-várás. Kicsinye-nagyja unos-untalan leste a fülemüle megszólalását. S mikor a kedvelt dalosmadár szózatot adott, bokorról-bokorra követték s némán lesték csattogását, édes-bús sírását és trillázó füttyeit. Annyira szerették a kedves madarat, hogy sok filegóriában madaras házat vagy madártartó kast építettek számára.”

Különösen kedvelte a hársfát a Rákóczi-család s Takáts több helyről sorol fel adatokat Rákóczi-ak által ültetett hársokról és azokban készített filegóriákról. Tudjuk, hogy Magyarországon annyira hozzáfűződött a Rákóczi-névhez a hársfa, hogy ahol valamerre az országban öreg hársfa vonja magára a figyelmet, abból valami úton-módon Rákóczi-hársat költ a képzelet és a történelmi emlékezet.

Az utolsó hírt a hársfákról és a fára készült filegóriákról Grossinger dendrológiájában olvassuk. „*Tilia sativa elegans folio patulo, plurimum grandescit in hortis, et ramos late diffundit; multas spectavi Tynnaviae, et alibi ad quorum pedem sol radiis nunquam pertigit; tonsilis aequabiliter crescit; in topiariis philagorias sustentat, et virore circumdat, uti Posonii et alibi cernere fuit.*”

8. fejezet - 8. Rozmaring.

Füstölőszer – Tömjén, mirrha, balzsam – Rozmaring – Desztillálás – Rózsavíz – Vizek – Aqua Reginae Hungariae – Kölni víz – Parfüm – Lavandula – Spikinárd – Potpourri – Bazsalikom

A rozmaring története egyik érdekes fejezete az illatszerek történetének. Jelentősége annál nagyobb, mert mindkétféle illatszer volt, füstölőszer is, főzött illatszer is. A magyarságot pedig különösebben érdekli, mert a mult század népies-nemzeti mozgalmái úgy tüntették fel a rozmaringot, mint magyar népies növényt s a rozmaringból készült illatszer történetében nevezetes szerep jutott egy magyar királyné nevének.

Az ősi illatszer a füstölőszer. Az őskőkori ember még nem ismerte az agyagművességet, következésképp a fazekat sem, tehát a főzést sem. Az ételt csak pörkölte és füstölte. Akármilyen kellemetlen és alkalmatlan ma a mi szemünkben a füst, az őskőkori ember nagyon sokra tartotta s még a biblia is őrzi emlékét annak, hogy az áldozat füstjével kedveskedett istenének.

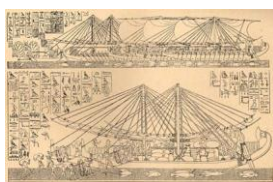
A tűz révén fedezte fel az őskőkori ember az első illatszereket is. A tűzhelyen a tűzre dobott fa elégséges közben más és más illatot árasztott, aszerint, hogy milyen fa került a tűzre. A gyantás fák kellemesebbek voltak mint mások. Talán a *boróka* bogyója lehetett az európai őskőkori ember első illatszere, amelynek füstje egészen elragadta s áhítatot ébresztett lelkében. Ma ennek csak a hűsfüstölésben maradt közvetlen nyoma.

Keleten sokkal nagyobb lett a jelentősége a füstkultusznak. Ott nagy a száma az illatos fának és gyantáknak. S hogy ezeket milyen sokra becsülte az emberiség, annak a történelem számtalan emlékét őríz meg számunkra, nemcsak írásban és képen, hanem élő szokásokban is. A drága szivarokat ma is illatos fából készült skatulyába csomagolják. Ez a szviarskatulya utolsó emléke a régiek illatos fából készült ládáinak, amelyeket akkor az előkelők használtak drágaságok őrzésére. A *cédrusfa* volt Nyugatázsia egyik leghíresebb illatos fája, amelyet templomok építésére is használtak. A libanoni cédrusfát ma is szentnek tartják keleten. Indiában honos a szintén világhírű illatos *szantálfa*, amelyből a buddhisták faragják istenszobraikat, a franciák pedig illatszerhez használják illatanyagát.

Még híresebb illatszerek a gyanták, balzsamok és olajok. A gyanták között legősibb és legnevezetesebb a *tömjén*, amely ma is ősi, sokezeréves szokás szerint füstöl a templomokban Isten tiszteletére. A tömjén a tömjénfa (*Boswellia Carteri*) gyantája. A tömjénfa az Ádeni-öböl két oldalán honos és mert magától csak kevés tömjént választ ki, a bennszülöttek február végén vagy március elején éles késsel több helyen behasítják a törzsét és ágait s aztán egész nyáron és ősszel gyűjtögetik a gyantát.

Az egyiptomiak olyan sokra becsülik a tömjént, hogy azt a földet, ahonnan a tömjént hozták Egyiptomba, az istenek honának nevezték. Még a rómaiak korában is maradt ebből valami, ők meg boldog Arábiának hívták a tömjén földjét. De Punt – ez volt a tömjéntermő ország neve – nemcsak az áhítatot keltette fel az egyiptomiakban, hanem a kíváncsiságot és a hódítás vágyát is. Ugyanaz a Sznofru fáraó, aki az első piramist építette és északról cédrusfákat hozatott, Puntba is elküldte a hajóit, hogy tömjént, drága fákat és aranyat hozzanak Egyiptomba.

Sőt nemcsak a tömjént hozatta el Egyiptom Arábiából, hanem magát a tömjénfát is. Ez az ötlet asszonyban támadt és az asszony meg is valósította. Hacsepszut, Egyiptom fáraónője Kr. e. a XV. században elküldte hajóhadát az istenek országába, hogy tömjénfát hozzanak onnan. A ma Der al Barinak nevezett helység ősi egyiptomi templomának falfestményei korunkban is bemutatják, miként érkezett meg az egyiptomi flotta az idegen országba, miként fogadta az egyiptomi admirálist annak fejedelme, Parihu és hájas felesége, Ati, valamint két fiuk és lányuk. Az is látható a falfestményeken, miként cserélték ki az egyiptomiak a magukkal hozott árukat arannyal, mirrhával és tömjénnel, nem feledvén el az élő tömjénfákat sem, amelyekből vagy 30 példányt ültettek cserépvédrekbe és úgy vitték a hajókra (67. kép).

És azt is megörökítik a falfestmények, miként állította fel a templom lépcsőin a hatalmas királynő a vedrekbe ültetett tömjénfákat.

A mirrha a mirrhafa (*Commiphora abyssinica*) balzsamos gyantája s valószínűleg ugyanolyan régi füstölőszer, mint a tömjén. Ahol a tömjénfa és a mirrhafa honos, ott a hazája az arab balzsamfának (*Commiphora opobalsamum*) is. Sokáig onnan is szállították az ókori nyugatra a balzsamot, de Salamon, zsidó király, meghonosította a balzsamfát a palesztinai kertekben is. Az első dugványokat a monda szerint Sába királynőjétől kapta. Sába volt valamikor régen boldog Arábia leggazdagabb országa. Salamon idejében a zsidókkal élénk kereskedelmi összeköttetésben lévő sábaiak királynője Palesztinába utazott a nagy zsidókirály látogatására. Mint vendég egyebek között a balzsamfa néhány dugványát hozta ajándékba s a király azokat elültette kertjében. Ez az eredete a később világhírűvé vált judeai királyi balzsamkerteknek, amelyekből a rómaiak korában is sok balzsamot szállítottak nyugatra.

Az ókorban a balzsamot az isteni erő székhelyének tekintették. Manapság is beszélünk balzsamos erőről és balzsamos levegőről, de már nem gondolunk többé arra, hogy valamikor királyokat, fejedelmeket, püspököket kentek fel balzsammal, mert a balzsamkenet által kapták az isteni erőt uralmukhoz. Csak a katolikus egyház őrzi még napjainkban is a balzsam és a balzsamkenet isteni erejének ősi hagyományát s használja most a királyok és főpapok felkenésére a krizmát, az olajjal kevert balzsamot. De a XVI. század óta a vaníliaillatú perui balzsam használatos, a perui balzsamfa (*Myroxylon Pereiriae*) terméke.

Tömjén, mirrha és balzsam a legősibb illatszerek. Ezekről magyarban Haynald Lajos írt értekezést és termőnövényeik képét is megrajzoltatta. A többi mind ezek után lépett fel a történelem színpadán és bizonyos mértékig ezek folytatásaként vagy helyetteseként. A rozmaring (*Rosmarinus officinalis*) is. De ez nem keleti eredetű. Ott nem is honos és csak később a görög-római hatás alatt kezdték ültetni a palesztinai és szíriai kertekben, honnan néhol el is vadult, mint Magyarországon a levendula. Legjellemzőbb a mediterrán flóratérület nyugati részén, keletre egyre ritkább. Sok van belőle Portugáliában, Spanyolországban, Franciaország déli szegélyén, a Baleárokön, a szigeteken nyugatra Madeiráig, Itáliában Piemonttól Nápolyig és Szicíliában, honos még Isztriában, Macedóniában, Tráciában is, de tovább keletre a görög szigeteken és Kisázsiaiában már ritka. Területének északi határa Wallis és Déltirol, a déli pedig Algír, de a Szaharában meglehetősen messze behatol Középfrikába, Napos, száraz, köves hegyoldalon néhol nagy területeket borít, szereti a tenger közelségét. Rendesen méternyi magasságot ér, de öregebb példányok két méterre is megnőnek.

Görög neve *libanotis*, ami kétségtelenül teszi, hogy került a görögök érdeklődési körébe, mert *libanos* a tömjén görög neve. Ki és hogy fedezte fel Görögországban ezt a tömjénzagú növényt, a történelem nem jegyezte fel. Azonban a *Geoponica* című kései görög munkában ezt a mondát olvassuk róla: „Élt egyszer egy ifjú, neve Libanos volt. Áhítattal tisztelte az isteneket, de az emberek éppen ezért megirigyelték és megölték. Ekkor azonban a föld növényt termelt az istenek tiszteletére, amelyet a meggyilkolt ifjú emlékére dendrolibanon-nak (tömjénfának) neveztek. Az istenek jobban örvendeznek, ah az emberek nekik a dendrolibanonból kötött koszorúval áldoznak, mintha aranykoszorút ajánlanak fel számukra.” Ez a nagyon kevésbé pogány ízű monda arra utal, hogy a rozmaring tulajdonképpen a szegények tömjénfája. Az arab tömjén akkor hihetetlenül drága volt, néha olyan értékű, mint az arany. A szegény embernek azonban akkor sem volt aranya, akinek jutott az aranyból, az akkor is búcsút mondott a szegénységnek. Az arab tömjén drága volt, a szegény ember szegény volt, kerített hát a szegény ember magának olcsó tömjént. Olyat, amelyet nem kell messze földről hozni, amelyet ingyen kínál a mező. Dendrolibanon a görögben mai napig éppen úgy jelent tömjént, mint rozmaringot.

A rozmaring név már Dioskurides orvosbotanikai munkájában olvasható *rosmarinum* alakban. Dioskurides mint a *Libanotis*-ok, tehát tömjénzagú fűvek egyikét írja le. Háromféle *libanotis*-t különböztet meg, az első kettő az ernyősök családjába tartozó növény, a harmadik a *rosmarinum*, a mi rozmaringunk. A latin szerzők különféle képen írják a rozmaring nevét, *rosmarinum*-on és *rosmarinus*-on kívül Ovidius *Metamorphosis*-aiban *ros maris*, sőt Vergilius költeményeiben egyszerűen *ros* olvasható. A latin név eredetét különféle képen magyarázzák. Egyesek szerint népetimológiával keletkezett a görög *rhops myrinos* kifejezésből, amelynek illatos cserje a jelentése. Mások szerint a *ros marinus* szavak összevonása s ebben az esetben tengeri harmat lenne a jelentése. Legújabbban az a vélemény alakult ki, hogy a *ros* ősi latin neve s ez a szó a tömjén latin nevének, a *thus*-nak alakkörébe tartozik. Szóval a rozmaring a latinban is tömjénillatú cserjét jelentett, Itáliában is a szegények tömjénfája volt.

Már az ókorban többféle célra használták. Columella kiváló méhlegelőnek mondja. Horatius egyik ódája szerint rozmaringgal és mirtusszal koszorúzták a házi istenek (*penates*) kis szobraikat. Ovidius szerint ünnepre az ünneplők is vagy rozmaringgal, vagy rózsával, vagy ibolyával koszorúzták magukat. A díszkertekben, ahol a puszpáng már nem díszlett, rozmaringgal helyettesítették. Az ifjabb Plinius írja a tengerparton fekvő, Laurentium nevű villájának kertjéről, hogy az utakat csak a villa mögött szegélyezi puszpáng, ellenben a tenger

felé eső oldalon, ahol a tenger párája és a szél erősen megviseli a növényzetet, rozmaringgal kellett pótolni a puszpángot. Ha a tömjén gyógyszer is volt, természetesen annak kellett lennie a szegények tömjénének, a rozmaringnak is. Erről a szerepéről Dioskurides és az öregebb Plinius bőven tudósítanak, s amit a rozmaringról mint gyógynövényről írnak, később gyakran felújul az európai népek botanikai irodalmában. Diskurides a sárgaság ellen ajánlja: „A növény melegítő és a sárgaságot gyógyítja, ha vízben főzve testgyakorlatok előtt adják inni, azután, a beteg testgyakorlatot végez, lemossa magát és bort iszik. Az erősítő kenőcsnek és a mustkenőcsnek is alkatrésze.”

Mikor a kereszténységgel a pogány kor szegény embere elindult világhódító és az emberiséget megváltó útjára, hozta magával a rozmaringot is. Láttuk, hogy a kolostorkert hivatalos növényei közé tartozott a középkorban s a Capitulare névjegyzékében mint ilyen kapott helyet. Itt a középkorban kolostorkertet tervezett valamely szerzetes, sohasem feledkezett meg a rozmaringról, akkor sem, ha tervezetének csak elméleti értéke volt, mert hiszen ez a mediterrán növény az Alpokat nem léphette át olyan könnyen, mivel nem viseli el a téli fagyokat. A Rajna mentén néhol elvadul enyhe időszakokban, de zord teleken mindenestől kipusztul, így legutoljára az 1929/30-iki nagy télen ismét mind kifágytak a rajnai tartomány elvadult rozmaringjai. A Duna mentén egyáltalában nem telel a szabadban.

Tehát a középkor az Alpoktól északra mindaddig nem ismerte, vagy legfeljebb délről drog gyanánt kapta a rozmaringot, amíg a cserép el nem terjedt. Ekkor azonban annál gyorsabban megjelent északon is, mert híre-neve már előbb eljutott túl az Alpokon. De még a XV. században sem volt általános az ismerete, a XV. századbeli latin-magyar szójegyzékekből még hiányzik s először csak a XVI. század első felében találjuk Murmelius szótárában: *Rosmarinus*, *rosmarinum*. Még a XVI. században sem foglalkoztak nálunk nagyobb mértékben a rozmaringgal, mert mikor divatba jött a renaissance hatása alatt a rozmaringkoszorú, a szükséges rozmaringot Krakkóból hozták. „Rosmarin, görögül libanotis, stephanomatki, azaz koszorónak való, – írja Melius – akiből koszorút kötnek. Ezfélét hoznak Lengyelországból sokat. Mint egy hysop, vagy Isten fája, vagy ruta, de hogy igen szagos, bokros”. Alább a koszorúnak való rozmaringot Melius egyenesen krakkai rozmaringnak nevezi, s azt írja: „Ezt hozták Krakkóból.”

Jobban ismerték a rozmaringot a XVII. században s kétségtelen, hogy csak ekkor terjedt el szerte az országban. Lippay már bőven és mint a magyar házakban is ismert növényről ír róla, de azt még Lippay könyvében sem olvassuk, hogy közönséges és közkedvelt lenne. „Rosmarinus, rozmaring, egy bokros fáska, – írja Lippay – sok apró szárrakkal rakva, kinek héja fehér színű, a levele sok, környös-körül csaknem mint a levendulának. Ezek a levelek az oldalán, gyökere felső sötétebb színűek, de a hegye felé világos zöldek. Jó szaga van és erős, majd hasonló a tömjén szagához. Az ize erős, kesernyés és valamennyire összevonós. Fehér-kék virágai nőnek a levelek végénél. A gyökere fás és jól kiterjed a földben.”

A rozmaring gondozásáról részletesen kioktatja az olvasót a pozsonyi kertész. Jól tudja, hogy milyen kényes növény, ezért egyebek között ezt ajánlja:

Efféle fiatal és más régi rozmaringot Szt. Mihály nap tájban nyolc nappal előbb vagy utóbb holdtöltekor megint ki kell venni az ágyakból vagy táblákbul és edényekbe vagy ládába kell ültetni. Mikor ki akarják ásni, féllábnnyira a rozmaring körül ássák és egy lábnyi mélységre, hogy, amennyire lehet, a föld a gyökér körül megmaradjon, s úgy vegyék az ásóval ki a földből. Ha valamely vége a gyökerének igen kiállana a földből, késsel kell metszeni. Aztán a megírt földdel töltött edényekbe ültetni. Jó sűrűen egymás mellé több gyökeret is tehet az ember egy edénybe, csak a földet közte jól összetömjék. Ilyen rozmaringoknak felül a hegyüket egy ízig mind el kell metélni, mert egyébként elvesznek, noha némelyek mind rajta hagyják s még is megoltalmazták. Ez meglévén, öntözzék vagy harmadnapig és egykevéssé árnyékban tartásuk, míg egy kevéssé felveszik magukat. Azután a napra vigyék s kinn hagyják, míg fakadni kezd, megerősödnek. Néha valami kevés derecske nem árt nekik. Hasonlóképen, mikor kikeletkor kiviszik is a pincéből, nem kell mindjárt a földbe tenni itt kinn, hogy ha félő a hidegtől, mindjárt árnyékba vagy oltalom alá vihessék. Némelyek azt itélik, hogy gyümölcsoltó Boldogasszony nap után meg nem fagy a rozmaring, nem is kell féltetni s azért be se fedni, mindazonáltal alkalmaztassa a kertész az időhöz magát... A pincében vagy a narancsházban őket deszkára tegyék. Noha jobban megmaradhat, ha olyan helyen tartanák, ahová néha meleget bocsáthatnának be, akár szobába, kit néha kevéssé befűthetnének, akár boltba, mert a pince rekkenő és hamar megfűl benne. Mivel a rozmaring az eget és szellőt igen szereti, de nem az igen hideget, se igen meleget, azért amennyire lehet, ha odaki melegecske van, megnyissák a táblát és ablakot, de a napfényt reá ne bocsássák, mert az igen árt neki.”

A barokk-kor kezdte kedvelni a növényi rendellenességeket s szívesen foglalkozott a növények mesterséges formázásával. A rozmaringgal sem tett kivételt. „Találkoznak – írja Lippay – olyan rozmaringok, akiknek levelek természet szerint olyan szép sárgák lesznek, mintha megaranyozták volna őket. A levelük is szélesebb.

Aki szorgalmasan akar vele bánni, öreg edénybe ültetheti és különbféle formára nevelheti kötözéssel és nyírással.”

A rozmaringot a falusi kertekben, ahol még kedvelik, ma is így tartják és gondozzák s ma is néhol nyárára kiültetik a kertbe a cserépből, másutt cserépben ablakba teszik vagy az udvarba a virágtartópadra. Ugyanezt teszik néhol az oleanderrel és más cserepes növényvel is. Faluhelyen ma sem eresztik a napfényt a szobába, nyáron deszkalappal zárják el az ablakokat, ezért szorulnak a virágok az udvarra.

A barokk-korban fűszernek is használták a rozmaringot s eleink többféle ételt szoktak megrozmaringolni. „A rozmaring – írja Lippay – igen jó az étkekben, főképen pástétomokban, salátákban, zsázsaiban, bort vele csinálni, a virágjából ecetet s konzervát.” Zsázsa volt akkor a csipős ízű növények fiatal hajtása, első sorban a kerti zsázsaé, a konzerva a befőtt.

Mint házi orvosság Lippay szerint következőképpen értékesíthető a rozmaring:

„Rozmaringos bor igen jó a főfájás ellen. Pestisnek idején rozmaringból füstöt csinálni, elűzi a dögletes eget. Ha ki ezen füstöt a szájába és orrába bocsátja, igen jó a hurut és nátha ellen, megerősíti embernek agyavelejét, és annak mindennemű hideg folyását, szorongását elveszi. A nehézség ellen, álmosbetegség ellen, gutaütés, reszketés, érezhetetlenség ellen igen hasznos, ha borban vagy vízben megfőzik s azt isszák éhomra. Annyit érnek a rozmaringos borssal és konzervával is. Ha porrá törik a rozmaringot és pirított kenyérre hintik s azt eszik, vagy malozsába teszik, s úgy isszák, igen használ az émelygő gyomornak, aki semmit meg nem emésztethet.

Ha rozmaringot nádmézzel összetörük, jó az ájulás ellen. Hasonlóképpen a bűdös lehelet ellen egyék minden nap reggel ezen virágban és a gyenge levelében kenyérrel, sóval. Ha borba vagy ecetbe megfőzik zsályával együtt és estve megmossa vele az ember a száját, igen használ a fogainak ésínyének. A fájából pedig hasznos fogvájót csinálni, és ha a szenét egy kis tafotába varrják s avval dörgölik fogukat, frissek és tiszták lesznek tőle, s a férgeket is megöli. Lúgnak is jó, fejet mosni igen jó.”

Később a magyar füveskönyvek ugyanezt ismétlik, de sokkal rövidebben. A XVIII. század végétől kezdve már hanyatlak a rozmaring jelentősége és tekintélye s végül elfeledett „népies” növény lesz belőle.

Mint a fentiekből látható, fénykorát az újkorban, a XVII. században élte. S most, hogy már megismerkedtünk a rozmaringgal és láttuk, miként vonult hosszú útján északra déli hazájából és miként került a magyarság érdeklődési körébe, megvizsgálhatjuk, miképen jutott ahhoz a megtiszteltetéshez, hogy „vizét” magyar királyné vízének nevezték el s ez mint *Aqua Reginae Hungariae* miként hódította meg a világot, még Magyarországot is, bár ezt csak akkor, mikor a magyar királyné vízének már csak emléke élt nevében s ez felgerjesztette a régi dicsőségről álmódó romantikus magyar szíveket.

Térjünk vissza a rozmaring első hódításához! Ezt mint a tömjén helyettese végezte még az ókor utolsó századaiban. Akinek nem tellett a drága tömjénre, a tömjénillatú rozmaringgal áldozott az isteneknek. Amint azonban a rozmaringból gyógyszer lett, belekerült a neolitikori ember világhódító találmányába, a fazékba is. Ez a szerény, de az egész őskőkori kultúrát átalakító és megszelidítő találmány az illatszerek használatában is kezdte idővel hatását éreztetni. Nemcsak a füstnek van illata, nemcsak a füstölőszer lehet illatszert, hanem a levesnek is, és a levesből is lehet illatszert. A rozmaring kevésbé volt alkalmas füstölőnek, annál alkalmasabb volt leves-illatszernek. Főzve nagyszerű illatot árasztott, amely teljesen pótolta a tömjénes füstölőszer illatát.

Az ókor főzéssel állította elő a testi illatszeret, amelyeket akkor kizárólag kenőcs alakjában használtak. Hogy készültek az ókori kenőcsök, Plinius részletesen leírja. A lényeg az volt, hogy az illatosító növényt olajban főzték s aztán az olajat többé-kevésbé besűrítették. Így készült a régiek rózsakenőcse is és mindaz az erős illatosított kenőcs és olaj, amely az ókorban Rómában divatban volt. Mai ember el sem képzelheti, milyen illatot hordott magával az előkelő ókori divatfi és delnő. A római császár híres asszonyai majoránáival illatosították a hajukat, kakukkfűvel az arcukat és állukat, mentával a karjukat. Általában Rómában a legfontosabb illatosító kenőcsökhöz és olajokhoz rózsát, liliomot, ibolyát, nárciszt, mirtuszt, majoránát, kakukkfűvet, balzsamot, fahéjat, kassziát, sáfránt, tömjént és mirrhát használtak. Az illatos kenőcsöket és olajokat vízzel porlasztották és ha finomabb elosztásban kellett, úgy vették igénybe.

Nagy lépést tett előre az illatszerek használata terén az ember, mikor felfedezte a lepárlás, *desztilláció* tudományát. Ez körülbelül Kr. e. a IV. században történt valahol keleten, Nyugatázsiában. Az első lepárlással készült illatszert a perzsák állították elő s ez nem volt más, mint rózsavíz. Vízet öntöttek a rózsaszirmokra, azután a víz a főzés közben elpárolgott, a párák magukkal ragadták a rózsa illatanyagát, amelyet a perzsák

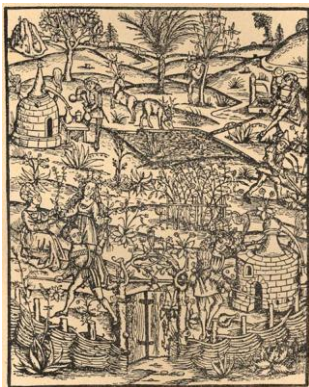
athar-nak neveztek, s mikor a hűtőben a párák megint vízzé csapódtak le, készen volt az illatos rózsavíz. Jól jegyezzük meg a „víz” nevét, mert később mindenféle, a lepárlással készült folyadékot többnyire víznek neveztek, akkor is, mikor abban már vajmi kevés volt a víz. Ennek emléke a sok középkori *aqua* és francia *eau*.

A desztillálás tudományát a Perzsiát meghódító arabok a X. században Indiában és Európában is meghonosították s a lovagkor első és egyetlen, de rendkívül kedvelt illatszere volt a rózsavíz. Ennek emléke a schlagli latin-magyar szójegyzékben a 951-ik szópár: *radeoleo*, *rózsavíz*. Ma is kedvelt népies illatszer, amelyet hűsvéthétfőjén nagy mennyiségben árulnak. Természetesen többnyire hamisítva. De ezen ne botránkozzunk meg, mert az illatszerek hamisítása már az ókorban is javában dívott. Már a rózsakenőcshez is kevertek olyan növényi részeket az olajba, amelynek illata rózsaszerű s a *rusza* néven ismert és a mi kis fenyérfüvünkhöz (*Andropogon ischaemum*) hasonló indiai *Cymbopogon Martini* már az ókorban elmaradhatatlan volt nemcsak a rózsakenőcs, hanem a rózsavíz készítésében is.

Víznek nevezték tudományosan sokáig az alkoholt is, az élet vízének, *aqua vitae*. Miként másik neve, az alkohol, ma is bizonyítja, ez is arab találmány. Már a régiek nem vízben főzték teának a hatásosabb gyógynövényeket, hanem borban. A fűszerezett bor mint forralt bor ennek emlékeként szerepel napjainkban is gyógyszer gyanánt. Az első alkoholt a bor lepárlásával állították elő s ma is ezért borszesz az alkohol magyarosított neve. Természetesen annak a kevésbé fejlett technikának megfelelően a régi alkohol még nagyon vizes volt.

Az ókori gyógyfüves és fűszeres borok is a desztillációs készülékbe kerültek idővel. Ezek között a rozmaringos bor is, amelynek, mint fentebb láttuk, még Lippay korában, sőt még a XVIII. században is nagy szerepe volt a házi orvosságok között. A rozmaringos borból desztilláltak a rozmaringszeszt, rozmaringvizet. Ki végezte először ezt a lepárlást, ma már kikutathatatlan. Csak annyit tudunk, hogy a XIII. században jelent meg és már akkor gyógyszerként ajánlották. Ebben a században ismerték meg Európában a borszeszt is, amelynek a bázeli származású Vitalis de Furno kanonok ajánlott itt először orvosságnak. A rozmaringszeszről nemsokkal később a hánytvetett életű, nagy tudású Arnaldus Bachuone de Villanova *De vinis* című munkájában olvashatunk először. Villanova a XIII. században iskolát alapított s tanítványai között találjuk Raymundus Lullus-t, a spanyol bölcsészt és teológust, aki 30 éves korában elhagyta a nagyúri életet és belépett a ferences rendbe. Lullus használta először gyógyításra a rozmaringszeszt s ezzel elindította a rozmaringot olyan útra, amely az első alkoholos világparfümhöz vezetett és a XVII. században teljesen háttérbe szorította a rózsavizet.

A XVI. században világszerte elterjedt a lepárlás tudománya. Éppen 1500-ban jelent meg Hieronymus Brunschwyg gazdagon illusztrált könyve a lepárlásról *Das Buch der rechten Kunst zu destillieren* címmel (68. kép)

Ebben a szerző sokféle növényi anyag desztillációjáról ír s ettől kezdve a füveskönyvek végén vagy elején többnyire külön fejezet foglalkozik a desztillációval készülő orvosságokkal, a különféle „vizekkel”. Mennyire megkedvelték ebben az időben a házi lepárló készülékeket, bizonyítja, hogy a kisgazdáink soha el nem ültö harcai a kis üstért, amely előbb a patikákban terjedt, később a magánházakban is és legnépszerűbb terméke lett a házi pálinka, a különféle gyümölcsesz.

Egyszerre a XVII. században feltűnik a gyógyító desztillált vizek között az, amely egy magyar királyné nevét viseli s csakhamar mint *Aqua Reginae Hungariae*, ahogy a gyógyszerészek hivatalosan nevezték, és mint *Eau de la Reine d'Hongrie*, ahogy a franciás kor hívja, majdnem Európa-szerte elterjedt.

Első nyomát Joannes Praevotius, páduai orvostanár munkáiban találjuk, amelyek Hannoverben jelentek meg 1666-ban. Ebben olvashatjuk egyebek között egy köszvénygyógyító szer receptjét s annak csodálatos történetét. A recept így hangzik:

R. Aqua vitae quater passate part. 3. Summitatum et florum Rosmarini part. 2.

Magyarul és röviden rozmaringszesz, előállítva két rész rozmaringból és három rész alkoholból. Ez tehát valóban nem újdonság.

Annál újszerűbb a története. Praevotius ugyanis azt írja, hogy ezt a receptet egy breviáriumban (imakönyvben) olvasta, amely a Ciprus-szigetéről származó Podacatro nemesi család egyik tagjának, Ferenc-nek, volt tulajdona, kinek könyvei között 1606-ban látta meg az ügyes páduai orvos. A breviárumba a receptet sajátkezűleg írta „Sancta Elisabetha, Hungariae olim Regina”, aki maga is csodálatos úton jutott hozzá. „Én Erzsébet, – így hangzik magyar fordításban a szöveg – a magyarok királynéja, midőn 72 éves koromban kínos köszvényben fetrengék és ezzel az alább megírt orvossággal esztendőig éldegélnék, amelyre engem egy remete tanított volt, akit sem előbb sem utóbb soha többé nem láttam, csakhamar javulásomat éreztem, annyira, hogy minden tetemeimben megvidultam s mintegy egészen megifjodtam, arcomban megszépültem, úgyhogy még a lengyel király is megkéretett feleségül, midőn mindketten özvegységben élnénk; de ezt cselekednem az én uram Jézus Krisztushoz való buzgó szeretetem nem engedte, akinek angyalától, úgy hiszem, kaptam ezt az orvosságot.”

Kétségtelen, hogy Praevotius munkájából szállott világgá a csodaszernek híre és hite. Neve bizonyos Nicolas de Fèvre, XIV. Lajos francia és II. Károly angol király udvari gyógyszerészétől származik, aki ezzel a névvel örököltette meg Praevotius hagyományát. Milyen nagy hírnévre tett szert az *Aqua Reginae Hungariae* a francia udvarban, megítélhetjük abból, hogy a király is ezzel gyógyította magát, mikor vállát és karját kikezdte a köszvény. Madame de Sevigné kétszer is megemlékezik leveleiben a Magyar Királyné Vízről „Ne vous ont-elles pas remerciée de volre Eau de la reine d’Hongrie? – írja 1675 október 16-án – Elle est divine, je vous en remercie encore. Je m’en enivre tous les jours; j’en ai dans ma poche. C’est une folie comme le tabac: quand on y est accoutumée, on ne peut s’en passer. Je la trouve bonne contre la tristesse.” Később pedig, 1675 október 20-án: „J’ai dans ma poche de votre admirable reine d’Hongrie. J’en suis folle c’est le soulagement de tous les chagrins; je voudrais en envoyer à Rennes.”

Kétségtelen, hogy a *Magyar Királyné Vize* Franciaországban készült, sőt adatok bizonyítják, hogy főként Montpellierben és környékén. Miként láttuk, a déli francia tengerpartokon természetből fogva honos a rozmaring, volt hát bőven növényanyag a desztillációhoz.

Franciaországból Középeurópába, kivált Németországba is sok *Aqua Reginae Hungariae* került a XVII. század közepe óta. Johann Skreta a következőket írja 1685-ben *Bericht von der allgemeinen ansteckenden Lagersucht* című értekezésében: „gleicher gestalten kan man mit sonderbaren nuzen der gesundheit auch das jezund durch ganz Frankreich übliche, fürtreffliche Wasser der Königin aus Hungarn zu etlichen malen dess tags in die nase hineinziehen und Schnupfen”. Később külsőleg és belsőleg egyaránt használták s szinte általános gyógyszerré lett. Németországban gyakran röviden *aqua Hungarica* volt a neve és így jutott be a német hivatalos gyógyszerek közé is, sőt a XIX. század első felében már szinte minden állam gyógyszerkönyvében szerepelt.

Csak éppen Magyarországon nem vettek róla sokáig tudomást. Nemcsak Lippay nem tud róla semmit, hanem a XVIII. század végének magyar füveskönyvei, a Csapó-é és a Veszelszki-é sem. Mikor végre megjelenik neve a magyar irodalomban, nem mint orvosságot és illatszert, hanem „oly becses magyari nevét” tárgyalják. Így kezdett vele foglalkozni Wespri István, a hírneves debreceni orvos, aki különös előszeretettel kutatta a magyar vonatkozású műveltségtörténeti kuriózumokat. Több a Magyar Királyné Vízére vonatkozó dolgozatában főként azt a kérdést tárgyalta, vajjon ki lehetett az a magyar királyné, akiről az *Aqua Reginae Hungariae* neve és Praevotius szerint receptje is származik. Végül 1795-ben *Magyarországi öt különös elméledések* című könyvecskéjében alábbi eredményre jut:

„Minthogy ez a Magyar Királyné Vize – írja Wespri – minden nemzetek közt elannyira nevezetessé lett, hogy ritka az a patika egész Európában, melyben azt ne találhatnák; Franciaországnak kivált Lyon és Montpellier nevű fővárosaiban oly bőven szokott készíttetni, hogy azzal még háttos kalmárok is széjjel országszerte közönségesen kereskedést indítottak: azért nagy kívánság származott régtől fogva bennem annak megtudása iránt, melyik magyarországi királyné lett légyen az, akiről eképen kezdett legelőször neveztetni és minemű különös dolog szolgáltatott arra alkalmatosságot, hogy oly becses magyari nevét változtatás nélkül mind e mai napiglan e világban fentarthatta?”

Eljutván a forráshoz, Praevotius már ismertett köszvényreceptjéhez, Weszprémi megállapítja, hogy tehát valamelyik Erzsébet királynénkről nevezték el a Magyar Királyné Vizét. A magyar Erzsébet királynék közül végül Károly Róbert harmadik feleségét, Nagy Lajos anyját választja ki, aki ugyan nem volt szent, de hosszú életkort ért s így egyedül lehetett Praevotius Erzsébet királynéja. Hogy a lengyel király nem kérhette meg a megfiatalodott Erzsébet-et, mert akkor éppen saját fia, Nagy Lajos ült a lengyel trónon is, már elkerülte Weszprémi figyelmét s csak napjainkban Magyary-Kossa Gyula mutatott rá.

Miként Magyary-Kossa Gyula és e könyv szerzője kimutattuk, mind Weszprémi, mind más kutatók, így Csaplovics, br. Prónhay Gábor és Tóth Béla, akik még tovább fonták az *Aqua Reginae Hungariae* romantikáját, amikor azt akarták bizonyítani, hogy ez tulajdonképpen itt készült Magyarországon s a házaló tót gyógyszerárosok, az olajkárok árulták, – tévedtek. Tévedésük alakja az, hogy történetírói komolyságot kerestek Praevotius elbeszélésében, holott a ravasz talián orvos egyszerűen hasból találta ki az egész magyar királyné históriát s erre csak azért volt szüksége, hogy reklámozni csapjon olyasvalaminek, ami akkor már évszázadok óta nem volt ismeretlen. Magyarországon annál kevésbé készíthették nagyban a Magyar Királyné Vizét, mert itt sohasem lett volna elég rozmaring ehhez. Hiszen Magyarországon csak cserépben tarthatták a déli rozmaringot s ugyan hogy fizette volna ki magát ilyen módon termelni az *Eau de la Reine d'Hongrie* növényanyagát? És ha ilyen arányú rozmaringtermesztés folyt volna valaha Magyarországon, miért hallgat róla az egykorú történelem? Miért csak Weszprémi nyomán terjed el neve a magyar tudományos irodalomban?

Nagyon kétes dicsőség az *Aqua Reginae Hungariae* magyarsága. Kétségtelen, hogy Praevotius csak azért költötte az egész reklámmását „*Szent Erzsébet*” magyar királyné körül, hogy csodával származtathassa gyógyszerét s így jól megfizettethesse betegeivel. Remete, angyal, *Szent Erzsébet*, magyar királyné akkor nagyon alkalmasnak látszott erre, a magyar királyné mint exotikum, hiszen Magyarország akkor is olyan hihetetlen messze esett Franciaországtól, mint akár India vagy más valamely mesebeli ország.

Az *Eau de la Reine d'Hongrie* ma már tulajdonképpen mindenestől a múlté. De ne higyük, hogy nyomtalanul eltűnt. Sem mint orvosság, sem mint szépitőszert vagy illatszert. Azt a szerepét, amelyet mint általános gyógyszer játszott, most mentolos utóda, a sósborszesz tölti be. A menta könnyen termelhető az Alpoktól északra és Magyarországon is, ezért itt a múlt században a borsmenta párlata került a rozmaring helyébe, amikor Németországban megidült nagyban a gyógynövények és illó olajok termelése. Ha ma a sósborszeszreklámokat olvassuk, mindig eszünkbe juthat a Magyar Királyné Vize, amely két századon át töltötte be ugyanazt a szerepet.

Mint illatszernek, az *Eau de Cologne* az utóda. Ennek történetében is az olasz találékonyság és a francia dicsőség játszik főszerepet. A XVII. és XVIII. században Franciaország volt a kontinens leggazdagabb országa, közelébe igyekezett húzódní mindenki, aki felfelé törekedett. Így jutott Kölnbe 1709-ben bizonyos Johann Maria Farina, olasz kereskedő és ott közvetítő kereskedelmet folytatott gyarmatárúkkal és olasz illatszerekkel. Mikor aztán az élelmes talián, aki időközben unokaöccsét is maga mellé vette, összegyűjtött valamicskét a kereskedésből, gyárat alapított és maga kezdte gyártani az illatszereket. Az öreg Farina 1766-ban halt meg. A Johann Maria Farina cég akkor már világhírű volt és számos konkurencsál küzdött, ezért megkülönböztetésre a „gegenüber dem Jülichspatz” jelzöt használja.

A rozmaringszesznek mint *Aqua Reginae Hungariae*-nek hírneve akkoriban már sokakat csábított az utánzásra és a javításra. Igyekeztek más fűszeres növényeket is felhasználni s azok illó olajával tenni kellemesebbé a világhírű „vizet”. Így támadt az öreg Farina fejében is az a gondolat, hogy a francia udvar kedvenc virágának illatával javítja meg a magyar vizet, a narancsvirág olajával. A gyárából kikerülő „vízben” volt ugyan még némi rozmaringolaj, de a rozmaring kámforos illatát már nagy mértékben szelídítette a narancsvirág sokkal könnyebb illó olaja. Franciaországban ettől kezdve előtérbe lépett az *Eau de Cologne* s onnan csakhamar átvette a divatot az egész világ. A franciák a XVIII. század közepén, a hétéves francia háború idején, kezdték el az *Eau de Cologne* név használatát s innen kell számítani a kölni víz világhódító útját és a Magyar Királyné Vize hírének hanyatlását.

A kölni víz tehát fényesen bevált, a Farina-cég napról-napra vagyonsóodott. A Johann Maria Farina név olyan jó hangzást kapott, hogy a Farina-családban minden fiúgyermeket Johann Maria névre kereszteltek. A baj csak az volt, hogy nem mindenik elégedett meg a törvényes résszel, hanem az élelmesebb Johann Máriák idővel felcsaptak konkurencsál és új gyárat alapítottak. Sőt még, mint az már lenni szokott a nagy családokban, könnyelmű kalandorok is akadtak a szorgalmas iparosok között és ezek egyszerűen eladták a nevüket idegeneknek, akik erre törvényesen Johann Maria Farina kölni vizet kezdtek készíteni.

A Farina név Itáliában nem valami nagy ritkaság. A szó jelentése is nagyon hétköznapi. Farina magyarul lisztet jelent. Amint terjedt a Farina név kincses értéke, azon mód növekedett a konkurencia fufangja is. Olaszország

névrokonok egyszerre felfedezték a vérrokonságot, felvették a Johann Maria nevet és megjelentek Kölnben, a szerencsés Farina-dinasztia székhelyén, hogy részt követeljenek a vagyonból és szerencséből. A XIX. század elején, 110 évvel az első Johann Maria Farina megtelepedése után, 1819-ben nem kevesebb, mint 60 Johann Maria Farina-gyár készítette a kölni vizet.

A kereskedelmi helyzet kezdett veszedelmessé lenni. Elvégre 60 Johann Maria Farina mégis csak sok volt a világnak. A verseny veszekedéssé, a veszekedés nem egyszer tettelegességgé fajult a Johann Maria Farinák között. Végül a porosz kormánynak kellett közbelépnie. Ezzel azonban még jobban elmérgesedett az ügy. A porosz kormány igazi porosz ridegséggel akarta kiválogatni, kik a törvényes örökösök, de még így is 17 valódi Johann Maria Farina maradt jogosult a kölni víz gyártására. Végül a problémát az élet oldotta meg. Az emberek rájöttek, hogy nemcsak Kölnben és nemcsak Johann Mariák állíthatnak elő igazi kölni vizet. Sőt lényegében véve nagyon egyszerű valami az egész kölni víz. És ma már Bécsben vagy akár Budapesten éppen olyan jó az igazi „kölni víz” készül, mint hajdan Kölnben a Johann Maria Farinák gyáraiban.

Napjainkban már nem más a „kölni víz”, mint illatosított borszesz. Illatosítására nagyon különféle illó olajokat és nagyon különféle keverékekben használnak, így bergamott-, citrom-, narancshéj-, narancsvirág, petitgratin-, komett-, cédrát-, lavandula-, rozmaring-, szegfűszeg-, geranium-, rózs-, fahéj-, menta-, melissza-, kakukkfű-, ilangilang, jázmin-, fenyőfa-, törpefenyő, gaultheria- és más illó olajokat. Az erősebb illatú kölni vizekben pézsma, ámbra, cibet vagy pacsuli van.

A XIX. század közepe óta a kölni víz is második helyre szorult az illatszerek között. Ma már tulajdonképpen csak a parfümöket tekintjük szorosabb értelemben illatszernek. Ezekkel némileg a lovagkori rózsavíz támadt fel, amelynek utolsó hódítási központja a múlt században Bulgária volt (XII. tábla és 69. kép.)

A kémia óriási mértékű haladása lehetővé tette az illatos virágok illó olajának szinte tiszta előállítását. Franciaországban a Riviérán Grasse körülbelül már másfél százada központja az illóolaj gyártásának s a múlt század közepe óta szinte az egész világot Grasse látja el a parfümgyártás nyersanyagaival.

Aki azonban nagy és regényes várakozásokkal megy Grasseba, hamarosan kiábrándul, mert a Rocavignon oldalán fekvő város (70. kép) szűk utcáiban az illóolajgyárak illatát egészen elnyomja a régi és nem éppen poetikus házakból áramló olaj-, hagyma- és fokhagymaszag. Grasse nagyon régi város, de a történelem folyamán többször lerombolták. Állítólag a VI. századtól számítja történetének legutolsó korszakát. Ekkor Provenceban nagy zsidóüldözések folytak és egy csoport kikeresztelkedő zsidó jutalmul kapta a római korú romokat. A XVI. században ide is eljutott a desztillációs divat s a kíváncsi idegennek még ma is mutogatják ama Tombarelli házát, aki a XVI. század második felében Firenzéből Grasseba költözött és ott az első lepárló műhelyt berendezte.

Azóta nagy idő telt el, Grasse apraja-nagyja az illóolajgyártás szolgálatába állott s híven őrzi az ősi parfümváros hírét. A város környéke csupa virágoskert, ahol milliószámra virít a gyárak részére a rózsza, jázmin, nárcisz, tubarózsa, ibolya, iris, narancs és más illatos virágot termő növény, amelyek virágjának kivétel nélkül az a rendeltetése, hogy a gyárakba vándoroljon s ott illóolaj alakjában kilehelje lelkét. A világháború előtt kiadott hivatalos jelentés szerint Grasseban évente kétmillió kilogramm narancsvirágot, másfél millió kilogramm rózsát, 1,2 millió kilogrmam jázmin, 400,000 kilogrmam ibolyát, 300,000 kilogramm tubarózsát, 100,000 kilogramm kassziát (*Acacia Farnesiana*), 60,000 kilogramm rezedát és 50,000 kilogrmam jonquillát dolgoztak fel. Ezen kívül azonban a vándordesztillátorok egész raja vonul Grasseból a környékre, ahol illóolajat párolnak. A fűszeres ajakosak lepárlása többnyire így történik s így jut Grasse rozmaring- és lavandulaolajhoz.

Az illó vagy átherikus olajok gyártásában ma már többféle módszer használatos. Kényes esetekben egyáltalában nem alkalmazzák a desztillációt, hanem zsírral végzik a virágból az illóolaj elvonását. Az illóolajjal terhelt zsírt *pomádé*-nak nevezik és a pomádé előállítására részben az *enfleurage*, részben a *maceration*-nak nevezett eljárás használatos. Előbbihez hidegen használják a zsírt, utóbbihoz felmelegítik. A pomádéból különböző oldóanyagokkal vonják ki az illóolajat és az így készült *esszenciák* különböző néven kerülnek forgalomba. A Grasseban gyártott nyersanyagból a parfümököt keveréssel állítják elő. A parfümgyárak a divat szerint különböző arányban keverik a készen vásárolt nyersanyagokat és feltve őrzik titkaikat. Ezek a titkok azonban ma is nagyon hasonlítanak Praevotius és az öreg Farina titkaihoz.

Legújában egyes illóolajokat vegyi úton állítanak elő. Ez lehetővé tette a finomabb illatszernek elterjedését a legszegényebb néposztályokban is. De a virágkultuszhoz és illatszerrekhöz fűződő sok költői képzeletet nagyon durván megtámadta. A szép Io virágának illatanyagát ma nagyon prózai módon állítják elő a vegyi gyárban s a *ionon* nevű vegyületben ugyan ki sejtene a szép görög istennőt. A reklámhoz sem kell már több szerzetesi bőrbe bujtatott angyal és magyar királyné, elég hozzá az utcák divatkirálynéja is.

Magyarországon még kísérlet is alig történt illatszerek előállítására. E század elején a kolozsvári gazdasági akadémián, amely akkor magyar intézmény volt, Péter Béla a gyógynövényteleppel kapcsolatban rendezett be kisebb rozáriumot s kezdett el foglalkozni illóolajgyártásra is alkalmas növények termesztésével. Irk Károly vegytani tekintetben többféle magyar termelésű illóolajat tanulmányozott a gyógynövénytelep laboratóriumában. E munka szerzője szedte meg a rózsát ahhoz a kísérlethez is, amelynek célja volt a magyar termésű rózsaoil előállítására és tanulmányozta. Az aránylag kis mennyiségű rózsából természetesen csak néhány csepp rózsaoil előállítása sikerült.

Az alkoholos illatszerek, a „vizek”, sorában a rozmaringszeszen kívül nevezetes szerepet játszott a lavandulaszesz is. A *Lavandula* mindenképpen későbbi jelenség ugyan a virágok és az illatszerek között, mint a rozmaring, de azért méltó arra, hogy megemlékezzünk róla.

A régiek a lavandula-nemzetségnek csak azt a fajtát ismerték, amely ma már nem divatos többé és annyira nem hasonlít a mai lavandulánkhoz, hogy története nem is tekinthető a mi lavandulánk előfutárának. Ez a *Lavandula stoechas*, amelynek az ókori görög és latin munkákban *stoichas* volt a neve. A *stoichas* a kalász görög *stichos* nevének származéka. Ezt a nevet meg is érdemelte, mert álfüzér virágzatát élénk-kék murvalevelekből álló üstök teszi feltűnővé. A középkorban és még a renaissance korában is itt-ott Középeurópában a kertekben is megtaláljuk a gyógynövények között, de egészben véve ekkor már csak alárendelt szerepet játszott.

A modern lavandulák álfüzéreinek csúcsát nem koronázza üstök, hanem a virágok tűnnek szembe kék színükkel. Különösen két nyugatmediterrán faj nevezetes a spikinárd (*Lavandula latifolia*) és a lavandula (*Lavandula officinalis*). Előbbinek magyar neve német átvétel, a német *Spikanard* pedig a latin *spica nardi* kifejezés származéka. A *spica* a görög *stoechas* fordítása latinra, tehát kalászt jelent, *nárdus*-nak pedig az ókorban és a középkorban különféle illatos növényeket neveztek, egyebek közt például a kelta gyökönként (*Valeriana celtica*). A spikinard tehát körülbelül hamis nárdust jelent. A régies divat szerint himnek is mondták ezt a szélesebb levelű és valamivel nagyobb termetű fajt szemben a következő s ma általánosan lavandulának nevezett fajjal, amelynek levele keskenyebb, termete átlagban alacsonyabb. A lavandula szó valószínűleg a latin *lavo*, mosok, ige származéka. A növény olasz neve *lavanda*, franciául *lavande*, angolul *lavender*, németül és magyarul lavandula s ebből *Lavandel* és *levendula*.

Ez a szó mint növénynév már a IX. századból ismeretes, de még bizonytalan jelentésben. A XIII. századtól kezdve általánosan használatos. Úgy látszik a növény a lovagkorban került a kertekbe s már akkor eljutott olyan északibb vidékekre is, ahol nem honos. A renaissance és a barokk korban még mindkét fajt, a spikinárdot és a lavandulát egyaránt szívesen tartották a kertben a fűszeres növények közt, de a rokokó korától kezdve az erősebb illatú és kényesebb *spikinárd* kiment a divatból. Magyarban legrészletesebben ismertette Lippay, aki azt is elmondja róluk, amit a középkor hagyott ránk ismeretükből.

„*Lavendula*, levendula, – írja Lippay – ennek igen jó illata van, s a levele keskeny hosszúkas, hegyecske, de nem olyan zöld, mint az izsópnak, hanem sötétebb színű avagy hamuszínű zöld. Egy arasznál nem igen nő magosabbat, kívül nő négyeszetű vékony száracskára ki, annak tetején, mintegy kalászcokkából nőnek apró kék virágok ki. Szélesebb levelű levendulát is találni érsek urunk önagysága pozsonyi kertjében, kinek virága fehér. A gyökere a levendulának fás, a magva feketéllő verhenyeges, akiről vethetni ötöt, de jobb, ha az ágait egy darab gyökérrel elszagattják és úgy ültetik szélről az ágyak körül kikeletkor vagy ősszel.

Spica, azaz spikinárd; ez igen egyes természetében a levendulával, azért him levendulának hívják, s más közönségeset nőstény levendulának. A spikinárd magosabb, bokrosabb a levele is szélesebb és a szaga is erősebb. Kikeletkor zöldül meg ez a fű, júniusban és júliusban virágzik, amely időben kell a virágot lemetélni és frissen vizét venni, meg is áll egész esztendeig. A misculantiában (vegyes salátában) is szedhetni keveset belőle, egyébaránt nemigen élnek a konyhán vele (ugyanis Lippay a veteményes kert növényei között szól a lavanduláról), hanem főmosni való lúgnak és ferdőnek igen jó, mert megerősíti mind a két fű az embernek lankadt agyagvelejét, a főfájást is elűzi, sőt minden hideg nyavalyáját annak elveszti, ugymint a szédélgést, gutaütést, álmos betegséget, görcsöt, reszketést, contractuát és bénaságot. A hideg gyomrot megmelegíti, a szeleket elszéleszti, a vizelletet kiűzi, megnyitja a megrekedt máját és lépít embhernek. Mindezek a nyavalyák ellen vegyen az ember spikinárd és levendula fűvet virágjával együtt, főzze meg borban vagy vízben, és abból igyék egynéhány nap egymás után. Hasonló ereje vagyon az égett vizének (v. i. alkoholos párlatának) és olajának, aki ezen a vizen felül lebeg, kinek legerősebb szaga van. Ha ezen fűveket ecetben megfőzik, avagy olajukat a fájó fogon tartják, elveszi a fájdalmat. Ha abból csinált égett borból, aki elvesztette szavát, a szájába veszen egy keveset, megjön a szava. A szívdobogást is elveszi, ha fahéjat és szegfűvet tesznek hozzá s úgy élnek vele. Így a nádméz és conserva is. Ezt a fűvet, ha igen száraz hideg tél vagyon, be kell egy kevéssé fedni szalmával, legalább a gyökerén.”

Franciaországban, ahol a déli részben nagy területeket borít a lavandula, nagy mennyiségben gyűjtik és desztillálják. A termelőkhöz vándordesztillátorok járnak ki és a környékről odahordják a frissen szedett anyagot, ahol a lepárló készüléket felállítják. A spikinárd olaja ma már kevésbé használatos, a lavanduláét különösen Angliában még most is előnyben részesítik a többi „vízzel” szemben. Éppen ezért Anglia déli részében nagy területeken ültetik és termelik a lavandulát (71. kép).

Az angliai illóolajvidék központja Mitcham, ahol botanikai és vegyészeti szempontból egyaránt sokat foglalkoznak az illóolajat adó növényekkel.

Különösen felkapta a divat a lavandulát a rokokó korában. Tudjuk, hogy a rokokó szívesen utánozta az ebben az időben közelebből is megismert Kínában élő szokásokat. Keletázsia nem élt át sem renaissanceot, sem Amerika felfedezését, sem barokk kort, ott még élnek a középkori szerzetesi és lovagi kultúra szokásai s ezek egészen elbűvölték az új divatot kereső európaiakat. Keleten még nagy divatja volt a füstölő illatszereknek s a rokokó egyszerűen rávetette magát ezekre, mintha soha az ókorban nem égettek volna el a római császárok egész vagyonokat füstölőszerekben.

De a rokokó kereste a visszatérést a természethez s azt hitte, hogy ez is olyasvalami. Annak a kornak vastagfalú kastélyai, erősen elfüggönyözött ablakai a napsugárnak minden betörő kísérletét megghiúsították. Mít is keresett volna a napsugár azokban a szobákban? A dohos levegőben selyembe és bársonyba burkolt, ragyogó drágakövektől csillogó, vérszegény, főfájós, sápadt emberek sorvadtak, akik féltek a naptól, a víztől és talán legjobban az egészségtől. Napfény? Friss levegő? Kitiltották a szobákból s füsttel a *potpourri*-val, igyekeztek pótolni. Mikor lehullottak az első derek s a művészi, de rosszul fülő kályhákban felgyultak az első tüzek, a kályhákra rákerültek a *potpourris* edények, többnyire szép görög vázák utánzatai és a szobákban csakhamar kellemes illat áradt, amely a képzelet rokokó álomlovagaival elhitette, hogy egészség és boldogság telepedett meg a vastag, nyirkos falak között.

Mindenütt szépnek hitték ezt az életet s még a biedermeier polgárai is utánozni igyekeztek. E sorok írója még a múlt század végén is ilyen környezetben nőtt fel egy kis erdélyi városkában, ahol még akkor is éltek reliktumként a rokokó és biedermeier hagyományok. És a csodálatos életű öregekkel, akik azóta már mind elköltöztek az égi rokokó lovagok és hölgyek közé, együtt szedte a kiskertben a lavanduláról és a rózsáról a virágokat, hogy megteljen nyáron át az öblös váza, amelyben egy réteg lavandulára egy réteg rózsaszirm s arra némi konyhasó került, míg a váza teljesen megtelt. A kiskert virágai nem vesztegették el hiába szirmaikat, hervadás előtt szárítószővetre raktuk a szirmohalmot s mikor árnyékos helyen lassan összezsugorodtak, beraktuk a vázába potpurriknak. Múlt század közepén írt *Parfümeriekunst* című könyvecskében így írták meg a potpourri receptjét:

Getrockneter Lavendel 1 Pfund

Ganze Rosenblätter 1 Pfund

Grob zerquetschte Violenwurzel 1/2 Pfund

Grob zerkleinerte Gewürznelken von jedem 2 Unzen

Grob zerkleinerte zimmt von jedem 2 Unzen

Grob zerkleinerte Nelkempfeffer von jedem 2 Unzen

Kürchensalz 1 Pfund

És a szerző régimódi őszinteséggel folytatja: „Wir brauchen kaum zu bemerken, dass das Salz hier bloss angewendet wird, um das Volumen und das Gewicht der Mishung zu vermehren, um dieselbe wohlfeiler verkaufen zu können.” De ezt a jó Erdélyben éppenúgy nem tudtuk, mint nem tudta Wessprémi, hogy Praevotius is hasonló célból költötte a rozmaringszeszhez a magyar királyné meséjét, és el nem hagytuk volna a potpourriból a sót. Pedig magunknak raktuk a szirmokat a vázába.

A mult században szerte Európában lavandulás asszonyok hordták a városokba a lavandulát és hangos dicsérettel kínálták a városi népnek. Ez a szokás francia eredetű s valószínűleg Montpellierből terjedt el. Bécsen át eljutott Magyarországra is. Némelyik potpourrihoz használták fel a lavandulát, mások egyszerűen a fehéreneműt őrző szekrénybe rakták. Így legalább a régi molyűző füveket is pótolta. Még ma is megjelennek június végén a budapesti utcákon a lavandulás asszonyok és ma is a régi buzgalommal kínálják a kertjükben nevelt lavandulát. A budai hegyekben itt-ott még most is akad az ember olyan helyekre, ahol néhány tő lavandula beszél elmúlt idők boldogságáról. Talán kertben volt, talán szellőben, de a szőlőt elvitte a filokszéra, a kertet valami rossz vállalkozás, nem maradt az egészségből más, mint a lavandula.

Ha korunkban akár a városban, akár a falun szénézünk, a déli fűszeres illatú ajakosak közül nem a rozmaringgal, nem is a lavandulával, hanem a bazsalikkal (*Ocimum basilicum*) találkozunk legtöbbször. Ezt a keleti növényt Egyiptomból Indiáig termesztették az ókorban s később Görögországon át Rómába is eljutott. Görög-római ókori *ocimum* neve mellé járult a korai középkorban a *basilicum*, királyi, jelző, Lippay mint a misculantia-saláta fűszerét és rákcsalétket ajánlja. Magyarországon most annyira kedvelik, hogy csokorba is kötik rózsá mellé, cserépben is tartják, kivált a hentesek kirakatában, de a temetőkben is gyakran látható a sírokon.

9. fejezet - 9. Nárcisz.

A természettudomány jelentkezése a virágkultuszban – Botanikus kertek – Magyar kertek a XVI. században – Magyar füveskönyvek és növénynévjegyzékek a XVI. században – Bécs a XVI. század virágkultuszának központja – Matthioli és Clusius – Busbecq és Ungnad – Török és amerikai növények – Az európai flóra hatása a kertre – Nárcisz – Anemone – Sáfrány – Kerti kankalin – Sárga liliom – Orgona – Jázmin – A magyar flóra hatásának hiánya a magyar kertekben.

A XVI. század a virágkultusz és a kertművészet történetében nagy változások százada. A polgári osztály előnyomulása, a nagy felfedező utazások, a humanizmus és a reformáció teljesen átalakítják a század elején még nagyjában középkori korszellemet s a század végén már új Európa indul fejlődési útra, amelynek kertjei és virágai is mások, mint a középkorinak.

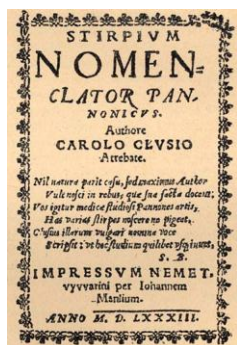
A virágkultusz új elemmel gazdagodik, a természettudományos szemlélettel. Legjobban kifejezik ezt a botanikus kertek. Ilyeneket először Itáliában, Páduában, Pisában, Bolognában alapítottak a század közepén, de az olasz példák nyomán csakhamar Európa-szerte újabb és újabb botanikus kertek támadtak, mind azzal a céllal, hogy a növények tanulmányozását mozdítsa elő növénytani, orvosi és más szempontból s az idegenből egyre nagyobb számban Európába özönlő exotikus növények honosításában utat törjön.

A kor botanikai irodalma főirányában még alig szakadt el a középkori hagyományoktól, a füveskönyvek még főként abban látják a növények tanulmányozásának legfőbb célját, hogy azok orvosi hasznaira tanítsák az olvasót. Azonban a század végére már előtér a növény tanulmányozásának önálló tudományos célja és a magánkertekbe is bevonul a botanikai szellem. A század közepén, 1561-ban jelent meg Konrad Gesner munkája a németországi kertekről *Horti Germaniae* címmel s ebben a kora kerti növényeinek nagy ismeretéről tanuskodó szerző főként a kerti növényfajtákat sorolja fel. Gesner ötféle kertet különböztet meg s beosztása nagyon jellemző arra a korra.

„Et primum de differentiis hortorum in genere, – írja e fejezet címéül és így folytatja. – 1. A közönséges kertek csak a haszon kedvéért készülnek, ezekben zöldség, főzelék, szőlő és gyümölcs terem, és fű, ember vagy állat hasznára. 2. Az orvosi kertekben az orvosok és gyógyszerészek nemcsak kerti, hanem mindenféle vadon termő és idegen növényeket is nevelnek, hogy azok részeitől az embereknek orvosságot készítsenek. 3. Más kertek előbbiekhöz hasonlóak, de sokkal gazdagabbak, bennük nemcsak a nemes gyógynövényeket tartják, hanem ezeken kívül főként olyan ritka növényeket is, amelyek a természet csodálatára és tanulmányozására indítanak. 4. A díszkertekben nem játszik szerepet sem a haszon, sem az orvosi cél, sem a természet hatalmának szemlélete, hanem csak a szépség és az előkelőség, ilyenek az előkelő hölgyek és a gazdagok, kivált a szerzetesek kertjei, amelyekben főként virágokat ültetnek és más olyan lágy szárú és cserjés növényeket, amelyek alakjuk, színük vagy illatuk miatt kedvesek, vagy füzérekhez és koszorukhoz használatosak, és van bennük lúgas, filagoria, utvesztő, örökzöld fa és különféle nyírott cserje, mint puszpáng, mirtusz, izsóóp stb., továbbá szépgyümölcsű fák vagy olyanok, melyek levelei széles, mint a platáné és a juharé, vagy olyanok, melyek ága hajlitott, mint a tölgyről, hársról és almafáról el mondtuk. 5. Végül a parkok, amelyek nagyszerűségükért csodálandók, ilyeneket tartanak a fejedelmek és az államok, ligetek, torna- és labdaterek is vannak és bennük olyan fákat is ültetnek, amelyeket korunk divatja szerint idegenből hoztak.”

Magyarországon a kertek legnagyobb része még a XVI. században is a legelső a haszonkert kategóriájába tartozott. Park, vagyis fejedelmi kert csak emlékezet volt a török kézen pusztuló Buda fénykorára. Mátyás gazdagságára. A díszkertek száma sem valami nagy, közelebbit pedig a magyar nemesség díszkertjeiről szinte semmit sem tudunk a XVI. században sem. Legjobban megőrizte a betű gróf Battyányi Boldizsár németújvári és szaloniki kertjének emlékét, amelyek Clusius révén ma is többször szerepelnek a kertészeti irodalomban. De ezekről is alig-alig tudunk többet, mint azt, hogy voltak, előbbiről, hogy olyan virágokat is ültetett bennük a gróf, amelyeket Clusius kapott vagy Clusius ajánlott, utóbbiról, hogy kicsi volt és tervét Clusius készítette, ami a világhírű belga botanikus következő soraiból derül ki: „Yy ay adjousté le plan de vostre petit jardin Zalonok un peu plus grand que celuy que je fy estant aux lien...”

Nagyon fontos forrásmű még ebben a században Bejthe István Németújvárott készült latin-magyar szójegyzéke a magyar orvosi növényekről, amelynek valószínűleg Clusius állította össze latin névsorát s Bejthe a magyar neveket. A munka 1583-ban jelent meg először Németújvárott *Stirpium nomenclator pannonicus* címmel, címlapján (72. kép) Clusius neve szerepel szerzőként, de az ajánló vers alatt olvasható S. B. betűk mögött Stephanus Bejthe húzódik meg. Később Clusius 1584-ban Leidenben újra kinyomatta a szójegyzéket s a pannoniai flóráról írt nagyobb műve függelékeként adta közre. Ez a ma közönségesen ismert kiadása, mert a németújvári nyomtatásból mindössze egyetlen példány maradt ránk, melyet ma a németújvári ferencrendi zárda könyvtára őriz. Legújabbban azonban Clusius életrajzírója, F. W. T. Hunger, a Clusius-centennárium alkalmából írt monográfiájában a németújvári példány nyomán fakszimilében tette hozzáférhetővé az 1583-iki nyomtatást.

Kisebb jelentőségű Szikszai Fabricius Balázs sárospataki tanár szójegyzéke, amelyet Pesthy Gáspár tanártársa, aki a szójegyzéket 1590-ben Debrecenben kinyomtatta, – legalább a botanikai részben – nagyon kibővített. Ez megállapítható abból, hogy Szikszai Fabricius 1576-ban halt meg, mégis a szójegyzékben Bejthe nomenclatorának magyar szavait és a két füves mondát viszontlátjuk. Ezeket tehát már Pesthy dolgozta bele a

szójegyzékbe 1583 után. Vagy talán volt egy régebbi szójegyzék, amelyet mind Bejthe mind Szikszai Fabricius használtak, s amely azóta nyomtalanul elveszett? Mindenesetre tény, hogy Szikszai Fabricius szójegyzékében vannak olyan növénynevek is, amelyek sem Murmelius, sem Bejthe szójegyzékében nem találhatók meg s talán Szikszai Fabricius fordításai, mint például az árvalányhaj.

Időrendben a Péchy Lukács által fordított *Koszorú* következik, amely az első magyarországi növényképekkel tűnik ki. Ezt részletesen ismertettük egyik előbbi fejezetben.

Melius *Herbarium*-át 1595-ben *Füveskönyv* címen újra kiadta kevés változtatással és némi bővítéssel Bejthe András. Azonban Bejthe András inkább Bejthe István növényneveit használja s kétségtelen, hogy annak nyomán olyan növényekről is illesztett leírást füveskönyvébe, amelyek Melius *Herbarium*-ában hiányoznak. Ilyen például a disznórépa, *Cyclamen*. Ebben határozottan helyi hatást kell látnunk. A *Cyclamen europaeum* honos és ismeretes a Dunántúlon, de nem nő és így ismeretlen az Alföldön. Tehát elmondhatjuk, hogy a mi XVI. századi füvészeink sem írtak egészen a helyi flóra ismerete nélkül. Hogy a német füveskönyvekből és egymástól sokat másoltak, nem róhatjuk nagyobb mértékben hibájukra, ilyesmi akkor nem ütközött az elfogadott tudományos eljárásokba, sőt egyenesen feltétele volt a tudományosságnak. A nyugati füveskönyvek írói is az ókori görög és latin szerzők, valamint korukban élő elődeik szövegének mentől tökéletesebb áthasonlítására törekedtek.

Mindezzel korántsem akarom a XVI. század magyar füvészeink gyengéit eltakarni. Éppen mi, akik a XVI. század magyarországi kertjeinek virágait nyomozzuk, nagyon fájdalmasan nélkülözzük a nagyobb fokú eredetiséget a magyar füveskönyvekben és szójegyzékekben. És éppen ez a körülmény kényszerít arra, hogy közvetlenül a bécsi és prágai forrásokhoz forduljunk, amikor történeti adatokat keresünk a XVI. század ama virágaihoz, amelyek akkor vagy később a magyarságnak is kedvenc virágaivá lettek.

Valószínű, hogy a magyarság sohasem került volna olyan mértékben bécsi hatás alá, ha a török el nem foglalta volna fővárosát, Budát, és ott tovább élhettek volna Mátyás hagyományai. Azonban így az ország főváros és szellemi központ nélkül maradt. Pozsony csak később, a XVII. században lett bizonyos mértékig Buda helyettesítője, a XVI. században még csak az építő munkás kezdődött meg ott ebben az irányban. Így történt, hogy a XVI. században az ország mindenféle vidékének szálai közvetlenül Bécsben futottak össze.

Bécsben és Prágában a XVI. században európai jelentőségű központok alakultak. A török által közvetített keleti holmik, anyagiak és szellemiek egyaránt. Sztambulból egyenesen Bécsbe vándoroltak s onnan kerültek tovább nyugatra. A török pedig győző volt s mint ilyen akkor egész Európa számára diktálta a divatot. Nem elég helyes az a szólásmód „törökvilág Magyarországon”, törökvilág volt akkor egész Európában. A török ízlés utánzása mutatkozott meg természetesen a kertészetben és a virágkultuszban is, és míg nyugaton Spanyolországban és Angliában Amerika éreztette hatását mindegyre erősebben, erre Középeurópai keletén a török hatás vezetett.

Az ausztriai botanikai törekvések ebben a korban sajátos módon szinte egészen idegenek kezébe kerültek. A szakemberek közül különösen kettőnek nevét kell kiemelnünk, az olasz Matthioli-ét és a belga Clusius-ét. Mindaz a sok új növény, ami ekkor Sztambulból a töröktől a követek révén Ausztriába jutott, első sorban az ő kezükbe került s a tudományos világ az ő révükön, az ő munkáikból ismerte meg. És mind Matthioli, mind Clusius ahhoz is értettek, hogy egész környezetüket bevonják a botanikai érdeklődésbe. Matthioli mint Ferdinánd főherceg udvari orvosa a török portához küldött követnek, Busbecq-nek utasítást adjon minden megszerezhető érdekes növény elküldésére vagy legalább lerajzolására. Busbecq erre valóban rajzoló fogadott s annak növényrajzai el is jutottak Matthioli-hoz, aki azokat 1565-ben tette közzé egyik munkájában. Busbecq (73. kép) maga is idegen volt Bécsben s csak ugyanazon évben állott az ausztriai udvar szolgálatába, mint Matthioli s 1554-től hét éven át volt I. Ferdinánd törökországi követe Sztambulban, majd 1562-ben végleg elhagyta Sztambult, sok értékes ritkaságot hozván magával és Bécsben telepedett le, ahol a mai Himmelpfortgasse sarkán álló kis házában telepedett meg és sokáig Bécsben maradt.

Amit Matthioli megkezdett, a török növényi újdonságok tudományos feldolgozását, azt csakhamar Clusius folytatta Bécsben, hova Busbecq ajánlatára hívta meg 1573-ban Miksa császár, Clusius, hazája nyelvén Charles de l'Ecluse, botanikai munkálkodása nagy mértékben eltért kortársaitól. Ő nemcsak a neki küldött és a kertekben könnyen hozzáférhető növényeket dolgozta fel hanem maga is sokat utazott és a szabad természetben is sokat kutatott és gyűjtött. Ha általánosságban és röviden akarjuk jellemezni Clusius botanikai munkálkodását, azt kell mondanunk, hogy ő volt az első „növényvadász”, amint ezt napjainkban szokták mondani. Ami a növénytanban minden előtt érdekli, az az újdonság. Új fajokért járja be Európát, új fajokat kér messze földön járó ismerőseitől és azokat terjeszti mindenfelé a kertekben. Eljut Spanyolországba és Portugáliába. Ugyanis a véletlen Augsburgban összehozza a hatalmas és gazdag gróf Fugger Antal-lal, ki rábízta két fiát, akikkel beutazta Spanyolországot. Utazásainak eredményeként 1576-ban megjelent *Rariorum aliquot stirpium per Hispanias observatarum historia* címmel spanyol flóraműve, az első flóramű, amely körülírt terület növényeit sorolja fel. Munkái felkeltették a virágkedvelő Miksa császár figyelmét s a császár 1573-ban Busbecq útján Bécsbe hívja, hogy ott az orvos kertet vezesse és gyarapítsa. Clusius ezt a hivatalát is újdonságok szerzésére használta fel, bejárta az Alpokat és a szomszédos Magyarországot s bár közben Miksa meghal és utóda, Rudolf, elbocsátja a protestáns botanikust, mégis 1587-ig Bécsben marad és kiadja pannóniai flóraművét *Rariorum aliquot plantarum per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatarum historia* címmel.

Az első növényvadász még Európában is talált elég ismeretlen és járatlan földet a kutatáshoz. De akkor még Európában is valódi vadászhoz méltó feladat volt a növényújdonságok felkutatása és megszerzése.

„Műveiben elszórtan találunk megjegyzést utazásainak nehézségeiről, – írja Degen Árpád. – Spanyolországban áthatolt még a mórok uralma alatt álló területeken, Magyarországon eljutott a törökök által megszállt részig, Ausztriában pedig mint első botanikus-alpinista, felhatolt a hegység havasi régióig, csupa új növényt hozva magával. A gibraltári sziklán karját töri, később Bécsben kifecsként lábat, majd el is töri, úgy hogy élte vége felé csak mankón tud járni, ehhez járult még sok egyéb a korról járó betegség, mind ennek dacára sohasem nyugvó szorgalommal és buzgósgal követi kitűzött célját: új növények felkutatását és leírását. Ma ezzel a szóval, hogy alpinista volt, elintéztnek tartjuk a havasi flóra kikutatása körül szerzett érdemeit. De ne felejtsük, hogy akkoriban ez nagy és merész vállalkozás volt. A városi emberek abban az időben szinte irtóztak a magasabb hegyektől. A hegycsúcsokhoz fűződő babonákról nem is szólva, barátságtalan, úttalan, zord, erdős, sok mindenféle veszedelmet rejtő, biztonság tekintetében sem csábító vidéknek tartották, melynek bejárása azonfelül még sok fáradsággal is jár. Fontos kényszer nélkül tehát meg sem közelítették. Abban az időben a szelid, napos síkságot legfeljebb még a lankás, dombos vidéket tartották szépnek, kellemesnek, a festők is ilyeneket festettek, s az alpinizmus csak a XIX. század második felében lett divattá, a havasok szépségeit is csak ekkor kezdték felfedezni.

Clusius Ausztriára és Magyarországra vonatkozó művének több helyén említi azokat a nehézségeket, amelyekkel a bécsi Schneebergen, a Schneealpen, az Ötscheren megküzdött, kapaszkodó vasakat kötve cipőjére, ijesztő szakadékok mellett kúszva fel. Ma, amidőn vasúton mehetünk fel a Schneebergre s amidőn a máriacelli Scheealpet s az Ötschert teljesen veszélytelen, szelid, lankás hegyeknek ismerjük, természetesen olyannak tűnik fel mindez, mintha egy gyermek írta le legelső havasi krándulását. A valóságban azonban még a gyermekkorát sem élte ekkor az alpinizmus, mely csak néhány századdal Clusius után vált divattá, amidőn az erdők letarolása, az utak kiépítése, szóval a kultúra terjedése tette a havasokat könnyebben megközelíthetőkké.”

Élete vége felé már mint leideni tanár összefoglalta élete munkásságát és kiadta két utolsó munkáját. Egyik *Rariorum plantarum historia* címmel jelent meg 1601-ben. (74. kép).

Ebben spanyol és pannóniai flóraműveinek adatait foglalta össze és pontosság dolgában sok részletét bővítette. A másiknak *Exoticorum libri decem* a címe s ebben az idegen földrészekről származó növényeket és növényi termékeket ismertette. Kertészeti tekintetben ezeknek a munkáknak nemcsak kortörténeti szempontból nagy a fontossága. Sokan Clusius érdemének tartották s legtöbb XVI. századi kerti újdonság első bevezetését. Ez azonban téves ítélet. Merő véletlen dolga, hogy az európai kertekbe tóduló sok idegen virágújdonság kinek kezébe jutott először. Clusius kapott néhányat, mások azonban nem kevésbé. Szinte minden kerti újdonság más és más úton és mások közvetítésével jutott az európai kertekbe. Ami azonban mindezek fölött érdeme a belga botanikusnak, az, hogy minden újdonságot megszerezni és leírni igyekezett s munkáival azok ismerete széles körben elterjedt. Így elmondhatjuk, hogy a XVII. század legszebb kertjének virágállománya Clusius munkásságán alapszik. Ha munkáit forgatjuk, szinte minden lapon ráakadunk kora legelőkelőbb főurainak és hölgyeinek neveire, akik növényújdonságaikat megküldik neki és viszont tőle megkapják a frissen érkezett virágújdonságokat.

Clusius Bécsben az egyetem rektorának, Aichholz-nak házában lakott s csak természetes, hogy Aichholz kertje valóságos botanikus kerteté lett ebben az időben. Itt ültette el egyebek között az akkor a török által a Balkánon felfedezett és már Matthioli által leírt lógesztenyét (*Aesculus hippocastanum*), amelynek magját mint újdonságot többször megküldték Sztambulból a követek. A mag kicsírázott és fává nőtt, de már csak akkor virágzott, mikor Clusius elhagyta Bécset. A bécsiek azonban így is csodájára jártak a sohasem látott fának. Nevezetes szerepet játszott természetesen Clusius munkásságában is a már említett honfitársa, Ogier de Busbecq, aki továbbra is megtartotta érdeklődését a virágok iránt s Clusius is sok újdonságot köszönhetett neki. Busbecq után mások is jártak a török portán és hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtak Sztambulban. Majdnem mindenik hozott onnan valami újdonságot vagy ritkaságot. A legtöbbet és legfontosabbat Busbecq után Bárány David Ungnad, aki először 1572-ben, másodízben 1574–78-ban volt császári követ a török portán. Ungnad neve a magyarságot annál inkább érdekli, mert sógornőjéhez, Kristóf Anná-hoz írta Balassa Bálint ismeretes virágénekeit. Ungnad kapta először Sztambulból a török mogyorót (*Corylus colurna*) is, amely később Magyarországon is közkedvelt fa lett s a XIX. században a diósgyőri és romhányi török mogyorók körül egész legendák szövődtek.

Ennek a bécsi botanikai körnek egyik legfontosabb vívmánya a virágkultusz terén a hagymás és gumós virágok kultuszának elterjesztése Európában. Legkedveltebb hagymás és gumós virágaink török eredetűek s a XVI. században Bécs volt nyugatra irányuló áramlásuknak központja, míg végül a XVII. században Hollandiában jutott delelőre a hagymás és gumós virágnak kultusza. A XVI. században azonban még csak a nárcisz kultusza lett általánossá s ez egyszersmind az utolsó az európai divatvirágok között, amelyek ismerete még az ókor hagyományára.

Az ókor a görög és római szerzők írásai szerint háromféle nárciszt különböztetett meg. Az első adatot már Theophrastus közli: „A *narkissos* némelyek szerint a liliumok közé tartozik. Miként a lilium, a nárcisz is fehér virágot hord a szárán és bőrnemű tok a nagy, fekete hosszúkas termése. Amint ez lehull, új növény nő belőle, de be is szokták gyűjteni, vagy gyökerét ültetik. Ez húsos, kerek és nagy. Későn virágzik, csak az Arcturus feltünése után az őszi napéjegyenlőség idején.” Ha figyelembe vesszük, amit Theophrastus a nárcisz virágzásáról mond, azt kell feltennünk, hogy csak a kései nárciszt (*Narcissus serotinus*) ismerte, amely a mediterrán területen honos és októberben, novemberben virágzik.

Dioskurides ismerteti a nárcisz többféle orvosi hasznát és a nárciszolaj készítési módját, amelybe kálmot, mirrhát és illatos bort vegyítettek. Kortársának Plinius-nak leírásából valószínű, hogy ekkor már legalább három nárcisz volt ismeretes: „Vannak piros liliumok is – írja ez a szerző természetrajzában a koszorúvirágokról szóló fejezetében – amelyek szára némely esetben kétféle hasított, hagymájuk húsosabb, nagyobb, de egyszerű. Nevük *narcissus*. Egyik fajnak fehér a virága és piros a kelyhe. A nárciszok abban is különböznek a liliumoktól, hogy leveleik a gyökérből erednek. A legkiválóbbak a licyai hegyekben nőnek. A harmadik faj csak abban különbözik, hogy kelyhe zöld. Mind későn virágzik, az Arcturus feltünése után az őszi napéjegyenlőség idején.” Hogy a kései nárciszon kívül mely fajokat akart még leírni Plinius, csak részben állapítható meg. „Zöld kelyhű” faját nehéz lenne meghatározni, ellenben *lilium purpureum*-a kétségtelenül a ma is legkedveltebb fehér nárcisz (*Narcissus poeticus*), amelyet a rómaiak azért hívtak piros liliumnak, vagy mint Vergilius nevezi: piros nárcisznak, *narcissus purpureus*, mert mellékpártájának piros a szegélye. Ez a faj Görögországból Itálián át Franciaország déli részén honos.

A *narkissos*, *narcissus*, *narcisz* szó a *narkao*, megmerevedtek, görög ige származéka s bizonyára a nárcisz illatának „narkotizáló” hatását jelzi. Később a szimbolizáló költők, miként Ovidius is, szép ifjúvá személyesítették a nárciszt, aki szomjúságában a forrás vize fölé hajolt s ott megpillantva a saját tükörképét, annyira elragadtatott anank szépségétől, hogy át akarván ölelni a képet, a vízbe esett és ott veszett.

A középkorban vagy egészen hiányzott a nárcisz ismerete, vagy legfeljebb valahol délen húzódott meg. Mindenesetre tény, hogy a növény és neve csak a XV. században kezd megint szerepelni a kódexekben. A XVI. század elején már közkedvelt virág s ekkor már nemcsak a régiek fehér nárcisza ismeretes, hanem a csupros nárcisz (*Narcissus pseudonarcissus*) is, amely nagy mellékpártájával hívta magára az ember figyelmét és Nyugateurópában honos egészen a Rajna vonaláig. Ott is tűnt fel először. A fűvészek még nem ismerik a XVI. század elején, de hogy a kertekben, legalább a szerzetesek kertjeiben már kedvelték, bizonyítja a Grimani-breviarium, amelyet ugyan most Velencében őriznek, de tudjuk, hogy Genfben készült és pedig valószínűleg Simon Bening műhelyében a XVI. század elején. Miniatürjein a csupros nárcisz virága nagy szerepet játszik (XIII. tábla.)

A déli országok kertjeiben ugyanekkor a mediterrán, kényesebb nárciszok is megjelentek. Ezek virága kisebb, de a tököcsányon több, 3–8 virág is van. Egyik alakkörnek, mely a *Narcissus tazetta* rokonsága, széles és lapos a levele. Maga a tazetta keleti növénynek mondható, mely a mediterrán flóraterrütől Keletáziáig honos. A kertekben többnyire keleti nárcisznak nevezték a XVI. században. Fajrokonai nagyobb számban élnek a mediterrán flóraterrületen. A tazettától a jonquillák abban különböznek, hogy levelük félhengeres és keskeny. A kései nárcisz is ebbe a körbe tartozik. Maga a jonquilla (*Narcissus jonquilla*) inkább nyugatmediterrán növény s fajrokonai is főként Spanyolországban és a szemben fekvő afrikai partokon élnek.

Clusius korában már mindezeket a fajokat kertekben nevelték s Clusius Spanyolországból és Sztambulból egymásután kapta a szebbnél-szebb nárciszokat. Elmondhatjuk, hogy a ritkább növényekről írott összefoglaló munkájában valóságos monográfiája található a XVI. században annyira kedvelt nárciszoknak. Leírta a már akkor szereplő teltvirágú alakokat is. Hogy a ritkább fajok is csakhamar általánosan elterjedtek az európai kertekben, az kétségtelenül Clusius és a bécsi botanikai kör érdeme. Clusius és általában annak a kornak botanikai munkában a tazetta mint *latifolius*, a jonquilla mint *juncifolius* (szittyólevelű) nárcisz szerepel.

Magyarországon sem került el a XVI. században a nárciszkultusz. Miként Murmelius szójegyzékének 1533-iki kiadásából főntebb idéztük, a virágok között magyar nyelven is megjelenik a nárcisz. De a magyar munkatárs nem akart megnyugodni az európai használatú nárcisz névben és *bárony színű liliom*-nak nevezte. Talán az ókori *purpureus* jelzőt akarta magyarra fordítani. Érdekes, hogy Péchy Lukács is magyar nevet akarta adni a nárcisznak és *temondádfü*nek nevezte el a *Koszorú*-ban. Ezt a növénynevet először Bejthe István *Nomenclator*-ában olvassuk, de egy keresztvirágú növény nevéként: „Iberis, the mondád fü, hoc est Tu dixisti hrba, eo quod aniculae pueros a febre hac herba curare solent.” A bibliai eredetű növénynév valószínűleg Magyarországon keletkezett, legalább eddig másutt nem találtam. De egészen irodalmi szó, a botanikai irodalomból sohasem is került közhasználatba. Miért találta alkalmasnak Péchy éppen a nárcisz neve magyarítására, nehéz megállapítani. Valószínűleg egészen önkényesen használta, mint ez a növénynevek történetében olyan gyakori jelenség. Bejthe András ismét másként igyekszik magyarítani a nárcisz nevét s ezt írja Füveskönyvében: „Sáfrányszínű virág. Narcissus, magyarul vad sáfrány; Szent Mihály havában virágzik a réteken.”

Az a vad nárcisz, amely valóban Magyarországon is több helyen virágzik a réteken, így Dunántúl (75. kép) és Székelyföldön, a keskenylevelű nárcisz, *Narcissus angustifolius*, az Alpok, Erdély és a Balkán nárcisza. Nagyon hasonló a fehér nárciszhoz, de virágai kisebbek és levele valamivel keskenyebb. Az Alpokban clusius maga gyűjtötte és említett munkájában le is írta.

A XVI. század magyar nárciszkultuszának Battyányi egyik Clusius-hoz intézett levele a hiteles tanúsága. „Az 1587-ik évben – írja Takáts Sándor – Battyányi a kacorlaki győzelemben elfogta Ali-t. Úgy látszik igen emberségesen bánt az előkelő törökkel; mert Clusius-nak azt írja, hogy Ali béggel a kertjében sétálgatván, ez figyelmeztette őt, hogy a szultán kertjében olyan dupla nárciszok vannak, melyeknek harminchat szirmuk vagyon. Ennél több sem kellett Battyányi-nak. Ali béggel azonban megegyezett, hogy hoz neki ilyent.” Kár, hogy a történet folytatása és befejezése ismeretlen.

Nagy szerep jutott a nárciszoknak a magyar kertekben a XVII. században, amikor a *Pozsonyi kert* szerzője a barokk legkedvencebb virága, a tulipán után, második helyen mindjárt a nárciszokkal folytatja a hagymás virágok sorát.

„Narcissus virágnak legyen második helye a gömbölyű gyökerű virágok között, aki noha nem oly sokféle színekben, mint különböző állatjában. Közönségesen fehér és sárga... Némelyek idején kikeletkor virágoznak, némelyek későbbben, június felé. Ezek közül ismét némelyek teljesvirágúak, némelyek nem. Akik nem teljeseek, azoknak közepin egy pohárocška van kiformalva, levelei virágjának közönségesen szélecskék, némelyeknek hosszúkácskák. Némelyeknek mégis öreg virágjuk van, némelyeknek középszerű, némelyeknek kicsiny. Az öreg teljesvirágú, mint a rózsa, sárga, kit márciusbéli pohárnak neveznek, mindjárt kikeletkor virágzik. Más öregvirágú, kinek csak a belső hosszú pohára teljes, ki későbbben virágzik, jó illatú. Vagyon kisebb fehér, teljes, kinek közép levelei egy kevésbé sárgácskák, igen drága illatúak. Narcissus de Alepo az ő neve, egy szálon három-négy. Spanyol narcissus teljes, aranyszínű sárga, igen kedves ilaltú, egy gyenge szálacska egynehány. Ismét spanyol narcissus, csöveslevelű, fordult virágú, igen jó szagú, sárga. Kénköszínű sárga, aranyszínű sárga, hosszú pohárú, nem teljes.

Hasonló halavány színű fehér, sárga levelű, kicsiny sárga pohárú, középszerű, szagos. Fehér virágú, sárga kicsiny pohárú, jószagú, egy szálon 14 virág is vagyon. Josefstabel németül Fehér, kicsiny virágú, kicsiny fehér pohárú, 17 is egy szálon, igen jó illatú, kit, ha az ember a szobába viszen, az egy szobát betölti gyönyörűséges illattal. Fehér öreg virágú, közönséges, kinek pohárocskája veressel prémezett. Ezek közül némelyek kikeletkor, némelyek későbbben virágzanak. És több ilyen kimondhatatlan jóillatú narcissusvirágok, kiknek nagy részét ez mostani esztergomi érsek urunk ő Nagysága, örök emlékezetre, mind maga pozsonyi kertjében, mind egész Magyarországon elsőben hozatta be.”

A XVII. században, mikor a virágkertészet még inkább csak nagyúri kedvtelés volt, nem restellték azt a munkát, amellyel a kényes tacetták és jonquillák gondozása járt. „A spanyol cséves levelű narcissusokat – írja Lippay – négy újjnyi mélységre, megannyi vagy három újjnyi távol keltetik ültetni. Egy kevésbé zsirosabb földet szeret és gyakrabban s idején való öntözést, míg a levelei meg nem hervadnak. Négy vagy hat napnál tovább fedetten ne hagyják, mert mivel kicsiny a gyökere, hamar elszárad. ha ezt magul vetik, jól tenyésző bulbusokat hoz.”

A XIX. században a polgári egyszerűbb kertészkedés elterjedésével a „spanyol” és „aleppói” nárciszok délre szorultak vissza s inkább a Riviéráról szállítják hozzánk. Helyettük a szabad természetet kedvelő mult századbeli ember a kerti fehér és csukros nárciszokon kívül a rétek vadon virágzó sáslevelű nárciszt ajándékozta meg figyelmével s a Genfi-tó környékén, hol ez a szép virág szinte minden más növényt elnyom a réteken Montreux. Glion, Caux és Les-Avants vidékén, tavasszal nárciszvirágzaskor (76. kép) világhírű virágünnepeket tartanak. A buján növő nárcisszal a földek tulajdonosai nem vehetik fel a harcot s így szereznek kárpótlást a takarmánynak való réti füvekben szenvedett veszteségeikért.

Mint említettük, Magyarország területére is belenyúlnak az Alpok nárciszmezei és Erdélyben is fontos szerepet játszanak. A Székelyföld botanikusa a XVIII. század végén, Benkő József tiszteletes, azt jegyezte fel, hogy a nárciszt Középpajtán *havadi*-nak, Bardócszéknél *kankós*-nak nevezik. Utóbbi szóról már tudjuk, hogy a *kampós* székelyföldi alakja. A havadi sem valami ősi növénynév, hanem csak *havasi*-t jelent, szóval hóvirágot, amely szavunk pedig kimutathatólag németből fordított növénynév. Benkő azonban szerette az ilyen eredetieskedést.

A XVI. században modern történetüket kezdő déli és keleti virágok, mint a tulipán, jácint, gyöngyike, sáfrány, kikircs, ázsiai boglárka, kerti anemone, perzsa ciklámen, illatos búzavirág, kerti kankalin, orgona, többnyire mindnyájan követték a nárciszok sorsát és útját, de míg a nárcisz már a XVI. században közkedvelt virág volt, a többiek inkább csak a barokk korban lettek divatos virágokká. A császárkoronát, jácintot, pézsmagyöngyikét, több keleti sáfrányt és kikircset, az ázsiai boglárkát, perzsa cikláment a törökök hozták magukkal a Sztambulból követek hordták szét az európai kertekbe. A kerti anemone már az ókorban is kedvelt virág volt, ismerete azonban valószínűleg akkor is keletről terjedt nyugatra, mert valószínű, hogy a szumir emlékeken látható mindenkor jellegzetesen nyolcszirmú virág nem volt más, mint a kerti anemone (*Anemone coronaria*) vagy valamely rokona s így talán ez tekinthető a legrégebb virágkultusz ősi virágának. A középkor nem foglalkozott vele, a renaissance felújította kultuszát. A sáfrány szintén ősi keleti virág, de nem szépségeért, hanem fűszernek termesztették. Az ősszel virágzó fűszeres sáfrány (*Crocus sativus*) már az ókorban eljutott Európába s a középkorban is ültették. Magyarországon különösen a XVII.–XVIII. században a sáfrányos tótok, savanyúk, Nyitra és Turóc megyében foglalkoztak sáfránytermesztéssel s hátukon hordták szét az árút országszerte. Hamisításához is érttek, ezért nevezik egyes botanikai munkák még ma is tót sáfránynak a száflórt (*Carthamus tinctorius*). A XVI. században a virágkultusz is és szépségükért a díszkertben adott nekik helyet. Korunkban pázsitra ültetik és hajtásra is használják a tavaszi sáfrányokat.

Mindezekről a virágokról bőven beszámol Clusius. Különösebb figyelmet érdemel a kerti kankalin története. Láttuk, hogy már a lovagkori kertekben szívesen ültették a sárgavirágú kankalinokat, amelyek közül az egyiket medvefűnek nevezték. A XVI. század felfedezte az Alpok piros virágú kankalinjait is. Ezek közül a *Primula hirsuta* arról nevezetes, hogy kerüli a meszet. A medvefű (*Primula auricula*) viszont meszes talaj növénye. Néhol azonban mégis szomszédokká hozza össze őket a sors. A gránátsziklán nőző szőrös levelű és piros virágú *Primula hirsuta* közé vegyül a sárga virágú medvefű például ott, ahol a sziklát meszes víz öntözi. Ilyen esetben a két faj könnyen kereszteződik s a ma *Primula pubescens* néven ismert keverékkankalin áll elő, amelynek levele csak szöszös, virágának torka sárga, pereme azonban vörös. Ezt a keverékkankalint valamiként megszerezte Nürnbergben Camerarius s megküldte Bécsbe Clusius-nak, aki a növényt, amelyről azt írja, hogy „in Tirolensibus iugis, praesertim in Kitzpil invertiri audio”, kertjében elszaporította és 1582-ben küldött belőle néhány tövet Belgiumba van der Dylt nevű barátjának. Dylt a könnyen szaporítható kankalint csakhamar elterjesztette az európai kertekben és így lett az Alpok növényéből a kertek piros kankalinja. Ma már természetesen ez is csak régi kertekben díszlik, a modern kankalinkedvelők ázsiai fajokat tartanak. Ezek közül kedvelt cserépvirágok az 1819-ben Kínából importált *Primula sinensis*, és legkedveltebb téli virágunk, a hajtásra használt tibeti honosságú *Primula obconica*, amely Európában a londoni Chelsea-gardenben 1880-ban virágzott először.

Clusius, mint említettük, Magyarországon is járt és Dunántúlról is vitt növényeket kertjébe. Magyarországon előbb Dévény, Stomfa, Pozsony, Szentgyörgy és Nagyszombat környékén gyűjtött növényeket, majd 1579-ben gróf Battyányi Boldizsár hívta meg Németújvárra s ekkor innen nagyobb területet járt be Dunántúl délre egészen Varasdig. Tudjuk, hogy Clusius sok érdekes növényújdonsággal lepte meg vendéglátó házigazdáját, így ő küldött a grófnak *Canna indicá*-t, amely amerikai hazájából a XVI. században jutott Európába s így került először Magyarországra. A paprika is Clusius révén látott először magyar földet, ez az amerikai újdonság is Battyányi kertjében zöldelt először magyar ég alatt. Azonban akkor még csak mint ritka növény érdekelhette a magyar főurat, mint fűszer későbbi jövevény és a Balkánról hódította meg a magyar gyomrokat. Gyöngyikét is kapott a gróf Clusius-tól: „plantas semine albi a me communicati natus habuit plures quam quadragenas ill. Balthasar de Batthyan in Zolonok sub martii finem florentes anno 1585.” A gyöngyikék akkor jácintszámba mentek és kedvelték a kertekben. Ma már inkább csak falusi kertekben láthatók.

Kétségtelen azonban, hogy Clusius is kapott és vitt Magyarországról növényeket. Erre a következő fejezetben Purkircher babjaival kapcsolatban még visszatérünk. Itt csak a németújvári sárga liliommal (77. kép) foglalkozunk, amely itt került először kertbe s innen indult hódító útjára az európai kertekbe. Nem ez az egyetlen Magyarországon honos kerti virág, de a magyar földön honos kerti virágok között azon kevés szerencsések közé tartozik, amely magára vonta olyan valaki figyelmét, aki felfedezte szépségét és innen indította el hódító útjára a kertekbe. De ez a valaki nem magyar ember volt, hanem a belga Clusius.

Sárga liliomot ismertek már a régiek is, és Plinius azt írja, hogy a „vörös” liliomot a görögök *crinon*-nak nevezték. Ez a növény valószínűleg a *lilium croceum*. Középeurópában honos a *Lilium bulbiferum*. A lovagkorban a turbánliliom (*Lilium martagno*) volt a sárga liliom. Ezek a valódi sárga liliomok a XIX. században erősen visszaszorultak, mert Japánból és Kínából pompásabbnál-pompásabb sárga liliomok kerültek Európába, amelyek virága különböző sárga színben ragyog, vagy a fehér és sárga színek tarkaságával hódít.

Azonban nemcsak a liliom-nemzetség sárga virágú fajai viselték és viselik a sárga liliom nevet, hanem más, a liliom félék családjába tartozó sárgavirágú növények is. Ilyen a *Hemerocalis* nemzetség is, amelynek fajai közül került ki az a virág is, amelyről itt részletesen el kell mondanom egyet s más.

Virágunk nemzetségneve, a *Hemerocallis*, görög hagyaték, s betű szerint napszépét jelent. Plinius természetrajzának 21. könyve 90. fejezetében ezt írja: „A hemerocallinak halványzöld és puha a levele, jóillatú és hagymás a gyökere, utóbbi mézzel az altestre rakva, elhajtja a vizet és a haszontalan vért. Leveleit a folyós szemre és a szülés után fájdalmat okozó emlőkre rakják.” Ugyanennek a könyvének 33. fejezetében azok között a növények közt sorolja fel, amelyeknek csak a levelét használják a koszorúkba.

Miféle növény lehetett a görögök és rómaiak *hemerocallis*-a, azon sokat törték a fejüket a XVI. század füveskönyveinek szerzői. Brunfels azt állította, hogy a régiek *hemerocallis*-a, amelynek emlékezete a középkorban egészen elenyészett, nem más mint a gyöngyvirág. De mások más véleményen voltak. Bock, vagy latinosan Tragus, azért kifogásolta Brunfels véleményét, mert a gyöngyvirágnak nem hagymás a gyökere. Így aztán a turbánliliom jutott ahhoz a szerencséhez, hogy a régiek *hemerocallis*-ával azonosították. Végül Dodoens, mechelni orvos, aki a kor latinizáló divatja szerint munkái címlapján a Dodonaeus írói nevet használta, azt a növényt azonosította a régiek *hemerocallis*-ával, amely ma a tudományban a *Hermerocallis fulva*, a magyar irodalomban némely esetben a tüzes liliom nevet viseli.

A *Hemerocallis fulva* Déle Európában és Keletáziában honos liliomféle növény. Hogy jutott ehhez a különös földrajzi elterjedéséhez, megoldatlan rejtély. Virágai 7–14 cm hosszúak, illattalanok, külső felükben sajátságos sárgák, belül barnás-narancsvörösek. Csak egy napra nyílnak, a nap csókolja őket életre, s napnyugtával örökre elhervadnak. Ez a tulajdonságuk vezette Dodonaeus-t arra, hogy a növényt a régiek *hemerocallis*-ával azonosította, mert – mint említettük – e szó jelentése napszépe.

Nemsokkal azután, hogy a *Hemerocallis fulva* feltűnt a nyugati kertekben és Dodonaeus munkájában, Clusius megtalálta a másik Európában honos *Hemerocallis*-t is és pedig Magyarországon. Ez a *Hemerocallis flava*, amelynek elterjedése szintén nagyon különös, mert submediterrán európai területét nagy távolság választja el másik, nyugatsibériai területéről. Virágai fényes-sárgák, sokkal hosszabb életűek, mint a másik fajú.

Clusius következőképpen mondja el a ritkább növényekről írott munkájában a *Hemerocallis flava* felfedeztetésének és kerti honosításának történetét: „Az a narancsszín virágú *Liliasphodelus* (így akarta megnevezni növényünket a kiváló belga botanikus), amelyet Dodonaeus a régiek *hemerocallis*-ának vél, Ausztriának már minden és Németországnak legtöbb kertjében szépen díszlik, de a sárga és illatos virágú fajtestvére, amelynek virága nem annyira hullatag, mint előbbié, Ausztriában ismeretlen volt az én eljövetelem előtt, én azonban végre az 1579. és 1580. években nagy számban megtaláltam Németújvár városától és Battyányi Boldizsár-nak nyugatra néző várától nem messze fekvő nyirkos réteken, ahol önként nő, de a németújváriak nem ismerik. Itt május végén és június elején virágzó állapotban gyűjtöttem. Battyányi csodálkozott, hogy az ő telkén ilyen előkelő és illatos virág nő és megparancsolta, hogy ebből a növényből sokat ássanak gyökerestől és a kiásottakat kosarakban hordatta kertjébe. A magyarok (ezen Bejthe István-t kell értenünk) zöld liliomnak nevezik.” (78. kép.)

Ezzel a németújvári „sárga liliom” megkezdte kerti pályafutását. Ne higyük azonban, hogy ez valami könnyen és gyorsan ment s kivált éppen Magyarországon. Mint sok más „keleti” virág, ez is először Bécsben honosodott meg a kertekben s onnan jutott szélesebb körben a magyar kertekbe. Évszázadokig tartott, amíg meghódította a magyarságot, akik még az is elfeledték csakhamar, hogy ez a virág magyar földről és magyar főúr parancsára került először kertbe.

Mikor Clusius Németújvárott összeállította a *Nomenclatura pannonicus*-t, a névsorba beiktatta a *Liliasphodelus luteo flore* növényt is és Bejthe (teljesen önkényes) bemondata nyomán a magyar *zöld liliom* nevet is. Ez azonban korántsem valami úgynevezett népies név, hanem Bejthe szerkesztménye. Bizonyos, hogy későbbi szótáríróink sem ismerték a növényt s a német szótárakban talált *Hemerocallis* névvel nem tudtak mit kezdeni. Például Szikszai Fabricius szerint a „*Hemerocales*” *lábmosófű*, ami éppen olyan szerkesztmény, mint Bejthe zöld lilioma. Régi szótáríróink gyakran úgy vágták ki magukat a bajból, hogy maguk csináltak nevet annak, aminek jelentését nem ismerték. Így készült a lábmosófű is, Szikszai Fabricius, vagy valamely előde íróasztalán. De még a későbbi szótárírók sem ismerték növényünket, sem Szenci Molnár Albert, sem Pápai Páriz Ferenc, sőt még a XVIII. században Bod Péter sem. Szótárunkban még 1767-ben is ezt olvassuk:

Hemerocallis, békaliliom

s a magyar-latin részben ugyanakkor

Békaliliom, *Lilium agreste*, *crinon*, die weisse Lilie.

Szegény fordító, aki ehhez a szótárhoz fordult segítségért, ugyan törhette a fejét!

Mint sok más virág, a *Hemerocallis flava* is Pozsonyban nyert először végleges polgárjogot a magyar kertészetben. Neve már Heindel Ferdinánd kerti növényjegyzékében előfordul „*Lilium asphod. fl. flavo*” alakban, majd pedig Lippay János s közelebről is leírja, de természetesen megint más néven. „*Asphodelus*

liliaceus, liliom formájú virág, hosszacsán felnő, sárga, szép gyenge szaga van, a levele mint a sásnak, a gyökere, akin szaporodik, sok összefűzött mint a retkecskék.” Erről az ügyes leírásról mindenki könnyen ráismerhet a növényre, – ha maga is ismeri.

A történelem folyamán és a magyar botanikai irodalomban azonban még sokat dobálták a *Hemerocallis flavá*-t. Egészen bizonyos, hogy Csapó József 1775-ben még nem ismerte a növényt és összekeverte valamelyik sárga virágú liliommal. „Lábmósófű, sárga liliom, *Hemerocallis corollis flavis*... Ez liliom neme, halmokon, erdőkben, sőt kertekben is termő füve, virága és gyökere a lilioméhoz hasonló, csak hogy színére nézve mindenik aranyszínű.” De Debrecen főorvosának nem vehetjük rossz néven, hogy nem ismerte a *Hemerocallis*-t, hiszen sohasem látta s így a német füveskönyvekben lerajzolt sárgavirágú liliomokat csapta a *Hemerocallis* név alá. Ennek a tévedésnek köszönhető, hogy a *Hemerocallis flava* gyakran mint sárga liliom szerepel később az irodalomban.

Benkő József 1783-ban nagyon szép nevet adott növényünknek s külön említi a két *Hemerocallis*-fajt. Benkő szerint a *Hemerocallis flava* sárga tubarózsa, a *Hemerocallis fulva* pedig tűzes tubarózsa néven lenne megkülönböztethető. Feltehetjük, hogy Benkő tehát már valóban ismerte a *Hemerocallis*-okat s azok akkor már honosak voltak az erdélyi magyar kertekben is.

Tizenöt évvel később Veszelszki Antal, ki pedig többnyire jól ismerte a növényeket és kétségtelenül sokat botanizált szerte az országban, megint nem tesz különbséget a különféle sárgavirágú liliomok és a *Hemerocallis* közt. „*Hemerocallis flava* seu *Lilium bulbiferum*” – írja mindjárt bevezetőben s csak természetesen, hogy utóbbiról szól.

Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály sok növényünket juttatta végleges irodalmi névhez, azonban a *Hemerocallis*-szal nekik sem volt szerencsájuk. Hiába vetették el Benkő költői „sárga tubarózsa” és Szikszai Fabricius prózai lábmósófű nevét, amit helyükbe tettek rendkívül merész, a szömetesz Helmecezi-hez illő újítás volt. Ugyanis összevonták a sárga liliom két tagját egy szóba s így született meg a *Magyar Fűvészkönyv* „magyaros” *siliom* neve. Nem is kellett senki emberfiának!

Így bizony szegény magyarföldi *Hemerocallis flava* ma is népszerű név nélkül kénytelen meghúzódni a németújvári réteken és a magyar kertekben, holott ugyanakkor sok idegenből származó virágunk magyaros nevekkkel büszkélkedhet. Közben azt is elfeledték az eredeti forrásokat nem szívesen kutató magyar füveskönyves íróink, hogy a *Hemerocallis flavá*-t a természet ültette ősidőkben a nyugati magyar végekre s a XX. század botanikusának kellett a növényt újra felfedeznie a magyar flórában!

S ha már benne vagyunk a magyar földön honos kerti virág történetének tanulságában, nem lesz fölösleges kitérnünk az orgona (*Syringa vulgaris*) történetére is. Ez is olyan virágunk, amely ősidők óta honos magyar földön, itt élt a magyarsággal évszázadokon át, de csak akkor eszméltünk magyar őshonosságra, amikor késő volt, amikor már nem lehetett visszakövetelni Bécstől, Prágától és Páristól. Még történetét is Bécsben derítette ki Anton Kerner s bécsi újságokban tette közzé.

Ime, hallgassátok!

Az első adatot az orgonáról a már említett Pierandrea Matthioli közölte 1565-ben. „Ezt a növényt – írja Matthioli – a hírneves Augerius de Busbecq hozta magával lilak néven. De az élő növényt nem láttam, csak művészi és gondosan festett képét.” Ebből megtudjuk, hogy az orgona is Sztambulból került Bécsbe, Busbecq, eleget téve Ferdinánd főherceg utasításának, megfestette Matthioli számára az orgona képét, majd pedig mikor visszatért Sztambulból és Bécsben telepedett le, hozott magával vagy kapott valamely későbbi virágzállítmánnyal Sztambulból orgonadugványt.

Ugyanezekben az időkben mások is említik az orgonát, kivált itáliai kertekben, de ezek eredete nem állapítható meg s nem okvetlenül Busbecq útján kerültek nyugatra. Az azonban tény, hogy Busbecq orgonái szépen megeredtek és amikor 1589 májusában először virágzott az orgona Bécsben a Himmelpfortgasse és a Seilerstätte sarkán Busbecq házacskájának kertjében, a virágért rajongó Bécs apraja-nagyja odajárt az új és rendkívül kellemes illatú virág csodájára. Ez azonban már akkor történt, mikor a tudós és virágkedvelő Busbecq eltávozott Bécsből, mert új hivatala másfelé szólította. Úgy járt tehát az orgonával, mint Clusius a lógesztenyével, hiába ápolta-gondozta éveken át, mégis másnak virágzott.

Elterjedése ugyanúgy történt, mint a többi bécsi virágoké. Előbb megszerezték a közelebbi ismerősök, majd ezektől távolabbiak és végül az idegenek is. De még a XVIII. századhoz is csak az előkelők kertjeink volt virágos fája és csak a biedermeier-korban terjedt el az egyszerű polgári és falusi kertekben is. Nagy szerephez

jutott az orgonafa virága Franciaországban a múlt század közepén. Ekkor ugyanis Vaugirardban az egyik kertész egészen véletlenül felfedezte, hogy az orgona virágának téli nyugalma megrövidíthető és a rügyek már tél folyamán fakadásra, a bimbók virágzásra serkenthetők. Azóta az orgonavirághajtás, amelyet részben étterrel, részben újabban Molisch módszere szerint melegvízzel üznek, egyik legjövendőmezőbb ága a kertészetnek s egyedül Páris mellett vagy 100 hektár földet borít a hajtásra készülő orgonafácskák tömege. Ugyanis Franciaország fővárosa telente 100–150.000 hajtattott orgonafát fogyaszt.

A franciák átvették az orgona török *lilak* nevét s ma is *lilac* a növény és a világ francia neve. Sőt e szót felhasználták az ibolyaszín jelzésére is. A francia nyelvből Európaszerte elterjedt a *lila* szó mint színjelző, a magyar nyelv is átvette. Másutt azonban nem honosodott meg a lilak szó, hanem vagy a tudományos nevét fordították le, vagy másként készítették nevet a szépvirágú cserje számára. A tudományban használt *Syringa* neve, amely szintén már a XVI. századból ered, a sipot jelentő *syrix* szó származéka s kétségtelenül azon a hasonlaton alapszik, hogy az orgonafa ága bizonyos mértékig a légcsőre emlékeztet; a madarak légcsővének alsó, hangot adó részét ma is *syrix*-nek nevezi a tudomány. Később a *syringa* népies elferdítéséből támadt a németben *Ziringer* neve, magyarban pedig a lefordított *orgona* neve, amelyet a XVIII. század végén Grossinger dendrologiájában olvashatunk először.

Másik, ma már magyarban elfeledett neve *spanyol bodza*. A XVI. század orvosi kertjeiben nagyon korán elterjedt a bodza (*Sambucus nigra*), amelynek illatos virágait teának, bogyóit lekvárnak használták. Amely cserje később valamiben hasonlított a bodzához, azt a XVI. század fűvészei mind bodzának nevezték. Így lett bodza a hólabda (*Viburnum opulus* f. *rosea*) így a Felsőolaszországban és a Grác környékén honos, s szintén ezekben az időkben az orgona (*Syringa vulgaris*) is. A bodza régi német neve Holler és Flieder, a hólabdát Masholler, a „jázmin” welscher Holler, az orgonát spanischer Holler vagy Flieder néven különböztették a fűveskönyvek írói.

Magyarban is spanyol bodza néven jelentek meg először ezek a cserjék Lippay kertészeti könyvében:

„*Syringa*, spanyol bodza, kétféle. Egyik fehér, másik kék virágú. A *fehérnek* (tehát a *Philadelphus*-nak) virága csaknem olyan, mint a narancsnak, mikor jól kinyílik, de nem olyan kövér, hanem vékonyabb. A szagában van alkalmas hasonlatosság. A fája egyenesen vékony ágakkal felnő, igen szép a spaliérekben, kiváltképpen akik magosabbak, meg is hagyják magukat nyiretni. – *Coerulea*, kék spanyol bodza, mind levele, mind virágja különb, a virágja apró gerezdesen nő, mindjárt kikeletkor. Nem igen kedves szaga van, a levele csaknem olyan, mint a borostyánnak (ezért nevezte később Benkő borostyánfának!), a fája jól felnő, ha hagyják és alkalmas fa leszen belőle – *Sambucus rosea*, kit a németek Schneeballen-nek azaz hólabdának neveznek, mert sok apró fehér virági mint a jókora labda gömbölyűen összenőnek, egy újjnyi temérdek vesszei nőnek, mint a kánya bölgének. Nincsen szaguk. Mind a hárman a gyökerekből kinőtt ágaikból szaporíttatnak, avagy bujtással. A hideget is szenvedik, nem kell őket befedni.”

Még 1797-ben is Grossinger *Syringa* név alatt egymás mellett sorolja fel az orgonát és a *Philadelphus*-t, utóbbit *Syringa alba* néven. Az orgona akkor már gyakoribb a magyar kertekben, ellenben a *Philadelphus coronarius* „ritkábban található Magyarországon kertjeiben. A nép szívesen szorgolhatja ezt az illatos virágot és magával viszi, amikor a templomba megy, él különben az a szokás az Erdély határa mentén lakó népek körében is, amelyek virágcsokor nélkül templomba lépni szinte istentelenségnek tartják, főleg pedig az öregebb asszonyok, akik megelégednek balsamita, menta és kakukkfű levelével, míg az oláh hajadonok pipitér, búzavirág, hieracium, mályva, ökörfarkkóró és más mezei virággal díszítik fejüket ünnepnapokon.”

Németben az irodalom a XVIII. század végétől kezdve, a linneánus növényrendszer hatása alatt a Flieder szót teljesen az orgona számára foglalta le, a *Philadelphus* pedig a *syringá*-ból fordított *Pfeifenstrauch* nevet kapta. A múlt század népiességének hatása alatt gyakran megesett, hogy a növénynevek történetének ismerete hiányában olyanféle növényneveket, mint orgona, Pfeifenstrauch, *Syringa* „népiesen” magyarítottak. Így támadtak olyan magyarázatok, hogy az orgonának azért *Syringa*, Ziringer a neve, mert a „dudások sipot csinálnak belőle és görög neve éppen sipot tesz”, miként Veszelszki munkájában olvassuk, avagy hogy a Pfeifenstrauch nevét azért kapta volna a *Philadelphus*, mert a gyermekek játékból pipaszárat faragnának belőle. Magyarban Diószegi-ék az orgonát *lilá*-nak nevezték, a *Philadelphus coronarius* számára a gelseminből „lágyított” *jezsament* nevet igyekeztek meghonosítani, de mindkettőt sikertelenül. A *Phyladelphus coronarius* ma is névtelen cserjéje a magyar kerteknek, legfeljebb illata miatt jázminnak nevezik.

Az orgona hazájáról meglehetősen téves nézetek terjedtek el, sőt legújabbban is terjednek. Az igazságot Anton Kerner állapította meg az orgona történetéről írott cikkében. Mivel az első orgonák Sztambulból kerültek a kontinensre, az volt a régebbi feltevés, hogy, mint sok más török virág, az orgona is nyugat- vagy kisázsiai honosságú. Ámde a XIX. század folyamán kiderült, hogy az orgona jellegzetes balkáni növény (éppúgy miként

a lógesztenye is) sziklás lejtőkön Bulgáriában, Macedóniában, Hercegovinában, Szerbiában, Romániában és Erdély délnyugati sarkában gyakori cserje. Erdélyben megtalálták a Bihar-hegység déli részében, Hunyadmegyében (Petrozsény, Ponorics, Vajdahunyad-Runk, Brád körül) és az Alduna szikláin. Kétségtelen tehát, hogy a török a Balkánon fedezte fel és telepítette kertbe. Legjobban Gradmann tagadja az orgona erdélyi őshonosságát, W. J. Goverts pedig 1920-ban azt állította egyik cikkében, hogy az arabok már 902 körül ültették az orgonát s meghonosították a spanyolországi kertekben. Ha azonban megtudjuk, hogy ez a feltevés egyedül a spanyol bodza nevének alapszik, akkor hamarosan megállapíthatjuk, hogy Goverts egészen téves nyomon indult el. Növénynevek nem számítanak bizonyítéknak a növényföldrajzi tényekkel szemben.

A *Syringa vulgaris* után egyéb orgonafajok is jelentkeztek a kertben. A XVII. század elején bukkant fel a *Syringa persica*, amely Perzsiában, Afganisztánban, Kasmirban és a Himalája nyugati részében honos. Hogy került Európába, nem tudjuk, Angliába Tradescant importálta 1640-ben. Eredetéről téves nézeteket terjesztett Camillo Karl Schneider, aki azt állította, hogy a perzsa orgona Perzsiában ősidők óta ültetett keverékfaj. Ilyen téves alapon nevezte el Wildenow balknáit és a perzsa orgona Európában előállított keverékét *Syringa chinensis*-nek, amely a XVIII. század végén tűnt fel egyesek szerint Angliában, mások szerint Franciaországban.

Közelebbről érdekel bennünket a *Syringa Josikaea* története. Ez az orgona őshonos erdélyi növény, Ung és Bereg megyében, Máramaros északi részén, s a Bihar-hegységben magasabb fekvésű völgyekben a ligetek szépvirágú cserjéje. Először Kitaibel Pál gyűjtötte máramarosi útján a *Syringa prunifolia* néven tette el herbáriumába és így vezette be utinaflójába. De az új növényt sohasem ismertette a nyilvánossággal s így később bécsi botanikus adott neki érvényes nevet. Valamikor a múlt század huszas éveiben báró Jósikáné Csáky Róza bukkant rá az erdélyi orgonára s megküldte azt – nem a budapesti – hanem a bécsi egyetem botanikus tanárának, a nagy Jacquin fiának, aki 1831-ben *Syrigna Josikaea* néven vezette be a tudományba az újnak látszó, de tulajdonképpen már nem új növényt. Az új orgona már a múlt század harmincas éveiben elterjedt a botanikus kertekben s megjelent itt-ott a magánkertekben is, de nem vált általánosan kedvelté, mert virága nem illatos. Legújabbban Amerikában keltett feltűnést, ahol szakkörök kísérletek alapján a legjobbnak minősítették mindenféle élősvénynek használt cserje közt.

Az orgona és a sárga liliom (*Hemerocallis flava*) története sok magyar vonatkozást mutat. De tegyük hozzá, hogy korántsem örvendetes jelenségekben. Talán nyíltan kimondhatjuk azt a kérdést: Vajon miért kellett a németújvári sárga liliomot a belga vendégnek és az orgonát a töröknek felfedeznie? Sőt még folytatnunk is kell. Miért nem követtük legalább ezeket a példákat és miért nem igyekeztünk a magyar föld, a Kárpátok és a Középhegység annyi sok szép virágát meghonosítani a magyar kertekben? E munka írója még a XX. században is hiába küzdött ilyen irányban. Már 1916-ban szót emeltem a magyarföldi virágok érdekében s nemrégiben, 1928-ban a Szent Gellérthegy barátainak egyesületében kifejtettem, hogy a Gellérthegy kiválóan alkalmas lenne a korunkban annyira divatos sziklakertek mintájára egy magyar sziklakert alapítására. Ezek a szavak nem veszték egészen a pusztába, a Kertészeti Egyesület egyik szakosztályában visszhangra találtak, de – sajnos – a visszhang már nem talált visszhangra, ott, ahol nemcsak elméletben, hanem gyakorlatban is intézik a magyar kertek sorsát.

Az eredmény?

A Kárpátokból a német botanikusok régóta hordják a szebbnél-szebb virágokat s Berlin mellett Dahlenben a botanikus kert a Kárpátok és Erdély floráját is bemutatja már néhány évtizede. A dahlémi botanikus kertből ezeknek a magyarföldi virágoknak magja eljutott a német kertészekhez is és ha most a legújabb kertészeti virágos könyvében a C. Bonstedt szerkesztésében megjelenő *Pareys Blumengärtnerei*-ben lapozgatunk, szomorú szívvel kell megállapítanunk, hogy a német kertész már kerti virágnak tartja és ajánlja a Kárpátok és Erdély legszebb virágait s majd ezen a kerülő úton fognak eljutni magyar kertekbe is ezek a növények.

És ötven vagy száz év múlva éppen úgy nem fog tiltakozni kertészeti felhasználásuk ellen a magyar kertész sem, mint nem tiltakozott a barokk korban a pozsonyi kertész a majdnem száz évvel előbb Németújvárott felfedezett sárga liliom ellen.

Közben pedig regényírók meséket írnak a magyarság „turáni” virágairól.

10. fejezet - 10. Bűdöske.

Középamerikai őskulturák növényei – Amerikai növények vándorútja Európában – Paprika – Bab – Paradicsom – Klárisfa – Bűdöske – Virágnád – Ágáve – Fügekaktusz – Levélkaktuszok – Az éj királynője – Kaktuszok – Tubarózsa – Kapucinusvirág – Napraforgó – Akác – Golgotavirág – Hajnalka – Mirabilis – Jukka – Rudbeckia – Fuchsia – Aster – Heliotropium – Petunia – Phlox – Pletyka – Tejfű.

A XVI. században nemcsak délről és keletről, hanem messze idegenből, az újonnan megismert földrésről is tekintélyes számban vándorolt a sok növényújdontság az európai kertekbe. Ezeknek az amerikai jövevényeknek sem jegyezték fel azon nyomban a történetét s később úgy összekeveredett az irodalomban és az elnevezésben a sokféle részlet, hogy valóságos káosz lett belle, amelyből csak hosszú és fáradtságos kutatások révén sikerült kitalálni.

A legelső amerikai jövevények többnyire az indiánok termesztett növényei voltak s csak később került sor Amerika természetes flórájának kincseire. Az indiánokról Bőrharsnya regényes történetei nyomán meglehetősen téves nézet uralkodik az avatatlan közönség körében. Tény, hogy Északamerikában és délamerika keleti felében az indián ma nem más, mint Amerika cigánya. Ezek a törzsek csupa vadász- és halásznép voltak a felfedezések korában s van abban némi erkölcsi igazolás az Egyesült-Államok fehér hódítói részére, hogy akár bekövetkezik Északamerika meghódítása, akár nem, az őslakos indián törzsek így is, úgy is leszorultak volna a szereplés színpadáról, mert a települt középamerikai indiánok szervezett hatalma tolta volna földre őket a kontinens valamely elhagyott zúgába.

Ugyanis Középamerikában és Délamerika nyugati részén szorgalmas, istenfélő és földműveléssel foglalkozó indián törzsek laktak s hogy ez indián birodalmak hatalma aránylag szűk területre szorult és nem igázta le a nomád és barbár indián törzseket, kétségtelenül azon múltott, hogy Amerika földjén váratlanul megjelentek a spanyolok és rövid idő alatt megsemmisítették az egész indián kultúrát, mielőtt szétterjedhetett volna egész Amerikában.

A középamerikai őskultúrának székhelye a nagy fennsíkokon volt, így az azték kultúráé az északmexikói fennsíkon a megelőző és világszerte méltán csodált mája kultúra pedig a guatemalai fennsíkon fejlődött ki. A délamerikai indián kultúra a nyugati partszegélyen az Andol termékeny keresztvölgyeiben virágzott a mai Kolumbia, Ekvádor, Peru, Bolivia, Argentina nyugati szélén. Ezeken a helyeken kezdtek el növényeket termesztetni az indiánok s mikor a spanyol hódítók megjelentek, az indiánoknak már sok termesztett növénye messze elterjedt Amerikában, hogy hazáját is alig lehet, vagy egyáltalában lehetetlen megállapítani. Milyen fontos gazdasági növényeket fedeztek fel az indiánok, bizonyítja az alábbi névsor: kukorica, kakaófa, vanília, paprika, dohány, ananász, az amerikai bab, amerikai tök, paradicsom, amerikai földi mogoró, máté, kínafa, ipekaquana, kóka, maniók, batáta, burgonya, csicsóka, napraforgó. Mindezt Amerikának és az indián kultúrának köszönjük!

Ma Amerika olyan földrajzi fogalom, amely senkit sem hagy kétségben, sőt éppen korunkban, amikor az a veszély fenyeget, hogy a világuralomban Amerika egészen háttérbe szorítja Európát, nagyon is határozott és világos a képzetünk a nyugati világrészről. A XVI. században még más volt a helyzet. Kolumbusz ma már úgy szerepel a történelemben, mint Amerika felfedezője s joggal, mert nem kétséges, hogy Kolumbusz nagy nyugati útja jelenti a történelem számára Amerika felfedezését. De ugyanakkor az is tény, hogy Kolumbusz-nak eszé ágában nem volt új világrész felfedezése. A halhatatlan emlékü genuai azzal a hittel indult útjára, hogy az Indiába (Keletindióba!) vezető tengeri utat fogja felfedezni s ehhez a hitéhez haláláig ragaszkodott. Az a föld, amelyet 1492 október 12-én megpillantott, számára Indiát jelentette. Haiti az ő szemében Japán volt, Kuba pedig Kína déli sarka. Ehhez a tévedéshez a spanyolok még Kolumbusz halála után is sokáig ragaszkodtak s számtalan félreértésnek vetették meg ezzel a hitükkel alapját. Ennek a tévedésnek kövekeztében nevezték a spanyolok Amerika őslakóit indiánoknak (vagyis indiaiaknak), ezért nevezik Délamerika egyik államát mai nap is Nyugatindióának (megkülönböztetésül ázsiai Keletindióából), ezért jelentek meg az első amerikai növények Európában mint indiai újdonások.

De ezzel korántsem adtam még hű képét a XVI. században általános növényföldrajzi káosznak. Az amerikából importált növények gyakran a déli végeken húzódtak keletre Spanyolországból s egyszerre csak felbukkantak Itáliában, a Balkánon, Kisázsiaiában vagy éppen Afrikában, sőt esetleg magában Keletindianában. Csoda-e, hogy a sok XVI. századbéli újdonság között a leglelkiismeretesebb tudós sem tájékozódhatott s akárhányszor éppen pontosságával növelte a zavart.

A déli terjedési utat az amerikai jövevények többnyire gyakorlati alkalmazhatóságukban követték, kukorica, paprika, paradicsom, burgonya stb. régen termesztett növény volt már Spanyolországban, Itáliában és a Balkánon, amikor Középeurópában még mindig csak a botanikus kertekben tartották a legfeljebb orvosi hasznait keresték. A kukorica, paprika, bab, paradicsom, napraforgó mint ritka növények kerti dísz szerepét töltötték be a középeurópai házak körül, azután délről egyszerre csak mint gazdasági növények törtek elő Középeurópába, természetesen új nevek alatt s így kapták a *welsch* és *török* jelzőket, mint a kukorica ma is ismert török búza, a bab egykori török bab neve mutatja.

A paprika (*Capsicum annuum*) az Indiát kereső spanyolok szemében a borsot jelentette s mint bors terjedt a déli országokban, ahol a latin *piper* nevet hordta, a görög, arab és török földön pedig a *pepperi* nevet, amelyből a délszláv *peprika* s végül a XVII. században, mikor a Balknáról több bolgár telepes csapatok telepítettek az Alföldre, a magyar *paprika* alakult. Tehát a paprika neve tulajdonképpen a bors nevéből alakult.

Dísnövény volt a XVI. században az *amerikai bab* is. Ezt, úgy látszik, Purkircher hozta először Magyarországra, még pedig Pozsonyba. A bab nagyon régi termesztett növény, de különböző földrészekon különböző fajokat termesztnek. Az európai ősi bab a *Vicia faba*, s bab szavunk, amely szláv közvetítéssel származik a latin *faba*-ból, a XVI. századig kizárólag ezt a növényt jelentette. Volt ugyan már az ókornak és középkornak más babnövénye is, a nyugatázsiai katján- vagy lubibab (*Vigna catjang*), amelyet azonban csak zöldbabnak termesztettek az előkelők konyhái számára. Az amerikai bab (*Phaseolus vulgaris*) a XVI. században Középeurópában szerte elterjedt, de inkább csak mint dísnövény, Clusius már több változatát leírta, melyek a virág és a mag színében különböznek.

Ezek közül egyiket Pozsonyból kapta Purkircher-től s ezt el is nevezte *Phaseolus Purkircherianus*-nak. „Nagyon későn érő volt a Purkircher György, pozsonyi főorvos, által 1576-ban küldött magból kelt növény, – írja Clusius – amely éppen ezért az én kertemben nem érlelt magot. Ellenben ugyanez a bab Purkircher kertjében, majd ennek halála után feleségében, ahol napsütött helyre ültették, minden évben magot érlelt. Ezidén kertemben is sikerült néhány növényt nevelnem belőle, és már-már azt hittem, hogy magot érlelnék, de utóbb napsugarak hiánya miatt reményemben csalódtam.” Clusius feljegyzéseiből tudjuk, hogy Purkircher ezt a babot Itáliából hozta. „Előbbinek magját Purkircher először hozta Pannóniába Nápoly vidékéről, s azóta bab, avagy fára folyó évről-évre tenyésztette és ez nemét megtartotta, minélfogva annak a vidéknek botanikusai Purkircher-ről nevezték el, és most a *Phaseolus Purkircherianus* nevet viseli.” (79. kép.)

Magyarországon még a XVII. században is ragaszkodtak az ősi babhoz, amelyet ma már lóbabnak és dísznóbabnak nevezünk, s Lippay így ír: „*phaseolus*, török bab, avagy olasz bab. Ez is egynéhányféle. Némelynek veres virága van, a babja szederjes stb., kiről az virágos kertben. Nagyobbak is ezek a többinél, de nem alkalmasak az ételre, mert igen purgálja az ember gyomrát. Vannak mások apróbbak, akik fehérek, veresek, feketék, sárgák és veressel vagy feketével pettyezetettek. Mindezek között legjobbak az ételre, akik igen szép fehérek... Az olasz babot egynéhányképen főzik, noha Magyarországon nemigen kapnak rajta. Az amerikai bab bizony csak a XVIII. század második felében lett az a fontos népeledel, amelynek ma ismerjük.

Lippay leírásának elején feltűnik, hogy az egyik „török vagy olasz” babot, amelynek virága veres, babja szederjes, és nagy, a virágok közé utalja. Ez a díszbab (*Phaseolus coccineus*) amely szintén Délamerikában honos s mint Lippay soraiból kiderül, már a XVII. században honos volt a pozsonyi kertekben is. Hogy került Európába, nem állapítható meg, egyesek szerint már 1597-ben feltűnt Angliában, mások szerint Hains, hollandus admirális hozta Európába 1635-ben. A kertekben mindenesetre hamarosan elterjedt s a XVII. század harmincas éveiben divatvirág volt Párisban. Ettől kezdve ez lett a díszbab; fajtestvére, amely sokkal korábban megpillantotta Európa földjét, lassanként főzeléknövényé hanyatlott. „*Phaseoli turcici* török avagy spanyol fára folyó bab, – írja Lippay a díszbabról –. Ha azt kívánja ember, hogy csak viragozzék, újság után az első negyedig ültetessék, ha pedig hogy magot is hozzon, utolsó fertályában a holdnak. Ennek igen szép veres király színű virágja leszen és sokáig virágzik olyan formára, mint az olasz babnak virágja. A babja sötét színű szederjes, avagy fekete, avagy kék veres pettyezetéssel elegyes. Ezt vagy az ablakon, vagy sövény mellett, vagy ágakra fel kell nevelni, aminémű formára tetszik.” Korunkban egyike a legkedveltebb népies futókáknak szerte a világon.

Kevésbé látszik valószínűnek, hogy hajdan a paradicsom is dísznövény volt, mégis tény, hogy Középeurópában csak a múlt században lett belőle konyhakerti növény. Noha csak a XVI. század végén került Európába, hol irodalmilag először Angliában bukkan elénk, mind tudományos, mind népies nevei már régebbiek. A *Solanum lycopersicum* név mindkét tagja már az ókorban növénynév volt, a *lycopersicum* nevet Galenus munkájában olvashatjuk. A paradicsom név eredete a renaissance korának antikizáló szimbolikáján alapszik, az alma már az ókorban a szerelem jelképe volt (Eris almája!), a renaissance korában a szép piros színű gyümölcsöt szívesen nevezték szerelem almájának s az irodalomban mint növénynév nem ritka a *poma amoris*, *poma aureum*, *poma paradisea*. Mint *Solanum*-fajok gyümölcsének neve is már a paradicsom európai megjelenése előtt használatos volt, ilyen jelentésben találjuk Gesner kertészeti munkájában is. Mikor a paradicsom eljutott az európai kertekbe, ezen a néven terjedt s végül teljesen rajta maradt ez a név, úgyszólván németben *Liebersapfel*, magyarban *szerlem almája*, Ausztriában *Paradeisapfel*, magyarban *paradicsomalma*, majd röviden *paradicsom* lett a neve.

Középeurópában mint szép piros gyümölcséért tartott dísznövény a XVII. és XVIII. században kezdett terjedni a kertekben. Bauhin még amerikai *tumatle americanorum* néven említi, amely később a német nyelvben *Tomate* alakban honosodott meg. Magyarországon az első adat Heindel pozsonyi kertjének katalógusában 1651-ben: *Poma amoris aurantio*, de ekkor még ritkaság, s csak a XVIII. század vége felé Csapó József füveskönyvében olvassuk: „Szerlem almája. Kertekben termesztik ez ebszőlő nemét. A gyümölcsök akkorák, mint egy barack, de szegeletesek és szép piros karmasin színűek. Nem tanácsos ez gyümölcsöket enni, mert az ember esztét megcsönkítják.” A paradicsomalma név csak Benkő növényjegyzékében bukkan fel magyarul, de még 1798-ban Veszelszki is csak mint dísznövényt ismeri: „*Poma aurea*, seu *Solanum lycopersicum*, paradicsomalma, szerelem almája. A neve nagyon ismeretes, azért nem is szükség a leírásával sokat mulatni, mivel itt nálunk Óbudán és a Felsővároson alig van egy kert, melyben ősszel a szegletes szép piros karmazsin színű almákat ne láthatnánk, csak az ár benne, hogy az íróktól nem igen dícsértetnek, sőt némelyek még zsáksának sem javallják a tehénhús mellé. Az olaszok borssal, olajjal s ecettel étkekben élnek vele.” A paradicsomot a déli országokban kezdték salátának használni és ez a használata csak a múlt század huszas éveiben honosodott meg előbb Ausztriában, majd Németországban és Magyarországon is, és csak ettől az időtől kezdve számítjuk a paradicsomot Középeurópában is a konyhakerti növényei közé.

Más amerikai *Solanum*-fajok nem is dísznövények s ezek között egyike a legelsőnek Magyarországon a klárisfa (*Solanum pseudocapiscum*), amely Braziliában honos cserje, kis piros bogyójáért ma is szívesen tartják cserépben a szobában. A XVII. század elején hozták Európába s Rostius *piper indicum* (egyébként a paprika neve), *solanum rubrum* néven említi, de már 1613-ban *Korallenbaum* a barokk kertészeti neve, amely különben szintén nem egészen új név a botanikában. Még a XVII. században megjelent Magyarországon is és itt Lippay ezt írja róla: „*Coralis arbor*, klárisfa, nem igen nagyon nő, sok ága van, a levele olyan mint a kardinálvirágnak, a virágja fehér apró, a közepin sárga szálak, mint a fehér valeriánának. A sárga magocskákkal, akiket elvethetnek, hasonló fák nőnek belőlük. Ezeket a pincébe kell télre vinni, és ott érnek jobb részére meg a golyóbisok; jó lehet kinn is hagyatni egy részét, csak egy kevésbé befedjék. A gyökereiből is jönnek ki új növények, kik által szaporíthatni, és noha néha elszárad a fája, kikeletkor csak lemessék, kiver a gyökere.” A klárisfa neve ettől kezdve elmaradhatatlan a magyar botanikai irodalomban, csak legújában hanyagolták el.

A *Solanum*-nemzetség sok más faja lett azóta dísznövény a kertekben, részben gyümölcséért, részben tövises leveléért.

Mint látjuk, a XVI. században és még később is nagyon nehéz különbséget tenni a kerti növények között abban a tekintetben, mit tartunk virágnak, dísznek és mit soroljunk a konyhakerti vagy gyógynövények közé. Az Amerikát járó hajósok részben azt hozták Európába, amit az indiánok termesztettek, vagy amit maguk valami

okból hasznosnak tartottak. A manapság virágnak tekintett amerikai honosságú növények közül a XVI. században legkorábban jelent meg Középeurópában az ágavé, a virágnád, a fügekaktusz és a бүдöske. Ezeket már Gesner felsorolja mint a németországi kertek növényeit s mert Gesner munkája már 1560-ban elkészült, kétségtelen, hogy ezek a „virágok” már előbb megjelentek a német kertekben. Csak éppen azt kell kiemelnünk hogy akkor még nem tekintették őket virágnak.

Mert először valószínűleg a бүдöske lett népies növénné és ez jelent meg leghamarabb a magyar kertekben is, ismerkedjünk meg első helyen ennek a sorsával. Hogy a középamerikai indiánok a növények hazájában használták-e és mire a бүдöskét, adatok hiányában nem tudjuk. Azonban kétségtelen, hogy erős illata már az első hajósok figyelmét felkeltette és siettek magukkal hozni s itt elterjeszteni. A monda szerint, amelyet magyar nyelven Csapó József között röviden, „ötödik Károly császár idejében, midőn az afrikai népeket megverte, hozatott ez fű legelsőben Európába”. Ez az időpont 1535, ekkor indított V. Károly tengeri hadjáratot a Földközi-tengeren és ekkor foglalta el Tuniszt. Az ekkoriban Spanyolországban terjedő бүдöske csakhamar úgy jelent meg Középeurópában, mintha V. Károly Tuniszban találta volna s a monda alapján, amelyen lehetetlen észre nem venni a szegfű és Szent Lajos mondájának hatását, a növény a *planta tunica* vagy *flos africanus* nevet kapta. A *Tunica* később más növénynek lett nemzetségeve, de a *flos africanus* név még sokáig kísértett a botanikai és kertészeti irodalomban.

Középeurópában először Fuchs füveskönyvében olvasunk róla 1542-ben (80. kép.)

Fuchs adta ma is használatos *Tagetes* tudományos nevét, amely Tages etruszk isten emlékét őrzi. Fuchs azzal is tisztában volt, hogy a бүдöske amerikai növény, ezért füveskönyvében *Tagetes indica* a növény neve. Csakhamar viszontlátjuk Matthioli munkáiban is, aki azonban a szegfűvekhez számította a бүдöskét és *Caryophyllus indicus* néven ismertette. Nagyon valószínű, hogy ez adott alkalmat a mondaszövegeknek arra, hogy V. Károly emlékéhez kapcsolják a бүдöske eredetét, mert tudvalevőleg Károly császárnak legkedvencebb virága volt a szegfű, visszavonulása után legfőbb öröme a szegfűekben telt.

Aki tudni kíváncsi, mi volt a бүдöske jelentősége a XVI. században, magyarul is elolvashatja Melius *Herbárium*-ában, ahol kétszer is élénk bukkan ez a növény. „A bellit Matthiolus háromfélének mondja. Egyik és nagyobbik ama sárga rózsza, a nagyszagú, aki mint egy kerék olyan a virága. A levele mint a vad kendernek бүдös, hasonló a varádicshoz a levele, de a virága nagy, sárga. Fazékban is csinálják, télig mind virágzik, ebből koszorút kötnek.” Ismét előkerül a бүдöske az ürmök között is: „*Indica*, indiai virág, a negyedik (t. i. ürm) a *Tagetes indica*, indiai gyökény, veres szárú varádics, mert veres a szára.”

Hogy a бүдöske a XVI. század második felében közkedvelt koszorúnövény volt, Martini már említett és magyarra is lefordított munkájából tudjuk. Magyarban, miként már Melius munkájában olvassuk, sárga rózsza lett első neve, talán a szintén „бүдös” sárga rózsáról. Így ismeri Szikszai Fabricius és Pesthy is. „*Garyophyllum indicum maius*, sárga rózsza; *Garyophyllum minus*, bársonyvirág.” Péchy Lukács borsoló vagy indiai szegfűnek fordította a nevét németből (81. kép).

A XVII. században az a felfogás terjedt el a бүдөскөрöl, valószínűleg *Dodonaeus* nyomán, hogy mérges. Még Lippay is ezt állítja: „*Garyophyllus indicus*, sárga rózsa, kinek nincs igen jó szaga, öreg teljes virágú. Vannak apróbbak is, narancs-színűek, mint a bársony. Megmarad télben is a virágjában, de ne pestiskor, mivel mérges, főképen ha az ember szájába veszi vagy megeszi.”

Ilyen óvatosan ír a бүдөскөрöl Csapó is, aki már nem kevesebb mint hét nevét jegyezte fel: бүдөс szegfű, török szegfű, bársonyvirág, бүдөске, orosz virág, sárga rózsa, kassai rózsa. Ez világosan mutatja, hogy a XVIII. században már a legegyszerűbb kertekben is szívesen látott virág volt a бүдөске, hiába volt az illata kellemetlen az előkelők orrának s hiába tartották róla, hogy mérges. Benkő közli a két, nálunk is elterjedt faj tudományos nevét. *Tagetes patula* és *erecta*, s a már említett neveken kívül az erdélyi *oláh virág* nevet, amely nyilván éppen olyan ellenszenvet akar kifejezni, mint azok részéről mutatkozott, akik V. Károly nyakába akarták varrni a бүдөске eredetét. De minden finomkodó megjegyzés és ítélet ellenére – még az egyébként szívesen népeiskedő Veszelszki is бүдөсnek és hasznavehetetlennek bélyegzi – ma is a legkedveltebb népies virágok közé tartozik s az amerikai eredetű virágok közül egy sem érte utol népszerűség dolgában. Természetesen éppen azért, amiért az előkelő körök irtóznak tőle, erős illatáért.

A virágnád (*Canna indica*) mint gumós növény hívta magára a figyelmet s tulajdonképpen nem is az a faj, amely most kertjeinkben gyakori, hanem a *Canna edulis*. Tudjuk, hogy Amerika több fontos gumós növényvel ajándékozta meg a világot, egyebek közt a burgonyával, s a gumós növényekben rendkívül szegény Európa igyekezett az indiánok gumós növényeit mentől hamarabb átszállítani Európába. Ezekkel jutott ide a virágnád is, amely azonban hamarosan elmaradt a versenyben s lett belőle virág. Spanyolországban már Clusius mint közönséges növényt írta le, amely mindenütt elvadul.

A XVI. század második felében már Középeurópában sem volt ritkaság. Magyarországra Clusius küldte az első magvakat Battyányi-nak „*Canna indica*, indiai nád, – írja Lippay – ezt nemcsak a pincében, de még a meleg szobában is tarthatni, ha fiatal, sőt még ott kinn is a kertben, de el kell metszeni a gyökeréig és maga levelével befedni, azután valami ganéval. Kikeletkor, ha mi télben elveszett volna, a földből kiszedjük és a javát megint újonnan elültessék.” Mint a multban, korunkban is inkább a nagyobb kertek, parkok díszé. Ma már több rokonával keresztezték s a kereskedelemben kapható és parkokban látható virágnádak szinte kivétel nélkül kertészeti fajkeverékek.

Az ágévét (*Agave americana*) közönségesen *százéves áloé* néven ismerik. Ennek az a magyarázata, hogy a XVI. században áloé néven jelent meg és terjedt el Európa-szerte. Azonban a két nemzetség tulajdonképpen nem közeli rokon, mert az áloé a liliomfélék, az ágáve az amarilliszfélék családjába tartozik. Külső termetük annyiban hasonlít, hogy mindketten húsos és többszörre tövises levelű növények. Az áloé hashajtónak használt besűritett nedvét már az ókorban és a középkorban ismerték s az arabok szállították keletről, ahol néhány afrikai faj szolgáltatja a nagyra becsült orvosságot. A már Plinius és Dioskurides által is említett áloé szó arab eredetű s keserűt jelent. A mediterrán flóraterrületen honos az *Aloe vera*, ennek képe Pompéji falfestményei között maradt ránk az ókorból. Korunkban néhány áloé kedvelt és igénytelen szobanövény, mint például a Kapföldön honos *Aloe arborescens*.

Az *Agave*-nemzetség főként a trópusi Mexikóban honos és több faja már ősidők óta hasznos növénye az indiánoknak, akik élősnövénynek is ültették e tövises levelű növényeket. Egyes fajok leveléből rost készül, másokat úgy értékesítenek, hogy virágzás előtt kivágják a levélrózsa közepét és a kinyomuló nedvet összegyűjtve megerjesztik. Az így nyert szeszes ital, a pulque, ma „nemzeti” ital Mexikóban. Az ágáve is mint a haszonnövény került tehát a XVI. században Európába s itt a mediterrán flóraterrületen elvadulva úgy meghonosodott, hogy sokáig itt keresték a hazáját, kivált mivel Mexikóban már a XVI. században nem nőtt vadon, hanem csak mint termesztett növény tartotta fenn életét. Ámde Európában az új „áloé” semmiféle tekintetben nem vált be ipari növénynek, hanem mint könnyen nevelhető vedernövény a kertek díszé lett. Hatalmas, tövises levelei nagyon imponáltak mindjárt kezdettől fogva a középeurópai embernek s később is, mikor tudományos nevét megkapta, azért nevezték *Agavé*-nak, mert ez a szó fenségest jelent a görög nyelvben. Fenséges voltát azzal is megmutatja, hogy ritkán virágzik s a virágzás után teljesen elpusztul. Hazájában néhány év az élete, a Középtenger-mellékén is csak 8–10 év, amely nek végén hatalmas szárat hajt, ennek csúcsán fejlődik a virágzat. Nálunk hosszabb időre van szüksége. Ezt már Lippay is tudta, aki először ismertette magyarul, de csak annyit ír, hogy „ritkán virágzik”, a százéves jelzőt még nem használta. Ennyi időre különben nincs is szüksége az ágávének még vederben sem, felével is, sőt néha még kevesebbel is megelégszik (82. kép).

Sérülés siettetti virágzását.

Korunkban, mikor a húsoslevelű növényeket különösen szeretik, több más *Agave*-fajt is tartanak a növénykedvelők.

Szintén a húsos növények, a szukkulensek, sorából való a fügekaktusz (*Opuntia ficus indica*) is. Ez volt az első a kaktuszok azóta nálunk nagyon megkedvelt családjából, amely Európa földjét megpillantotta s miként az ágéve, ez is elvadult és meghonosodott a mediterrán flóraterületen, ahol sokáig hazáját gyanították, mert Amerikában sem található ma már vadon. Ez is gyakran élősvénynek ültetett tüskés növény volt Délamerikában, mikor ott a spanyolok kikötöttek s nemcsak különös, húsos, levélszerűen lapos, ízelt szárával, hanem fügeszerű gyümölcseivel is felkeltette a hódítók figyelmét. Ezért kapta és viseli mai napig a *ficus indica*, nyugatindiai füge nevét.

Magyar nyelven a fügekaktuszt is Lippay ismertette először. A nálunk kevésbé ismert (nyers) füge helyett inkább az ugorkához hasonlította.

„*Ficus indica*, indiai füge, csudálatos teremtes. Az ő levelei olyan szélesek, mint a tányér, de hosszúkások és az aljuk keskenyebb, vagy kétujjnyi temérdekségük. Azok mind rakva vékony töviskével, kiket alig látni, mint az éretlen uborkákban, kikhez ha hozzányúl ember, az ujjakban marad a tövis, és két nap is megérzi. Némely leveleknek tetején nő ki a gyümölcs, olyan mint a középszerént való uborka, aki nem hosszúkas. Mikor megéri, megsárgul, mint az uborka. Narancsszínű gyenge héja vagy, a béli is lágy, mint az uborkának, megeszik, az íze édes, de nem felettebb, majd mint a fái szedernek. Mikor szaporítani akarják, egy öreg levelet elszakasztanak s azt félig jó földben elültetik edénybe, megfogamzik, gyökeret ver s megnő mint a többi. Télbe meleg szobában, vagy meleg pincében tartják s ott ér meg a gyümölcse. A tetején sárga virágja leszen...”

Lippay korában már két *Opuntia* volt ismeretes, az egyiket Lippay nagynak nevezi s ez a magyar botanikai irodalomban később is „nagyobb indiai füge” néven szerepel, a másikat kicsinek, ez az *Opuntia vulgaris*, amely kevésbé kényes, „nem olyan gyenge, mint az öreg – írja Lippay – a pincében télben elmarad, sőt ott kinn is a földben, ha egy kevésbé befedjük.” Ennek élénkpiros a gyümölcse. Minthogy kevésbé kényes, északabbra is elvadul, így Déltirolban is látható a sziklákon. Honosításával is foglalkoztak, de erre a célra még kevésbé kényes fajok alkalmasak.

A fügekaktusszal megindult Európába az a kaktuszáradat, amely eleinte gyengébben, később egyre bővebben ontotta ezeket az amerikai teremtményeket az öreg óvilágba, ahol mindenütt feltűnést keltettek ezek a húsos szárú, többnyire tüskés, de szépvirágú növények. A növényben manapság már vagy másfélezer kaktuszt ismer. Ezeknek legnagyobb része száraz, csőben szegény fensíkok lakója, legészakabbra az Unió délnyugati államaiban, sok van belőlük Mexikóban, ahol már a táj lényeges elemei, nagyon sok a braziliai száraz szavannákon s legtöbb Bolívia, Argentína és Csille hegyi steppéin és szikláin az Andokban, hol még 5000 méter magasságban is akad egy-két hírmondójuk, pedig itt már kemény a tél és hóiharok száguldanak el a kaktuszok felett.

Vannak azonban kaktuszlakók az őserdőkben is, csakhogy az erdei kaktuszok nem a földön, hanem a fákon laknak. Az erdei fennlakó kaktuszok közt legkülönösebbek a *Peireskia*-nemzetség fajtái. Azért különösek, mert egyedül rendes alakok a kaktuszok között. Mexikó, Nyugatindia és Brazília lombhullató erdeiben, a katingákban laknak, kisebb-nagyobb, gyakran kapaszkodó cserjék, de száruk rendes és rendes leveleket hajt, amelyek ugyan húsosak, de laposak és szélesek, mint a többi növény levele. Peirese francia tudós és képviselő volt a XVI. század végén s a XVII. elején. Emlékére nevezte el ezeket a kaktuszokat Charles Plumier (1646–1706), az Antillák kiváló kutatója. Az európai kertészek, mint említettük, alanynak tartják a *Pereiskia aculeatá*-t és rokonait s kivált a karácsonyi kaktuszt oltják rá (41. kép).

A többi kaktusznak nincs levele, hanem a többnyire szemölcszerűleg felduzzadó levélnyomon, melyet *aerolá*-nak neveznek, csomóban állanak szőrök, tüskék és szigonyhegyű serték, utóbbiaknak *glochida* a nevük a kaktusztanban. Mindezek a képződmények nagyon változó méretűek, néha azonban feltűnő nagyok, mint némely *Opuntia* tövise, vagy a kaktuszószapónak (*Cephalocereus senilis*) nevezett, közkedvelt cserépkaktusznak szürke fűrtjei.

A levéltelen kaktuszok szára nagyon különböző s e szerint levél-, sün-, oszlop-, kígyókaktuszokat stb. szoktak megkülönböztetni. Természetesen a levélkaktuszok csak azért hordják ezt a nevüket, mert száruk lapos és levélszerűen vékony. Ezek közé tartozik a másik legelterjedtebb, sőt ma már talán egyáltalában a legelterjedtebb szobakaktusz, a mexikói *Phyllocactus phyllanthoides*, amely a XVII. század közepén jelent meg Európában s már Hernandez közölte a rajzát 1651-ben. A manapság ültetett levélkaktuszok többnyire már mind keverékfajok. A másik kedvelt levélkaktusz, a már említett karácsonyi kaktusz (*Epiphyllum truncatum*), Braziliában honos és 1818 óta terjedt el a szobákban.

A XVII. századdal új korszak nyílik a kaktuszok történetében, a szépvirágú kaktuszok kora. Ezért tartották a levélkaktuszt is, ezért gyűjtötte a kaktuszokat a német Marcgraf (1610–1644) Braziliában, ezért a már említett Charles Plumier, aki háromszor járt Amerikában, 1689-ben az Antillákon, 1693-ban és 1695-ben a kontinentális Amerikában. Ezeknek az időknek leghíresebb kaktusza volt az éj királynéja (*Selenicereus grandiflorus*), amely még a XVIII. században is a ritka növények közé tartozott és virágzása valóságos esemény volt. Németországban a nürnbergi virágkedvelő orvos, Johann Christoph Volkamer (1644–1720) írta le először (83. kép.), aki világhírű könyvet írt a narancsokról és citromokról s ennek az 1708-ban megjelent munkájának a végére illesztett függelékben, amely *Flora oder curiose Vorstellung verschiedener raren Blumen und etlicher anderen Gewächse* címet visel, szerepel először Középeurópában az éj királynője. Hogy nem mindennapi virág, angol és francia neve is elárulja, nemcsak német *Königin der Nacht* neve. Az angolok *Large flowered Torch Thistle*, a franciká *Viérge à grandes fleurs* néven különböztetik meg.

Pedig szára egyáltalában nem valami díszes, sőt a 4–8 szögletű piszkoszöld színű ágak még annyira sem díszesek, mint a többi kaktuszé. Hazájában, Jamaika és Kuba szigetén, a sziklákon kúszik és kapaszkodik ezekkel az ágakkal, melyek 4 cm vastagságot érnek. Nálunk botokból létraszerű támasztékot tesznek a növény mellé, hogy annak dőlhessen. Így él Hamupipőke-egyszerűségben 10–15 évig is az éj királynője, míg végre valamely forró nyári éjszakán kibontja teljes szépségét. De csak egyetlen éjszakára! A bimbó folyton nő, fakadása valóságos ünnep, melyre a boldog emlékü rokokóvilágban vendégeket szoktak hívni. Este hétre-nyolcra érkeztek a vendégek s vacsora után körülülték a bimbózó kaktuszkirálynőt. Végre valamikor 9–10 óra között felnyílt a hatalmas, vagy 20 cm hosszú bimbó, olyan hirtelen, hogy akárhányszor hallható volt pattanása. A felnyílt virág kelyhéből kellemes vaníliaillat áradt és az éj homályában csodálatos fehérén tündököltek szirmjai. A csodálatos virág éjfélkor érte el a teljes nyílást s hajnali háromkor már összeestek a szirmok, hogy soha többé fel ne nyíljanak.

Manapság természetesen mindez bohó érzelműség. A tudomány lehetővé tette, hogy nappal is gyönyörködhessünk az éj királynője tündéri szépségében, – s ezzel a csoda elvesztette varázsát.

A XVIII. században még kevés kaktuszt ismertek s Linné is alig néhány fajt különböztetett meg. Magyarországon még Diószegi-ék *Füveskönyv*-ében is csak hat a kaktuszfajok száma. Kettő a már ismerős fügekaktusz, „egymástól nőtt húsos levelek, minden szár nélkül”, kettő oszlopkaktusz, mint Diószegi írja, „póznaformák, melyek felnőnek minden ág és levelek nélkül” és kettő sünkaktusz, „gyümölcsformák minden szár és levél nélkül”. A megnevezett oszlopkaktuszok közül az egyik a hatszegű *Cereus hexagonus*, melynek „virága fehér, estve nyílik, reggelre elhervad”. Egyik rokona, a bizonytalan honosságú *Cereus peruvianus* Kossuth kedvenc kaktusza volt torinói kertjében. Hajtásából nevelt csemetét őrz Győrffy István Szegeden (84. kép).

A XIX. században gyors iramban gyarapodott a kaktuszok száma, kivált a sünkaktuszok özönlöttek egyre nagyobb bőségben Európába. London mellett a világhírű Chelsea-kert üvegházaiban már több száz kaktuszt neveltek s Adrian Hardy Haworth, akinek nevét az aloé testvérmemzetsége, a *Haworthia* őrzi, 1812-ben kiadta alapvető munkáját a szukkelensekről *Synopsis plantarum succulentarum* címmel. Ettől számítjuk a kaktuszmánia első szakaszát, ekkor kezdődött a szobai kaktuszok nagymértékű elterjedése és a kis kaktuszok felkarolása tekintet nélkül virágjukra. Franciaországban a botanika egyik reformátora, Decandolle írt 1829-ben monográfiát a kaktuszokról, majd 1837-ben Ludwig Pfeiffer írta le a korábban ismert kaktuszokat.

A világháború után ismét fellángolt a táblabíróvilág kaktuszmániája (84. kép) s olyan arányokat ért, mint kevés virágdivat.

A jellemző azonban, hogy a virággal ma már szinte egyáltalában nem is törődnek a modern kaktusztenyésztők, hanem csak a kaktuszok bizarr testével. Ez a maga különös és minden szokott növényi szépséget megcsúfoló idétlenségével nagyon jól illik a modern ízléshez, házhoz, bútorhoz, mondhatnám az egész modern élethez. Soha annyira nem volt még nemzetközi valamely növénydivat, mint a mostani kaktuszmánia. Newyorkban semmivel sem kisebb, mint Londonban, Berlinben, Budapesten vagy akár Torinóban. A nagy fogyasztás ellátásához szükséges kertészeti anyagnak csak kis része kerül ki európai tenyésztésből, legangyobb részét, kivált a nagy feszültséggel várt újdonságokat a „kaktuszvadászok” szedik össze, mikor az északi félgömbön tél van. A magánosan járó és éppen a legúttalanabb vidékeket kereső kaktuszvadászok tudósításairól az egész világ kaktusztenyésztői értesülnek, mikor a kaktuszvadász bevégezte vadászatát s megtér a kikötővárosba. Az aranyások romantikája a múlté, a jelen a kaktuszvadászok szerencsájéről szó regényeket.

A XVI. század amerikai virágszerzeményeihez tartozik még a tubarózsa, kapucinusvirág és a napraforgó is, amelyek azonban csak később jutottak el Spanyolországból Középeurópába, Gesner korában itt még egyiket sem ismerték.

A tubarózsa (*Polyanthes tuberosa*) akkoriban jácintnak számított s Clusius munkájában *Hyacinthus indicus tuberosus* a neve. A *tuberosus* jelzővel azért különböztették, mert a jácint tudvalevőleg hagymás növény. Később, mikor a kertekben megkedvelték kellemes illatáért, ebből a jelzőből alakultak nemzeti nyelvű nevei, így a magyar tubarózsa is, amely természetesen csak úgynevezett népetymologia, sem a tubával (tubicával), sem a rózsával semmi kapcsolata. Clusius korában még a ritka virágok közé tartozott Középeurópában, az a képe is vajmi gyenge, amelyet Clusius elsőnek közölt róla 1601-ben.

Később gyorsan elterjedt a középeurópai kertekben is és Lippay már helyes ismereteket közöl gondozásáról.

„*Hyacinthus indicus tuberosus*, indiai hyacinthus, kinek gyökere szarvasgomba formájú, levele, mint a sásnak, pázsitszínű zöld. Kileketkor jön ki, ősszel virágzik kétkönyöknyi kórón, mint a nádszálon, aki csomós, annak tetején bokrosan nőnek a szép fehér virágok hyacinthus formára, csak hogy annál sokkal nagyobbak és kövérebbek, igen-igen kedves szép illatúak, mint a narancsvirág, egész télig mind virágzik. Ha edényestől a meleg szobába viszik, az egész házat betölti illattal, és télben is sokáig virágzik. Könnyű és jó földet kíván, ahhoz napfényt és nyárban bő öntözést. Cserépedényben bujábban nő és virágzik, hogysem mint az ágakban. Télben meleg szobában kell tartani mind edényestől, noha némelyek úgy is bánnak vele, hogy mihent elhervadtak levelei, az mely novemberben leszen, mindjárt kiveszik az edényből minden növéssel együtt, és egy rostába vagy más effélébe teszik s úgy tartják meleg szobában, hogy a hideg hozzá ne férközzék, meg sem öntözik. Kikeletkor megint jó földdel megtöltött edénybe teszik s kiviszik.”

Mint látjuk, Lippay még nem ismerte a „népies” tubarózsa nevét, ez csak 1775-ben Csapó füveskönyvében olvasható először. Ekkor a tubarózsa már a „házikertekben termesztetik” Magyarországon is. A XIX. században egyik fő virága a Riviérának, ahol illatszergyártásra használják. A délibb országokban könnyen elvadul s mert korán eljutott már Délázsiaiba is, ahol a trópusi vidékeken úgy elvadult, mintha őshonos lenne, valamikor azt vitatták, hogy Ceylon és Jáva a hazája.

A kapucinusvirág (*Tropaeolum*) hazája Peru, ahol több faja él. Egyiket gumójáért termesztik a perui fennsíkokon s Európában burgonyapótléknak ajánlották a nagy burgonyavész idején. A többi sem mint virág terjedt eleinte, hanem mert a myrosintartalmú növény levelei kiváló salátának bizonyultak, amelyet kivált skorbut ellen hathatós szernek tartottak. Csípős íze miatt Európában a zsázsába tették s ezért a német neve *Kapuzinerkresse*. Kapucinusvirágnak pedig azért nevezik, mert virágjának három felső csészecimpája süveggé nőtt össze, mint valami barátkámzsa „kapucnija”.

Először a *Tropaeolum minus* került Európába 1570-ben és 1610-ben Rostius Lundban mint *Nasturtium indicum*-ot, vagyis nyugatindiai zsázsát ismertette. Ezen a néven jutott el Magyarországra is Pozsonyba, ahol Lippay röviden ennyit mond róla: „*Nasturtium indicum*, sárga szarkaláb, mind maga, mind levele jó salátának, erősöske mint a retek. Mikor elültetik és fel kezd nőni, ágakat kell melléje ültetni, akire felfolynon, avagy sövény mellé.” Már Lippay is a virágok között sorolja fel, de tulajdonképpen a kisvirágú kapucinusvirág még nem tartozott a kedvelt virágok közé, csak később nagyvirágú testvére, a *Tropaeolum majus*, szerezte meg azt a nagy népszerűséget, amelynek ma is örvend. Ezt már nem a spanyolok, hanem a hollandus Bewerning importálta Peruból 1684-ben s előbb az előkelők, később a polgárok kertjeiben terjedt el.

A napraforgó (*Helianthus annuus*) ma már a magyar tanyák egyik legkedveltebb növénye, amely nélkül el sem képzelhetjük a tanyai földeket és a tanyai házak környékét. Aki szereti a jelent könnyelműen visszavetíteni a multba, azt mondhatná, hogy az Alföld és a magyarság egyik ősi virága. Pedig a napraforgó is, mint másik alföldi társa, az amerikai akár, csak később került amerikai hazájából az Alföldre és itt csak a tanyaföldek kiosztásakor terjedt el. Ennek pedig többnyire alig több mint száz esztendeje, néhol még kevesebb is száznál.

Mint virág is különleges szerepet tölt be az Alföldön. A nagybirtokos nagy fákkal, például magas jegenyékkal szegélyezi birtokán a földtáblákat, a kisgazda kis földje nem bírja el a szegélyfákat, későre nőnének fel s árnyékuk sokat elvenne a termésből, hát más szegélynövényt keresett. Kisebbit, mégis feltűnőt, gyorsan növőt, mégis hasznosat, és ezt a napraforgóban találta meg, amelynek embernél magasabb szárán óriási fészekvirágzatok nőnek, ezekben a tányérnak nevezett fészkekben – erről a tányérrózsa név – jó olajos „magvak” érnek és télen a növény hatalmas kórója pompás tüzelő a búbosban.

Ám azért, hogy a napraforgó amerikai jövevény s évszázadokba került, míg az indiánok tanyáitól megtette az útát a magyar tanyákig, nevének mégis nagyon régi és nagyon komoly a története. Amerikában a növényt nem hívták napraforgónak, ezt a nevet Európában kapta, ahol már az ókorban is megkülönböztették a növények között „napraforgókat”. Ez a szó ugyanis nem akar kifejezni többet, mint a növény fényérzékenységét, tudományos néven *heliotropizmus*-át, amelyet pedig mint természeti jelenséget nem a modern kor fedezett fel. Ismerték a régiek is, ma már meg sem lehet állapítani, ki és mikor fedezte fel és nevezte meg az első napraforgó

növényt. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy már a görög és római növénytanokban nem is egy, hanem mindjárt többféle napraforgó növény nevével találkozunk.

A *heliotropion* nevet is már a görögök hagyták ránk: *helios*, nap, és *trepein*, fordulni, tehát *heliotropion*, latinosan *heliotropium* nem más mint napraforduló, napraforgó. Annyiban helyes önmagában a *heliotropium* név, olyan könnyen ad alkalmat túlzásra is. Ilyenre már Plinius természetrajzban találunk példát. Plinius *heliotropium* és *helioscopium* (utóbbinak napranéző a jelentése) néven többféle növényt ismertet, ezek valószínűleg a mai *Heliotropium* mediterrán fajai, és a *helioscop* *Euophorbia*-k. A *heliotropium*-ról azt írja Plinius, hogy „még borús időben is a nap után fordul, olyan nagy a ragaszkodása ehhez az égitesthez, éjjel pedig eme szenvedélye következtében becsukja virágjait.” Az *Euphorbia helioscopiá*-ról pedig ezt írja a tudós, de túlzásokra könnyen vállalkozó szerző: „*helioscopius* neve arra a tulajonságára vonatkozik, hogy fejszerű csomóját (mai szóval virágzatát) mindig a nap felé fordítja.

A középkorban a kultúra meghódítván Középurópát, itt is kezdték keresni, a régiek munkáit olvasván, a napraforgókat. S a középkori tudós szerzetesek a katángban és a körömvirágban találták meg a maguk napraforgóit.

A katángot már a régiek is jól ismerték *intybus* vagy *intubus* néven, sőt Plinius szerint már az egyiptomiak is megkülönböztették s tőlük származik a *cichorium* név. A cikória tehát nevében ezer esztendőkre tekinthet vissza. A középkorban ezt a növényt nevezték el *heliotropium*-nak, vagy a szót latinra fordítván, *solsequium*-nak. Kétségtelen, hogy a katáng virágzatának nagyon feltűnő a heliotropizmus, de egészen más jelenségben nyilvánkozik, mint a fordulásban. Ez a közismert kék virágzat reggel napkeltével nyílik és körülbelül délelőtt 11 óráig tárja szét a fészek nyelves virágait, délben pedig véglegesen becsukódik és a szirmok elhervadnak. Ha az ég borús, a körülbelül 6 óra hosszat tartó virágnyílás valamivel elhúzódik.

A *solsequium* nevet magyarban már a XVI. századi besztercei szójegyzékben megtaláljuk, de a szójegyzék magyar készítője nem fordította le, hanem a növény katáng nevét tette a magyar helyre. A XVI. század szójegyzékeinek és füveskönyveinek írói másként jártak el, s mint más latin növénynevet, ezt is lefordították magyarra. Például Murmelius szójegyzékének *heliotropium* szavát az ismeretlen magyar munkatárs 1533-ban *napranézőfü*-nek nevezi. Melius viszont ezt írja 1578-ban: „*Intybus* vagy *intubus* kétféle. Egyik a mezei, ennek neve *heliotropium*, *solsequium*, azaz naputánjárófü. Ez a mezei is kétféle. Egyiknek mint a konkolynek vagy a búzavirágnak kék virága vagyon, a nap után fordul, ez a katáng. A másiknak a virága fehér szabású, nem kerül úgy el, mint a katángnak, a naputánjárófünek. A réteken, szántóföldeken igen terem. Ezt hívják cichoriának, scariolnak, serisnek, az patikáriusok endiviának, azaz keserű vad salátának. A másikféle *intybus*, *naputánjárófü*, *endivia*, akit vetnek, amaz keserű fodorsaláta. Szintén olyan a kórója, mint a katángkórónak. Ezzel ették a zsidók a húsvéti bárányt.”

A XVII. században már csak Szenci Molnár Albert szótárában és később annak újabb és újabb kiadásában és átdolgozásaiban él tovább a katáng mint napranéző vagy naputánfordulófü, ellenben a fellendülő magyar kertészeti irodalomban új növények jelentkeznek *solsequium* gyanánt. Említettük már, hogy a középkorban a körömvirág (*Calendula officinalis*) is gyakran szerepelt napraforgó, tehát *heliotropium*, *solsequium* néven. Különösen a franciák szerették így nevezni s előbbi fejezetben volt már szó arról, hogy a körömvirág francia neve a *solsequium* elferdítése.

Magyarban a körömvirág Franciaországban használatos latin neve nyomán készítette Nadányi János a napraforgó szót, amely mint növénynév az ő munkájában található először. Ugyanis Nadányi magyarra fordította Antoine Mizault (1520–1578) kertészeti munkáját s bár akkoriban ez már elavult, 1639-ben ki is adta a magyar fordítást *Kerti dolgoknak leírása* címmel. Ebben a munkában a napraforgó, amely mint mondtuk, itt jelent meg növénynév gyanánt, természetesen még nem a mai amerikai növény, amelyet még sem Mizault, sem Nadányi nem ismert, hanem a körömvirág, a franciák középkori napraforgója.

„Napraforgófünek közönséges neve deákul *solsia*, a patikában *calendula*, nem amaz közönséges napraforgófü, amint sokan itélték, melynek neve *heliotropium* (tehát nem a katáng, mondanánk ma), akár nagyobb légyen az, akár pedig kisebb. Nem azért, hogy a napra ne forogjon, amint majd megmondjuk, hanem azért, hogy külső színe más.” A név azonban kötelez, tartja a közmondás, és így volt ez már Mizault és Nadányi idejében is. Amit az égiek a napraforgóról írtak, azt a tudós Mizault mind rárakta a körömvirágra, s mert ezzel a növény tudományos nevét is magyarázza, idézzük szavait Nadányi fordításában: „Csemetés palánta ez, törsoke vagy szára kilencszegletű, levele egy kicsinnyé hosszú, virága tekintetes sárga és nem kedvetlen szagú, az honnat szálllyal koszorúkat szoktak csinálni. A fűről író doktoroknál *calendula*-nak is hívattatik, azért hogy minden hónapnak calendáin, azaz első napján virágozni, vagy mint mások mondják, csemetézni szokott. A parasztok órájának (*horologium* néven már középkori német kódexben is előfordul!) hívják némelyek, azért hogy a

reggeli, dellyesti és estvéli órákat körüljárásával kijelenti. Mások napmenyasszonyának hívják és napfűnek, azért, hogy az ő virága a napot felköltétől délen által napnyugtáig követi, emlékeztet a méltó körülforgásával, úgy hogy valamely ég részén legyen a nap, ugyanazonra ennek virági nézzenek, még felhős időben is, mintha ennek lelkétől újulna meg, éjjel mintha ugyan a napot síratná, összevonódik, délben mindenfelé magát kiterjeszti, mintha vőlegényét kezével ölelni akarná.” Így írja le Plinius nyomán a francia orvosbotanikus a „napraforgófű rettenetes nappal való barátságát”-t. Hogy ebben különböző fényérzékeny növények különféle heliotropisztikus tünetei kúsza összevisszaságban kavarognak, attól sem a francia szerzőnek, sem magyar fordítójának nem fájt a feje.

Mikor Mizault munkája Franciaországban napvilágot látott, Spanyolországban már ismerték a legújabb napraforgót, amely csakhamar Amerika felfedezése után eljutott a spanyol hajósok közvetítésével Hispániába s óriási sárga virágzatával hivatva volt minden óvilági napraforgó elődét elhomályosítani és emléküket a múltba szorítani. A spanyolok nagyon hamar megkedvelték az új növényt, amelyet Monardes (1493–1588) a spanyol orvosbotanikus avatott 1582-ben *solsequium*-má, napraforgóvá, a már ismert renaissance-módszer szerint, vagyis a növény jellegzetes heliotropizmusát olyan mértékű „rettenetes nappal való barátsággá” fokozva mint előbb Plinius és Mazull szavaival bemutattuk. Természetesen ilyen értelemben nem beszélhetünk napraforgóról, viszont azonban az sem helyes, ha a napraforgó nevet egyszerűen „babonának” minősítjük. A valóság ugyanis az, hogy a *Helianthus annuus* rügyei nagyon fiatal korban tényleg követik a napot, reggel kelet, este nyugat felé irányulnak, azonban amint a levelek és a virágzat fejlődnek s a szövetek elkeményednek, azon mértékben szűnik meg heliotropisztikus mozgásuk, de közben felkeresték a legjobb megvilágítású irányt, szabadban keletet, ablakban vagy más egyoldalú megvilágítás esetében a megvilágított fényes teret, és ebben az irányban merevedik meg fordulásuk.

A spanyolok hamarosan heraldikai virágukká választották az új napraforgót, amely az alattvalói hűség és az előkelőség jelképe lett, s később a symbolográfiákban azt jelentette: *Non inferiora secutus*. Középeurópában is megjelent már a XVI. században a füveskönyvekben, és itt a virágzat alakjáról *flos solis*, *corona solis* volt a neve, amelyből később a görög *helianthus* készült. Matthioli már a XVI. század 80-as éveiben azt írja róla, hogy gyakori a kertekben, de az csak a déli országokra, Középeurópában legfeljebb az előkelők kertjeire vonatkozik.

Magyarországon csak a XVII. században jelent meg, akkor is még csak Pozsonyban. Az első magyarországi adat Heindel Ferdinánd ügyvéd pozsonyi kertjéből 1651-ből származik. E kert növényeinek katalógusában *Flos solis major* a neve. Azonban ugyanekkor már Lippay hercegének pozsonyi kertjében is díszlett és Lippay János *solsequium*, naputánjáró virág néven ismerteti s annak a kornak divatja szerint „aki még nem virágzott fejét”, tehát virágzatát, főtt salátának ajánlja, amelyet úgy fogyasztanak, mint „a spárgának gyenge hegyit, káposzta csimáját, komló hegyit” stb.

A XVIII. században a szótárban eleinte még valósággal bűjőcskát játszik a növény és magyar neve, csak Csapó 1775-ben írja, hogy elterjedt a magyar kertekben: „Kertekben termesztik e két ember magasságú fűvet; virágai mint egy tányér akkorák, levelei szélesek, nagyok... Virágit ha fűszerszámmal s vajjal főzik, olyan ízűek, mint a spárga; magvait meg lehet enni, némelyek ugyan azt tartják, hogy főfájást okoznak e magok. Én gyerekkoromban eleget ettem, de ilyen változást nem tapasztaltam.” Nem sokkal később Veszelszki ezt írja a napraforgóról: „Már oly közönséges, hogy leírásával nem is szükséges a tollat koptatni, a nagy kerek tányérsárga virágai, széles gömbölyөг levelei is igen ismeretesek. A magvai a gyermekeknek s madaraknak kedves eledel, tán olajat is lehetne a magvaiból ütni, mivel édesek.”

Az alföldi tanyák másik közkedvelt amerikai növénye, az akác (*Robinia pseudacacia*), csak részben tartozik a munka kereteibe, de virágzása olyan jelenség az Alföldön, amely mindig megkapja a szíveket s így nem hagyhatjuk említés nélkül az akác történetét. A XIX. század második felében aligha énekeltek meg a magyar költők más virágot annyiszor, mint az akácot, amely „édes illatával” tanyát, falut, várost betölt.

Az akác hazája kétségtelenül Amerika, de közelebbi részleteket ebben a kérdésben ma sem ismerünk. Európai megjelenésének ideje is bizonytalan. Ezzel a problémával Ernyey József foglalkozott. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a párisi botanikus kert, a XVII. században Jardin du Roy, vaspánttal támogatott öreg akácfája nem az első akác volt Európában. Valószínű, hogy az angol W. Parkinson hozta magával az első akácmagvakat, aki még a XVI. században kétszer is járt Északamerikában s szintűgy *botanicus regius* volt, mint a francia Vespasian Robin, akinek a franciák le akarták foglalni az akác importálásának dicsőségét. Dicsőség pedig úgy lett az akác európai importálásából, hogy a XVIII. században nagyon hasznos fának minősítették az akácot és telepítése érdekében nagy propaganda indult. Eleinte természetesen csak mint amerikai újdonság keltett érdeklődést. Azonban Nagy Frigyes Poroszországban a maga gazdasági önellátási terveinek eszköze gyanánt ismerte fel és mint annyi más növényt, ezt is a legnagyobb eréllyel terjeszteni igyekezett.

A példát követte Ausztria is. Magyarországon Krámer János György, a magyar tábori orvos, már 1739-ben azt ajánlotta, hogy az Alföldön a szárazabb helyeken célirányos lenne az Ausztriában ekkor már gyakori akácot telepíteni, amely gyökérsarjakkal ép oly könnyen szaporítható, mint magvakkal. Nemsokára Pest városa szegődött az akác hívéül s memorandumot adott be a helytartótanácsához, amelyben kifejtette, hogy a helytartótanácsból telepítésre ajánlott fák helyett jobb lenne a hasznosnak ígérkező akácot ültetni. Közben 1750-ben a katoai kincstár Komárom-Herkály erődítményei körül nagyobb számban telepített akácokat s ez az első olyan akáctelepítés, amelyről Magyarországon tudunk. Azonban a főúri parkokban már előbb is voltak akácok, a herkályi telepítéshez is Tatáról az Esterházy-kastély parkjából hozták a csemetéket.

A XVIII. század végén már gyakori; Veszelszki ezt írja róla: „Akácfa, koronafa, más szomszéd nyelveken is igen egyforma nevet visel és már ma falukon is igen ismeretes és a fák között sem utolsó, igen könnyen megfoganoszik, azért a hasznavehetetlen homokos földeket október végén, november végéig keresztül-által jó volna vele beültetni maggal, vagy avégre már elkészített csemetékkel, mert igen hamar felnő. A levelét az ökör, kecske édesdeden megeszi és soha mindeddig nem tapasztaltatott, hogy a leveleit a hernyók megették volna. Az épületbe is be lehet tenni, tűzre pedig a fűzfánál hétszer is többet ér, méltó hát, hogy szaporíttassanak és azt a csekély gondviselést ne sajnáljuk irántuk megtenni, hogy ebből is holmi hasznót hajtsunk a konyhára.” A XIX. században el is szaporították az Alföldön az akácot, amely a falun és a tanyán sok mindennel ellátta a szegény embert, tüzelővel, szerszámfával, árnyékkal, virággal, illattal és mézzel. A szegények paradicsomának legkedvesebb fája.

Mielőtt tovább mennénk s megvizsgálánk, milyen virágokkal gyarapította a XVII. század az európai kerteket, tartsunk rövid seregszemlét a *Pozsonyi kert*-ben ismertetett amerikai virágok fölött. Lippay János 1664-ben körülbelül 17 amerikai növényről számolt be s ezek majdnem mind megtalálhatók Heindel kertjének katalógusában is. A tizenhét Pozsonyba eljutott virágnak majdnem felével, kilencel már megismertedtünk. Ezek a díszbab, бүдösке, virágnád, ágáve, tubarózsa, kapucinusvirág, fügekaktusz, klárisfa és napraforgó. A többi nyolc csupa olyan virág, amely a XVII. század első felében került Európába. Ilyen a golgotavirág, kardinálvirág, hajnalka, jukka, mirabilisz, *Clematis coccinea*, *Apios tuberosa*, *Campsis radicans*. Utóbbiakkal együtt meg kell még emlékeznünk a *Rudbeckia*-ról, amely ugyan csak későbbben jelent meg az országban, de nagyon elterjedt.

A golgotavirág (*passiflora coerulea*) Peruban honos. Délamerikai hazájukban a *Passiflora*-nemzetség több fajtát hosszúkás, tojásalakú jóízű gyümölcséért ültetik, kivált a *Passiflora quadrangularis*-t, amelyet némileg a gránátalmához hasonló gyümölcséről granadillának neveznek, s erről a *Passiflora*-nemzetség fáját általában granadillának nevezik. A jézustársasági szerzeteseknek feltűnt, hogy a granadillának, különösen a *Passiflora coerulea* fajnak virága milyen jellegzetes alkotású s annak a kornak divatja szerint jelképes magyarázatát költötték. A XVII. század elején Európában is elhozták a granadillákat, a *Passiflora coerulea* Itáliában 1625-ben tünt fel J. B. Ferrari 1653-ban könyvet írt a virágok tenyésztéséről s ebben a munkájában elmondja, miként magyarázták jelképileg ennek a virágnak szerkezetét. Lippay formásmű gyanánt használta Ferrari munkáját, leghelyesebb tehát e tekintetben egyenesen hozzáfordulni.

„*Flos passionis*, granadilla, maraton, passiovirág, mivel ebben a virágban Krisztus szenvedésének eszközei igen szépen kiabrázoltatnak. Holott környös-környül a karéj a tövises koronát formálják, a véres ostort a vér- és kékszínű szálak, akikből áll a virág, jelentik. Hasonlóképpen azoknak külső fehér színük az ártatlanságnak miérettünk való kínjait mutatják, a virágnak özepin mintegy márványkőből faragott oszlop nő ki, kinek tetején egy kerekded darab mint a spongya látszik, amellet kibén három, kibén négy fejes szegecskék állanak. A mi idvezítőknek öt sebei is megtetszenek rajta. A levelei, mint a dárda, hegyesek, az ágain olyan zsinegecskék nőnek, mint a kötelek, kikkel a melléje dugott fácskákhoz kötözi magát. A magva szívformára kerekdedül, kivel a természet meg akarta mutatni, hogy a mi kegyes idvezítőknek sebei virágjának gyümölcse az Istent szerető szívű.

De mivel ennek magva igen ritkán érik meg minálunk, azért inkább ültettetik és szaporíttatik az ifjú gyökéren, ha az elszaggattatik a többitől, és jó földbe edénybe ültettetik, avagy kinn a kertben hagyatik jó földben, aki majd legjobb, csak hogy télben megoltalmazza a hidegtől. Ez is fára folyó fű, azért ágakat vagy pálcikákat kell melléje dugni. Ha elvirágzott, aki ősz tájban leszen, el kell metszeni az ágait, jobban megerősödik a gyökere. Ha edényben vagyon, meg kell látni, hogy ha alól kibújik a gyökere, elmetszettessék.”

Akkoriban a nagyurak gyönyörködtek a golgotavirágban, később a nagyurak kedve más, újabb virágok felé fordult s a golgotavirág kiszorult a külvárosokba, falvakba, ahol a szegény emberek ma is áhitattal őrzik ablakukban. Ott a botanika ma is olyan ősi és bájos együgyűségek tudománya, mint volt valaha évezredek előtt.

A hajnalka (*Pharbitis purpurea*) népszerűségben vetekedett a golgotavirággal, amellyel majdnem egyidőben, 1629-ben látta meg Európát. Hazája a trópusi Amerika. Hasonlít az Európában régóta ismert szulákfajokhoz, ezért eleinte mint *Convolvulus indicus* vagy *hispanicus* terjedt a kertekben. Lippay röviden ír róla: „*Convolvulus hispanicus*, major et minor, fára folyó harangvirág, kék, belől fehér, avagy veres-violaszínű fehér. Az apró igen szép kék, belől fehér, mint a csillag, nem foly igen fel. Ezt is minden esztendőben kikeletkor újonnan kell magul ültetni, aki igen fekete, olyanformájú, mint negyedrésze valamely kerekded golyóbisnak.” A hajnalka nevet csak a XIX. században kapta. Már a *Convolvulus sepium* virágait kitüntették költői nevekkal, így a középkorban liliomnak, az olaszok *flor di notte*-nek nevezték. A kerti hajnalkát a biedermeier-kor, a virágnyelv s nálunk Tompa Mihály *A hajnalka* című virágregéje tették népszerűvé, Tompa költeménye 1847 január 9-én az *Életképek*-ben jelent meg s első volt virágregéi között. Talán maga a név is Tompa alkotása.

Kedvelt kerti virág a mirabilisz (*Mirabilis jalapa*) is. Mirabilisz, vagyis csodálatos, mert virágai éjjel vagy borulatkor nyílnak, másik neve pedig, a *jalapa*, annak emlékét őrzi, hogy a szintén mexikói jalapagyökér (*Exogonium purga*), amelyet hashajtónak már a XVI. századtól kezdve szállítottak Európába, nem mindig állott rendelkezésre, ilyenkor a mirabilisz gyökerével pótolták, amelyet könnyen megszédtek a kertben. A XVI. században még mexikói virágnak nevezték a mirabiliszt. „*Flos mexicanas*, kit a németek *spanischer Anstrich*-nek neveznek, azaz spanyol kendő – írja Lippay –. Olyan formájú virágjai nőnek, mint a töcsérecskék, nem igen nagyok, veresek, fehérek, sárgák, sárgák veressel pettyezetettek, néha csak egyik része; fekete, gömbölyű-hosszúka a magva. A gyökere jalappa jó orvosság.” Ma már csak virágjáért ültetik, s hogy eredetileg más céllal került a kertbe a XVII. század elején, régen elfeledték.

A Lippay által még ismertetett amerikai virágok közül csak a jukka (*Yucca gloriosa*) és a falak mellé, vagy lugasnak ültetett *Campsis radicans* terjedt el nagyobb mértékben, ellenben az *apios tuberosa* és a virág színe miatt kardinálisvirágnak nevezett *Lobelia cardinalis*, amelyet a XVII. században cserépbe ültettek, valamint a *Clematis coccinea* szinte egészen divatjukat multák. A *Lobelia*-nemzetségből a kapföldi *Lobelia erinus* korunk kedvence apró, de ragyogó kék virágaival. Az iszalagok közül az élősvénynek ma is leggyakrabban ültetett európai *Clematis vitalba*-n kívül, amely inkább parókás termésével, mint virágával feltűnő, a mediterrán *clematis viti-cellula* és újabb amerikai, kivált legújabbban kertészeti fajkeverékek láthatók.

A XVII. század első felében importált, de még Lippay által nem ismert *Rudbeckia laciniata* sárga fészkeivel gyakori növény kertjeinkben és könnyen elvadul nyirkos ligetekben. Északamerikából a párisi botanikus kertbe hozták, onnan terjedt el a kertekben és Németországban már a XVIII. században feljegyezték elvadulását. Magyarországon csak a XIX. század elején kezd szerepelni. Diószegi-ék *csutkakap*-nak nevezték, de műnevük sohasem lett „népiessé”. Különösen elterjedt Középeurópában a múlt század 80-as éveitől. Nevében Linné hálját őrzi Olaus Rudbeck (1660–1740) iránt, aki tanára és jótevője volt a nagy svéd botanikusnak.

A Lippay által már természetszerűleg nem ismert, mert későbbi importált amerikai növények kisebb része jutott Európába a XVII. század második felében és a XVIII. században, legnagyobb részük a XIX. század szerzeménye s még előbbie is csak a XIX. században terjedtek el a kertekben. Ezek az újabb amerikaiak szinte mind botanikuskertről importáltak.

A *Fuchsia* a XVI. század harcos fűvésznak, Leonhard Fuchs-nak nevét őrzi. Az első fuksziát a már említett Charles Plumier fedezte fel Peruban s *Fuchsia triphylla coccinea* néven 1696-ban hozta Párisba. Azonban ez a kisvirágú faj és a későbbi kisvirágú fuksziák csak a botanikus kertekben terjedtek s legfeljebb a ritkasággyűjtők tartották növényházaikban. Az első nagyvirágú fuksziák csak a XIX. század harmincas éveinek kertészeti felfedezései és mexikói importok. A modern fukszaikultusz alapja az 1837-ben importált *Fuchsia fulgens*, amely azonban ma már tiszta tenyészetben egyáltalában nem látható a szobakertekben, mert keresztezés révén egyre jobban elváltozott. A mai kedvelt fuksziák mind fajkeverékek. Később a fuksziafák keltettek feltűnést, az elsőt De Brayn nevelte Mechelnben *Fuchsia corymbifera* példányból s példáját csakhamar mindenfelé követték.

A XVIII. század elején indult meg a csillagvirágok, *Aster*-ek importja. Ezek körülbelül hasonló klímát alól kerültek Európába mint az itteni, s ezért vajmi könnyen elvadulnak. Magyarországon is egész sorát ismerjük a kertekből megszökött és rövidebb-hosszabb időre megletelező *Aster*-eknek.

A XVIII. században az üvegházakban a táblabíróvilágtól kezdve az egyszerűbb polgári házakban is sokakat gyönyörködtet lila virágaival és különösen kellemes vaníliaillatával a *Heliotropium peruvianum*. Ezt 1740-ben Jussieu importálta, s Franciaországból terjedt el Európaszerte.

A XVIII. század végén két, később közkedvelté vált virág jutott Mexikóból Európába, a dália és a cinnia. Az előbbi olyan jelentékeny szerephez jutott a XIX. században, amilyent csak a leghíresebb hagymás és gumós virágok töltötték be hajdanában. Mikor 1784-ben egy 1789-ben a mexikói botanikuskertről igagzatója, Vincente

Cervantes az első dália-gumókat megküldte madridi kollégájának, Josefo Antonio Cavanilles abbénak, egyikük nem sejtette, hogy ez a növény hamarosan egyik legpompásabb divatvirágja lesz Európának. Cavanilles az új növényt az akkoriban elhunyt kiváló svéd botanikus, Dahl emlékére, 1791-ben *Dahlia pinnata* néven vezette be a tudományos irodalomba.

Tudjuk, hogy egy évtized múlva Alexander Humboldt, a német geográfus és Bonpland francia botanikus, Amerikában nagy területet jártak be tudományos kutatásokat végezve. A két tudós Mexikóban 1803-ban eredeti termőhelyen gyűjtött dáliákat és azokat eljuttatta Berlinben a kiváló növényismerőnek. Wildenow-nak, aki azonban még nem ismerte Cavanilles leírását s így újra megnevezte a növényt, amely ezúttal Johann Gottlieb Georgi (1738–1802), a szentpétervári akadémikus tiszteletére a *Georgina variabilis* nevet kapta.

A németek sokáig használták a *Georgina* elnémetesített *Georgine* alakját, sőt a közhasználatban hamarosan feledésbe ment a *Georgina* név redete s a hasonló hangzású keresztnév jelentését vette fel. Így készült magyarban, németből fordított *györgyike* neve s ma már senki sem emlékezik Georgi-ra amikor ezt a nevet használja. A tudomány természetesen ragaszkodik az első névhez s idővel a tudományos irodalomból lassanként a közönség körébe is leszivárgott a *Dahlia* név.

Mint közönségnek szánt kerti virágot Hartweg, karlsruhei kertészeti intéző 1808-ban kezdte termesztetni az új növényt, amely györgyike néven a maga akkori egyszerűségében is szép pályát futott be. Nem egészen két évtized múlva Kristof Deegen Köstritzben berendezte az első nagy dáliatenyészetet s 1824-től kezdve egyik kertészeti dáliaújdonságot a másik után hozta piacra. Wildenow annak idején azért adta a növénynek a *variabilis*, változékony jelzőt, mert azoknak a példányoknak virágai, amelyek alapján leírása készült, többféle árnyalatot mutattak fel a piros és a narancsszín között. A kertészeti tenyésztésben kiderült, hogy a dália más tekintetben is rendkívül változékony. A múlt század huszas éveit 20, a harmincasok, az első nagy dália-divatévek, már 200, korunk pedig nem kevesebb mint 2000 dáliaváltozatot ismer.

Függelék gyanánt jegyezzük meg a dália történetéhez, hogy egyik főtulajdonsága, amelynek alapján diadallal versenyezhetett a régebbi századok divatvirágaival, kései virágzása. Milyen nagy szerepet játszott ez a tulajdonság a virágkultuszban, látni fogjuk a krizantémum esetében.

A *Zinnia elegans* 1796-ban került Európába s itt csakhamar elterjedt a kertekben mint nagyon hálás és elég igénytelen növény. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy neve korántsem a cinn nevű fémről származik, hanem Gottfried Zinn (1727–1759, göttingeni orvostanár emlékét őrzi. Azonban a hálátlan élet még a halál ellenfeleinek, az orvosoknak emlékét is hamar homályba borítja s bizony Diószegi-ék a magyarul rosszul hangzó cinnvirág helyett rézvirágnak nevezték a növényt, amely azonban éppen olyan szerencsétlen névalkotás.

A XIX. század elején két két olyan növényt telepítettek meg az európai botanikus kertekben, amelyek nem annyira mint virágok, hanem mint kerti szökevények szereztek maguknak hírnevet az európai flórában. Egyik a perui *Galinsoga parviflora*, amely nevében Martinez Galinsoga, a madridi botanikus kert akkori intézőjének emlékét őrzi. Először 1794-ben vetették a madridi botanikus kertben, honnan magcsere útján csakhamar elterjedt Európa minden botanikus kertjében. A kertből könnyen megszökik s nálunk nagyon jól érzi magát a megmunkált jobb földeken, úgy hogy sokfelé terhes gyom lett belőle Magyarországon is. Érdekes anekdotát mond el róla Buday József. „Háromszék megyében Közélpajta határában a kapált földeket rendkívül ellepi. A nép itt Benkő pap virágjának nevezi. A név eredete után kérdezősködve, azt felelték, hogy az irodalomtörténetből is ismert tudós Benkő József lelkes tenyésztette először kertjében, innen szökött meg és terjedt el a falu határában.” Ezt és hasonlókat szívesen el is hinne az ember, ha véletlenül meg nem írta volna Benkő József a maga növénytanát, s bár csak a növénynevek rendszere felsorolása jelent meg nyomtatásban, de ez megjelent s a névsorban semmi nyoma a *Galinsoga*-nak. Még Diószegi-ék *Füvészkönyv*-ében is hiába keressük, tehát nem valószínű, hogy Benkő ismerte volna a növényt. Aki ezt az anekdotát elmondta, azt ma nem népnek, hanem iskolázott embernek nevezzük.

A másik nálunk elvadult amerikai, de már északamerikai növény a *Solidago serotina*, amelyet a múlt század elején importáltak az európai botanikus kertekbe, honnan megszökött és mindenfelé elvadult a nyirkostalajú ligetekben. Nálunk Moesz Gusztáv írta meg szökevényiségének történetét.

A múlt század huszas és harmincas éveiben különösen sok amerikai növény lepte el az európai kerteket, így, hogy csak a nevezetesebbeket említsük, az *Ageratum mexicanum* (1823); a *Verbena chamedrifolia* (1829), amely skarlátpiros virágaival a falusi szíveket is meghódította, miután már előbb európai ősi előde, a vassző (*Verbena officinalis*) az ókortól fontos varázsnövény volt; a *petunia* (1830), amely mint szó a braziliai indiánok nyelvén a dohány nevének emléke, mint növény a fehérvirágú *Petunia myctaginiflora* és a sötétibolyaszínű *Petunia violacea* keverékfaja s a kerti tenyésztésnek egyik szép műve; a *flox*, amelynek első fajtát James L.

Drummond 1835-ben hozta a londoni Kew Gardenbe s ez ma is *Phlox Drummondii* néven ismeretes, de azóta több új fajtát hozták Európába, amelyekből a kertészek valóságos világcsodákat tenyésztettek, úgy hogy lángoló színükkel szerte elterjedtek a kertekben s ma a legkedveltebb virágok közé tartoznak; a *Coreopsis tinctoria*, amely a flox-szal egyidőben szintén Drummond révén került Európába; a *Cosmos bipinnatus*; és végül a pletyka, ahogy korunkban Budapesten elnevezték vagy zebravirág, ahogy tarkacsikos leveleiért a tudomány nevezi, a legkedveltebb csüngőszárú szobai lombnövény, amelynek két faja, a *Zebrina pendula* és a vérszínű *Zebrina purpusii* szobánkba Mexikó őserdeiből került, ahol mindkettő fenn lakik a fákon.

Legújabban szinte varázslatos gyorsasággal terjedt el a házi kertekben a fehér tejfű (*Euphorbia marginata*), amelynek Észak-Amerika a hazája, ahonnan már régebben eljutott az európai botanikus kertekbe. A 60–80 cm magas növény szára dúsan leveles, alsó és középső levelei zöldek, a felsők fehér szegélyűek, a legfelsők gallér módjára fogják körül a virágzatot s egészen fehérek (86. kép).

Nagyon igénytelen, a legrosszabb földön is megél.

Ezek és mások, amelyeket mind fel nem sorolhatunk, mert számuk túlságosan megnövelné munkánk terjedelmét, világosan mutatják, mint nyomult előtérbe a virágkultuszban Amerika s mint szorította egyre inkább háttérbe az óvilági flórát. És a könnyelmű Európa meggondolás nélkül dobta áldozatul a divatnak legszebb ősi virágait, hő szívvel fogadta az amerikai újdonságokat, nem törődve azzal, hogy ősi virágaival a maga ízlését, a maga fölényét a maga hatalmát ajándékozza Amerikának. Csak a világháború mutatta meg, mit jelentett más téren az amerikai flóra előnyomulása az európai kertekben: talán Európa bukását, de legalább is hatalmának lényeges szűkülését.

11. fejezet - 11. Tulipán.

Barokk kert – Pozsony kertészete – Balzamina – Lippay György, a magyar kerti virágkultusz megalapítója – Lippay János és a Posoni kert. – A Posoni kert virágflórája – Erdély kertészete – Bársonyvirág – Égő szerelem – Hibiscus – Tulipán – A tulipán felfedezése – A tulipán európai elterjedése – Tulpománia – A tulipán Magyarországon – A barokk tulipán – A polgári tulipán – Magyar tulpománia – Tulipántos láda – Tulipántenyésztés Magyarországon.

A magyarság virágkultuszának történetében az első fellendülést a XV. század hozta meg, amikor Mátyás udvarának renaissance fényle a lovagkori kertészetet emelte magas fokra. Mint láttuk, ennek a kornak közvetlen botanikai emlékei elkallódtak a későbbi török megszállás következtében, s a XV. század magyar várkertjeinek csak annyi emléke él a történeti irodalomban, hogy pompások voltak.

Kétszáz esztendő múltán és sokkal nehezebb viszonyok között újra fellendül a magyar kertészet és virágkultusz. Noha az ország déli nagy fele török iga alatt szenvedett, a megmaradt északi és nyugati szegélyek városai ott, ahol elkerülhették a török pusztítást, virágzásnak indultak és közöttük elsősorban az ország akkori helyettes fővárosa, Pozsony. A barokk kor magyar kertészetének és nagy lendületű virágkultuszának – szerencsére – nem veszték el olyan mértékben emlékei, mint a kései magyar lovagkoré. Ha minden nem is maradt ránk, annyi mégis, amelyből teljes botanikai képét rekonstruálhatjuk a barokk kor magyar virágflórájának.

Pozsonyban, mint arról már volt szó, a XVI. század orvosbotanikai törekvései hívták életre az első olyan kerteket, amelyek nevezetesebb szerepet játszottak a magyar kertészet történetében. Ilyen orvosbotanikai kert volt Pozsonyban a XVI. században Purkircher György kertje, amelyben először virított magyar földön az amerikai bab. Azt is tudjuk, hogy ez a kert olasz hatás alatt keletkezett, tehát azt mondhatjuk, hogy közvetlen magyar ága azoknak a botanikai törekvéseknek, amelyek akkor Itáliában létrehozták az első botanikus kerteket s amelyeknek nagy szerepük volt a növényhonosításokban.

Valószínű, hogy Purkircher kertje nem az egyedüli orvosbotanikai kert volt Pozsonyban a XVI. században. Anélkül, hogy ennek valami különösbb jelentőséget tulajdonítanánk – hiszen az orvosbotanikai kertek akkor mindenütt divatban voltak! – fel kell tennünk, hogy más orvosoknak és gyógyszerészeknek is voltak akkor orvosbotanikai kertjeik, de ezek valószínűleg nem játszottak különösebb szerepet, vagy emlékü elvesztett, vagy talán valahol még lappang. Pozsonyban a történelem még egy kiváló botanikus nevét őrizte meg a XVI. századból, Heindl András-ét, aki gyógyszerész volt s hogy botanika iránt is érdeklődött, Clusius feljegyzéséből tudjuk, aki pannóniai flóraművében ezt írja: „Audio etiam circa eandem urbem (t. i. Pozsony) et in castaneis arboribus et coryli rosarumque fruticibus viscum nasci, referente ornatiss, viro Andrea Hemal, eius orbis pharmacopaeo.” Ez a „Hemal” Istvánffy Gyula megállapítása szerint nem más, mint Heindl András, akinek emlékét a magyar gyógyszerészet története is megőrizte. Clusius tanúsága bizonyára elég alap, hogy Heindl András-t botanikusnak mondhasuk.

A XVII. században egyszerre csak újra felbukkan a Heindel név. Későbbi botanikusaink: Grossinger, Winterl, Haberle említik, hogy Heindel Ferdinánd, pozsonyi ügyvéd, virágokban gazdag kertet tartott fenn s növényei katalógusát nyomtatásban is kiadta 1651-ben. Hogy *Heindel Ferdinánd*, „akinek hortus botanicus-áról oly sok szó esik, – írja Bálint Nagy István – fia volt-e a gyógyszerésznek, nem tudjuk, de sejthetjük, hogy a nagy pozícióra szert tett – hiszen Bél szerint 1594–1596-ban konsuli méltóságot viselt – gyógyszerész valamilyen leszármazottja... Ha szabad a történelemben adatok hiányában következtetni, akkor úgy tűnik fel, mintha apjának botanikus kertjét fejlesztette volna tovább és katalogizálta.”

Heindel Ferdinánd kertjének nyomtatott katalógusából, noha többen forgatták kezükben még a XVIII. század végén is, egyetlen példány sem maradt fenn. De a kerti növényeinek jegyzéke még sem vész el egészen, megőrizte Bél Mátyás *Rei rusticae Hungariae* című kézirata, amely a Nemzeti Múzeum kézirattárában fekszik, hol Ernyey József bukkant rá s a kézirat *Hortus medicinalis* című, csonkán maradt fejezetében megtalálta Heindel ügyvéd kertjének növényjegyzékét is, amely a nyomtatott katalógus alapján készült. Ha az Ernyey által között névjegyzékét áttekintjük, hamarosan szembeötlök, amit már Ernyey is megállapított, hogy itt inkább

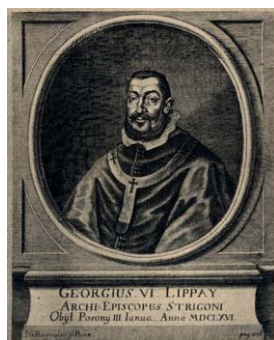
virágos díszkertről, mint orvosbotanikai kertről van szó. Már tudniillik mai szemmel nézve. Akkoriban nem volt még olyan éles a különbség az orvosi és a dísnövény között, elég annak a kornak füveskönyveit forgatnunk, azokban is megtaláljuk mindazt a dísnövényt, amelyet a kertekben tartottak, de amelyeknek nemcsak szépségét ismerték el, hanem a XVI. század hagyományaként orvosi jelentőségét is keresték és tanították.

Heindel Ferdinánd kertjének növényeivel nem foglalkozhatunk részletesebben, de ez bizonyos mértéken felesleges is lenne, mert kertje katalógusának névjegyzéke majdnem mindenben egyezik. Lippay virágos kertjének névsorával. Vannak azonban Heindel katalógusában olyan növények is, amelyek hiányoznak a *Pozsonyi kert*-ből s ezek közül már említettük a paradicsomot (*Poma amoris*). Később foglalkozunk a citromokkal és narancsokkal, amelyeket Lippay nem írt meg. Itt csak a balzaminát (*Impatiens balsamina*) emeljük ki, amely valamiképen szintén elkerülte Lippay figyelmét, holott bizonyára meg volt a pozsonyi primási kertben is, mert már a XVI. században feltűnt urópában. Hazája Keletindia s állítólag a portugálok hozták Európába. Középeurópában már Gesner feljegyezte bázeli kertből. Az első tudósítást Matthioli közölte róla s már a XVII. század elején szívesen vetették a kertekben. Matthioli munkáiban *Balsamina femina* a neve, ugyanis akkoriban különös módon nem a középeurópai *Impatiens nolitangere* körébe sorolták, hanem a Keletindiatól Palesztináig honos magrugó *Momordica charantia* mellé tették, amelyet *Balsamina mas* néven különböztették.

A magyar irodalomban először Benkő említi *Kisasszony papucs*a, *papucsvirág* néven. De a régieskedő Veszelszki megint *Balsamina* néven keveri össze most már nemcsak a magrugóval, hanem a *nolitangeré*-vel is.

A tökfélék családjába tartozó *Momordica charantia* ma már divatját multa s alig-alig található a kertben, ellenben az *Impatiens balsamina* a XIX. század elején nagyon népszerűvé lett s azóta egyedül viseli a *balzamina* nevet. Az *Impatiens* nemzetiségnek újabb fajait is hozták azóta Európába, így a szibériai honosságú *Impatiens parviflora*-t amely a botanikus kertekből a XIX. század elejétől kezdve sokfelé elvadult, így a budapestiből is a főváros környékén. Az ablakokban gyakran látható szép piros virágú *Impatiens sultani* középafrikai növény s szobakertjeink legújabb szerzeményei közé tartozik, de rendkívül gyorsan megkedvelték és ma már a falusi házakban éppen olyan gyakori, mint városokban.

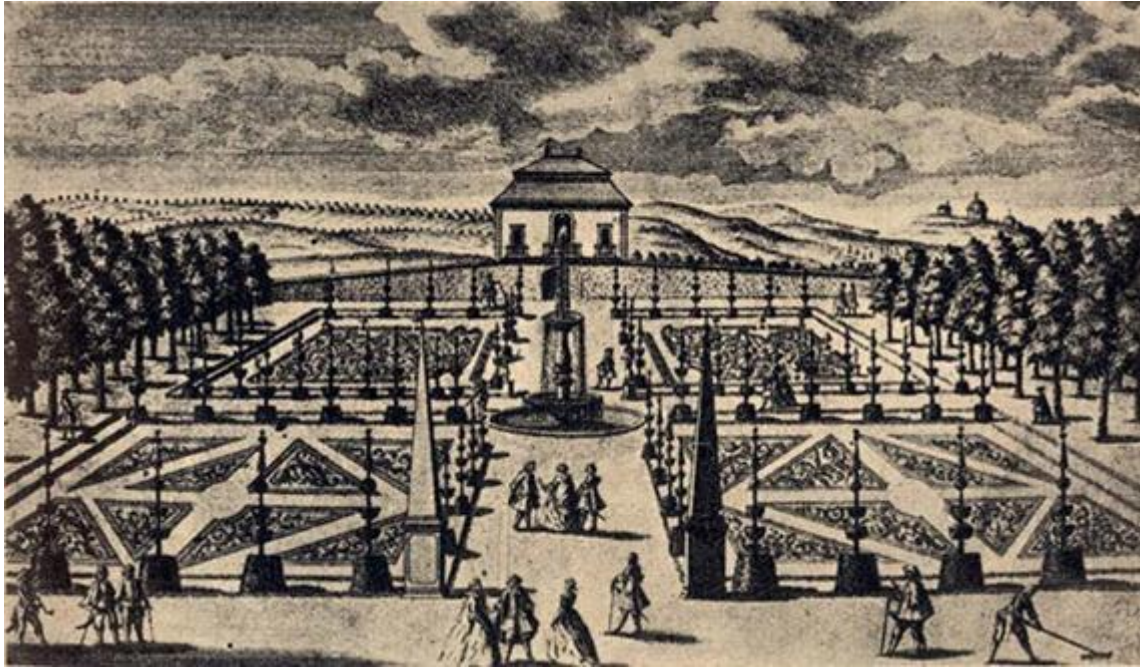
Pozsony legszebb barokk kertje Lippay György (1600–1666) hercegprimás (87. kép) mint akkor mondták, hercegérsek, alkotása. A Pozsonyba szorult hercegprimások már kezdettől fogva tartottak kertet, de azok sokáig csak egyszerű házikertek voltak a csak gr. Forgách Ferenc bíbornok 1614-ben kezdte a primási kertet olyan arányokban fejleszteni, hogy díszkertté legyen. Külföldről virágokat és díszfákat hozatott s azok számára megnagyobbította a primási kert területét. Noha adat hiányában nem bizonyíthatjuk, valószínű, hogy ekkor kerültek Magyarországra az első tulipánok.

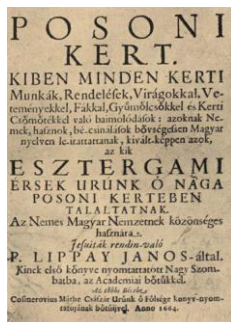
Forgách halála után a primási kert fejlődése egy időre megakadt, mert az utódok, Pázmány Péter és Lósy, mással voltak elfoglalva, a fellángoló nagy vallási vitákkal. Ezek ugyanis később sem ültek el teljesen, még a *Pozsonyi kert*-ben is találunk apró-cseprő csipkedést, de egészben véve Lippay György idejében már lehelessé vált, hogy a hercegprimás és általában a magyar főúri társaság a tudományoknak szentelhesse szabad idejét. A XVII. század nagy természettudományi mozgalmak kora volt, ezek hatása, mint ezt Ernyey József kimutatta, Magyarországot sem kerülte el s itt a hercegprimás udvara lett központjainká. Lippay György herbáriumot gyűjtött, mikroszkoppal dolgozott, s mint Szathmáry László munkájából tudjuk, *Mons Mognesiae* címmel alkémista munkát írt I. Lipót császárnak, amely díszes kötésben mint kézirat ma a bécsi *National Bibliothek* tulajdona. „Lippay ismerte a királyt, – írja Szathmáry – ismerte az udvari népet. Láta, hogy családok környezik. Ekkor gondolt arra, hogy megírja munkáját és felvilágosítja az uralkodót arról, hogy az aranycsinálás lehetséges ugyan, de ahhoz elméleti tudás szükséges.” Lippay agyában fogamzott meg először az a gondolat, hogy szakmunkatársakkal fiziko-geografiai leírást készít az országról, olyan terv, amely talán meg is valósult bizonyos mértékig, de a Wesselényi-féle összeesküvés véres sorsa ezt is magával temette.

A hercegprimás botanikai törekvései szerencsésebb eredménnyel végződtek, a primási kert felvirágzott, meggazdagodott, s olyan hírnévre tett szert, hogy a külföld is elismeréssel és hódolattal emlegette. Nagyszerű vízemelő gépei, szobrai, épületei, festményei itt nem foglalkoztathatnak bennünket, annál inkább növényei s első sorban virágai, amelyek érdekében Lippay nem sajnálta a költséget és fáradságot, levelezett távoli helyekre és maga buzgólkodott gondozásuk körül. Mindjárt 1642-ben, amint a primási széket elfoglalta, nagy szeretettel és tudással vette kezébe a primási kert fejlesztésének ügyét s halála napjáig szépítette és gazdagította.

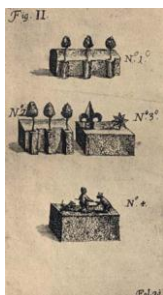
A páratlanul lelkes tudós főpap 1666-ban halt meg. Halálával a pozsonyi primási kert hanyatlásnak indult (88. kép)

De emléke épen fennmaradt s ma valóságos fogalom. Ugyanis a virágkedvelő s a magyar virágkultuszt megalapozó primás gondoskodott, hogy kertjének és virágainak ércnél maradandóbb emléket állítson a *Pozsonyi kert* című könyvvel (89. kép).

Udvarába hozatta az ungvári jézustársasági rendházban szerzetesként működő öccsét, Lippay Jánost (1606–1666) és megíratta vele az említett munkát, s arról is gondoskodott, hogy rézmetszetek (90. és 91. kép) díszíthessék. A *Pozsonyi kert* címmel megjelent munka három könyvből, mint ma mondanánk, három kötetből áll. Az első, a *Virágos kert*, 1664-ben Nagyszombatban látott napvilágot, a második, a *Veteményes kert*, ugyanakkor, de Bécsben, a harmadik *Gyümölcsös kert* címet visel s a szerzők halála után 1667-ben Bécsben jelent meg.

A XVII. század az irodalomban a szerzői önállóság kezdetének kora. A XVI. században a szerzők még igyekeznek ókori idézetek és tekintélyek mögé bujni és egymástól másolnak. A XVII. században már maga a szerző igyekszik kibontakozni művében. Ez teszi halhatatlan alkotássá a Pozsonyi kertet is. Már maga a címe is olyan, hogy elárulja egyéniségét. Pozsonyi kert csak egy van a világon. Legfőbb forrása a pozsonyi hercegprimás nagy botanikai tudománya és kertészeti gyakorlata. Ez él ma is ebben a munkában és ez áradt belőle a magyar kertekbe a kétszázados használat egész ideje alatt. Ez azonban természetesen nem zárja ki, hogy a szerző a maga korának legjobb kertészeti munkáit fel ne használja. Két forrását meg is nevezi Lippay János. Az egyik Peter Laurenberg rostocki orvos, aki 1632-ben *Apparatus plantarius* címmel adott ki munkát a hagymás és gumós virágok tenyésztéséről s ebben a munkájában maga is elismeréssel adózik a pozsonyi primási kertnek. Laurenberg, vagy mint latinosan írta, Laurembergius, másik műve *Horticultura* címmel szintén 1632-ben látott napvilágot. Lippay János másik forrásműve a sienai születésű Giovanni Battista Ferrari (1584–1655), aki rendtársa volt, s akit a primás bizonyára személyesen ismert, hiszen a teológiát Rómában végezte. Ferrari főműve *Flora, seu de florum cultura* címmel Rómában 1633-ban jelent meg s két olyan kiváló festő készítette képeit, mint a cortonai Peter Berettini és a bononiai Guido Reni. Hogy a pozsonyi kert olyan gazdag volt kora virágaiban, annak kétségtelenül a primás itáliai összeköttetéseiben találjuk magyarázatát. Természetesen nem hiányoznak a *Pozsonyi kert*-ben az ókori gazdasági írók nevei sem. Ezekre még a barokk korban is szüksége volt a tudományos tekintély miatt az íróknak. Ámde a mi szemünkben mindaz, ami az ókori szerzőkből szivárgott a Pozsonyi kertbe, értéktelen sallang, kertészeti babona. Valami sokra Lippay sem tartotta ezeket a részleteket, munkája nem egy mondatából kiderül.

A *Pozsonyi kert*-ből két századon át táplálkozott a magyar kertészet és virágkultusz. Nem sokkal megjelenése után latin kivonatát közli Szentiványi Márton jézustársasági szerzetes *Cariosora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* című, háromkötetes enciklopedikus munkájában, amely 1689-ben szintén Nagyszombatban látott napvilágot. Milyen nagy volt a *Pozsonyi kert* tekintélye és mennyire nem avult el még száz év múlva sem, bizonyítja, hogy Szeibig Gergely János 1753-ben Győrött újra nyomta, mert az eredeti nyomás példányai akkor már tönkrementek a sok használat miatt. Sajnos, a győri kései nyomtat már csak hivatkozik a képekre, de azok hiányoznak a szöveg mellől. A kevés példányban ránk maradt első nyomtatból időközben romboló kezek többnyire kitépték a képeket s csak abban a példányban láthatók még a nagybecsű rézkarcok, amelyet a Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtára őriz.

Lippay János természetesen a maga korának nyelvén írt és a virágokat magyarul is, tudományosan is úgy nevezte, ahogyan a XVII. században szokták. Ma ez nagyon nehézvé teszi, hogy avatatlan tájékozódhasson a *Pozsonyi kert* virágflórájában. Pedig a *Pozsonyi kert*, mint a fentiekből kiderül, korszakos munka a magyar kertészet és virágkultusz történetében, a kezdetek és kísérletek korának befejezése s a folyamatos történelemnek kezdete. A Pozsonyi kert óta az európai kertészeti és virágkultuszáramlatok nem izoláltan fejtik ki hatásukat a magyarság körében, hanem azt az alapot fejlesztik szervesen tovább, amelyet a XVII. században a pozsonyi „főkertész” lerakott. Éppen ezért indokolt, hogy itt áttekintsük a pozsonyi kert virágainak névsorát s hogy ezt az olvasó számára megkönnyítsem, közlöm a Lippay-féle nevek után a modern tudományos neveket is, amennyiben a *Pozsonyi kert* leírásából a virág fel volt ismerhető. A felsorolásban követem Lippay csoportosítását, hogy ezzel is hűségesebb legyen a *Pozsonyi kert* és a XVII. század magyar kertészetének képe. Lippay könyvének rendjétől legfeljebb csak annyiban térnek el, hogy egyazon fejezetben egymás mellé tettem

ugyanazon nemzetség esetleg távolabb eltolt fajait és a kétszer említett neveket helypazarlás elkerülésére csak az első helyen közlöm:

„A gömbölyű és csomós gyökerű virágoknak nemei.”

1. Tulipa, liliomi narcissus, niderlandi tulipák *Tulipa Gesmeriana*
2. Persiai tulipák *Tulipa Clusiana*
3. Szagos tulipák *Tulipa suaveolens*
4. Hosszú pohárú narcissus *Narcissus pseudonarcissus*
5. Fehér öreg virágú narcissus, kinek pohárocskája veressel prémezett *Narcissus poeticus*
6. Spanyol narcissus *Narcissus jonquilla*
7. Narcissus de Alepo *Narcissus tazetta*
8. Napkeleti hyacinthus *Hyacinthus orientalis*
9. Hyacinthus comosus, üstökös hyacinthus *Muscari comosum*
9. a) Hyacinthus ramosus, ágas hyacinthus *Muscari comosum* var. *plumosum*
10. Pézsmavirág, botorides, dipkadi, muscati *Muscari moschatum*
11. Szederjes botroides *Muscari racemosum* és *botryoides*
12. Csillagos hyacinthus *Scilla bifolia*
13. Corona imperialis, tusai, tale, császári korona *Fritillaria imperialis*
14. Fritillaria, kockás vagy ostáblás liliom *Fritillaria meleagris*
15. Lilium persicum, perzsiai liliom *Fritillaria persica*
16. Crocus vernus, kikeleti sáfrány, ki kék, ki fehér *Crocus vernus*
17. Crocus vernis, szép sárga *Crocus moesiacus*
18. Colchium virág, napkeleti sáfrány *Colchicum speciosum*
19. Colchicum virág, veressel és kékkel pettyezett *Colchicum variegatum*
20. Iris, szivárványos liliom, sötétszínű kék *Iris germanica*
21. Iris, szederjes és sárga *Iris variegata*
22. Iris, persica odoratissima, perzsiai liliom *Iris persica*
23. Iris illyrica, világoskék, horvátországi liliom *Iris florentina*
24. Iris susiana, fekete liliom *Iris susianna*
25. Fehér liliom *Lilium candidum*
26. Lilium cruentum, sárga avagy narancsszínű, vérrel csepegtetett liliom *Lilium bulbiferum és croceum*
27. Martagon, visszafordult virágú liliom, török turbán *Lilium martagon*
28. Gladiolus. fegyverliliom *Gladiolus communis*
29. Cyclamen, disznókenyér, porczvirág *Cyclamen europaeum*

30. Cyclamen, konstantinápoli *Cyclamen persicum*
31. Hyacinthus indicus, tuberosus, indiai hyacinthus *Polyanthas tuberosa*
32. Anemone, keskenylevelű *Anemone coronaria*
33. Anemone, széleslevelű *Anemone hortensis*
34. Ranunculus, ázsiaiak *Ranunculus asiaticus*
35. Narcissus Matheoli, Kis-Máté narcissusa *Pancratium maritimum*
36. Narcissus indicus liliaceus, indiai narcissus *Amargyllis belladonna*
37. Leucojum bulbosum, hagymagyökerű fehér viola, hócsepp *Leucojum vernum* és *Galanthus nivalis*
38. Moly, közönséges fehér *Allium ursinum*
39. Moly, sárga *Allium moly*
40. Moly, veres *Allium roseum*
41. Ornithogalum pannonicum, tyúktej, madártej *Ornithogalum narbonense*
42. Satyrion orchis, nőszőfű *Orchis moro*
- „Némely virágok, kiket jobb gyökéren ültetni, hogynem mint magul vetni.”
43. Aquilegia, harangvirág, gelesztafű *Aquilegia vulgaris*
44. Antirrhinum, oroszlánszáj *Antirrhinum majus*
45. Aster atticus, görög csillagvirág *Aster amellus*
46. Althea, ursi, medvefű, sárga *Althaea officinalis*
47. Auricula ursi, medvefű sárga *Primula uricula*
48. Auricula ursi, medvefű, sárga, közepe, verhenyeges a karajja *Primula pubescens*
49. Primula veris, Szent Péter kulcsa *Primula veris*
50. Asphodelus liliaceus, liliumformájú virág, sárga *Hemerocallis flava*
51. Asphodelus liliaceus, fehér, vagy Hastula regia, vad foghagyma, király dárdácskája *Asphodelus albus*
52. Bellis, csillagvirág *Bellis perennis*
53. Caryophyllus plumarius, pünkösdi szegfű *Dianthus caesius*
54. Clematis, szulákfű, avagy fára folyó szederjes virág, avagy erdei venyike *Clematis viticella*
55. Clematis, sötétszínű veres *Clematis cocceinea*
56. Camamelum nobile, székfű, teljes virágú, fehér, spanyol székfű *Anthemis nobilis*
57. Dictamnus, dictamos *Dictamnus albus*
58. Digitalis, gyűszűvirág, karmazsinszínű veres *Digitalis purpurea*
59. Digitalis, sárga *Digitalis ambigua*
60. Flos trinitatis, császárvirág *Viola tricolor*

61. *Viola martiana*, kikeleti szederjes *Viola odorata*
62. *Viola*, kikeleti, fehér *Viola alba*
63. *Geranium*, daruorrú virág *Geranium pratense*
64. *Helleborus niger*, fekete hunyor, zászpa *Helleborus niger*
65. *Helleborus viridis* *Helleborus viridis*
66. *Matricaria*, mátrafü *Chrysanthemum parthenium*
67. *Millefolium rubrum*, veresvirágú egérfark *Achilles millefolium*
68. *Periclymenum*, rosa de Jericho, jerichói rózsa, vagy fára folyó rózsa *Lonicera caprifolium*
69. *Paeonia*, basarózsa *Paeonia officinalis*
70. *Lilium convallium*, gyöngyvirág *Convallaria majalis*
71. *Ranunculus*, tyúkláb, sárga csillagvirág *Ranunculus repens*
„*Micsoda virágokat kell a ganéjos ágyba vetni?*”
72. *Amarantus tricolor*, publikán tolla *Amarantus gangeticus* var. *tricolor*
73. *Caryophyllus*, szekfü *Dianthus coryophyllus*
74. *Caryophyllus indicus*, sárga rózsa, nagy *Tagetes erecta*
75. *Caryophyllus indicus*, sárga rózsa, apróbb *Tagetes patula*
76. *Calendula*, kenyérbélvirág *Calendula officinalis*
77. *Leucojum*, nyári viola *Matthiola incana*
78. *Canna indica*, indiai nád *Canna indica*
79. *Convolvulus hispanicus major*, fára folyó harangvirág *Pharbitis purpurea*
80. *Convolvulus hispanicus minor*, nem foly igen fel *Convolvulus tricolor*
81. *Malva*, málvarózsa *Althaea rosea*
82. *Nasturtium indicum*, sárga szarkaláb *Tropaeolum minus*
83. *Lupinus coeruleus*, kék spanyol viola *Lupinus angustifolius*
84. *Lupinus albus*, fehér spanyol viola *Lupinus albus*
85. *Lupinus lutens*, sárga spanyol viola *Lupinus lutens*
86. *Scabiosa*, vel *Cyanus turcicus odoratus*, szagos búzavirág, törökországi *Centaurea moschata*
87. *Flos mexicanus*, spanyol kendő *Mirabilis jalapa*
88. *Flos africanus*, török szegfü *Dianthus barbatus*
89. Sárga viola vagy ivolia *Cheiranthus cheiri*
90. *Lychnis bizantina* vel *calcedonica*, jeruzsálemi virág, égő szerelem *Lychnis calcedonica*
91. *Lychnis coronaria*, Boldogasszony rózsája, mennyei rózsácska *Lychnis coronaria*

92. Onobrychis, spanyol lóhere *Onobrychis viciaefolia*
93. Solsequium, naputánjáró virág *Helianthus annuus*
94. Viola lunaris, ezüstlevél *Lunaria annua*
95. Phaseolus turcicus, török, fárafolyó bab *Phaseolus coccineus*
- „Másképp virágok, kiket nem a ganéjos ágyban, hanem a táblában vetnek, ahol virágozniuk kell.”
96. Consolida regalis *Consolida Ajacis*
97. Cyanus, búzavirág *Centaurea cyanus*
98. Papaver, mák *Papaver somniferum*
99. Papaver erraticum, teljes pipacs *Papaver rhoeas*
100. Papaver corniculatum, szarvasmák, sárga *Glaucium flavum*
101. Papaver corniculatum, szarvasmák, veres *Glaucium corniculatum*
102. Nigella seu Melanthium, fekete kömény, avagy fekete koriander, együgyű *Nigella arvensis*
103. Nigella seu Melanthium, teljes *Nigella damascena*
104. Stramenium, kerti maszlagvirág *Datura fastuosa*
105. Amaranthus major, avagy lori mori, bársonyvirág, öreg, törökországi *Amarantus caudatus*
106. Amaranthus major, középső és kisebb *Amarantus paniculatus*
107. Armerium, vad szegfű, veres *Dianthus Carthusianorum*
108. Armerium, vad szegfű, veres, fehérrel pettyezetett *Dianthus armeria*
109. Armerium, vad szegfű, fehér *Dianthus serotinus*
110. Boglárvirág, Szent Katharina virága *Linaria bipartita*
111. Viola nocturna, éjszakai viola *Hesperis matronalis*
112. Hepatica nobilis, májvirág *Anemone hepatica*
- „Micsoda virágokat kell télre a pincébe vinni?”
113. Apium americanum pyramidale odoratum, fára folyó lóhere *Apios tuberosa*
114. Orobanche, isten nyila, misegyertya *Orobanche speciosa*
115. Flos passionis, granadilla, maraton, passzióvirág *Passiflora coerulea*
116. Flos cardinalis, sive Trachelium americanum, kardinálvirág *Lobelia cardinalis*
117. Saponaria, teljes szappanvirág *Saponaria officinalis*
118. Gelseminum, jelseminvirág, fehér paraszt *Jasminum officinale*
119. Gelseminum, spanyol, fehér *Jasminum sambac*
120. Gelseminum, paraszt, sárga *Jasminum fruticans*
121. Gelseminum, sárga, indiai *Jasminum odoratissimum*

122. Jesaminum indicum vel canadinum, indiai jesamin *Campsis radicans*
123. Szederjes, vagy kék jesamin *Syringa persica*
124. Genista virág *Spartitum junceum*
125. Jucca indica, vagy Jucca gloriosa, dicsőséges vagy dicsekedő káka *Yucca gloriosa*
126. Aloe, tengeri zöld *Agave americana*
127. Ficus indica, indiai füge, nagy *Opuntia ficus indica*
128. Ficus indica, indiai füge, kicsiny *Opuntia vulgaris*
129. Nerion, vagy oleander *Nerium oleander*
130. Rozmarin *Rosmarinus officinalis*
131. Téli majoránna *Majoranna hortensis*
132. Acanthus, avagy acantha, tövises lapuvirág *Acanthus mollis*
„A virágzó fák.”
133. Corali arbor, klárisfa *Solanum pseudocapsicum*
134. Rosa sinensis *Hibiscus syriacus*
135. Syringa, spanyol bodza, fehér *Philadelphus coronarius*
136. Syringa coerulea, kék spanyol bodza *Syringa vulgaris*
137. Sambucus rosea hólapta *Viburnum opulus*
138. Balaustia, vad pomagránát, teljesvirágú pomagránát *Punica granatum*
139. Teljes barackvirág *Prunus persica*
140. Teljes cseresznye *Prunus avium*
141. Teljes meggy *Prunus cerasus*
142. Colutea, lencsefa *Colutea arborescens*
143. Rosa, közönséges, hollandiai, százlevelű *Rosa centifolia*
144. Rosa holnapi, vagy olaszországi *Rosa damascena*
145. Rosa milesia, bársonyrózsa *Rosa gallica*
146. Rosa cinnamomea, pünkösdi rózsáska *Rosa cinnamomea*
147. Rosa, fehér *Rosa alba*
148. Rosa, halaványszínű fehér *Rosa arvensis*
149. Rosa, sárga *Rosa hemisphaerica*
150. Rosa, narancsszínű *Rosa foetida*

Ha a Pozsonyi kert virágflórájának névjegyzékét áttekintjük, első pillantásra szembeötlik, hogy mennyire elszakadt a barokk korban a virágos kert a középkori hagyományoktól, amelyek még a XVI. században is nagy szerepet játszottak a díszkertekben is. A sok új, részben török, részben amerikai fajjal gazdagodott virág jegyzékében immár hiába keressük a kolostorkert legfontosabb herbáit, nem maradt közülük más, mint a

rozmarin s a majoránna. Még nem tűntek el ugyan véglegesen az úri kertekből sem, csak hátraszorultak a veteményes kertbe. Ez a magyarázata annak, hogy Lippay is a sok kolostorkerti herbát a második könyvben ismerteti, a veteményes kertben.

A haszon szempontjának sem jut többé szerep a virágos kertben, hanem pusztán az esztétikai szempontoknak. Fő a virág élénk színe, kellemes, de nem többé fűszeres illata. És egészen új elem bukkan fel azzal, hogy ugyanazon nemzetséget lehető sok fajban és változatban igyekeznek megszerezni a virágos kert számára. A *Pozsonyi kert*-ben is azt olvassuk egyik nemzetségről, hogy kétszáznál is több változat képviseli, a másikról más számot. Ez a XVI. század botanikai törekvéseinek folytatása, de a barokk korban kimondott kertészeti változatok gyűjtése a cél. Lippay György is ezért fordult a világ minden tájára virágújdonságokért. „Mert sokan vannak olyan idegen virágok, kiket érsek urunk ő nagysága elsőben behozott Magyarországra a maga pozsonyi kertjébe, úgymint Indiából, Spanyolországból, Belgiumból, Olaszországból, Németországból, Törökországból stb., kiket ez ideig Magyarországra a mi időnkben nem ismert s nem is látott.”

Sajnos, a szegény Magyarországnak ebben az időben nem tellett arra, hogy a *Pozsonyi kert*-et díszes és színes növényképekkel tehesse volna igazi barokk kiadvánnyá. Azonban külföldön, ahol tellett ilyesmire, a kertészeti munkákat színes képekkel díszítették s valóságos monográfiákat is írtak egyes virágnemzetségekről, amelyekben ma is csodálkozó szemmel bámulhatjuk a barokk kor pompaszeretét a sokféle színváltozat és alakváltozat gondosan rajzolt és színezett másában. Elsősorban természetesen a barokk kedvenc hagymás virágai vonulnak el előttünk szinte véget nem érő sorban, mint a tulipán, nárcisz stb. Mint említettük, ez a színpompa hatalmába ejtette a festészetet és az iparművészetet is, s a virágok vonalai és színei megjelennek a ruhán, bútoron, ládán, falon. A barokk kertben a lugasok falait képekkel díszítik, hogy a kert színpompáját ezzel is növeljék.

Pozsony, mint a fentiekből kiderül, valóban kora magas színvonalára emelte a magyar kertészetet. Kelet felé a barokk hatást egyre gyengül s Erdélyben szinte egészen hiányzik. Nem mintha egy-egy barokk virág, némely barokk kertészeti elem el nem jutott volna az akkor messze keleten fekvő Erdélybe is, hanem mert itt sokkal nagyobb volt a ragaszkodás a XVI. század hagyományaihoz. Erdély két kiváló főasszonya, Lorántffy Zsuzsánna és Bornemissza Anna, nagy kert- és virágkedvelő volt. De ha virágújdonságra kíváncsiok, maguk is Pozsonyba fordultak. Az első tulipánok is Pozsonyból kerültek Erdélybe.

Legjobban megítélhetjük Erdély XVII. századi kertészetének és virágkultuszának nagy ragaszkodását a XVI. század hagyományaihoz az erdélyi kertészeti kézikönyvből, amely alig öt évvel a *Pozsonyi kert* után jelent meg. Címe *Kerti dolgoknak leírása*. Szerzője a francia Antoine Mizault, latinosan Mizaldus (1520–1578), aki *Alexikepus seu auxiliaris hortus* című művét 1565-ben adta ki Párisban. Szóval maga is a XVI. században élt s könyve is a XVI. században jelent meg. Mi oka lehetett a fordítónak, Nadányi János-nak, hogy XVI. századi munkát fordított magyarra a XVII. század hatvanas éveiben, tehát éppen száz évvel elavult kerti könyvet? Nyilván semmi más, mint Erdély ragaszkodása a XVI. század hagyományaihoz.

És Nadányi János fordítása nem éppen a köznép, hanem a fejedelemsasszony és az akkor főként kertészkedő nemes asszonyok számára készült. A fordító azt is elárulja, hogy egyenesen Bornemissza Anna kívánságára. „Kegyelmes Asszonyom, harmadik esztendeje immár, hogy a Nagyságod kegyelmes parancsolatjából e könyvnek fordításához kezdettem volt, s az egész munkát négy holnapok alatt el is végeztem vala Fogarasban a Nagyságtok kegyelmes szárnya alatt...” Tehát Erdélyben a XVII. században még a fejedelemsasszonynak is megfelelt a XVI. századi Mizault kertészeti műve.

Aránytalanság hibájába esnénk, ha Nadányi fordításait Lippay munkájához mérnénk. Egyes jelenségeket azonban mégis ki kell emelnünk. Tudjuk, hogy a két Lippay maga is értett a kertészekedéshez. Ezért vállalkozhatott Lippay önálló munka írására. Ezzel szemben Nadányi ezt írja az előszóban: „Noha ugyan én efféle kerti dolgokra s füveknek vizsgálására Németországban is nem igen adhattam magamat, úgyszólván tapasztalhattam légyen, az miket ír, nem ez lévén odafel való lakásomnak első célja...” Így azután természetes, hogy az erdélyi kerti könyv nem valami kiváló alkotás, mint fordítás sem. Mivel pedig a fordító nem értett a kertészekedéshez nem is adhatott hű képet kora kertészeti viszonyairól, hanem kénytelen volt szóról-szóra követni a már száz évvel elavult szerzőt. Így értjük meg, hogy az 1669-ben megjelent munkában csupa XV. és XVI. századi virággal találkozunk s a török és amerikai újdonságoknak semmi nyoma. A *kertnek szagos vagy szagtalan palántáiról és virágairól* című fejezetben a következő 21 főnövénynévvel találkozunk:

rózsa, liliom, viola, fekete, fehér, sárga, sokszínű, verhengyős, skarlát, basilikum, bársonyvirág (*Amarantus paniculatus*), *zsálya, rozamrin, borsfű, zsófp, kömény, lavendula, menhta, olasz-, kakuk- vagy méhfű, napraforgó fű* (de ez a körömvirág), *koronás szekfű* (*Dianthus caryophyllus*), *majoránna, nadályfű* (vagyis százszorszép), *lángszínű szagtalan viola* (árvácska), *kék liliom, üröm, istenfa*.

Mindannyi régi jó ismerősünk a kolostorkert és a lovagkert korából, de 1669-ben már vajni kevés ahhoz, hogy a virág fogalmát kimerítse. És valóban, ha áttekintjük azt a kevés tudósítást, ami Erdély XVII. és XVIII. századbeli kertjeiről ránk maradt, azt látjuk, hogy az erdélyi kertészet alapja még ebben az időben is a haszonkertészet, vagyis a konyha- és gyümölcskertészet volt, mint az ország északi és nyugati részében évszázaddal előbb.

Ennek leszögezése abból a szempontból is fontos, hogy a töröknek nem volt közvetlen hatása a magyar kertészetre. Téves felfogás, hogy török rabok, vagy török seregek hoztak volna virágot Magyarország meg nem szállt részébe. Még az erdélyi követek sem jutottak ilyesmihez, akik a török portán jártak. „Apaffyné Bornemissza Anna fejedelemasszony – írja Cséser Lajos – 1672-ben azt írja naplójába, hogy megrendeli Gyulai Tamás portai követnek, küldjön pomagrányfát és narancsfát, de az visszajelenti, hogy azokat tengerentúlról kellvén hozatni, nem küldhet.” Viszont ha Pozsonyba fordultak virágért, onnan kaptak mindent, ami kapható volt.

A Pozsonyi kert bőségesen elsorolja kora minden virágát s kétségtelen, hogy ezek mind meg is voltak a pozsonyi kertekben, amit Lippay munkáján kívül Heindel katalógusa is bizonyít. A legfontosabbak voltak a barokk kerti virágai között a török virágok, amelyek ugyan többnyire már a XVI. században eljutottak Európába, miként ezt fentebb elmondottuk, azonban az európai kertekben, különösen Belgiumban és Hollandiában folyton újabb és újabb változataikat tenyésztették s a XVII. században már ezek a változatok, a tenyésztett újdonságok vezettek a virágdivatban.

A török által nyugatra közvetített virágok közül már több fajjal megismerkedtünk az előző fejezetekben. Itt most, mielőtt a barokk kor legdivatosabb virágára, a tulipánra rátérnénk, néhány adattal megpótoljuk a török virágok ismeretét.

A bársonyvirág (*Amarantus*) már az ókorban ismeretes volt s piros füzereit hervadhatatlansága miatt szívesen kötötték koszorúba. Neve is innen ered, mint azt a 122. oldalon kifejtettük. A bársonyvirág kerti fajai nagyrészt keleten, főként Keletindianában honosak, tehát már az ókorban keletről kapták a görögök és rómaiak. Plinius is azt írja, hogy legjobb az alexandriai *amarantus*. Valószínű, hogy a régiek csak az *Amarantus paniculatus* némely változatát ismerték, ez a faj sok alakban honos Nyugat-, Keletázsiaiában és Keletindianában. A középkorban nem foglalkoztak vele, mert nem volt számottevő gyógynövény. Ismeretét csak a renaissance újította fel s a XVI. században már nemcsak a régiek által ismert fajt, hanem másokat is nyugatra szállított a török. Legkedveltebb lett a Közép- és Délázsiaiában honos *Amarantus caudatus*, ellenben a kényesebb *Amarantus gangeticus*, amely keletindiai honosságú s a trópusok alatt ma már mindenfelé elvadult, nálunk némi gondozást igényel, ezért kevésbé gyakori. Szintén Keletindiából ered a *Celosia argentea*, amelynek elszalagosodó virágzata kakastaréj néven ismeretes. Nem lehetetlen, hogy Magyarországon át tette meg az utat nyugatra, mert mint *Blitum ungaricum* tűnt fel az irodalomban, azonban az is lehet, hogy a „magyar paréj” csak valahol a szomszéd nyugaton keletkezett gúnyneve.

Magyarban a bársonyvirágról Melius közli az első, még nagyon tökéletlen leírást és a következő neveket: *Amarantus*, *bársonyszép*, *floramor*, *flos amoris*, *szeretők füve*, *Tausendschön*. Utóbbi azért érdekes, mert ennek mintájára készült a magyar százszorszép, amely azonban a *Bellis* neveként állandósult.

Az égő szerelem néven ismert *Lychnis chalcedonia* Kisázsiaiában és déli Oroszországban honos és szintén török származású. Úgy látszik, Itálián át vándorolt a középeurópai kertekbe, már Clusius jó rajzát adta, s a növényt *Lychnis byzantina miniato flore* néven írta le.

A borzas Katának gúnyolt *Nigella damascena* szintén ismeretlen volt már Clusius korában, aki *Melanthium damascenum* néven írta le s azt állítja, hogy krétai eredetű. A Déleuropában és Arábiában honos növény fajtestvére már az ókorban és a középkorban ismeretes volt köménynek használt fekete magjáért. Ez a konyhakerti, ma már divatját veszített faja a *Nigella sativa* is valószínűleg keletről jutott a kertekbe s a szántókon közönsége *Nigella arvensis* is kétségtelenül előázsiai eredetű, Középeuropában csak mint gyom terjedt el.

Aránylag későn találkozunk a kertek legszebb virágos cserjéjével, a mályvafélék cserjetermetű képviselőjével, amelyet Lippay *Rosa sinensis* néven ismertet, s a melyet ma *Hibiscus syriacus* néven ismerünk. Ez a szépvirágú cserje a Keleten honos és szintén a török hozta nyugatra. Keleten, főként Keletindianában, nagy szerepet játszanak bizonyos *Hibiscus*-fajok, melyek közül némelyet ehető terméséért, másokat rostjukért termesztnek. Kínában és Keletindianában honos a nálunk melegházban tartott *Hibiscus rosa sinensis*, mely átvette a szabadföldi kerti *Hibiscus* régi nevét.

Azonban midnezek és a már előbb említett török virágok eltörpülnek jelentőség dolgában a *tulipán* mellett. Ez volt a török kertészet igazi diadala Európában. A tulipánról elmondhatjuk, hogy jött és győzött. A XVI század közepén tűnt fel, a XVII. században meghódította az előkelőket és gazdagokat, akik kedvéért félredobták az ősi, évezredes rózsát és liliomot, a XVIII. században alkalmazkodott a változó európai divathoz, meghódította a polgári osztályt s a XIX. században már sokféle nemzeti virággá lett, amelyért valóságos versengés folyt Belgiumtól Magyarorszáig.

Hol volt azelőtt az újkornak ez a diadalmas virága?

Hol rejtőzködött az egész ókorban és középkorban, amelynek hírért sem hallották sem itt, sem keleten.

A tulipán-nemzetség egész Eurázsia mérsékelt övében honos és ezen a területen sok faj képviseli. Európának is vannak őshonos tulipánfajai, sok a tulipánja Nyugatáziának, de a természet még Japánban is ültetett tulipánt. A történelmi Magyarországnak is ősidők óta kínálgatta magát a szép sárga *Tulipa hungarica* a Kazán-szorosban, ahol azonban csak Rochel Antal fedezte fel nagykesőn, 1835-ben, amikor a kerti tulipán már régen befejezte diadalútját a magyar kertekben is, és csak Borbás Vincé-től kapta „magyar” nevét.

De Európában addig, amíg a Sztambulból hozott kerti tulipán el nem terjedt, senki sem foglalkozott a tulipánnal. Nem volt sem hasznos, sem díszes az európai ember szemében. Ne mondjuk el lehetetlennek. Sok hasonló példát ismerünk. A virág hiába szép, a növény hiába hasznos, valamiképpen fel kell fedezni s csak felfedeztetésétől kezdve foglalkoznak vele. Mennyi szép virág nyílik például még Magyarországon, de csak a szakember ismeri mint „botanikai fajt”, a közönség mit sem tud róluk. Miért? Mert nem akadt senki, aki felfedezte volna őket a kertészet, az esztétika számára.

Ázsiában azonban nagyon régi idők óta ismerik és becsülik a tulipánt. Természetesen úgy mint szegény ember szokta becsülni a növényt, vagyis hasznáért. Jelen esetben hagymájáért. Herman Ottó a múlt század naturalizmusának hatása alatt nagyon szép és költői képet rajzolt a tulipán ázsiai, ősi felfedezéséről. A magyarázatot a nyugatázsiai tulipánmezők pompás színhatásában keresi. Valóban ezek a nyugatázsiai tulipánmezők – bár szépségük nagyon gyorsan múlik – varázserővel bűvölik el a civilizált embert, akit a festők és esztétikusok megtanítottak a művészeti és tájszépségekre. Hanem a primitív ember másként gondolkodik s erről Herman Ottó elfeledkezett. A szabad természetben élő és azzal a mindennapi kenyérért halálos harcot folytató primitív embernek nincs érzéke a tájszépségek iránt. Mennyire csak a művész fedezhet fel ilyen szépséget, bizonyítja, hogy a magyar föld virágos rétjei mai napig is felfedezetlenek és például Herman Ottó, aki úgy lelkesedett a nyugatázsiai tulipánmezőkért, semmit sem szólt egész életén át a magyar nárcisz-, sáfrány- vagy másféle virágos mezőkért, holott ezek semmivel sem kisebb szépségűek. Csak éppen felfedezetlenek.

Egészen másutt kell keresnünk a tulipán ősi felfedeztetésének magyarázatát. A primitív ember szemében a tulipán nem lehet és nem is volt más, mint hagyma. Étkezési célra szolgáló hagyma. Egyike azoknak a hagymáknak, amelyeket eledelnek és fűszernek gyűjtött a pusztában. Említettük már a liliom történetének első fejezeteként, hogy Ázsiában ma is általános eledel sokféle olyan hagyma, amely mint ilyen nem terjedt el a kertekben, de ahol bőven ültette a természet, ott a primitív ember rendszeresen szedi hagymának. Ma is egész Ázsiában fogyasztják a pusztában szedett tulipánhagymát s a tulipánnemzetség egyik japán faja a tudományban ennek kifejezésére viseli a *Tulipa edulis* nevet. Miként a liliomok esetében sem feledkeznek meg erről, azonképpen a tulipán esetében sem s ha kertbe került valamely faj, legfeljebb kettős célt szolgál, virága dísz, hagymája eledel.

De ne ítéljük el ezért könnyelműen az ázsiai népeket. Európában is ettek már elegendő tulipánhagymát. Clusius írja, hogy a tulipán 1570 körül még ismeretlen volt Antwerpenben és így megesett, hogy az egyik kereskedő Konstantinápolyból bíborposztó-szállítmánnyal ráadásul nagyobb számú tulipánhagymát kapván, nem tudta mihez kezdjen vele. Végre is vacsorát készített belőlük, a fölös hagymákat pedig elültette... a zöldséges kertben! Magyarországon sem vetették meg a tulipánhagymát. És nemcsak a szegény emberek, akik jobb hiányában megették az úri kertekből kidobott tulipánhagymát is. Csapó József írja 1755-ben: „Némelyek mint a répát úgy eszik s készítettik a gyökerét és táplálók s magot nevelő erejűnek tartják.”

Tehát a kerti tulipán megíratlan őstörténete az emberi táplálkozás prózai fejezetébe tartozik. A tulipán hagymája nem egészen ártalmatlan ugyan, nyersen fogyasztva hányást okoz, de mint eledelként fogyasztott sok más növény mérge, a tulipáné és elbomlik a főzés hatására.

Így ismerték meg az ázsiai népek a tulipánt és sok más hagymás és gumós társát, amelyek közül valamikor a XVI. század elején a diadalmas ozmán törökség kiválogatta a maga kerti virágait, s a hatalom és gazdagság fényében ezek a hagymák és gumók, amelyek előbb eledel, fűszer és orvosság voltak, szép virágjuk révén kerti

dísszé léptek elő és egészen új szerepet töltöttek be a szultánok és basák udvarában. Éppen mint a kolostorkert hasznos növényei néhány századdal előbb a lovagkertekben.

A törökkel jutott a tulipán Konstantinápolyba s a XVI. század közepén Konstantinápolyból indult Európába hódító útra az ázsiai puszták szép virágú hagymája. A török nem régóta tarthatta kertjeiben a tulipánt, a régebbi arab fűvészek éppen úgy nem ismerték, mint a középkori európai kódexek. Az első írott adat I. Ferdinánd már többször említett sztambuli követétől, Busbecq-tól maradt ránk, aki 1554 szeptemberében Micault barátjához küldött levelében ezt írja: „Egy napot Drinápolyban töltvén, Konstantinápoly felé közeledőben, már a város szomszédságában, azokon a helyeken, ahol áthaladtunk, nagyszámú virágot láttunk, nárciszokat, jácintokat és azt a virágot, amelyet a törökök tulipánnak neveznek (quos turcae *tulipan* vocant). Ezen nem kevésbé csodálkoztunk, mert java téiben voltunk, abban az évszakban, amely legkevésbé sem barátja a virágoknak. Görögország annyira bővelkedett erős illatú virágokban, hogy ahol sok van belőlük, megfájdítják az ember fejét, ellenben a tulipánnak nincs vagy csak gyenge az illata (*tulipanti* aut nullus aut exiguus est odor) és csak színének változatosságával és szépségével hívja magára az ember figyelmét.”

Ez a feljegyzés (amely nyelvészeti tekintetben is fontos, mert mind a *tulipán*, mind a *tulipánt* alak előfordul benne, tehát utóbbi korántsem magyar népiesség) csak irodalmi jelentőségű s korántsem következik belőle, hogy Busbecq erről az útról tulipánhagymákat hozott volna magával, mint némelyek vitatják. Maga sem szól arról, hogy szerzett volna tulipánhagymát ezen az úján, másutt sincs nyoma és így alaptalan feltevés, hogy az első tulipánok Busbecq-tól származnának.

Az első Középeurópában virágzó tulipán származásáról semmit sem tudunk. Csak az kétségtelen, hogy Augsburgban 1559 áprilisában Heinrich Herwart polgár kertjében virágzott, aki az újdonságot lefestette és a képet megküldte Konrad Gesner-nek. Gesner ennek alapján a már említett Valerius Cordus *Annotationes* című munkájához, amelynek függelékeként jelent meg Németország kertjeiről szóló munkája is, Kaspar Collinus gyógyszerésznek ajánlott levelet függesztett, amely a *Horti Germaniae* című munkájával és Cordus előjáró munkájával együtt 1561-ben látott napvilágot nyomtatásban. Az 1560 januárból keltezett levél *De tulipa turcarum* címet viseli s benne elmondja Gesner a virágzás dátumán kívül, hogy Herwart Bizáncból vagy valahonnan Kappadóciából kapta tulipánja magját. Az augsburgi tulipán virága kívül vörös, belül halványabb, majdnem sárgálló és illatos volt. Gesner a levélben minden esetben a tulipán latinósított *tulipa* alakját használja és bizonyos Kentmann szóbeli közlése nyomán azt állítja hogy a törökök azért adták a virágnak ezt a nevet, mert hasonlít a „pileolus dalmaticus”-hoz, a dalmát süveghez.

Gesner leírása és a rajz (92. kép) alapján lehetetlen megállapítani, mely tulipánfaj virágzott Augsburgban. Minthogy a leírás határozottan kellemes illatúnak mondja a virágot, talán nem a *Tulipa Gesneriana*, hanem valamely rokona esetleg a *Tulipa suaveolens*. Azonban Linné azon az alapon, hogy Középeurópában virágzó tulipánról Gesner tudósított először, a közönséges kerti tulipánt *Tulipa Gesneriana* néven vezette be a tudományba s így többnyire azt tartják, hogy az augsburgi tulipán a kerti tulipán alakkörébe tartozott.

A harmadik adat a tulipánról 1565-ből ered s mindössze egy kép Matthioli már többször említett *Commentarii Dioscoridis* című munkájában. Erre nézve Alföldi Flatt Károly, aki először tisztázta a tulipán történetének kezdeteit, ezt írja: „Úgy látszik, miként Matthiolus a hagymás növényekkel, s ezek között a tulipánnal is csak Cortusius útján ismerkedett meg. Mert két későbbi levelében, melyeket Cortusius páduai patriciusához intézett s melyekben különféle növényeket magyaráz s említést tesz némely ajándékokról is, miket Busbecq-tól kapott, mint például a *scammonium*-ról és *poterium*-ról, – köszöni Cortesius-nak, amiért neki *Hyacinthus*-ok és *Narcissus*-ok rajzolatjait megküldeni szíves volt, s kéri őt, hogy már most hagymákat is küldene, melyeket ő majd kis üvegházában ápolni fog. És hogy Matthiolus a tulipánt tényleg a nárciszokhoz számította, kiderül Kommentárjainak 1565-iki kiadásából, hol a tulipán „*Narcissus V*” néven leírás nélkül s tökéletlen levélzettel van ábrázolva.

Mindezekből bizonyossággal következik, hogy a tulipán a XVI. század hatvanas éveiben bukkant fel az európai kertekben s egyszerre több irányból, közvetlenül Törökországból és közvetve Itáliából jutott északra. Tehát azt, amit eddig elmondottunk, bevezetésnek tekinthetjük a tulipán európai történetéhez, amely csak Clusius-szal veszi az első lendületet. Clusius írásaiból tudjuk, hogy Busbecq, mielőtt Bécsből Franciaországba telepedett volna, számos virághagyományt és nagymennyiségű tulipánmagot adott át a belga botanikusnak. Ez 1573-ban történt s Clusius már 1575 és 1676-ban sok szép változatot nevelt a hagymákból és magvakból. Hogy azonban Busbecq honnan szerezte a tulipánmagvakat, arról semmit sem tudunk. Mindenesre tény, hogy ekkor már ismeretes volt Bécsben a tulipán s a hetvenes években főként éppen Clusius buzgólkodása révén nyugaton nagymértékben kezdett terjedni a kertekben.

Clusius pannóniai flóraművében – de korántsem Magyarországról – 1583-ban már tízféle tulipánt írt és rajzolt és s ezek a kerti tulipán első helyes képei. Később is nagy szenvedéllyel üzte a tulipán tenyésztését és 1601-ben már 47-féle tulipánt ismertetett 22 képpel. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy az európai tulipánkultusznak Clusius az apja, ő tenyésztette először és ő terjesztette kifogyhatatlan szorgalommal a tulipánújdonosságokat s ő szakított először a középkori rózsza- és liliomkultusszal s a renaissance nárciszkultuszával. Már Pannónia növényeiről írott munkájában csak hét oldalt szentelt a rózsáknak és huszonnégyet a tulipánoknak.

Magyarországon a tulipán európai történetének ebben az első korszakában még egyáltalában nem keltett érdeklődést. Később ugyan, mikor ez a virág Európa-szerte nemzeti virággá lett, a magyar kutatók is igyekeztek felfokozni magyarországi első szereplését és azt valamiképpen visszavetíteni a XVI. századba, de mindeddig eredménytelenül. Egyetlen adattal nem bizonyítható, hogy a XVI. században valamely magyarországi kertben lett volna tulipán, még Battyányi Boldizsár kertjeiben sem, ellenben a romantikus feltevésekkel szemben két ellenkező bizonyító pozitívumot is kiemelhetünk. Egyik, hogy XVI. századbeli füveskönyveink és névjegyzékeink nem ismerik a tulipánt, noha a XVI. század vége felé már mindenik német füveskönyvben leírták a képét is közölték. Hiába keressük a tulipánt Melius *Herbárium*-ában, Bejthe István névjegyzékben, Szikszai Fabricius Balázs első, Pesthy Gáspár által megpótolta és kiadott szójegyzékében és hiába Bejthe András Füveskönyvében. Battyányi Boldizsár levelezését Takács Sándor nézte át a tulipánra vonatkozó adatokért, egyebet azonban nem talált, mint azt, hogy a marburgi Johann Hönelius különféle virággyökereket, köztük tulipánt is, kért a góftól. Ez természetesen nem bizonyíték, mert hiányzik a válasz, hogy a tulipánhagymákat megkapta. „Azon virágok közt, – írja Takács – miket Clusius Battyányi-nak küldött, a tulipánt hiába keressük.” Az abban az időben divatos gyökér- és magcsere a magyar urak körében is szokásos volt. „Battyányi (magyarországi) levelezése között – írja Takács – sem tulipánt kérő, sem köszönő levelet nem találunk.” Tehát irodalmi adatnak semmi nyoma és semmi valószínűsége. A másik fontos körülmény – és ezt azokkal szemben kell hangsúlyoznunk, akik tehetségesnek tartják, hogy a magyarság közvetlenül a megszálló törökségtől kapta volna a tulipánt és azt maga közvetítette volna nyugatra – annak a kornak rendkívül kiterjedt kertészeti és botanikai érdeklődése és irodalma. Ha kaptak volna nyugaton magyar közvetítésű tulipánt, okvetlenül nyomát kellene lelnünk a botanikai irodalomban. Ellenkezőjét csak az állíthatja, aki nem ismeri a XVI. század rendkívül alapos és lelkiismeretes botanikai feljegyzéseit.

A XVII. századdal új korszak kezdődik a tulipán történetében, amelyet a leghelyesebben a barokk tulipán korának nevezhetünk. E korszak színtere azonban már nem Bécs, hanem Hollandia és Franciaország. Előbbi a tulipomániával és a virágfestők bizzar tulipánjaival tette magát emlékezetessé a tulipán történetében, utóbbi az iparművészeti tulipánmotívum megteremtésével.

A tulipománia botanikai alapja a tulipán bámulatos változékonysága. A XVI. század elején az akkor ismert kerti virágok éppen nem tűntek fel változékonyságukkal. A rózsával (t. i. a régi rózsákkal) és a liliummal (t. i. a régi liliumokkal) szemben a tulipán változékonysága valóban nagyon feltűnő. Az előbb közölt adatokban olvashattuk, hogy akkoriban gyakran magról nevelték a tulipánt s ez egyik alapja volt a kerti tulipán változatosságának. A tulipántenyésztők hamarosan észrevették, hogy egyazon töről eredő tulipánmagvakból különböző színű utódok kelnek. Továbbá az is csakhamar szemükbe ötlött, hogy amint a hagyma öregedik, a virágokon az alapszín bizonyos árnyalatokat kap: a kertészet nyelvén mondva, rektifikálódik. És mert a kor valószínűleg vadászott a virágújdonságokra, gyorsan divattá lett az újdonságok hajszája a kerti tulipán kis körében is, miként erre már Clusius példát adott.

Ezt a divatot és szenvedélyt használták ki az élelmes hollandus virágtenyésztők. Valóságos tőzsdét alakítottak, ahol egyre magasabbra verték fel – mai tőzsdei műszóval mondva – a *papirostulipán* árát. A mi nemzedékünk ismeri, mire képes a tőzsdei konjunktúra. Ilyen konjunktúra volt akkor Hollandiában a tulipán. Annyira specializálódott a tulipánüzlet, hogy már nem darabszám, hanem súlyra adták a tulipánhagymát, mint a drágakövet. A legkiválóbb tulipántenyésztőket kiküldték bizottsági tagoknak, hogy a meghatározott súlyú tulipánhagymát elárverezzék. Némely hagyma naponta gazdát cserélt és szerényen néhány forinttal kezdve pályafutását, végül százakkal fizették. A legszerencsésebb hagymák 1000–2000 forint áron jutottak végleges

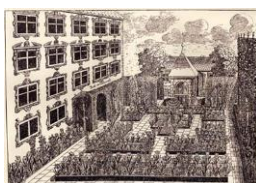
tulajdonosukhoz. Az örület úgy elfogta az embereket, hogy sokan eladták házukat, a takácsok szövöszéküket, a gazdák földjüket, az egész vagyoniukat tulipánhagymákba fektették. Akinek nem volt pénze, természetben egyenlítette ki a tulipánhagyma árát, ki ökrökkel, ki juhokkal, vagy borjával, búzával, rizzsel, vajjal stb.

A vége pedig ugyanaz lett, mint a világháború után hírhedtté vált korunkbeli konjunktúraé: kijózanodás és a könnyelműek anyagi csődje. A hollandi tulipománia 1634-ben érte tetőfokát, de nemsokára beleavatkoztak a hatóságok és 1637-ben egyik napról a másikra összeomlott az egész tulipántőzsde és vele eltűntek a magas árak is. A tulipántenyésztés nem szűnt meg ezzel, de mindenkorra vége volt az esztelen tőzsdézésnek és megnyílt az útja a tisztességes tulipánkertészkedésnek.

Ha a barokk tulipánokkal meg akarunk ismerkedni, vegyük kezünkbe valamelyik tulipánról szóló barokk díszmunkát. Ilyen például Munting és Elsholz *Theatrum tuliparum* című műve, amely 1661-ben látott napvilágot. Aki ebben lapozgat, szemei előtt megelevenedik a barokk kor szenvedélyes rajongása a tulipánért. Még Weinmann Phytanthoza-iconographiájában is, amely 1745-ben jelent meg, azt olvassuk, hogy „a különböző tulipánok számát meg sem lehet határozni, egyedül a Pappenheim-ok kertjében ötezer fajta volt, s ezekből még újak állottak elő.”

Hollandiában a tulipomániával nőtt nagyra a barokk virágfestészet, amelyről még megemlékeztünk. A hollandi virágfestők teremtették meg a barokk tulipánmotívumot. Ez egészen más valami, mint ami korunkban szeretnek tulipánmotívumnak nevezni. Aki a barokk virágfestők képeiben elgyönyörködik, csakhamar észreveszi, hogy a barokk korban sohasem festettek simavonalú és egyszínű, ahogy ma nevezhetnénk, népies tulipánokat, hanem lehetőleg cikornyásra rajzolták a szirmokat és tarkára festették a színét. (VIII. tábla.) Annak a kornak a papagáj volt kedvenc madara s a papagájtulipánok kedvenc tulipánjai.

Franciaországban a tulipán szerepe a Bourbon-okkal nőtt nagyra, akik a XVII. századtól a francia forradalomig egész Európa divatját irányították. XIII. Lajos felcserélte ruháján a renaissance-motívumokat újdivatú virágokkal s ettől kezdve a barokk virágok mind jobban tért hódítottak az iparművészetben is. A főúri körökben ez az új irány egész Európát meghódította, de kelet felé és a hagyományokhoz jobban ragaszkodó társadalmi osztályokban a barokk virágvonalak nehezen, vagy egyáltalában nem érvényesültek, s így támadt, mint láttuk az a renaissance-barokk keverék, amelyből a XVIII. században az úgynevezett népies virágmotívumok kisarjadtak.

Németországban (XIV. tábla) és Magyarországon a XVII. század első felében szintén divatos lett a tulipán, de ezekben az országokban a szegénység miatt kisebb méretű volt a tulipánláz is. Magyarországon az első adat a tulipánról a XVII. század 40-es éveiből származik. Mint a többi virágújdonságot, az első tulipánokat is Pozsonyban ültették. Mikor? nem tudjuk, közelebb megállapítani. Mint említettük, feltehető, hogy Forgách kardinális korában és kertjében. Az első adat már nem Pozsonyba hozott, hanem onnan Erdélybe szállított tulipánokról számol be. A XVII. század első felében „Pozsony a hazai virágmagkereskedés gócpontja – írja Takáts – s Thurzó György, Czobor Erzsébet, Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony is többször hozatott Pozsonyból virághagymákat. Az 1646. év őszen például bizonyos Janovics nevű ember 131 *tulipagyökeret* és 12 teljesvirágú nárciszt küld neki.”

A feljegyzés itt még latin alakjában említi a tulipán nevét. A *tulipán* alakot Radvánszky közli először 1651-ből: br. Esterházy Ilona kisasszony után maradt drágaságok jegyzékében olvasható, „aranyos ezüst csésze, tulipán a közepiben.” Viski Károly 1651–1675 közötti időből kimutatta az első *tulipánt* alakot is a magyar nyelvben. Mindennek nincs különösebb jelentősége, mert mindenik alak használatos volt külföldön már a XVI. században. A tulipán egyébként a török-perzsa *turbá*, *tulpán*, az ismert, de ma már divatját multa török fejezőjének alkalmazása virágnevként. Hogy a magyar nyelvbe német közvetítéssel jutott, kétségtelen.

Az irodalomban, miként Csefkó Gyula kimutatta, először Zrínyi Miklós említi a tulipánt *Fantasia poetica* című művében 1651-ben:

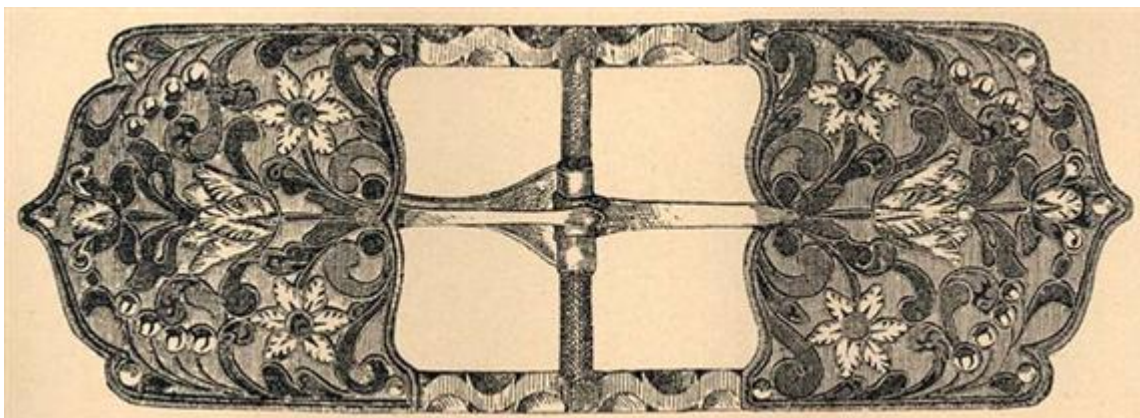
De mennire ismeg Rosmarin az chalánt, Mennire győzi meg Viola tulipánt. És menni külömbség Váltja esztet s haynalt: Annira győzőm én azt a rut chipás ebet.

Pozsonyban a kertekben a 60-as években már gyakori volt a tulipán. Ezt bizonyítják a *Pozsonyi kert* tulipánról szóló kezdő szavai:

„A mi legközönségesebb legyen első, *Tulipa*, melyet némelyek liliomi nárcissusnak neveznek. Ennek külömbféle kellemetes és kedves színében leginkább játszadozik a természet, ugyanis állatjában mint a liliom, csak hogy nem oly igen hegyes, hanem kevésbé kerekded. Némelyeknek színe csaknem minden második esztendőben változik. A tulipáknak gyönyörűsége színes öltözeteket hogy valaki megszámlálja, nincs mód benne. A közönséges tulipák sárgák, veresek, fehérek, kőszíűek, narancsszíűek stb. A veresek közül bársonyszíű, karmazsinszíű, vérszíű, rózsaszíű, skárlátszíű, testszíű, miniumszíű, feketeszíű, veres kékszíű, veres-verhenyeges. Fehérek némelyek, mintegy vércseppel cseppentettek, veres prémmel csipkéztek, veres sujtásokkal festettek. Tiszta szederjesek és tiszta zöldek találtnak érsek urunk őnagysága tulipái közt. Laurebergius írja, hogy soha olyanokat nem látott... De mindezek közül legszebbek és nemesebbek a niderlandi tulipák, kiknek sok külömböző színeknek leírásával nem akartam terhelní a kegyes olvasót. Éppen zöldek is, éppen megyszíűek és több leírhatatlan külömb-külobmbféle színnel természetűl festett tulipák, kik többen találtnak ezen dicséretes kertben kétszáz elegyes szíűeknél. A többinek nemességét fejezze be dicsőségével a teljes levelű tulipa, aranyzíű, narancsszíű, veressel elegyes levelei, némelyek közepe és széle zöld, némely levelei zöld, sárga és veres csapás rajtuk, van közönségesen 60 s 80 levele (szirmai!) egynek.”

Kétségtelen, hogy a magyar ember Lippay János könyvében olvasta először a tulipán nagy dicséretét s később is mindannyiszor szemébe ötlött, valahányszor a *Pozsonyi kert*-et kezébe vette, már pedig ez a körülbelül két évszázad alatt, amíg a *Pozsonyi kert* tanította kertészkedésre a legtöbb magyar embert, vajmi sokszor megesett. Azt kell tehát mondanunk, hogy történelmi bizonyosságú adatok szerint a magyarságot Lippay tanította meg a tulipán szeretetére és a magyar tulipánkultusz alapjait a két Lippay rakta le.

Az iparművészetben is követte a magyarság az európai tulipándivatot s a XVII. század közepétől kezdve – mint a 93. és 94. kép is mutatja – kedvelt motívum volt az iparművészetben a virágok között a tulipán. Természetesen a barokk tulipán s abban a formában, ahogy a francia udvar kezdte használni az iparművészetben.

Azonban a barokk korban csak a főurak és gazdagok körében beszélhetünk tulipánkultusról, egyáltalában a barokk tulipán az előkelők, gazdagok és kiváltságosak virága és amint a XVII. században a felvilágosodás döntögetni kezdi a Lajosok uralmát és a nemesi kiváltságokat, megbukott a barokk tulipán is vele az egész barokk tulipánkultusz s a gyengédséget és aprólékosságot eszményítő rokokó és a rátelepedő empire egészen háttérbe szorította.

Az a tulipán, amelyet ma ismerünk, szinte egyáltalában nem hasonlít a barokk tulipánhoz, a modern tulipánkultusz modern jelenség kertben, művészetben és irodalomban. Ez már a polgári tulipán, amely lassanként alakult a XVIII. század második felétől kezdve. Ekkor ugyanis lassanként elmaradtak a hollandi virágkereskedésekből a régi barokk vevők, akik a változatosságot hajhászták a tulipánban, és új vevők jelentek az anyagilag egyre erősödő és a politikában is egyre jobban előretörő polgári osztály tagjai, akik azonban a mult hagyományaival ellentétben az egyszerű és tartós tulipánokat keresték. Ennek hatása alatt Haarlemben felhagytak az újabb és újabb, tarkábbnál tarkább tulipánok előállításával és idővel bizottság alakult ott, amely ma is évente összeül és egységes elvek szerint bírálja el a tenyésztők virágait. A polgári izlésnek megfelelően az új tulipánok virága lehetőleg kerek és zárt, annyira zárt, hogy csak a virágzás végén nyílik fel, továbbá szinte kivétel nélkül egyszínű, mindenesetre tarkasága sem rikító. Ezeknek a tenyésztői elveknek eredményeként állították elő a mult század második felében, amikor újra előtérbe nyomult a tulipánkultusz, az úgynevezett Darwin-tulipánt s azóta azt tartják a legnemesebb, a polgári izlésnek legjobban megfelelő tulipánnak.

És csak ekkor kezd elterjedni a tulipán ismerete a „nép” körében, vagyis az egyszerűbb körökben is, ekkor jelenik meg a falusi kertekben és a házi ipar tárgyain. A XIX. század folyamán az a bizonyos *fougère stylisée* mindinkább virágszerűvé válik s bár nem a tulipán a legkedveltebb népies világ sem a cifraszűrön sem a bútoron, sem a női kézimunkán, hanem az ősi rózsza és a lovagkori szegfű, mégis néha-néha helyet szorít magának ezek között a tulipán is.

Az új polgári tulipánnal újabb hódító útra indult ez a virág Európában a XIX. században. Miként valaha a barokk szíveket hódította változatosságával és tarka pompájával, most egyszerűségével a polgári szívek hódolatát vívta ki. A nacionalizmus korszakában csakhamar elfeledték Európában, hogy a tulipánt elvitathatatlanul az ozmánok avatták kerti virággá és Európa már készen, mint pompás kerti virágot kapta a töröktől, tehát a tulipán sem nem hollandi, sem nem német, sem nem magyar virág. Lassanként egyre élesebbé váló verseny fejlődött egyes nemzetek között a tulipánért s maguknak követelték a belgák, hollandok, németek, magyarok.

A versenyt a belgák nyitották meg, akik 1825-ben Genfben a botanikus kertben elhelyezték Busbecq-nek, a flandriai születésű tudós államférfiúnak mellszobrát és köréje orgonát és tulipánokat ültettek, jelezvén, hogy a tulipán felfedezését Busbecq érdemének tartják. Ebben, mint a fentiekben következik, van is valami igazság, de nem annyi, hogy azért a tulipánt belga virágnak lehetne nevezni. Ezt még Clusius révén is csak másodsorban vitathatják a belgák a törökök mögött. A németek Herwart és Gesner révén formálnak jogot a tulipánhoz s tudjuk, Linné és Gesner nevének emlékéhez kötötte a kerti tulipán tudományos nevét. A hollandok a kétes értékű tulipománia és a virágfestők alkotásai alapján vitatják magukénak ezt a virágot.

Természetesen a nemzetközi versenyből mi magyarok sem maradhattunk el s bár megkésve, de annál merészebb elmélettel követeltük magunkénak a tulipánt. A követelést egyes magyar romantikusok arra alapították, hogy a honfoglaló magyarság valahonnan keleti hazájából hozta magával a tulipánmotívumot, tehát már akkor megvolt a magyar tulipánkultusz, amikor Európa még híve-hamvát sem hallotta. A tulipán történetében ez az elmélet olyan fejezetté nőtte ki magát e század elején, melyet méltán nevezhetünk a magyar tulipománia korszakának. A nyitást Huszka József írta és közölte 1885-ben *A debreceni cifraszűr* című cikkében, ahol egyebek között ilyesmit olvasunk: „Ha egy kicsit megembereljük magunkat és szabadultunk amaz előítélettől, hogy hazánk is volt befolyással a vele érintkező külföldre, ami némi kereséssel több téren kimutatható. Hihetetlen, hogy a fényes magyar urakat s a legvitézebb katonát, a huszárt ne utánozzák a külföldiek s ne akarjanak hozzájuk hasonlítani. Igazolja ezt a huszáruha mai nemzetközi jellege. Részemről hiszem, hogy nemzeties disztiményünk nem egy eleme ment át a barokk izlésbe, melynek rózsza-, tulipán- és szegfűalakjai nem mind tengeri úton, Hollandián át érkeztek a Keletről Európába, hanem magyar révén jutottak közhasználatba. Különben, hogy a XVI. század utolsó éveiben nemcsak a szűrt, de a subát is utánozták külföldön, szintén kimutatható...”

Valószínű, hogy Huszka maga sem tudta, mekkora lavinát indított meg ezekkel a szavakkal, amelyekben sok más mellett az a különös állítás is foglaltatik, hogy Hollandia tengeren át hozta Európába a rózsát, tulipánt és szegfűvet, amit tudomásom szerint soha komolyan nem vitattak. Ugyan maga Huszka nagyon óvatosan kezelte a magyar tulipán ügyét, így például az idézett cikkben is azt írja utóbb, hogy a „szürdisztések elemei között a szegfűt és tulipánt is feltalálhatjuk az egyetemes rózsza mellett, ámbár elég ritkán.” Később is *Magyar ornamentika* című művében 1898-ban hangsúlyozza, hogy a liliumot gyakran összezavarják az ornamentikában a tulipánnal, mivel pedig maga is látja, hogy a magyar népies ornamentika úgynevezett tulipánja csak stilizált motívum, – noha ilyen körben sem ismerte eredetét – a naturalisztikus tulipán pedig a népies ornamentikában nagyon ritka és nagyon kései, bevonta elméletébe a tüzes liliumot (*Lilium bulbiferum*), amivel véleglegessé tette a zűrzavart.

Ámde az elmélet csak elmélet marad, ha nem lép ki valamiképen az életbe és ott meg nem erősödik. A magyar tulpománia ezt az eleven erőt 1904–1906-ban szerezte a tulipánmozgalom idején, amikor az úgynevezett darabontkormány ellen társadalmi mozgalom indult, amely jelvényül a tulipánt választotta és végül a koalíciós kormány megalakulásával ért véget. Ekkor politikai céljaik támogatására a politikusok hozzátartozói tulipánkertek alapítására hívták fel a társadalmat – háromszáz évvel az első európai tulipánkertek alapítása után! – és ezt az inkább politikai, mint nemzeti mozgalmat a kereskedelem is igyekezett kihasználni.

Az első, még szerény „bizonyíték” az ősmagyar tulipán mellett 1904-ben jelent meg *A kert* című folyóiratban. Rodiczky Jenő közölt ott szemelvényeket a *Tropheum nobilissimae ac antiquissimae domus Estorasionae* című, 1700-ban Bécsben megjelent munkából, amely az Esterházy-család őseit mutatja be természetesen a megjelenés évének divatja szerint öltöztetve az első, elképzelt őseket. Az a kor tudvalevőleg még nem ismerte a keserűséget, nem ütközött meg az anakronizmusokon. Hogy ilyen munkában néhány nőalak, aki még a középkorban élt, amikor hírét sem hallották a tulipánnak, tulipánt tart a kezében, akkor nem keltett visszatetszést. Mikor azonban Rodiczky ezt nem veszi figyelembe és járatlansága következtében azt írja, „a nyilván családi képek után készített fametszeteken”, az egész barokk-kori munka történelmi vonatkozásait meghamisította és ezzel elvetette magát annak, hogy későbbi felületes olvasók mint az ősmagyar tulipánmotívum bizonyítékára hivatkozhasanak cikkére.

Szomorú szüleménye a magyar tulpomániának s kiáltó cégére az üzleti vakmerőségnek Vaszary Mihály műve, amely *A haarlemi tulipán* címmel 1907-ben jelent meg. Vaszary már minden lelkiismeretfurdalás nélkül hamisítja meg ebben a művében az egész magyar történelmet, csakhogy „bizonyítékokat” szolgáltatson a tulipán magyar ősisége mellett. Neki nem gond kimutatni, hogy a honfoglalók díszítőművészetében mindenütt megvan a tulipán, az sem, hogy az Árpádok és vegyesházi királyok pénzein, címereiben, sőt a koronázási paláston és Mátyás trónkárpitján is kimutassa ezt a motívumot. Közben természetesen nem tudja, hogy mi készült Magyarországon s mi idegenben s hogy az itáliai iparművészet alkotásaként keletkezett trónkárpit nem lehet bizonyíték semmiféle motívum magyarsága ügyében.

Az ember nem tudja, bosszankodjék, vagy kétségbeessen, mikor azt olvassa, hogy „Salamon király dénárjain az alak fejénél, jobbról és balról is egy-egy hagymás tulipán látható”, avagy hogy „IV. Béla király ú. n. szükségpénzén az ülőhelyzetben ábrázolt alak hagymás tulipánt tart a kezében”, hiszen mindenki tudja, hogy a pénzekben ábrázolt királyi alakok fején korona van, kezükben pedig nem tarthatnak mást, mint a jogart és az országalmát (95. kép.)

De Vaszary még az Anjou-liliomot is megmagyarosítja, írván: „feltűnő, hogy az Anjouk-nál eleinte a tulipán szerepel mint díszítő motívum, később már a „liliom”. Az sem utolsó, mikor azt olvassuk Vaszary munkájában, hogy a „szepeshelyi főoltár szárnyképén, melynek felső részén Szt. László, Szt. Imre és Szt. István királyok vannak ábrázolva, Szt. Imre herceg kezében több szál fehér tulipánt és nem liliomot tart.” (10. kép.)

A magyarázat mindenben kézenfekvő. Elég, ha leszögezzük, hogy mind *A kert* című lapnak, mind *A haarlemi tulipán* című munkának *Mauthner Ödön császári és királyi udvari magkereskedése* a kiadója. Vaszary munkája nem más, mint közönségesen magkereskedői reklámfüzet, amelyben lépten-nyomon olvashatjuk, hogy a tulipánhagymákat a kiadó árusítja. Nem kell tehát megbotránkozni azon, hogy a tulipán történetéről szóló fejezetben olyan zagyvaságok vannak, mint néhány példával bemutattam. Sokkal inkább feltűnő, hogy voltak, akik ezt nem vették észre s a tulpomániából megszédülve, mint komoly tudományt és komoly történelmet adták tovább.

Ilyen kezdet után valóban szerény bukácsolásnak kell minősítenünk a fiatalabb nemzedék tulpomániáját, akik minden virágszerű, háromcsúcsú iparművészeti motívumot tulipánnak neveznek, de feltűnő célzatossággal csak régi magyar és keleti holmikon látják meg ezt a motívumot, amely nagyon különböző eredetű lehet, azonban

legtöbbször nem is virágról mintázták, hanem egyszerű figurális vonalkombináció, amelynek semmiféle naturalisztikus tárgyi vonatkozása nincsen.

Így született meg a tulipános láda romantikája, amely még ma is felbukkan s kétségtelen, hogy mint név többé már ki sem írható. Pedig Sebestyén Gyula már 1927-ben megcáfolta magyarságát, írván *A magyarság ládái* című cikkében: „A magyar népnek a művelt közönség körében, legalább hírből, legismertebb ládaformája a tulipános láda. De mivel a tulipánnövény csak a XVI. században került Európába, a német vagy olasz eredetű tulipán szó meg éppen csak a XVII. század közepe táján honosodott meg nyelvünkben, s ezenfelül még a láda szó is német eredetű, azért nyilvánvaló, hogy az úgynevezett tulipános láda nem lehet a magyarságnak legrégebb ládaformája.”

Valóban tulipános láda a nyugati nemzetek ládái között is legalább ugyanannyi található, mint Magyarországon, hiszen az a népies virágmotívum, amely gyakran tulipánszerű, egész Európában látható a legkülönbözőbb tárgyakon, edényen, szőttes holmin, bútoron, miért ne került volna hát mindenütt éppen úgy a ládára is! De átlagban a tulipánosnak mondott ládák sem gyakori a naturalisztikus tulipán s a tulipános láda kifejezés tulajdonképpen csak annyit jelent: virágos, festett láda, szemben a festetlennel. Aki például Malonyay Dezső nagy munkájában, *A magyar nép művészete* című kötetekben lapozgat, legtöbb képen hiába keresi a tulipánt a tulipántostnak jelzett ládán.

Különben a tulipános láda olyan kifejezés, amely egészen újkeletű a magyar nyelvben és a magyarság körében, régebben főként a liliom szót használták gyakran az általános virág értelmében s akkoriban a virágos ládát is liliomos ládának mondták. Hogy a liliommotívum milyen fontos szerepet játszott a magyar pecsétgyűrűkön, már elmondtuk. A népiesség korában, tehát a XVIII. század második felében a polgári osztálynak s így a népdaloknak lett kedvenc virága és akkoriban éppen olyan sűrűn emlegették a liliomos ládát, mint a XX. század elején a tulipántosat.

„Gvadányi generális uram – írja Csefkő – nem tulipános ládát ismer, hanem liliomosat. Szerinte ugyanis a Tiszaháton a badalói (Bereg megye) bíró eladó lányának

Szép liliomokkal festve zöld ládája.

(Unalmas órákban való időtöltés. 1795.) Liliommal díszített ládát emleget egyik szép népdalunk következő szakasza is:

Édes anyám, csak egy a kérésem, Csak egy ládát csináltasson nekem, Négy sarkára négy szál rozmaringot, Közepibe dupla liliomot.”

A tulipán már csak azért sem lehetett a maga valóságában népies virág, mert egészen a legújabb időkig Magyarországon egyáltalában nem foglalkoztak tulipántenyéssel, hanem külföldről, főként Hollandiából hozatták a kertekbe a tulipánhagymákat. Már Lippay is így tudja ezt s mások is Hollandiába fordultak tulipánhagymákért. Például Nádasdy Ferenc 1665-ben két megbízottját küldte Pettendorfból Hollandiába és meghagyta nekik, hogy „*Blumenstöck, Tulipan, Nägl und Anemoni, Ranunculos*” és egyéb virágokat hozzanak számára. Még akkor is, mikor már fejlődésnek indult a magyar kertészet s amikor javában lángolt a tulipánmozgalom heve, senki sem gondolt arra, hogy valamiképpen itthon tartsa azokat a százezreket, amelyeket az ország évente küldött külföldre virághagymákért és magvakért, ezek közt Haarlembe tulipánhagymákért. Csak legújabban a franciák és a németek igyekeztek függetleníteni magukat a hollandi virághagymáktól és a sikeresnek ígérkező német példán elindulva Magyarországon a fővárosi kertészképző iskola (96. kép) végzett ezelőtt négy évvel Haarlemből hozatott tulipánhagymákkal keresztezési és tenyésztési kísérleteket, amelyek folytatódnak s ma már remélhető, hogy többé nem kell a magyar kerteknek idegenből hozatniok a tulipánhagymát.

12. fejezet - 12. Narancsvirág.

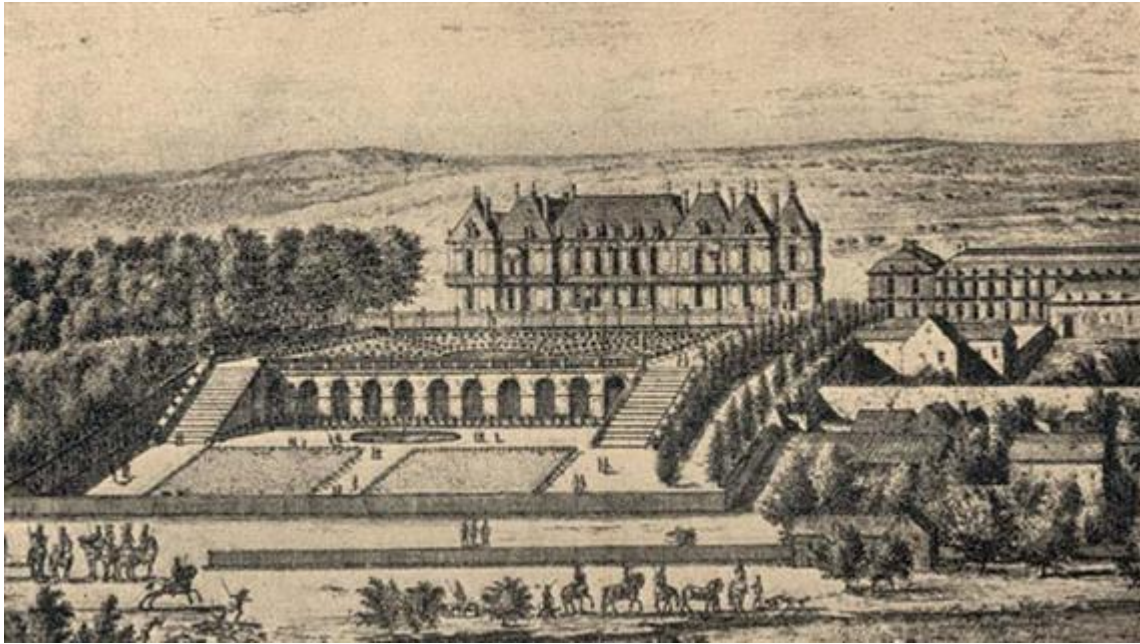
Versailles – Narancs és citrom hazája – Cedrocitrom – Citrom – Narancs – Narancsház – Díszmunkák – Bizarria – Mandarin – Grape fruit – Üvegház – Kismarton – Hajtatás – A hajtatás mondái? – Jácint.

Abban az évben, amikor Lippay György hercegprimás magához vette öccsét, Lippay János-t, hogy vele megírassa a *Pozsonyi kert*-et, Franciaországban XIV. Lajos, aki akkor 22 éves volt és 1661-ben Mazarin halála után maga vette kezébe az ország vezetését, megbízta André le Notre-t, a kiváló kertészt, hogy Versaillesben olyan kertet tervezzen, amelyhez hasonló még sohasem volt a világon. Versailles a francia királyok mocsaras vadászterülete volt, s XIII. Lajos 1624-ben kis vadászkastélyt építtetett oda. Le Notre előzőleg Mazarin pénzügyminiszterének, Fouquet-nek volt kertésze s Fouquet bukásának éppen az volt egyik főoka, hogy Vauxban olyan pompás kertet készített a pénzügyminiszternek, amely mellett a királyi kertek egészen eltörpültek. Le Notre régi kertészcsaládból származott, apja a Tuileriák kertjének volt intézője. A voux-i kert megalkotásával már bizonyosságát adta annak, hogy hivatva van arra a feladatra, amelyet XIV. Lajos tűzött elébe.

Versailles lett ettől kezdve Európa kertészeti érdeklődésének központja, Le Notre két feladat megoldására törekedett a hatalmas kertben, amelyet a francia parkstílus megalapításának tekintünk, egyik volt a rendszer, amelynek következtében a parkstílus mértani, vagy úgy is mondhatjuk, katonai szabályszerűsége törekedett, egyenes utakkal, mértani szabályosságú pázsittáblákkal, nyesett sövényekkel, a domináló helyen álló kastélyhoz vezető, tengelyszerű főúttal, a másik pedig a változatosság, amelyet a szökőkutakkal, terraszokkal, más- és másféleként nyesett fsorokkal és a folyton megújított virágdíszszel valósított meg.

Le Notre neve világhírűvé lett Versailles-jal, pedig rajta kívül másik kertész is fontos szerepet játszott Versailles hírnevének megalapításában La Quinteny, aki megelőzőleg szintén Fouquet kertésze volt. Le Notre tervezte és alakította a hatalmas parkot, ő uralkodott a fák és a pázsittáblák vonalain. La Quinteny birodalmába tartoztak a virágok, amelyek ebben a környezetben szintén új feladatot kaptak. Hogy illett volna a versailles-i parkba a tarka virágos ágy? Hiszen rögtön megbontotta volna a sövényvonalak és pázsittáblák mértani harmóniáját. Csak mint virágoszönyeg kaphatott itt helyet, mint a Vauxban alapított és Versaillesba telepített gobelingyár termékeinek utánzata. És mint a balusztrádok, terraszok őseiként felállított örökzöld fák dísze.

De ballusztrádra, terraszra ebben a királyi parkban és kastélyban nem állíthatták örnek a polgári gránátalmát vagy oleandert, ide a legszebb levelű, legszebb virágú, legkedvesebb illatú és legszebb gyümölcsű örökzöld illett, a narancsfá. A versailles-i narancsház (97. kép) nem volt ugyan az első, de szerepe ma is benne csent Versailles világhírében. Kétségtelen, hogy Középeurópában a narancsfá és a citromfa ettől kezdve lett divatos és a narancsvirág innen hódította meg a középeurópai ízlést.

Maga a narancsfá, éppen úgy mint a citromfa messze keleten honos és melegebb éghajlat szülötte, sőt már Európában is hosszú történelmi multra tekinthetett vissza XIV. Lajos korában is. Itáliában és Spanyolországban már régóta ültették s a költők közül is tulajdonképpen dél pompáját akarta Versaillesbe varázsolni a narancsfákkal és legalább nyáron a déli kertek pompáját akarta elhomályosítani a vedrekben kihelyezett narancs- és citromfákkal.

A citrom és a narancs igazi hazája, az a föld, ahol a citromok virágzanak és a sötétzöld lomb közt az aranynarancs tükdöklik, India. Ott van a terjedési központja az egész *Citrus* nemzetségnek, a Himalája délkeleti oldalán ma is vadon nőnek különféle citrom- és narancsfajok. Mikor és ki fedezte fel hasznukat, szépségüket, megmondhatatlan. Bizonyos azonban, hogy már évezredekkel Kr. e. Már a szumir korszakból találtak Nippurban citromszerű növényi emlékeket és régóta ismerték az egyiptomiak is, akik *kitri*-nek nevezték az első *Citrus*-fajt s a latin *Citrus* tulajdonképpen az egyiptomi *kitri* ellatinosítása.

A világtörténelem színpadára ez az ősi citromfaj Nagy Sándor ázsiai hadjáratával (334–324 Kr. e.) jutott, mint sok más indiai társa. Nagy feltűnést kelthetett Nagy Sándor katonái között az akkor már Perzsiában is ültetett növény s eleinte perzsa almának nevezték gyümölcsét. Így nevezte Theophrastus is, aki ennyit tudott róla: „Média és Perzsia sajátos növényi termékei közt találjuk egyebek mellett a méd vagy perzsa almát. Ennek a fának olyan a levele, mint az andrachnéé (*Arbutus andrachne*) s miként a körtének és a galagonyának tövisei vannak, ezek simák, nagyon hegyesek és erősek. Almaszerű gyümölcsét nem eszik, de, mint levele is, nagyon kellemes illatú s a ruha közé rakva, elűzi a molyokat. Orvosságnak is használatos. A fa legjobban díszlik könnyű, nedves földben és egész éven át gyümölcsözik. Egyszerre van rajta érett és éretlen gyümölcs, valamint virág.”

Theophrastus sovány leírásából is kiderül, hogy a régiek citromfája még nem termett olyan leves gyümölcsöt, mint a ma ismert citrom. Ezt az ősi citromfajtát, amely legközelebb áll a vadon termő alakhoz, a tudomány ma *Citrus medica* var. *prisca* néven különbözteti. A rómaiak már jól ismerték ezt a citromfát és gyümölcsét. Ír róla Vergilius, Plinius és Dioskurides. Vergilius (70–19. Kr. e.) először hasonlítja a gyümölcsét aranyalmához és először ajánlja a levét ellenméregnek. Tulajdonképpen ezzel kezdődik a citromlé használata. A perzsák azért vették a szájukba, hogy kellemessé tegyék a lehelletüket. Plinius közli, hogy keleten agyagvedrekbe ültetik s úgy szállítják Rómába. Részletesen leírja a gyümölcsöt és hasznát Galenus (131–200): „A kitriónnak nevezett méd alma három részből áll: a közepén lévő savanyú leves részből, a savanyú részt körülvevő húsos részből és a kellemes illatú, fűszeres héjből. Utóbbi nagyobb mennyiségben fogyasztva nehezen emészthető, ellenben apróra reszelve és kis mennyiségben elősegíti az emésztést. A savanyú, éhetlen középső részt ecetbe teszik, hogy azt erősítse. A húsos réteg sem nem savanyú, sem nem fűszeres, ecettel és halmártással eszik.” A IV. században már Siciliában és Nápolyban is ültették a szabadban s Palladius 380-ban részletesen leírja az ősi citromfa gondozását és azt a használatát, amelyre a vastag kérgű citromfajtát ma is alkalmasak, t. i. az ilyenek kérgét akkor mézbe mártották, ma cukorba főzik s ez a *citronnát* néven ismert édesség. Mint más gyümölcsöket, ezt is gyakran különféle alakú agyagkorsóba dugták fiatal korában, a fejlődő gyümölcs később felvette a korsó alakját s ekkor az agyagburkot széttörték.

Valószínű, hogy a rómaiak már a használatra alkalmasabb *Citrus medica* var. *cedro* alakot ismerték (98. kép) s később egyre újabb és újabb fajták kerültek elő keleten, amelyek leves béle egyre vastagabb, kérge pedig egyre vékonyabb lett. Ezek közül különösen a kellemes illatú *ethrog* tartja fenn a régi cedro emlékét, amelyet Indiában és a zsidók vallási szertartáshoz használnak. Indiában hajdan a máglyára lépő özvegy *ethrog*ot tartott kezében, a zsidók sátoros ünnepükön ma is *ethrog*ot tartanak a kezükben. Ma a legtöbb *ethrog*ot Korfu szigetén termesztik a szinte az egész világ korfui *ethrog*ot használ.

A ma általánosan használt citrom (99. kép) indiai neve *limu* s a tudomány is *Citrus medica* var. *limonum* néven különbözteti. Ennek származéka az olasz *limone*. Azonban sem Francia-, sem Német-, sem Magyarországon nem honosodott meg ez a név, noha mindenütt történt erre nézve kísérlet, hanem Középeurópa országaiban a *citrus*-ból alakított citrom az általánosan használt neve. A *limu*-t, vagyis a mai közkedvelt citromot sem a rómaiak, sem a korai középkor nem ismerte. Úgy látszik, hogy későbbi nagy elterjedését a mohamedán antialkoholizmusnak köszönheti. Ennek következménye az üdítő italok előtérbenyomulása a mohamedanizmus hódításai nyomán s az üdítőitalnak kiválóan alkalmas levesbélű citrom elterjedése. Limonádé céljára kezdték termesztetni ezt a citromot az arabok s a X. században már Palesztinában és Egyiptomban, a XI.-ben Spanyolországban és Szicília szigetén is ültettek citromkerteket. Olaszországban a renaissance korában lett divatos itallá a *limonata* s az olasz születésű Mazarin a XVII. században Franciaországban is meghonosította a limonádé fogyasztását. A limonádéárús helyiségek *limonater* néven lettek ismertté. Később kiszorították divatból a cukrászdák és kávéházak.

Ma a citrom az egész világ kedvelt fűszeres gyümölcse, Európát pedig Itália látja el citrommal, hol legészakabbra a Gardató mellett termesztik a citromot, de már itt télen üvegtől raknak a citromfák fölé.

Az ókor a narancsot (100. kép) sem ismerte, csak a középkorban hallunk Európában először a narancsról, amelyet a citrommal együtt az arabok hoztak nyugatra s itt Sziciliában ültették az első narancskerteket. De az

arabok narancsa még nem az édes ízű gyümölcs, amelyet ma narancsnak nevezünk, hanem a keserűnarancs, amelyet ma már inkább csak üvegházakban tartanak, vagy alanynak az édes narancshoz. A tudományban *Citrus aurantium* néven különböztetett narancs abban különbözik a citromtól, hogy faalakú (a citrom cserjetermetű), virága fehér (a citromé rózsaszínű), gyümölcse mindig kerek (sohasem csúcsos a két végén, mint a citrom). A keserű narancsot *bigaradia*, az édeset *portugallo* néven szokták megkülönböztetni.

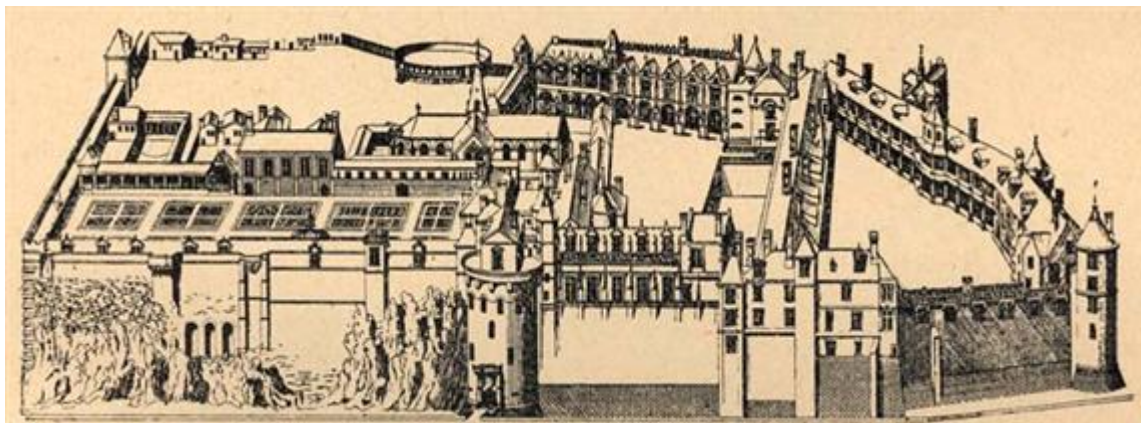
A narancs szó az ősi szanszkrit *nagrunga* származéka. Mikor a szanszkrit *nagrunga* eljutott a perzsákhoz, ezek a maguk szájaize szerint változtatták s lett belőle *narungcsi*, majd az arabok nyelvén *narancsi*. Ez a bizánci birodalomban *neránci* alakban módosult, de Itália megtartotta az arab *narancsi*-t, s csak később kopott le a szó első betűje s az így támadt *arancsi* vándorolt Franciaországba, ahol a ma is használatos *orange* formálódott belőle.

Németben *Pomeranze* a narancs régiebb neve s bármennyire nem hasonlít ez a szó a narancshoz, mégis annak származéka, csak hogy ebbe az átalakulásba belejátszott az aranyalma meséje is. Régebben az almaalakú gyümölcsöket mind almának nevezték s láttuk, hogy Theophrastus is mész vagy perzsa almának nevezte a citromot. A lovagkor a mondák aranyalmáját látta az akkor még ritkán Európába kerülő keserű narancsban vagy legalább arról nevezte el a ritka gyümölcsöt és az arab-olasz *arancsi*-ből az *aurantia* latin nevet készítette, amelyben benne van a *narancs* neve is, meg az arany latin *aurum* neve is visszhangzik belőle. A *poma aurantia* nyelvészeti kétségtelenül torzszülött, de tovább is torzult s a németben *Pomeranze*, lengyelben *pomerancza* lett belőle. A tudomány is őrzi mai napig az *aurantia* szót a narancs *Citrus aurantium* nevében.

A lovagkori keserű narancs levele és virága nagyon erős illatú, de gyümölcsének húsa fanyar, héja keserű-fűszeres. Nyersen nem élvezhető, hanem csak úgy mint a cedro-citrom, vagyis cukorba főzve. Az édes narancs sokkal később, csak a XVI. század közepén és nagy kerülővel Kínából jutott Európába. Kínát tudvalevőleg a portugálok fedezték fel a tenger felől 1517-ben. Négy évtized múltán alakult Kínában az első portugál gyarmattelep, amely egymás után szállította Európába az első kínai újdonságokat. A legelső közt volt az édes narancs is, amelyet hajdan sokáig *kínai almának* neveztek. Ennek emléke a német *Apfelsine*, vagyis Apfel von Sina.

Természetesen citromot és narancsot a lovagkorban csak a mediterrán terület legenyhébb vidékein ültettek és termesztettek, a középeurópai országok csak a gyümölcsét ismerték, amely azonban akkor még nagy ritkaság volt. Magyarországon valószínűleg csak Mátyás király korában látták az első narancsokat és citromokat, aki Beatrix kívánságára rendszeresen hozatott asztalára Itáliából déligyümölcsöket, köztük narancsot és citromot is.

A XVI. században új korszak nyílik a narancs és a citrom európai történetében, Franciaországban elkészült az első narancsház s abban megjelentek vedrekben az első narancs- és citromfák a mérsékelt égöv hidegebb részében. Itália gazdagsága a XV. század végén felkeltette Franciaország irigységét, s VIII. Károly 1495-ben bevonult Olaszországba és ezzel Franciaország hosszú időre olasz befolyás alá került. „Károly itáliai művészei közt – írja Marie Luise Gothein – egy nápolyi kertész is magával hozott, Pasello da Mercogliano-t, egy lelkészt, aki a lelki kertészkedést a földivel kapcsolta össze. Ez egy kis várkertcskét talált Amboiseban, középkori helyén a vár előtt. Károly kiszélesítette a magas terraszt, hogy kertjét megnagyobbíthassa. Előbb kecses ráccsal és pavillonokkal kerítették, míg végül XII. Lajos oszlopcsarnokot építtetett köréje, mint Du Cerceau metszetén (101. kép) látható... Károly idejében a kertben a mértani virágágyak mellett és körül részben még gyümölcsfák állottak. Híre maradt olyan gyümölcsfák vásárlásának, amelyeket Pasello ennek a kertnek vásárolt. Azonban dél felé meglehetősen félreeső helyen a várkerttől, amely a magas terrasszon már nem terjeszkedhetett, a király narancskertet készíttetett, az elsőt egész Franciaországban, és az első narancsfá emlékére – ez természetesen még a keserű narancs volt – a bérlő minden évben narancságot nyújtott át a királynak.”

Az amboisei narancsház és általában a későbbi úgynevezett narancsházak még korántsem voltak mai értelemben vett üvegházak, hanem csak déli oldalukon nagy üveglablakkal és üvegajtókkal felszerelt pincék, ahol a narancs- és citromfák, valamint a déli örökzöldek – ahogyan akkor nevezték, olasz fák – teleltek. Ilyen a később épült híres versaillesi narancsház is (97. kép). Ma az ilyen növényházat hidegháznak nevezzük, mert benne télen legfeljebb öt fokig emelkedhet a hőmérséklet. Nagyobb meleg már ártalmas a narancs- és citromfáknak s általában mindazoknak az örökzöldeknek, amelyeket a hidegházban szokás teleltetni. Ezért nem telelnek jól és mennek hamarosan tönkre ezek a növények a fűtött lakószobában, ahol száraz a levegő és 20 fok a hőmérséklet, néhol még több is.

A francia példát csakhamar utánozni igyekezett egész Középeurópa s ha egyébre nem tellett, legalább nagy ablakokkal felszerelt folyosókat építettek a házak déli oldalán, hogy abban teleltethessék a narancs- és citromfákat. Schönbrunn történetében olvassuk, hogy egykorú feljegyzés szerint már a régi schönbrunni kastélyban 1660-ban több mint 100 veder állott egy folyosón, amelyekben olasz fák és növények teleltek. Kétségtelen, hogy így tartották az olasz fákat Lippay György idejében a pozsonyi primási kertben is. Bár Lippay János emlegeti a narancsházat, de könyvének negyedik, az olasz fáknek szentelt része nem készült el, vagy legalább nem jelent meg s így nem tudjuk, milyen narancs- és citromfákat tartott házában a pozsonyi primás. Másrészt szerencsére Heindel Ferdinánd katalógusban megtaláljuk az olasz fák neveit, s így, ha egyéb nem, legalább ez a néhány név bizonyítja, hogy a pozsonyi házak is már a XVII. század közepén narancs- és citromfákkal büszkélkedtek. Heindel katalógusának következő neveire hivatkozunk: *Citria malus*, *Mali Assyriae seu pomum Adamu*, *Mali Aurantia*, mint narancs- és citromfák nevei; továbbá *Laurus*, *Myrtus*, *Palma dactylifera*.

Azonban nagyobb mértékben egész Középeurópában csak a XVIII. században terjedtek el a narancs- és citromfák, igazi divatjuk a XVIII. század, amikor már elmaradhatatlan tartozékai az úri háznak s a főúri kastélyok maguk látják el déligyümölcsrel az asztalt és a konyhát. Ekkor már nagy a száma a különféle változatoknak és alakoknak s gazdag irodalom foglalkozik velük. Három kiváló díszmunkát névleg is ki kell emelnünk ebből az irodalomból. Egyik a már említett G. B. Ferrari narancsokönyve: *Hesperides sive de malorum aureorum cultura et usu libri quatuor*, amely még 1646-ban jelent meg Rómában s bizonyára ismerte már a két Lippay is. A másik a nürnbergi virágkedvelő orvos, a már szintén említett Johann Cristoph Volkamer (1644–1720) híres kétkötetes munkája, amelynek első kötete 1708-ban következő különös címmel látott napvilágot: „*Nürnbergische Hesperides, oder gründliche Beschreibung der edlen Citronat-, Citronen- und Pomeranzfrüchte, wie solche in selbiger oder benachbarter Gegend recht mögen eingesetzt, gewartet, erhalten und fortgebracht werden, sammt ausführlicher Erzählung der meisten Sorten, welche teils in Nürnberg wirklich gewachsen, teils von verschiedenen fremden Orten dahin gebracht werden, in vier Teile eingeteilt und mit nützlichen Anmerkungen erkläret.*” Ebben a pompás munkában körülbelül 200-féle narancs és citrom leírását és fametszetű képét találjuk. Hasonló díszmunka francia nyelven csak a XIX. század elején, 1818-ban jelent meg Risso tollából és Poiteau által készített színes képek tábláival. Címe *Histoire naturelle des Orangers*, s ez a harmadik a régi narancsos könyvek között.

A XVII. és XVIII. század narancsházainak legkiválóbb nevezetessége a *bizarria* volt (102. kép).

Ez a különös, levelében, virágában és gyümölcsében a narancs és a citrom keverékének látszó növény Nato, firenzei orvos szerint, aki 1674-ben *Florentina phytologia observatio de Malo Limnoia-Citrata-Aurantia Florentiae, vulgo la Bizarria* címmel értekezést írt róla, narancs és citrom egymásra oltásakor különös véletlen folytán 1640-ben támadt a Panciatichi-család kertjében. Ma oltási hibridnek nevezzük az ilyen keverékeket s a növényvilág legfurcsább emberi alkotásai közé soroljuk, amelyeket a tudomány *chimérá*-nak nevezett el. Rejtélyüket azonban csak 1907-ben tisztázta Winkler, aki paradicsom és fekete ebszőlő oltási hibridjét állította elő, amely a tudományban a *Solanum tubigenense* nevet viseli.

Magyarországon ugyan nem termett olyan díszmunkákat a narancskultusz mint nyugaton, azonban a XVIII. század második felében már országos a híre a budai királyi palota, az Esterházy-ak esterházi, a Grassalkovich-ok gödöllői, a Pálffy-ak királyfalvi, a Harrach-ok királyhidai, a Keglevich-ek kistapolcsányi, az Orczy-ak pesti, a Forgách-ok szécsényi narancskertjeinek, és Veszelszki Antal 1798-ban ezt írja a citrom- és narancsfákról: „már ma nemcsak külföldön, hanem nálunk is a pompásabb kertekben, úgymint Sopron és Németújhely között Drausburkon a gr. Herbeville kertjében igen szépeket láttam, és egybeült is ennek előtte 32 esztendővel.”

Nagyon jellegzetes szokás fejlődött ki a XVIII. század nagy narancskultuszának hatása alatt Egerben. Itt gr. Barkóczy Ferenc (1710–1765), aki a XVIII. század közepén 1744–1761-ig ült az egri püspöki székben s onnan a hercegprímásiba emelkedett, a püspökkert részére többszáz narancs- és citromfát szerezett, amelyek természetesen méltó feltűnést keltettek. Eger és környékének közismerten díszkedvelő népe ettől kezdve szemet vetett a szép fákra és végül a püspök megengedte, hogy a násznép a régi rozmarin helyett olasz mintára narancs- és citromágakkal díszítse magát. Ez a szokás Egerben a XIX. század végéig divatban volt.

A XIX. században a közlekedési eszközök tökéletesedése, a vasúti gyors szállítás lehetővé tette, hogy a déligyümölcs, narancs és citrom olcsón és frissen jelenhessen meg a középeurópai piacokon, minek következtében a narancsházak lassanként elvesztették érdekességüket a ma már csak régi idő emlékeként tartanak még itt-ott néhány narancs- és citromfát. Új versenytársak is jelentkeztek, így a Kínában régóta ismert, de Európában csak újabban figyelemre méltatott mandarin (*Citrus nobilis*), amelyből 1828-ban hozták Olaszországba az első cserjét, továbbá a néhai fürtös gyümölcsű *grape fruit*, *shaddock*, vagy régi nevén *pompelmoes* (*Citrus decumana*), amely a Maláji- és Viti-szigeteken honos és nagy (de ilyenkor magános) gyümölcsének levét cukorral fogyasztják. Parkokban ültetik a szabadban telelő, de élvezhetetlen gyümölcsű *Citrus trifoliata*-t.

A Franciaországban meghonosított orangerie azonban korántsem merítette ki a középeurópai ember öröktavasvágyát, amely a középeurópai kertészet történetén vezérfonalként húzódik végig s elhozta ide előbb a mediterrán fűszeres herbákat a kolostorkertben, azután a lovagkorban a télálló mediterrán virágokat, később meghonosította a cserpes növényt, hogy télre pincében védhesse meg a déli virágot és fát, végül pedig külön házat épített a narancs- és citromfáknak. Még többre vágyott ezután a középeurópai ember, az öröknyárra, a trópusok sohasem múlt virágompájára, – s felépítette az üvegházat, amelyben már nemcsak mediterrán, hanem trópusi növények is tarthatók. Ez már azonban tudományos és közgazdasági törekvések eredménye. A gyarmatai növényeit tanulmányozni akaró Hollandia nem sokkal azután, hogy Leidenben 1577-ben botanikus kertet alapított, 1599-ben felépítette az exotikus növények számára az első üvegházat is. Ezzel lehetővé vált, hogy a világ bármely tájáról elhozassák Európába a legkényesebb növényt is és itt felnevelhessék, termetében, virágjában, bármi szépségében gyönyörködhesse. És lehetővé vált, hogy tél idején is virágot varázsolhassanak a lakásba, amikor kinnt mindent megdermesztett a fagy és a hó.

A XVII. században a gazdagabb országok követték a hollandiai példát, a XVIII.-ban Bécs, majd Magyarország is. Schönbrunnban 1754-en épült az első nagy üvegház, amely később történeti nevezetességre jutott. Magyarországon a XIX. század elején épült Kismartonban az első külföldiekkel vetekedő üvegház. A kismartoni park 1754-ben készült francia stílusban. Bükkfából készült rácsos kapu, művészi szökőkút, nagy tó, 11 kőszobor, fasorok, pázsittáblák, virágágyak és narancsligek díszítették. A XIX. század elején 1805-ben herceg Esterházy Miklós (103. kép) megnagyobbíttatta és angol parkstílusban alakíttatta át a kertet (104. kép).

Ebben az időben készült a 262 lépés hosszú rózsasor, az öntözőmű, amelyet a herceg maga hozott 1803-ban Londonból és az üvegház. A parkban ültetett fák és virágok s az üvegházban tartott növények számát 60,000-re becsülték.

A nagy üvegházról egykoru tudósítás 1830-ban ezt írja: „A... mulató háztól vezet egy ut az üvegházhoz, mely jobban az alsó részén vagyon a kertnek, ennek hossza valami száz, magassága pedig mintegy hat ölnyi lehet, ebben többnyire csak citrom- és narancsfák vannak végig, melyeket az emberi munkásság és szorgalom kények szerint táplálván, oly termékenyek, mintha a természettől hozzájuk alkalmaztatott éghajlat alatt hoznák az ő gyümölcsüket, vannak azonban ezen üvegházban még más külső országi plánták és virágok is, láthatni benne szép külső országi madarakat midnannyi kalitkákban s erre nézvest az egész üvegházat úgy tekinthetjük, mintha egy más éghajlatot a természetben látnánk. Ezen nagy üvegházzal össze vagyon mindjárt foglalva még egy más kisebb is, melyben nem külföldi fák s plánták vagynak ugyan, hanem tulajdon gyümölcsöző fáink s plántáink olyan mesterséggel tartatnak, hogy a természettől külbömbkori gyümölcsözőkkel kecsgetetik a kíváncsiakat s amidőn a zordon tél a szabadban lévő plántáinkat megemésztí és gyümölcsfáinkat leveleiktől is megfosztja, akkor itten a gyümölcsfákat legnagyobb termékenységükben láthatni és más növények s külbömbféle virágok a legszebb tavaszt képezik.” Böhnisch Mihály, akinek ezt a kéziratban maradt feljegyzését Szombathelyen őrzi, még azt is elmondja egyebek között, hogy a parkba szabad volt a belépés, „kiki bátran bemehet, mikor tetszik, azon szabásokat megtartván, melyeket a vár mellett levő bemenetelnél olvashatni.”

A nyolc részből álló üvegház gazdagságáról Pauer Arnold alábbi képet festi: „Az 1. házban különböző forróövi növényeket tartottak: *Musa*, *Dracaena*, *Lamortophyllum*, *Ravenala*, *Hernandia*, *Ficus*, *Pandanus*, *Bambusa*, *Strelitzia*, *Cecropia*, *Cycas*, *Nelumbium*, *Carolinia*, *Hypomanne*, *Laurus* stb. volt benne. A 2. házban főként nagy példányokból álló ausztráliai és fokföldi növények, különösen *Magnoliá*-k, *Leptospermum*, *Melaleuca*, *Metrosideros*, *Acaria*, *Mimosa*, *Casuarina*, *Eucalyptus*, *Sophora*, *Cletra*, *Pomoderis*, *Sideroxylon* stb. voltak. A 3. háznak két nagy narancsosztályát tükörfalakkal és szobrokkal diszitett terem választotta el egymástól; mindkét osztályban külbömbféle fajta szép, egészséges, külbömböző nagyságú narancsfá volt, melyek közül csak a nagyobb példányok száma 300–400 lehetett. Kisebb példányok nyáron a szabadban, egy térségen diszlettek. A 4. házban ismét főként ausztráliai és fokföldi növények voltak, de csak kisebb példányok, mint *Protea*, *Erica*, *Diosma*, *Camelia*, *Bucco*, *Passerina*, *Phyllica*, *Banksia*, *Brunia*, *Fabricia*, *Taxus*, *Daphne*, *Pittosporum*, *Magnolia*, *Paceonia*, *Corchorus* stb. Az 5. ház egyik részében körülbelül 200, részint virágzó, részint kellemes illatu *Pelargonium*-ot, a másikon pedig csak *kövé* s *bevonó*, *szövedékes* növényeket tartottak, többek közt *Crassulá*-t, *Mesembryanthemum*-ot, *Cotyledon*-t, *Cacaliá*-t, *Sedum*-ot, *Cactus*-t, *Sempervivum*-ot, *Stapeliá*-t, *Aloé*-t, *Euphorbiá*-t. A 6. házban a legnemesebb gyümölcsfajokat nevelték, még pedig évfolyamonként elkülönítetten négy csoportban; csak ananászokból 400 darab érett évente: a négy osztály mindeikének *fenékalját* exotikus növények diszítették, az előrészen pedig plantarium volt, ahol majdnem mindenféle ismert

külföldi növényt tenyésztettek s évenként több példányban sokasodottak. A 7. házban részint gyümölcsöket és virágokat, részint más *szüleményeket* neveltek. A 8. ház tisztán gyümölcstermelésre szolgált.”

Miként már Böhnisch leírásából kiderül s Pauer szavai részletesebben elmondják, a kismartoni üvegházban nemcsak exotikus növényeket tartottak, hanem a gyümölcsöket és virágokat is, neveltek a tél folyamán, ahogy ma mondjuk, hajtatót is végeztek, hogy az asztalt tél folyamán is elláthassák friss gyümölccsel és a lakást friss virággal. Miként Európában a citromfát is a rómaiak kezdték el vedrekben dísznek használni, azonképen a hajtatót is, római találmány. S miként az első narancsházat a franciák készítették, azonképen a hajtatót is a franciák újították fel és hozták divatba.

A hajtatót kétségtelenül római találmány. A császári Róma eleinte úgy elégítette ki tél idején zöldség- és virágszükségletét, hogy Egyiptomból hozatott friss árút. Ámde Tiberius császár kezdeményezésére csakhamar áttértek Rómában az üvegházi termelésre. Plinius így vezeti be természetrajzában az ugorkáról szóló fejezetet: „*Cartilaginei generis, extraque terram est cucumis, mira voluptate Tiberio principi expetitus. Nullo quippe non die contigit ei, pensiles eorum hortos promoventibus in solen rotis olitoribus: rursusque bibernis diebus intra specularium munimenta revocantibus.*” Ez magyarul körülbelül azt jelenti, hogy húsos természetű és a föld fölött terem az ugorka, amely Tiberius császárnak különösen kedvelt eledele volt, egyetlen napon sem hiányzott asztaláról, mert függőkertjeit kerekeken tolták a napra, zord időben pedig ismét az üvegfalak mögé. Nincs okunk, hogy Plinius szavaiban kételkedjünk és önkényesnek tekintsük Tiberius császár nevének kiemelését. Ilyen korszakos újításokat csak császárok, királyok és más hatalmasok szoktak divatba hozni. Minden körülmény valószínűvé teszi, hogy a rómaiak üvegházi növénykultúrái Tiberius császár korába nyulnak vissza.

Hogy a növényhajtató nem maradt Tiberius ugorkáinál, hanem csakhamar egyéb növényeket is hajtattak a császári Rómában, könnyen érthető és adatszerűleg bizonyítható. Seneca írja egyik levelében: „Némely ember még télen is rózsára vágyik, a liliomokat télen langyos vízzel és mesterséges meleggel virágzásra bírja, noha ezek a virágok a természet törvényei szerint csak tavasszal jelennek meg.” Martialis epigrammáiból tudjuk, hogy a rómaiak szőlő és gyümölcsfák hajtatójával is foglalkoztak. Egyik epigrammájában ezt olvassuk: „Az én szobám, kedves barátom, télen jéghideg, nincsen egyetlen egész ablaktáblája és maga Boreas felmondana ilyen lakást. A te gyümölcsfáidnak jobb a sorsa, azok csillámból készült táblák mögött állanak és a déli nap barátságosan besüt rájuk.” Másutt: „Hogy a téli hideg ne ártsen a bíborszínű szőlőfürtöknek, Bacchus ajándékainak, átlátszó drágakövekkel védik meg azokat.”

Mint ezekből a sorokból sejthetjük, Róma nagy pazarlást folytatott a növényhajtatóval és idővel olyan fokra fejlesztette a téli kertészkedést, hogy majdnem fölöslegessé tette az egyiptomi téli behozatalt. Martialis mondja el a következő esetet: „Midőn egy hajó a büszke Nilus országából tél közepén Rómába jött, hogy a császárt rózsákkal megörvendeztesse, az egyiptomi hajó kapitánya azt találta, amint a városba lépett, hogy hazájának virágai csekélynek látszanak a Rómában télen virágzó és illatozó virágok pompájához képest, mert mindenütt ilyeneket látott gazdag bőségben, ahová lépteit irányította.”

A császári hatalom bukásával és Róma elszegényedésével természetesen a római üvegházak is elpusztultak. A római kultúrát megmentő középkori szerzetesek a maguk lefokozott igényeihez szabták a kertészetet is, abban tehát ilyesminek nem juthatott hely. De a növényhajtató emléke a középkorban sem veszett el, hanem időről-időre megújult. Hol a mondákban, ahol a csoda nyitja tél fagyában virágzásra a rózsát. Hol a régiek gazdasági munkáinak kivonatolásaiban, amelyek a középkorban a gazdasági tudománynak legfőbb írott forrásai. Konstantinos Porphyrogenetos rendeleteire is készült ilyen céllal kompilláció a régi görög és római szerzők gazdasági munkáiból s ez Geoponica néven terjedt a középkorban és így maradt rá. Ebben megtalálható a római növényhajtató emléke is: „Korai rózsáknak azokat nevezzük, amelyek kosarakban vagy fazekakban állanak és úgy bánnak velük, mint a tökökkel és ugorkákkal. A szabadban állókat akkor hajtatóják, amikor akarják, azzal, hogy körülöttük két kéznnyi szélességben árkot húznak és abba naponta kétszer meleg vizet öntenek.” Ezek az utasítások több római szerző gazdasági munkájában és Plinius természetrajzában is megtalálhatók. A Geoponica világszerte elterjedt, arabra is lefordították s kétségtelenül ez a magyarázata annak, hogy a középkorban sem veszett ki a télen virágzó rózsza emléke, csak azoknak a századoknak nagy anyagi szegénységében kénytelen volt a „mennyországba” és a legendákba húzódni.

A renaissance korában is szívesen kompilálták a régi római és görög szerzőket s a gazdasági munkákat és azokban a hajtatóról szóló részleteket is. A már többször említett Antoine Mizault, francia orvos is minden habozás nélkül írta le kertészeti munkájában a XVI. században, amit a hajtatóról a régiek tanítottak. Tudjuk, hogy Nadányi nagykésőn, a XVII. században, magyarra is átültette Mizault kertészeti munkáját. Természetesen a hajtatóról szóló részeket sem hagyta ki belőle: „Ha akarod, hogy minden hónapban rózsád legyen, – írja – minden hónapban palántáld, ganéjold és öntözd. De ennek helye nincsen a mi északi földünkben, különben van

a meleg és mértékletes helyeken. Másképpen szerzesz magadnak idején virágzó rózsát, hogyha kosárokból vagy földedényekben palántáld el és aképen bánsz vele, mint megírtam a török és ugorkák felől.”

Az ugorka és tök hajtásáról pedig ezt olvassuk Mizault könyvében Nadányi fordításában: „Aki akarja, hogy idején erő vagy egész esztendőben is legyen ugorkája, a tökről írott részt nézze meg és amit ott elhagyott a földi edényekről, kosárokról és egyéb edényekről, mostani intéssel helyre viszem, tudniillik, hogy ő alája karikácskákat vethet, hogy kisebb munkával, akiknek forgó kertjük van, amikor kíváncsi, kivessenek és be visszahuzzassanak, befedhetjük egyszersmind állatlátszó szerszámokkal, hogy mikor szél fú és hideg van, minden kár nélkül a napra kithessük. Ilyképen Tiberius császárnak egész esztendőt által ugorkát vittek asztalára, melyet igen szeretett, amint megírta Plinius.”

Azonban Nadányi eme, Mizault nyomán írt szavaiból korántsem szabad arra következtetnünk, hogy Magyarországon, kivált Erdélyben már akkor ülték volna valamely módon a növényhajtást. A magyar kertészetben járatos és eredeti adatokat közlő Lippay csak annyit ír, hogy a „szorgalmas kertészek, hogy idején és újságul mind uborkájuk s mind dinnyéjük lehessen... idején és alól lóganéjjal megtöltött barázdában vetnek.” Magyarország akkor még szegény volt hahoz, hogy olyan élvezetre jusson főurainak, amilyen hajdan a császári Róma gazdagjainak volt osztályrésze.

Más volt a helyzet Franciaországban. Ott a Lajos-ok új életre hívták a császári Róma minden kényelmét és élvezetét s valósággá varázsolták a mondák örök tavaszát. Az *orangerie* felújítását már elmondottuk. A versaillesi narancsház La Quinteny felügyelete alatt állott, de ennél több is hárult XIV. Lajos kiváló kertészére, ugyanis neki kellett ellátnia télen át gyümölcsökkel és virággal a király asztalát és termeit. Ebben az időben az üvegház már mindent lehetővé tett s a modern növényhajtás alapjait La Quinteny csakhamar megvetette. Ez a francia példa is mindenütt utánpótlásra talált, s Középeurópán át kelet felé haladva, eljutott a XVIII. század második felében Magyarországra is, ahol a főúri kastélyoknak elmaradhatatlan tartozéka lett ekkor az üvegház s abban a növényhajtás. Mint elmondottuk, a tetőpontot ez a divat Kismartonban érte el az Esterházy-ak pompás üvegházában.

Nagyon érdekes, és a virágkultusz szempontjából nevezetes az a jelenség, amelyre ismételtelen utaltunk, hogy a középkorban a virág- és a gyümölcshajtás emlékeként gyakran szerepel a legendákban a télen kivirító rózsza. Már a rózsáról szóló fejezetben felhívtuk a figyelmet arra, hogy a legendás rózsák, mint Szent Erzsébet és Szent Dorottya rózsái, télen virágnak és azt is tudjuk, hogy a császári Róma virághajtásának ezek a halvány emlékei már a középkorban eljutottak a szentek legendáival Magyarországra.

De keletkezett Magyarországon sokkal később, a XVIII. század vége felé is ilyen, a növényhajtást mint csodás elemet felölelő monda. Ki ne emlékezne Jókai Mór írásaiban Hatvani professzorra, az ördögös debreceni professzor csodálatos lakomájára! A megcsúfolandó gazdag debreceni főbíróra, hogyan nagybodók Hatvani szerény lakása míg a vendégereget kényelmesen befogadhatja, hogyan várja a vendégeket terített asztal, noha hideg a tűzhely, hogyan szolgálják fel liberális szolgák a fejedelmi lakomát, amint megnyílik az ebédlő ajtaja. De különösen nagy a meglepetés a kizöldülő falak és az indákról csüngő pompás gyümölcsök láttán. És mily nagy az elképedés, amikor egy-egy szépen fejlett ugorkát vagy tököt óhajtott egyik-másik hölgy indájáról leszakítani s ha ilyenkor férjeik mindig feljajdultak, hogy ne bántsák az orrukat!

A fentiek alapján bizonyára mindenki hamar rájön arra, hogy Hatvani csodálatos lakomája nem más, mint polgári átköltése a középkori, hajtással foglalkozó mondáknak. De már ilyen alakjában sem eredeti, hanem régi nyugati mondának alkalmazása a debreceni viszonyokhoz. Ugyanis a csodálatos lakoma mondája először *Albertus Magnus* nevével kapcsolatban fordul elő és pedig már a XIV. században. Ismerteti és magyarázza Ernst H. F. Meyer, a botanika kiváló történésze *Geschichte der Botanik* című műve 4. kötetében.

„A II. Frigyes-sel szemben pápai befolyásra ellencsászárrá választott és már német királlyá koronázott Vilmos, Hollandia grófja, 1249 január 6-án Kölnben ülte meg védőszentjének, a háromkirályoknak ünnepét. Albertus-hoz is ellátogatott és magával vitte Utrechtbe, ahol új dominikánus kolostort szentelt fel. Így beszéli el ezt Johannes de Beka, XIV. századi krónikás, Utrecht püspökeiről és Hollandia grófjairól írott történetében. Semmi okunk tehát, hogy adatainak igazságában kételkedjünk. Csak ne írt volna még többet! Albertus, nagy mint varázsló, nagyobb mint bölcsész, legnagyobb mint teologus, nagy és pompás lakomával vendégelte meg a királyt, és pedig tél közepén erős fagyban a kolostor kertjében. Amint a király leült, a kertben nyári meleg terjedt szét, a pázsit kizöldült, a fák kilombosodtak, megrakodtak virágokkal és gyümölcsökkel és ágaikon madarak szava zendült; az ételeket kiváló szépségű, ismeretlen ifjak hordozták fel, és így tovább. Amint azonban a király felkelt, mindez nyomban eltűnt és ismét beállott a szigorú tél. Albertus életéről ez az egyik főmese, amelyről többet írtak, vitatkoztak, tréfáltak, sőt komoly ítéletet mondtak, mint mindarról, ami valóban érdeme. Még újabb idők komoly kutatói is tényként akarják bizonyítani, például Brucker a szabad kert

melegházzá teszi és azt hiszi, hogy ezzel mindent megmagyarázott. Jourdain ténynek veszi ezt az adatot, amely napjainkban is rendkívülinek, akkor pedig varázslatnak tűnt, noha ilyesmi kevésbé a tudós varázsművészetéről, mint inkább a fizikában való jártasságáról tanuskodik. Szerencsére Jourdain nem volt természettudós és nem olvasta eredetiben a varázsünnepély leírását, mert ebben az esetben nehezen érthetnők meg ítéletét. Brucker magyarázatát sem erősíti meg Albertus-nak *De vegetabilibus* című műve hetedik fejezete, amely a növénytermesztésről szól; szó sincs abban üvegházról. De másutt azt írja Albertus, hogyha az ember idejében elköti a növényt, például a rózsabimbót, és ősszel ismét megoldja, szép őszi napon kivirágzik. Sőt hogy Hermes szerint az ilyen módon kezelt és embervérrel locsolt rózsabimbó télen már enyhe tűz mellett is felnyílik. Ezt ugyan maga nem próbálta, de amazt megerősítette a tapasztalat. Talán ez az alapja az egész kitalálásnak? Tomas de Cantiprato, aki sokat beszél az ördögösségről *Bonum univemale de apibus* című művében, és nagyratartott mesteréről, Albertus-ról, vajmi bőven ír, a lakomáról mit sem tud. Hasonlóképpen a régebbi krónikások sem. Petrus de Prussia sok fejezetet szentel életrajzában mindazoknak a csodáknak, amelyeket Albertus-ról költöttek, mind pedig azoknak, amelyeket valóban véghezvitt, de ezt a csodát nem ismeri. Senki sem tud róla egészen Johannes de Beka-ig és így hagyjuk meg az ő érdemének!”

Ennyit Meyer. Valami mindjárt első olvasásra feltűnik Meyer közlésében az, hogy Albertus szabad kertben vendégelte meg előkelő vendégét. A magyarázat igen egyszerű: Beka idejében, a XIV. században még nem ismerték az üvegházat. De az örökzöld növényekkel díszített kertet már igen. A költők ékes szavakkal énekeltek meg a déli és keleti paradicsomi kerteket. Albertus tudós alaposságával írta le idézett munkájában a középkori díszkert elméletét s mert ahhoz Itáliában szerezte az ismereteket, szerepelteti leírásában az örökzöld fákat is. Beka kortársa az olasz Boccaccio-nak, aki – mint elmondottuk – örökzöld kertbe vezeti a firenzei társaságot. Ezek szerint a kölni csodás lakoma korszerűen elképzelt varázslat volt. Aki ismeri a kertészet történetét s tudja, hogy a hajtás emléke sohasem tűnt el teljesen a középkorban sem, semmi rendkívülit nem talál benne.

A későbbi századokban olyan fejlődésen ment át a kertészet, hogy a XVIII. században ez a lakoma-monda is nagy mértékben módosult. Mert a csodák is követik fejlődésükben a műszaki ismereteket s így történt, hogy a XVIII. században a csodás lakomák üvegházban játszódnak le. A Hatvani-ról költött mondákat a német Faust-mondákra szokták visszavezetni s Heinrich Gusztáv azt is megállapította, hogy a Hatvani-mondák nem népmondák, hanem debreceni diákoknak, tanult és olvasott embereknek kis részben komoly, legnagyobbbrészt azonban tréfás ötletei. A csodás lakomáról szóló mondának a fentiekben történeti ősforrásait is ismertettük. Hogy a XVIII. század nyolcvanas éveiben keletkezett Hatvani-mondák közül a csodás lakoma mondájához az akkoriban a főúri üvegházakban divatosná vált virág- és gyümölcshajtás adta a korszerűséget, kétségtelennek tekinthetjük. Hogy a debreceni diákok mely forrásokat használtak a mondához, nem tudjuk; ismerték-e Plinius-t, Nadányi-t, nem kutatjuk, az azonban bizonyos, hogy Hatvani csodás lakomájának ugorkái történetileg Tiberius császár ugorkáitól erednek.

Miként a Hatvani-mondák csodás lakomája is mutatja, a XVIII. század második felében a hajtás iránt a polgári osztályban is feltámadt az érdeklődés és csak természetes, hogy valamely leegyszerűsített alakjában a polgári körök is megvalósították. A polgári házakban nem tellett külön nagy és díszes üvegházra, de vannak a hajtásnak olyan egyszerű módjai is, amelyek bármely polgári lakásban megvalósíthatók, ahol elég fényt ad a szobának az ablak. Különösen a jácint hajtása terjedt el ebben az időben a polgári házakban.

A jácintot a török telepítette a kertbe s mint török virág terjedt el Európában a XVI. és kivált a XVII. században. Ugyan a *Hyacinthus* név ókori hagyaték, Plinius kétszer is említ természetrajzában *hyacinthus* nevű növényt, de bizonyos, hogy a régiek más virágot neveztek *hyacinthus*-nak. A „*hyacinthus*-hoz két monda fűződik, – írja Plinius – egyik szerint annak az ifjúnak gyászát őrzi, akit Apolló szeretett, a másik szerint Ajax véréből támadt, mert virágának erei úgy futnak, mintha a görög A és I betűket akarnák leírni.” Ennek nyomán nevezték az újkorban a kerti szarkalábat *Consolida Ajacis*-nak, hogy azonban Plinius korában is ez lett volna Aajx virága, nem valószínű, mert másutt ezt írja Plinius a *Hyacinthus*-ról: „A *hyacinthus* leggyakoribb Galliában és ott sötét-vörös szín festésére használják. Hagymaszerű gyökerét jól ismerik a rabszolgakereskedők, mert ha édes borral rakják fel, nem jelentkezik a fanosodás.” Egyes kutatók valamelyik *Gladiolus*-t sejtik a régiek *hyacinthus*-a alatt.

Bármilyen legyen azonban az ókori *hyacinthus*, azt már tudjuk, hogy a középkor végén a felújuló növényteni érdeklődés a gyöngyikékre ruházta ezt a nevet s a XVI. század füveskönyveiben is a *Hyacinthus* az Európa országaiban közönséges gyöngyikék gyűjtőneve. De Busbecq már idézett sztabuli levelében 1554-ben kétségtelenül a kerti jácintot említi, amely a tudományban a *Hyacinthus orientalis* nevet viseli. Mint a többi török virág, ez is gyorsan terjedt a főúri kertekben s kedves illata miatt mindenütt szívesen foglalkoztak vele és hamarabb megkedvelték az alsóbb társadalmi osztályokban is.

A jácintkultusznak, miként a tulipánkultusznak is, Hollandia lett a XVII. század elején a központja s időközönként a jácint annyira előtérbe lépett a divatban, hogy még a tulipánt is háttérbe szorította. Még a XVII. században divatos lett a jácint hajtása is. Erre könnyen rávezette a virághagymatenyésztőket ez a körülmény, hogy a jól telet jácintahagyma nagy készséget mutat a hajtásra s mihelyt egy kis nedvességhez jut, nyomban kihajt.

„Hogy idején virágozzanak a narcissok és hyacinthusok, és télben is jól megmaradjanak, – írja Lippay – főképen ha tél előtt kikelnek levelei, csináltass nékiek deszkából egylábnyi magosra olyan formára, amint az ágyacskák vannak, feneketlen ládákat, tedd reájuk, azután felül fedd be deszkákkal, azokra rakj bőven meleg lóganéjt, de úgy, hogy a virágokra ne essék a ganéj, és mikor télbe a verőfény szolgál, avagy meleg idő vagy, vond félre a ganéjt egy kevéssé és nyisd ki a felső deszkákat, hogy érhesse a virágokat a napnak sugára. De éjtszakára és mihent hideg akar lenni, mindjárt megint befedjed, szépen megvirágoznak alatta a virágok; ezt cselekedheted egész kikeletig, míg a hideg tart. Ha pedig azt akarod, hogy a télben is narcissusod és hyacinthusod legyen, tégy ősz előtt egynehány gyökeret valami edénybe, télben tartsd meleg szobában és néha-néha megöntözzed, kivirágzik és szép illatot ad.”

A jácint szobai hajtásához használt üveget (105. kép) és a szobai jácintahajtás néhány – ma exotikus neveken ajánlott módját – magyarul 1824-ben ismerteti Szabó József már említett, németből fordított kertészeti munkájában.

„Végé 6 vagy 8 colnyi üvegeket, melyeknek szája olyan legyen, hogy a hagyma rajta beleférjen. Ez az edény vízzel teletöltődik, mely vízhez adhatsz egy kevés salétromot és egy kevés szénport is, az elsőt azért, hogy ingerelje, a másodikat azért, hogy a rothadásnak annál tovább ellentálljon. Ezen vízben félíg kell a hagymának fürödni s az edényt, míg a virágzó szál nem kezd hajtani jó helyre kell tenni, hogy meg ne faggyon, mihelyt pedig kezdődik, be kell vinni a meleg szobába és olyan helyre kell az ablakhoz tenni, hogy a levegő és a nap érje. Ekkor a vizet is szükséges gyakran újítani, de vigyázva, hogy a gyökereket meg ne sértsük. Az is megkívántatik, hogy az üvegnek alul még volna egy lyuka, mely be lenne dugva, és feljebb mint a közepén, ismét volna egy más lyuk hogy tölcsér által azon a vizet beleönthetnénk a nélkül, hogy a hagymát megbolygatnánk. Ha az első virágzás elkezdődik, az edényt megint hidegebb helyre kell vinni, hogy az első virágocskák hamarabb le ne hulljanak, míg az utolsók ki nem fakadtak, és hogy a piramis formája meglegyen.

Ezen virágot még más plántákban is, úgymint kalarábéban, céklában stb. el lehet tartani... Először a kalarábéről. Vágj el alól, ahol gyökeret vert, egy darabot a kalarábé tarsolyából olyan formán, amilyen vastag a jácint hagymája, azután vágd ki a belét vigyázva, hogy a külső héját meg ne sértsd. Ezen kalarábét azután madzaggal kösd körül, akaszd fel a szobába az eleibe és a lyuk tetejéig vízzel töltsd meg s tedd bele a hagymát, valamint az üvegnél mondtak. Másodszor a cékláról. Ezt, ahol a levélsomó kezdődik felül, vagy ha vastag, a közepén vágjuk el, és kilyukasztjuk s a hagymát beletesszük.”

Szabó József orvosdoktor még más módjait is leírja a jácint hajtásának, de legyen elég ennyi. Csak azt akartuk vele bemutatni, hogy a XVIII. század végén és a XIX. elején már a polgári körökben is szélteben kedvelték a virághajtást és a szobában szívesen foglalkoztak vele az ügyes női kezek. Mert akkor még maguk gondozták és maguk nevelték a polgári családok „a szobába, kivált télen által szoros helyre szorított virágos kertecske” virágait és igyekeztek azok titkait megismerni.

13. fejezet - 13. Árvalányhaj.

Népiesség és természetesség a virágkultuszban – A XVIII. század magyar füveskönyvei – A növénytan a magyar egyetem – A Magyar füvészkönyv – Vadvirágok a városi piacon – Szömörce – Árvalányhaj – Vénuszhaj – Virágszimbolika – Virágének – Erkölcsi virágszimbolika – Hősi virágszimbolika – Virágnyelv.

Az európai virágkultusz első naturalisztikus korszaka a lovagkor volt. Azóta ez az elem nem tűnt el egészen sohasem a virágkultusból, de a következő korszakokban nagy változások érték. Mind a kolostorkert délről származó, mind a lovagkor nagyrészt középeurópai virágai egyre inkább háttérbe szorultak s helyüket mind több idegen virág foglalta el. A barokk kor olyan propagandát csinált a török virágoknak, mint talán soha más korszak valamely nép virágkultuszának. Majd a rokokó szinte egészen elvonult az idegen fákkal ültetett parkokba, még szívesebben a növényházak üvege mögé, s legszívesebben a narancsvirág illatában és szépségében gyönyörködött.

Mindez bizonyos értelemben elszakadást jelentett a természettől és az élettől. Hová lett annak a Clusius-nak emléke, aki az Alpokban járt és a rétekről hozott nem egy kertbe telepített virágot! A XVIII. században üvegházban nevelték a virágot és a gyümölcsöt s többnyire olyat, amely idegen világrész, idegen klíma szülötte, vagy ha a szabad ég alatt is felnevelhető, akkor legalább olyankor érlelték, amikor a természet a szabadban pihenni kényszeríti teremtményeit.

De már ugyancsak a XVIII. század útnak indította az új jelszót is, amelynek jegyében a XIX. század mozgalmi futottak. Rousseau fogalmazásában ez a jelszó: Vissza a természethez! A szerencsétlen Mária Antoinette már idegennek és nagynak érezte Versailles-t és visszavonult a természetet és falusi egyszerűséget utánzó Kis-Trianonba. Angliában pedig szinte nyom nélkül kiirtották a francia stílusú parkokat és a természetet utánzó, a kontinensen angolnak nevezett parkokat telepítettek. A tulipán történetéről szóló részben elmondottuk, miként üzte ki ez a korszak a kertekből a barokk tulipánalakokat s miként indult meg a tulipán egyszerűsítése. Ez természetesen nem volt magában álló, elzárt jelenség, hanem az egész virágos kertre és annak minden virágára kiterjedt.

Röviden úgy mondhatjuk, hogy a virágkultusz mindenestől egyszerűbbé vált. Ez annyit jelent pontosabb meghatározásban, hogy kispolgári ízlésűvé lett, ahogy akkor és a múlt században mondták, elnépiesedett. Az egyszerű házikertekben még virítottak a régi kolostorkerti, majd a lovagkorban meggyarapodott egyszerű virágok és herbák, a természet is évről-évre virágdíszbe öltözött s a polgári osztály előtérbenyomulásával ezek az elemek vették át a vezetőszerepet a virágkultuszban.

A XIX. század polgári virágkultusza ezek szerint két elemből áll, egyik a népiesség, amely azonban a XIX. században mindig kispolgári stílust jelent, a másik a természetesség, amely azonban most nagy mértékben különbözik a lovagkor vallásos naturalizmusától, nem a hit, hanem a tudomány viszi benne a főszerepet, az a tudomány, amely nagyon jellemző maradt a XIX. században mindvégig s a század második felében, amikor a biedermeier kispolgáriasságot felváltja a nagykapitalizmus, teljesen maga játszotta a főszerepet, a természettudomány.

A népieskedő és természettudományi virágkultusz multszázadi történetének három fejezete van s ezeket kell még elmondanunk az olvasónak magyarországi vonatkozásaiban, hogy teljes legyen a képünk a magyarság virágairól. A XVIII. század végén és a XIX. elején a természet virágainak felfedezése és azok népies irodalmi feldolgozása a virágkultusz legfőbb jelensége, a XIX. század közepén megindul az újonnan meghódított virágok kertészeti kiaknázása, megjelennek az újabb és újabb hibridek, végül a század végén és a XX. század elején, mint még korunkban is bizonyos mértékig teljesen technikai teljesítménnyé válik a kertészkedés és a virágkultusz, a természettudomány diadalt arat a világon, de egyszersmind elszakítja éppen onnan, ahol a XIX. század virágkultusza valamikor gyökerezett, a természettől.

A XVIII. század utolsó negyedében nagyon élénk botanikai munkálkodás indult meg Magyarországon is, és kiváló elmék igyekeztek részben tudományosan feldolgozni a magyar növényeket, köztük természetesen a magyar föld virágait is, másrészt a tudományos növényteni eredményeket beolvasztani a magyar nyelvünkbe. Egymás után jelentek meg Csapó József, Molnár János, Földi János (1755–1801), Grossinger János (1728–

1803), Benkő József, Veszelszki Antal munkái, amelyek nagy lépéssel vitték előbbre a magyar flóra, ebben a magyar kerti flóra ismeretét s igyekeztek a növénytani ismereteket széles körben terjeszteni.

A botanika még mindig orvosi kezekben van s a táblabíróvilág népiesítő botanikusai is főként még a középkori hortus sanitatis-ok folytatását jelentő renaissance-kori füveskönyvek mintájára írták munkáikat. Ilyen például Csapó József (1734–1799) munkája is, az *Uj füves és virágos magyar kert*, melyben mindenik fűnek és virágnak neve, neme, ábrázatja, természete és ezekhez képest külömbféle hasznai értelmesen megjegyeztetnek. A Németországban tanult Csapó (106. kép) hosszú ideig, 32 éven át volt Debrecen főorvosa, ahogy akkor mondták, fizikusa s munkája annyiban is egészen régimódi, hogy alig-alig írja le a növényt, inkább mindenféle, az irodalomban szereplő vagy szerepelt nevével jellemzi.

Földi János, Molnár János (1728–1804) és Benkő József (1740–1814) a növények nevezéstanában munkálkodtak. Ez talán nem látszik első tekintetre fontosnak, ámde ne feledjük, hogy a modern növénytanak egyik főpillére Linné nevezéstana. És a lineánus nevezéstan meghonosításában kétségtelenül Benkő József törekvéseit tekinthetjük alapvetőnek. Körülbelül az ő munkájuk eredménye a *növény* szó útnak indítása, amely a német *Gewächs* fordításaként Gyöngyösi nyomán mint *növetény* kezdte meg pályafutását. Eddig is többször láttuk, milyen fontos szerepet játszott Benkő a virágok magyar neveinek történetében s itt külön is ki kell ezt az érdemét emelnünk.

Nagyon érdekes és kevésbé méltányolt botanikusa ennek a kornak Veszelszki Antal, akiről azonban semmi egyebet nem tudunk, mint amit sok egyéni feljegyzéssel és Vas Gereben-énél nem kisebb táblabírói humorával teletűzdelt munkájában maga hagyott ránk, s amelyek alapján Alföldi Flatt Károly igyekezett felderíteni élete rejtélyét. Valószínű, hogy váci gazdatiszt volt, de bizonyos, hogy sokat utazott s Magyarország flóráját nagyon jól ismerte, sokkal jobban, mint említett kortársai, vagy Diószegi, ismerte, a magyar flóra modern kutatásának megindítóját, Winterl Jakab egyetemi tanárt. Az aranyesőről (*Laburnum anagyroides*) írja: „Itt nálunk Pesten a mi földünkön dr. Winterl úr kertjében láttam legelőször, ahonnét Pest városának selyembogarak, vagyis eperfák, másként szederfák inspektora, Stolz János magot kapván, a maga kertjében magról számos növényeket szaporított, amelyekből nékem is jutott egy kérésemre. Ezt én két esztendei ápolgatásom után, mivel innét Vácra költöztem, Schulz János budai kalmárnak átaladtam.”

Veszelszki az első azok között, akik a népiességet nemcsak a régi magyar irodalomból és a szótárakból merítette, hanem valóban megfigyelte a népet, a népies szokásokat és megfigyeléseit pontosan fel is jegyezte. Munkája, *A növénytanplánták országából való erdei és mezei gyűjtemény, vagyis fa- és fűszeres könyv*, amely 1798-ban látott napvilágot, mint maga írja a címlapon, szintén főként német füveskönyvek nyomán készült: „melyben azoknak deák, magyar, német, franc, cseh és oláh neveik, külső, belső és közhasznaukkal egyetemben Matthiolus-ból s más több fa- és fűvészirokból a közrendű hazafiak kedvéért szálanként egybeszedettek.” Abban is régimódi munka, hogy nem használja a már Benkő által magyar viszonyokra alkalmazott linneánus tudományos nevezést, hanem ragaszkodik a régi latin nevekhez, noha ugyanakkor Benkő magyar és más modern nemzeti neveit is átvette munkájába. Viszont az első olyan magyar növénytan, amely részletesebb leírást közöl a magyar növényekről s ezek bizonyítják, hogy jó növényismerő volt. Példának álljon itt a sziki lapu (*Statice Gmelini*) leírása. Ezt a növényt Veszelszki *Been album seu Limonium* néven közli, magyarul szerinte *lemonya, vad cékla*. „Itt nálunk Magyarországon csak az igen székes réteken, kivált a nagyiványi, hortobágyi, nádudvari határokon legbővebben láttam teremni, és a levelei is olyak, mint a vad cékláé, a korója vékony, gömbölyű, mezitelen és másfél arasznál nem magasabb, de ágas a teteje, amelyben apró veresellő virági ülnek, a gyökere pedig piros.”

Egyéni és humort nem nélkülöző stílusára nézve szolgáljon például az a megjegyzése, amelyet a magyar safránytermesztésről közöl: „A napkeleti sáfránnyal majd igen felér a mienk, csak az a kár, hogy a föld népe

nem igen törekedik a sáffránytermesztésre, de mindazonáltal láttam én Magyarországon itt-amott egynéhány szorgalmatos parasztasszonyokat, kiknek példáit méltó volna követni. Ilyen volt Tilajban a Somogyi Gergelyné, Baltavárott a Lencsés Józsefné stb. Mindezekből megtetszik nyilván, hogy jó volna a sáffrány termesztéséről holmi előkalauzoló módokat megemlíteni, talán lehetne többeket is annak bővebb termesztésére ébresztgetni. De annak most megírása nálamnál szabadabb embert kíván, azért most csak megemlítettem, mert a bokros plántok országában sok van még hátra, amelyek körül kell foglalatzkodnom, hogy tollam orrával azokon általmajtek. Hanem ha a jövőendő esztendőbeli kalendáriumba betenném, talán tehetnek, ha mint szükön is valami csekély orvoslást. – Ha! ha! – e csak ha –”

A népszerűsítő botanikai törekvésekkel egyidőben és párhuzamban indultak meg és haladtak a florisztikai kutatások is. Ezek központja az egyetem volt, amely előbb Nagyszombatban székelt s ott 1770-ben orvosi karral gyarapodott, amelyen a felsőausztriai származású Winterl József Jakab (1739–1809) kezdte meg a növénytani előadásokat és tervezett botanikus kertet, majd 1777-ben átköltözött Budára s végül 1784-ben Pestre, ahol a botanikus kert fejlődése is nagyobb lendületet vehetett. Winterl szorgalmasan gyűjtötte a magyar flóra növényeit s ő különböztette meg először *Polygonum floridum* néven a magyar puszták egyik jellemző és szép virágú növényét, amely most is kedvelt vadvirága a fővárosi virágpiacnak (107. kép).

Nagy lendülettel folytatta ezt a munkát az egyetemen Winterl utóda, Kitaibel Pál (1757–1817), aki Máramarostól az Adriáig bejárta az országot és mindenütt növényeket gyűjtött, s azokat a botanikus kertben is bemutatta a magyar közönségnek. Kétségtelenül az ő érdeme, hogy a vadvirágok szépsége elismerést nyert Magyarországon is, ahol valóban nem vagyunk híjában szép vadvirágoknak, de mindeddig senki sem látott azokban mást, mint gyógyszert a nyavalyák ellen. Kitaibel (108 kép.) ültette sírjára az azóta megszüntetett váci-úti temetőben (109. kép) ültette sírjára az azóta megszüntetett váci-úti temetőben és Cserey Farkas, császári és királyi kamarás Erdélyben krasznai kertjében a Kitaibel emlékezetére állított kő mellé szintén a róla nevezett szőlőmályvát ültette. A pesti botanikus kertben ma is ez a szép virág fogja körül Kitaibel Pál-nak, a magyar virágok első magyar szerelmesének köszölopra állított mellszobrát.

A Kitaibel-lel tetőző tudományos és a Debrecenben fejlődő népiesítő irányt Diószegi Sámuel (1760–1813) igyekezett összefoglalni és közös mederbe terelni Fazekas Mihály-lyal írt munkájában, a *Magyar fűvészkönyv*-ben, amely Kitaibel nagy munkájának bevégezése előtt, még 1807-ben látott napvilágot s ezért és mert szerzőjének botanikai ismeretei vajmi szűkkörűek voltak, a maga korához képest sem adott helyes képet a magyar flóráról. Azonban célját annyiban mégis elérte, hogy felkeltette az érdeklődést a növénytan és a magyar flóra iránt azokban a körökben is, amelyek eddig csak a primitív hasznát keresték a növényvilágban.

A XIX. század népszerűsítő költői és írói, kivált eleinte, mind Diószegi könyvéből tanulták a növények és köztük a virágok, vagy legalább nevük ismeretét. Diószegi könyvét használták a virágnyelvek szerzői, ebből tanulta a növényismeretet Petőfi Sándor, aki azonban mint igazi népies író, Moesz Gusztáv megállapítása szerint csak 34 növénynevet használt „összes” költeményeiben, hasonlóképpen Tompa Mihály, aki a biedermeier virágregékkel legjobban népszerűsítette a virágok szeretetét a magyar közönség körében, és a *Magyar fűvészkönyv*-ből szerezte az első növényismereteket Jókai Mór is, aki azonban már nem maradt egész életére népies irányú írónak, később idegen munkákat is olvasott s ennek köszönhető, hogy – mint szintén Moesz Gusztáv kimutatta – műveiben 600-nál több növényfajnak nevével találkozunk.

A vadvirágok iránt keltett érdeklődésnek eredménye, hogy a városokban lassanként helyet kapnak a csokrokban és koszorúkban a pompás kerti virágok mellett a szabad természet, a magyar puszták virágai is. A városi nép ezeket részben maga gyűjti a kirándulásokon, részben pedig virágos kofák szedik és hozzák a városba, ahol, kivált szűkös időkben, nagy a keletje a vadvirágoknak is.

A virágos kofák (110. kép) főként a főváros közvetlen környékéről, de mert itt egyre jobban fogy a virág, néha messze tájról is szállítják az árút. Pénzes Antal pontos adatokat közölt a budapesti virágos kofák által árult virágokról s feljegyzéseiből figyelemre méltó alábbi néhány jelenség.

„A származáshoz hasonló bizonytalanság tapasztalható a virágok neve körül. Nem számítva a legközönségesebb fajokat: rózsza, nefelejts, szegfű, krizantémum, barka, páfrány, hóvirág, ibolya, encián, nem ismerik a virágok neveit, de annál inkább szeretik elkeresztelni őket üzleti szempontból előnyös nevekre: mimóza néven árulják például a *Helichrysum arenarium*-ot (homoki gyopár) és *Galium verum*-ot (tejoltó galaj), fagyöngynek a *Loranthus*-t, aranyvirágnak a gólyahirt, erikának a *Polygonum floridum*-ot, encia, encián néven a *Gentiana pneumonanthe*-t, ruksznak a *Ruscus*-t, gyöngybarkának a *Salix rosmarinifolia*-t. A többi vadvirágot csak szép mezei virág néven, vagy például a *Dipsacus*-t, *Carliná*-t kóró néven árulják.

Az eladott virágok tömege fajok szerint nem egyenlő, az egyes időszaknak megfelelően. A vadvirágok közül a hóvirág, ibolya, gyöngyvirág, kankalin, gólyahir, tárnics, fakín van nagy tömegben. A hóvirágból becslés szerint a hathetes időszak alatt körülbelül 30,000 bokrárt körülbelül 1.200.000 virágszállal adnak el. A *Ruscus aculeatus*-ból is óriási tömeg kerül piacra, különösen halottak napja körül, körülbelül 1–2 vagonra tehető a súlya.”

A rokokó érzelmessége támasztotta fel a lovagkori rajongást az őszi lomb iránt, amelynek valamikor Balassa Bálint adott szép kifejezést, a mulandóság hangján énekelvén:

őszi harmat után, Végre mikor aztán Fujdogál a hideg szél, Nem sok idő mulván Sárgul hulldogálván Fáról a gyöngye levél: Zöld erdő harmatját, Piros csizmám nyomát, Hóval lepi be a tél.

Hasonló hangulatot sokszor megénekeltek a klasszikus iskola és a népies iskola költői is, akik így divatba hozván az őszt és az őszi lombot, a közönség is csakhamar szeretetétbe fogadta és szobájában vázába állította.

Az utcán a városi virágos kofák ősszel különféle színes lombot árulnak. Gyakran galagonyát termésével, leggyakrabban azonban szömörécét (*Rhus cotinus*). De nevét egyik sem tudja, mind csak így kínálja: őszi lombot

tessék, szép, piros őszi lombot! A világutazók szép képet festettek a japáni és a kanadai őszi. Mindkét helyen a juharfák lombjának őszi színváltozása tette világhírűvé az őszi erdőt. Nálunk legszebb a szömörce és a vörösgyűrű (*Cornus sanguinea*) őszi lombja. Mindkettő kiváló dísz a Magyar Középhegység cserjéseinek s a szömörce különleges déli jelleget ad a magyar ősnek.

Magyarországi története megérdemli, hogy néhány szóval megemlékezzünk róla. A szömörce néhány faja már az ókorban ismeretes volt s például a csereszömörce (*Rhus coriaria*) szolgáltatta az egyik legfontosabb cserzőanyagot, amely később keleten a *sumach* nevet kapta. Ezzel készült a világhírű szattyán és kordován. Idővel a *Rhus cotinus*-t is használni kezdték cserzésre s mint szumachpótló nevezetes szerepet játszott a Balkánon és Magyarországon. A hazai szömörcét főként Zala- és Veszprémmegyében szedték s miként Grossinger és Veszelszki feljegyezték, Bécsbe is szállították. Erdélyben nem honos a szömörce, ott romániai árút használtak. Ezt Benkő József 1796-ban megjelent *A középajtai szkumpin vagy esmeretesebb nevén ecetfa és annak kordovány bőr készítésére való haszna* című dolgozatából tudjuk. A XVIII. század második felében meg akarták honosítani a szömörcét Erdélyben s Benkő elmondja, hogy „amaz érdemes és munkáiról esméretes néhai jesuita pap, Frivalski János, szerzett oláh szkumpiát és ahhoz alkalmas helyen eresztett a vajdahunyadi uradalomban.” Minthogy azonban ezek a honosítási kísérletek nem jártak gyakori eredménnyel, Benkő említett dolgozatában a „középajtai szkumpiát”, vagyis az Északamerikából hozott s akkoriban terjedő ecetfát (*Rhus typhina*) ajánlotta. De téves alapon, mert az ecetfa nem való az ajánlott célra, legfeljebb húsos virágzatát teszlik ecetbe, honnan nevét kapta.

A Magyarországról külföldre is szállított szömörce, amelyről azonban Benkő-nek nem volt tudomása, mint fa is értékes. Az asztalosiparban fisetfa, visetfa, fustel, fustik és „*bois jaune de Hongrie*” a neve s exotikus sárgafák helyett használják.

Orvosi növény is volt a szömörce. A magyar származású Kramer János György, akiről már megemlékeztünk az akácfa történetében, 1738-ban értekezést tett közzé, amelyben a szömörce levelét a kinin pótlására ajánlotta abban a nehéz időben, amikor sok akadályba ütközött a kinin megszerzése. Zsoldos János, Veszprém vármegye orvosa klinikai kísérleteket végzett a szömörccével, de nem a levelekkel, hanem a kéreggel s Bécsben 100 arannyal jutalmazott dolgozata 1815-ben *Historia corticis Rhus cotini cum observationibus clinicis* címmel látott napvilágot. Kísérletei alapján különbféle betegségek orvosságának ajánlotta a szömörccét.

Mint díszcserje is figyelmet érdemel a szömörce s termésbugájáról Franciaországban parókafának nevezik. A XVII. század közepén kertekben is kezdték ültetni, de északibb vidékre nem való, mert már Németország keleti részén is majdnem minden télen elfágy. Nálunk erre azért nincs szükség, mert a természet bőven kínálja s aki gyönyörködni kíván benne, akár parókájában, akár őszi piros lombjában, a Magyar Középhegység területén majdnem mindenütt megtalálja.

Télen át természetesen a szalmavirágok csokrai foglalják el a virágáros kosarakban a legnagyobb helyet. Erre a célra a homoki gyopárt, a *Carlina vulgaris*-t és sziki laput használják a *Xeranthemum annuum*-on kívül. A homoki gyopárból nagyon ízléses kis koszorúkat is kötnek. A szalmavirágokat gyakran megfestik vörösre vagy sárgára, esetleg kékre vagy zöldre. A szín megválasztásában semmiféle természetesség sincsen. Nagyon kedvelik a festett és szalmavirágnak tekinthető mácsonyát is (*Dipascus fullonum*).

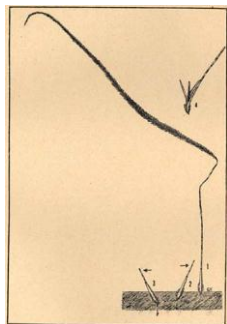
A Péntes által közölt névsorban 177 növényfaj szerepel, ezekből 93 a vadvirágok száma, a többi kerti virág. Hogy azonban ezek a virágok nem a nép számára díszlenek sem a mezőn, sem a bokrában, hanem a városi ember multszázadi naturalisztikus divatját akarják kielégíteni, hamarosan szembeötlik annak, aki ismeri a falusi kiskerteket és temetőket, s néha egy-egy vasárnap megtekintette, hogy mivel díszíti magát a nép, mikor templomba megy, vagy bármi okból ünneplőbe öltözködik. A falu otthon a maga körében ma is ragaszkodik ősi, középkori, kolostorkerti „virágaihoz”, a szagos mediterrán fűvekhez, mentához, rozmarinhoz, isten fájához, már a rózsát is csak az használja, aki „kivetkőzőben” van. A városi piacokon árult virágok között a falu virágainak nyomát sem leljük, Péntes jegyzékéből is joggal hiányzik a rozmaring, isten fája stb. A szabad természet virágai nem voltak és nem is lesznek soha népis (falusi) virágokká.

Ezt bizonyos tekintetben még a ma már szinte nemzetinek tekintett *árvalányhajról* is elmondhatjuk, amely napjainkban szőkén, büszkén pompázik a magyar cserkész kalapján is, s ahol cserkészeink megjelennek, mindenütt a magyarföld szeretetének meleg sugarait ontja. Úgy ismerjük és úgy ismerik külföldön is, ahová, kivált Angliába, nagy mennyiségben szállítják, mint a legjellegzetesebb magyar kalapdísz, amely a kalapon is a virágos magyar mákok (XV. tábla.) és puszták májusi bűbáját hirdeti hervadhatatlan emlékezéssel.

Árvalányhaj nevet hord annak a szikár fűnek bonyolult szerkezetű termése, melyre Linné 1753-ban a *Stipa pennata* nevet ruházta. Ez a növényfaj óriási területen honos: Európából betérjed messze Ázsiába, nyugaton pedig még Amerika napos prérijeit is díszíti Újmexikóban, Texasban és Arizonában. A pontosabb vizsgálatok ezen a hatalmas területen sokféle alakját különböztették meg, egyedül országunk csonka határai között is legalább háromféle árvalányhaját találunk, melyeket ma *Stipa Joanis*, *stenophylla* és *dasyphylla* néven ismer a tudomány.

E sokféle árvalányhajnak azonban közös tulajdona forgónak nevezett termése (111. kép) mely lényegileg három részből áll: a füvekre általában jellemző szemtermésből s az ezt borító két levélből és pedig a kisebb és vékonyabb pelyvából és a nagyobb, fent 10–40 cm hosszú alsó részében csavart, közepén térdalakban hajlított, felül tollas szálkába futó toklászból. A száлка felső, nagyobb, tollas része repítő készülék; ha megérik, a szél könnyen magával ragadja a bugából s a nagyfelületű, de rendkívül könnyű tollas rész révén hosszabb ideig röpti a levegőben.

A forgó alsó része: a toklász, a pelyva és a kettő közé zárt szemtermés, súlyánál fogva horgonyszerűleg lóg a repítő részen. A toklász töve hegyes tövisben végződik, – mely leszálláskor nyomban utat üt a szemtermést rejtő toklásznak a talajban. A toklászt alsó felén felfelé álló serték borítják. Ezekkel horgonyozza magát a földbe, sőt a toklász hegye a szél lengetése következtében e serték révén mindig mélyebbre és mélyebbre nyomul a talajon. Ugyanis a visszafelé álló, rugalmas serték a forgó eldöntésekor egyrészt megakadályozzák, hogy a toklász kihúzódnak a földből, másrészt ugyanakkor a talajba horgonyzott toklászt ez eldöntés ereje benyomja a földbe.

Ez a berendezkedés a leíró szavak gyengesége miatt első hallásra nem látszik valami nagyon hatékonynak. Valójában azonban nagyon eredményes és a földre hullott forgó a legnagyobb könnyedséggel nyomul a talajba. Hogy milyen kiváló az ilyen, furakodónak nevezett berendezkedés, azt legjobban két körülményből ítélhetjük meg. Az egyik az a közismert játék, melyet az egérárpa (*Hordeum murinum*) kalászával szoktunk üzni, mikor a szomszédunk kabátújjába dugjuk s a melyről a növény *murinum* nevét kapta, mert valóban egérszerű könnyedséggel furakodik előre. Alig mozdul szomszédunk karja s az egérárpa kalásza a rugalmas és előre álló szálkák, valamint azok visszafelé álló sertéi következtében már felnyomult a vállára, vagy a hónaljába. A másik szemléltető és egyszersmind bizonyító jelenség, hogy az árvalányhaj forgója nem egyszer az állat szőrébe gabalyodván, befurakodik a bőrébe is. Különösen veszedelmes a hire e tekintetben az árvalányhaj testvérfajának, melyet *Stipa capillata* néven különböztetünk, s amelynek forgója abban különbözik az árvalányhajétól, hogy a toklász szálkája nem tollas és jóval erősebb, rugalmasabb. Furakodásában éppen ezért higroszkópos csavarszerkezete viszi a főszerpet. Az Alföldön is sok bajt okozott a *Stipa capillata* forgója a juhokban s a múlt század első felében, mikor nagy nyájokban legeltek juhok az Alföldön, számottevő károk keletkeztek az ilyen módon megkínzott és elpusztult állatok veszte következtében. A helytartótanács akkor az egyetemhez fordult szakvéleményért a Cegléd körül pusztító különös „járvány” ügyében s a feleletet Haberle írta meg, felvilágosítást adván a *Stipa capillata* forgójának szerkezetéről és érdekes viselkedéséről.

Az árvalányhaját sem a görögök, sem a rómaiak nem ismerték s mint annyi más, a régiek által figyelemre méltatott európai növény, a *Stipa pennata* is Clusius révén vonult be a botanikai ismeretbe, aki jól sikerült rajzát (112. kép) is közli pannóniai flóraművében, ahol *Spartum austriacum pennatum* néven írta le. Azt is elmondja róla, hogy ez a fűféle növény bőven található Ausztria és Magyarország mezein, így Baden hegyein és azon a hegylánc, mely Badentől a Dunáig nyúlik, de legszebben nő Bécsújhely vadaskertjében. „Abunde hoc genus provenit in monte Badensibus thermis imminenti, totaque illa catena montium, qui inde ad Danubium usque procurunt, praeterea ad silvulam Lachn, aliisque apertis et graminosis locis Austriae et Ungariae, sed omnium uberrime in Vivario illo Neapoli Austriae urbi contiguo, in quo uberius laetiusque provenit.”

Clusius felfedezése nyomán az árvalányhaj ismerete egész Európában elterjedt és általánossá lett, s ettől kezdve nemcsak a botanikai szakmunkákban látjuk viszont, hanem a kertekben is. Előbb csak a botanikus kertekben, később a ritka növényeket előszeretettel gyűjtő főúri kertekben, végül a kisbb házikertekben is. Természetesen kivált ott ültették a kertekben, ahol vadon nem terem, tehát Európa északnyugati vidékein. Kertészeti ismerete német kertészeti munkák révén még Magyarországra is eljutott, ahol pedig eleget termel belőle a természet. Nemrégiben megjelent magyar kertészeti munka, Lázár F. és Sávoly S. *A jó mag és a helyes magvetés* ezt írja róla: „Az árvalányhaj (Stipa). Akármilyen földdel megelégszik, csak meleg tenyésztű, napos fekvésű legyen. Sajátos kórószálka (így!) alakú magva márciustól júniusig vethető kihűlt melegágyba, vagy szobában cserepekben. A mag 0.5 cm vastagon takarandó alá és le kell azt nyomkodni. Csak 20–25 nap múlva kel ki. A kikelt és megerősödött palántákat kiültetjük.”

Mint láttuk Clusius *Spartum* néven vezette be a tudományba. Akkoriban mindenféle szikár fünek *Spartum* volt a neve. Később, mikor a fűfélék különböztetése is pontosabb lett, de már csak a XVIII. században, kapta azt a *Stipa* nevét, mely ma is használatos a tudományban. A *stipa* szó a görög *stüpeion* (stüpe) származéka és kócot, lenkócot jelent. A nyugati nyelvekben többnyire innen vették költői és úgynevezett népies neveit is, ilyen a németben a *Marienflachs*, *türkischer Flachs*, utóbbi talán annak emlékét is őrzi, hogy az árvalányhaj keletről és Clusius korában terjedt el a kertekben. A kócról vett hasonlat később szakállá módosult, így támadt a *St. Iwansbart*, *St. Prokopsbart* és *Joachimsbart*, valamint a romantikus mitológiai iskola hatása alatt a *Frau Harfenbart* neve. *Frau Harfe*, *Harke* vagy *Herke* a romantikus német mitológiában az az istenasszony, akinek egyebek között a len is védenecsei közé tartozik. Végül a már Clusius által használt *pennatum* neve él a *Liebfrauenhaar*, *Pfingsthaar*, *Wiesenhaar*, *Steinhaar*, *Federgras* és *Pfriemengras* alakokban.

A magyarban ismert árvalányhaj neve egészen különös eredetű és még különösebb módon került kapcsolatba a növényvel. Az árvalányhaj szó mint növénynév már a XVI. században megjelent a magyar irodalomban, de ekkor még egészen más növénynek volt a neve és csak a XVIII. század végén ruházták át a *Stipa pennata*-ra. Az árvalányhaj nevet legelőször a már többször említett Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzékében olvassuk: *Adianton magnum*, *Árva leány haja*, később pedig: *Capillus veneris*, *Árva leány haja*.

A *Capillus Veneris* délvidéki páfrány s az árvalányhaj a *capillus Veneris* kifejezés szabad fordítása. Kétségtelen, hogy nem népies eredetű név, mert a Vénusz-haj (*Adiantum capillus Veneris* nem honos Magyarországon és nem ültetik a kertekben sem (113. kép).

Hogy Szikszai Fabricius maga is készítette-e a latin név magyar fordítását, vagy más valaki, ma már nem állapítható meg. Az azonban bizonyos, hogy az árvalányhaj nevében az árvalány nem más mint Venus, még pedig egyszerűen *Venus vulgivaga*. Az *árvalány* szó illetően értelemben ma is használatos az irodalomban és a művészetben, előbbire idézhető Móricz Zsigmond hasonló című novellája, utóbbira pedig Zichy Mihály „Árva leány sorsa” című, 1886-an készült és sokszorosításban közkezen forgó képe.

A régiek a *signatura-tan* alapján nevezték és használták az emberi hajszálhoz hasonlító növényeket *haj-nak*. Már az egyiptomiak ismertek *Izisz-haj* nevű növényt. Erről Plinius következőket írja természetrajza 13. könyvének 52. bekezdésében: „Juba írja, hogy a trogloditák szigete mellett a tengerben nő egy cserje, amelynek Izisz-haj a neve, korallhoz hasonlít és levéltelen; ha levágják, eltörik.” A görögök és rómaiak a hajszerű páfrányokat *callitrichum-nak* és *polytrichum-nak*, vagyis széphajnak és sokhajnak nevezték, ugyanis az ilyen páfrányokat, mint Plinius és Dioskurides elmondják, hajfestő és hajnövesztő szernek használták. Ugyancsak már Plinius és Dioskurides kétféle hajpáfrányt különböztetett meg, feketét, ez volt a ma *Adiantum capillus veneris* néven ismert páfrány, és fehéret, ez pedig ma *Asplenium ruta muraria* nevet hord a botanikában. Utóbbi Magyarországon is honos és rokonfajaival együtt ez a páfrány volt a régi magyarok hajnövesztő szernek használt árvalányhaja. Veszelszki Antal ezt tanítja róla: „*Adiantum aureum*, Capillus Veneris, magyarul Vénusz haja, árvaleány haja, németül Frauenhaar; azért nevezik így, mert ha lugban élnek vele, szép vastag haját nevel; a levelei hasonlítanak a koriánderéhez...”

A *fehér árvalányhaj* megkülönböztetése a név későbbi sorsában döntő fontosságú volt. Ugyanis mikor Benkő József, aki elsőnek igyekezett Linné rendszere szerint megkülönböztetni a magyar flóra növényeit, a Magyarországon akkor még névtelen *Stipa pennata* számára nevet keresett, a szép szőke tollas forgó alapján erre a növényre ruházta át a fehér árvalányhaj nevet s csak a „feketélő árva leány haja” nevet hagyta meg a páfrány-árvalányhajnak. Benkő újítását átvették a későbbi botanikai munkák is. Diószegi-ék *Füvészkönyve* nyomán széles körben elterjedt az irodalomban és a nép ajkán.

Népszerűségét kétségtelenül a népies irodalmi irány költőinek köszönheti, első sorban Petőfi-nek, majd Tompá-nak. Előbbi mint a pusztá díszét vezette be a magyar költészetbe, honnan a magyar puszták osztrák rajongója, Anton Kerner révén mint *Waisenmädchenhaar* az osztrák és a német irodalomba is eljutott. Utóbbi, a Népregék érzelmes lelkű költője, a csendes esti szél bús leányaként eszményítette az árvalányhaját és – a szó eredeti jelentésével bizzart ellentétben – a hűség jelképévé avatta:

Legények a leányhoz Hogy hivek legyetek, Bus Árvalány hajából Bokrétát kössetek.

Mint a népiesítő irodalom révén népszerűvé lett növény a XIX. században került a kalapra is. A régi magyarság férfi része természetesen nem hordott növényi díszet a kalapján, hanem csak állatit. A férfi, kiki a maga foglalkozása és társadalmi helyzete szerint, vadásztrófeát szerzett magának a süvegére, kócsagtollat, darutollat, vaddisznó agyarárt. Az alpesi vadász zerge szőrét stb. Mióta azonban az állati vadak megfoghatkoztak és a békés földműves foglalkozás irányítja a falusi divatot is, a férfi népség is a növényi díszhez fordult. Az alpesi vadászból turistavezető lett s mint ilyen havasi gyopárt tett a kalapjára; az alföldi legény sem talált már darutollat a lecsapolt mocsarakban, hát kalapjára tűzte az árvalányhaj bokrétát.

Manapság már egyáltalában nem érezzük az árvalányhaj nevében a szó tudományos történetét, hanem csak a népies kor költészetének romantikája és virágnyelve cseng benne. A régi korok magyar növénynevei, tekintet nélkül eredetükre, a XIX. században elnépiesedtek s a tudomány is mint népies növényneveket könyvelte el. A régi és a régiek mintájára a táblabíróvilágban készített magyar növény- és kivált virágnevek népszerűségét azonban a kispolgári körökben nem a tudomány biztosította, hanem a virágnyelv, a biedermeier kor egyik legjellegzetesebb megnyilatkozása a virágkultuszban.

A virág mint jelkép természetesen nem a táblabíróvilág találmánya, amióta és ahol csak van virágkultusz, mindig és mindenütt volt virágsszimbolika. Láttuk, hogy a középkor virágkultusza is ezen alapult, a bibliában emlegetett lilium és a római hagyományként őrzött rózsa vallási fogalmának lett jelképe s tulajdonképpen ma is a rózsa és a lilium az alapja az egész európai virágkultusznak.

A lovagkor már elvilágiasította a virágsszimbolikát és a szerelmi költészetben gyakran alkalmazta. Ha a táblabíróvilág virágnyelvének történelmi előfutárát keressük, a lovagkor virágkultuszában találjuk meg s amit a margarétáról szóló fejezetben elmondottunk, az megvilágítja, hogy a szerelmi virágnyelv alapjait a lovagkor költői rakták le. A szerelmi dal, amely szintén gyakran használja a virágsszimbolika képeit, tulajdonképpen szintén a lovagkorban gyökerezik, csak hogy akkor nem a kispolgári, hanem a lovagi körnek volt dala, ahogy irodalmi nyelven mondjuk, virágéneke. A középkor első felében a virág Krisztust vagy Máriát jelentette, a lovagkor a Madonnán át az imádott nő jelképévé világiasította a virágot a magyarban is a virág szó mint női név

maradt ránk legrégebb, már föntebb ismertetett oklevelekben. Az egyetlen, eredeti lovagkori alakjában fennmaradt virágének is, amelynek ismeretét vitéz Házi Jenő-nek köszönhetjük, aki nemrégiben közölte Gugelweit János, soproni jegyző 1490-iki feljegyzése alapján, nem több, mint egyszerű hasonlat a szeretett nő és a virág között:

Virág tudjad, tőled el kell mennem, És te éretted kell gyászba elteznem.

A virágének azonban csak a renaissance nagyobb erkölcsi szabadságával gazdagodott meg s ekkor lett irodalmivá Balassa Bálint költészetében. Viszont az ellenreformáció újból erkölcsi tartalmat igyekezett önteni a virágsszimbolikába s így születtek meg a jézustársasági szerzetesek által készített erkölcsbotanikai művek, amelyek a már említett Lukás Martini *Der christlichen Jungfrauen Ehrenkränzelein* című munkáján alapulnak. Mint említettük, Martini könyvecskéje 20 növényt sorol fel. Mindeniknek valamely erkölcsi jelentést tulajdonít s így az akkoriban közkedvelt koszorúfonást erkölcsi tanításra használja fel. A koszorúról szóló fejezetben felsoroltuk a Martini által említett húsz virágot, itt most az a feladatunk, hogy erkölcsi jelentésüket, vagyis az ellenreformáció erkölcsi virágnyelvét ismertessük. Ez Péchy fordításának szavaival következőképpen hangzik:

1. *Sárga fű* (kankalin): *az isten igéjéhez és szolgálatjához való jókedv és szeretet.*
2. *szekefű*: *hogyan az istent és szent igéjét igazán ismerjük,*
3. *viola*: *istenhez való fiúi félelem,*
4. *kék ivola* (ibolya): *alázatosság.*
5. *ciprus* (ciprusfű): *imádság.*
6. *maiorána*: *hálaadás.*
7. *csombor*: *az igaz hitnek nyíltan való vallása,*
8. *Boldogasszony rózsája* (kassai rózsza): *szülőkhöz való szükséges tisztelet.*
9. *bécsi fű*: *dolgozódás.*
10. *tarka ivola* (árvácska): *emberséges magatartás.*
11. *báronyvirág*: *nyájasság.*
12. *bazsalikum*: *irgalmasság.*
13. *rózsza*: *szemérmesség és tökéletesség.*
14. *borsoló szekefű* (büdöske): *a testnek és ruhának tisztán való tartása,*
15. *ruta*: *mértékletesség és józanság.*
16. *rozmarin*: *a leányzóknak tisztaságuk,*
17. *levelendula*: *megelégedés és takarékoság.*
18. *nárcisz*: *adakozás.*
19. *izsóp*: *hűség és állhatatosság.*
20. *rukerc* (százszorszép): *hallgatás.*

A barokk kor nemesi élete a hősi élet eszményeinek hódolt s a virágsszimbolikát is ennek szolgálatába állította. A jelképek ismerete a barokk korban nagyon fontos tudomány volt s vaskos kötetek maradtak ránk a XVII. és XVIII. századból, amelyek kizárólag a jelképekkel foglalkoznak. Akkor ezt a tudományt *symbolographia*-nak nevezték. A Nemzeti Múzeum könyvtára több példányban és kiadásban őrzi Joachim Camerarius jelképtanát, amely 1661-ban jelent meg Frankfurtban *Symbolorum et emblematum centuria* címmel. Ezeket a könyveket magyar elődeink sokat forgatták.

Camerarius munkája négy részből áll, mindenik 100–100 lapos és az első centuria tartalmazza a növényi jelképeket, ezért ennek *Symbolorum et emblematum ex re herbaria desumptorum centuria una collecta* a címe. Sorra vonulnak el itt szemünk előtt a fák után annak a kornak divatos virágai, a rózsza, liliom (114. kép) tulipán, boglárka, napraforgó, császárkorona, sáfrány, mák, oleander, ágavé stb. és viszontlátjuk a csalánt, nádat (115. kép) és más igénytelenebb növényeket, amelyek valamely tulajdonságuknál fogva mgukra hívták az ember figyelmét. Jelentésükre nézve legyen elég alábbi néhány példa:

Csalán: leviter si tangis, adurit, anemone: brevis est usus, tulipán: langvesco sole latente, liliom: semper inclyta virtus, nád: flectimur non frangimur, bazsarózsa: caduca voluptas. napraforgó: non inferiora secutus, tök: cito nata cito pereunt, rózsza: aliter coelestia curant.

Másik hasonló munka a Nemzeti Múzeum könyvtárában Jacobus Boschius, jézustársasági szerzetes 1702-ben megjelent *Symbolographia* című műve, amelyben nagyon érdekes meghatározását olvassuk a jelképtannak: „Ars symbolica, quam aliqui philosophiam imaginum, idiomja heroum alii, vel equestri notabilitati ac principum aulis propriam scientiam vocarunt...”

A régebbi erkölcsi és a barokk nemesi virágsszimbolikának sajátos keveréke és egészben átmenet a XIX. század polgári virágsszimbolikájához Benkő József már említett munkája, a *Téli bokréta, melyet a Szentírásnak idvességre illatozó virágaiból egy temetési oráció helyett való prédikációba kötött, és néhai tekintetes toronyfalvi Tornya Borbára ifju urasszonynak, életében tekintetes nagyajtai Cserei Miklós ur szerelmes házastársának temetési tisztességekor, az 1777-dik új esztendőnek hatodik napján, a nagyajtai unitárius templomban az ottan nagy számmal megsereglett jeles halotti tanító*. Nyomattatott Nagyszébenben 1781-ben. (56. oldal. Egyetlen ránk maradt példánya a Tudományos Akadémia könyvtárában.)

Benkő eme munkájára botanikai vonatkozásban Gombocz Endre hívta fel a figyelmet. Érdekessége s egyben a botanika magyarországi történetének jellemző kuriózuma, hogy ebben a halotti beszédben ismerteti a szerző először magyar nyelven Linné szexuális növényrendszert és a növényi szaporodást.

A nagyajtai halotti beszéd alapeszméje Ézsaiás következő hasonlata: „Minden test fű, és annak minden kedvessége mint mezőnek virága. Megszárad a fű, elhull a virág, mikor az Urnak szele fuvall arra. Bizony fű a nép.” Benkő József terjedelmesen kifejti ezt a hasonlatot s tudományosan igyekszik magyarázni a párhuzamot: 1. az ő természeti formáltatására s ékességére, 2. az ő szaporodására, természeti életére, fiziologiájára, 3. különb-külömbféle tulajdonságaikra, vagyis hasznaikra, végül a halálra nézve. Az általános párhuzam után következik a „közönséges alkalmaztatás”, melyben téli bokrétáját teszi az elhunyt koporsójára, és amelyben könnyű felismerni Martini *Koszorú*-jának kései és sokféleképpen módosított, de kétségtelen hatását.

„Megnyitom az ajtaját ennek a kertnek, mely is az anyaszentegyház. Eljárom ennek virágos tábláit, melyek a szentírásnak levelei: bővön talállok ezeken számotokra kötendő bokrétámba füveket és virágokat. Valakik azért vártok ilyen bokrétát, adjatok, nyujtsatok nekem egy-egy ágacskát, avagy kávécskát, melyre a bokrétát körül kössem: nem egyebet kérek, istenfélő szentek, hanem kinek-kinek szívét. Nyujtsátok! Nyujtsátok!... Elvettem... Kötöm azért immár... Nézzétek! Kötöm pedig tizféleből, hogy kezeitek tiz ujjain mindenkor számban tarthassátok.

Elsőt e bokrétába teszem a *vitézvirágot* (így neveztetik tulajdonképpen a *Delphinium Ajacis*), melyre fel van írva az Ajax vitéz neve: értsd ezen amaz igaz álhatatos, erős, hitet. Vitézvirág bizonyára ez a hit, amint ezt ma nagy plántáló kertésznek, Szent Pál-nak egyik kerti táblájában, u. m. Zsid. XI. megtalálod, mert ezzel lehet országokat győzni, oroszlanok száját bedugni, tűznek erejét megoltani, fegyver élitől megmenekedni, erőtlenségből megerősödni, táborokat elfutamatatni, világ kincseit megutálni sat. 26., 33., 34. versekben. Irjad pedig e lelki virágra vagyis gyümölcsre, a hitre (nem az Ajax, hanem) a Jézus nevet, viseld ezt igazán és megtartatol.

Másodikat teszem a *télizöldet*, mely a kedvetlen télnek sanyargatásai között is szép zöldellő színét el nem veszti: ez a reménység, mely e világnak mindennemű keserves viszontagságai alatt is épen megáll. Ez ám az, ami meg nem szégyenit, Róm. V. 5., hanem a hivek lelkét táplálja s nékiek az igazság koronáját megszerzi.

Harmadikat teszem a *napranéző virágok* közül egyiket. Ez a könyörgésben való áhitatosság (Róm. XII. 12.) és így imádságaid által szüntelenül a hegyek felé, a nap felé s az égre való kedves felnézés. Mikor tudniillik Dávid-dal buzgón énekled: Szemem a hegyekre vetem, mert felyül van nekem minden segedmem, Isten az én reménységem sat. Zsolt. CXXI.

Negyediket teszem az *engem-ne-felejts* virágot. Ez az Isten parancsolatairól szakadatlanul való megemlékezés és azokban való gyönyörködés. Ha Dávid lantján áhitatos lélekkel pengeted és szivedben teljesited: Szüntelen gyönyörűségem nekem vagyon csak a Te parancsolatidban sat. Zsolt. CXIX.

Ötödiket teszem az *éjjeli violát*. Ez az éjtszakai ártatlan és tiszta magaviseelés, a setéség munkáitól való őrizkedés és a szívnek az Istennel való lelki társalkodás ama szerént: Az én szívemben kívánlak éjtszaka. Ide illők a Dávid mondásai: Éjjel az Urnak éneke vala velem. Zsolt. XLII. 9. Megemlékeztem éjjel a Te nevedről. Éjfélkor felkelek, hogy Tégedet tiszteljelek, Zsolt. CXIX. 55., 62. Ismét Hajnal előtt kiáltottam tehozzád, a Te beszédedben volt reménységem. Az én szemeim a vigyázókat előlveszik, hogy a Te beszédedről gondoskodjam. V. 147., 148.

Hatodikat veszem a *centuriát* avagy centauriát (*Centaureum minus*), melyet nagy hasznáért százforintos fünek és kis ezerjőfünek is neveznek. Ez oly keserű fű, melynél keserűbbet az izreliták sem ettek a husvéti báránnyal (2. Móz. XII. 8.) és ezért földpepfünek is mondták. Jegyzem ezzel a bűnön való keserves bánatot, melyet szívében kóstolni kell mindennek, valaki a mi husvéti bárányunkban (1. Kór. V. 7.) a Krisztusban akar részes lenni az ő nevében bocsánatot nyerni. Az ilyen keserűség szüli az igaz és örökös örömet.

Hetediket teszem bokrétámba a *keserű-édeset* (*dulcamara*) Oly plánta ez tulajdonképpen, melynek virágai kékelők, szőlőszemekhez hasonló gyümölcsei pirosak, ize keserű s édes, ereje sulyos nyavalyák ellen hasznos. Ez azért a békességtűrés, midőn az Istentől elvett édes dolgokkal ugyan az ő szent kezeiből származott keserűket szelid, engedelmes és háládó szívvel tudja az ember elegyíteni s mérsékelni. Szedem ezt urunk Jézus plántálásából, ki kis Luk. XXI. 19. ezt mondja: A ti békességes türeteknek általa birjátok a ti lelketeket. Szent Pál is ezen plántákat kívánja szívünkbe ültetni, Zsid. X. 36. így szólván: Szükség néktek a békességes türés, hogy minekutánna az Istennek akaratját cselekedenditek, elvegyétek az ígéretet.

Nyolcadikat a *galambrigáto* (*aquilegia*). Ez a szelidség, melyre int Urunk, Mát. X. 16.: Szelidek legyetek, mint a galambok.

Kilencediket a *folyó* vagy *alacsony borostyánt* (*Hedera humirepens*). Ez az alázatosság, melyről mondja az ur Jézus, Mát. V. 5.: Boldogok az alázatosak, mert ők örökség szerint birják e földet. Szent Jakab pedig levelének IV. részében V. 6.: Az isten a kevélyeknek ellenek áll, az alázatosoknak pedig adja az ő kegyelmét. Szent Péter is I. Lev. V. 5.: Alázatossággal ékesek legyetek belől sat.

Tizediket teszem bokrétámba az *engem-ne-bánts* (*noli me tangere*) nevű fűvet. Oly csudálatos ez a fű, hogy midőn magvát akarnád venni, bár serénykedjél, ha ki nem szökik. Nem tréfa ez. Alig közelit kezded a fűvön lévő magahüvelykéhez, sebesen kiugranak magvai belőle. Ez a tiszta s szűz erkölcs, melynek óltalmazó pajzsa az, ha Pál apostolnak ama mondását szüntelen magaddal hordozod mocsoktól való védelmezésedre: A jó erkölcsöt megvesztegetik a gonosz társaságok, I. Kór. XV. 33.”

A XIX. század első felében válaszolt a világ s a feltörekvő polgárság a maga képére és haosnlatosságára alakította a virágszimbolikát és megteremtette a maga polgári és szerelmi virágnyelvét. Ma, amikor már a kispolgári zárt családi élet a múlté, a virágnyelv is csak halvány emlék. Ma nincs szüksége a fiatalságnak virágnyelvre, mert sokkal nagyobb a szabadsága, mint a táblabíróvilág fiatalságáé volt. Száz év előtt és még sokáig a múlt század folyamán más volt a helyzet. A fiatalságot úgy tekintették az öregek, mint valamely

tulajdonukat, amellyel, ha nem is szabadon, de mindenesetre bizonyos határok közt rendelkeznek. És mert az öregek mindig elfelejtik, hogy maguk is voltak fiatalok és szerelmesek, akkor sem akarták megérteni a szív szavát, hanem olyan célok szolgálatába akarták állítani a házasságot, amelyek az öreg szíveket hevítik.

Ilyen alakban nyilatkozott meg a táblabíróvilágban az ellentét öregek és fiatalok közt és az elnyomott fiatalság mit tehetett mást, titkos nyelvet szerkesztett, hogy akkor is megértethesse magát, mikor az öregek nem akarták. Ebben rejlik a polgári virágnyelv eredete. Nem volt az más, mint a szabadságra és függetlenségre – abban az időben közkedvelt jelszavak – törekvő fiatalság rohama az öregek ellen. A virágnyelvek írói nem is csinálnak ebből titkot, hanem az előszóban őszintén elárulták céljaikat. Természetesen annak a kornak virágos nyelvén, amelyet ma már nem mindenki ért meg első hallásra.

Íme Kassay Adolf előszava *Virágnyelv* című könyvecskéjében:

„A természet egyik legszebb rendeltetése azon szép tisztelőben pontosul, mellyek bir a nőnem a férfi felett; – hány élv perceit varázsolják elő a nők, s viszont mennyi pokoli kínoknak teremtmőjük megtagadott szerelmük által. Hány élet esett áldozatul a szülői fényvágynak, melyet gyermekeik boldogsága fölé helyezvék a szülők, hány véletlen találkozás boldogít bennünket egy pillanatban, amely az össze nem jöhetés miatt előli üdvünket. Hiába állítasz vaszárakat, a szerelmeket elszigetelendőket, egy bűverő felnyitandja azokat, áttör az a vészek rémein, át a sors hullámain, s mentől erősebb a neki vetett gát, annál nagyobb erővel, de szomorúbb következeiseivel magának nyit utat.

Mennél forróbb s tisztább két szív meggátolt érzelme, annál nagyobb lánggal lobban fel, annál nagyobb hatással fejlik ki, s lehet-e kínosabb perc, ha már két szív közt kifejlett szerelmet kölcsönös viszonyosság egybe nem forraszthatja. A két szívben támadt s már el nem oltható érzelmek lángjait éleszteni van-e szebb s gyönyörűbb alkalom, a legtisztább érzeteket egybefoglalt virágnyelvnél, hol a természet műve által tartatik fel a kölcsönös érintkezés, kedveseinknek adott virágnyelv példányának sorai, egy küldött virágszál, vagy papírra irt, vagy beszéd közben kifejlett virágnév felfedezendi szívünk titkait, s ez ártatlan, a virág általi társalgás kútfeje a legtisztább s legforróbb szerelemek. Kinek megtagadná a sors az értekezhetési alkalmat kedvesével, annak bánatait némileg e virágnyelv szétoszlatandhatja.”

Mint már ebből is látjuk, a virágnyelv nem jelentette okvetlenül a jelkép-virág átnyújtását, elég volt annak neve, amelyet beszéd közben említettek, vagy a levélben leírtak. A Pesten a múlt század huszas és harmincas éveiben használatos, németnyelvű virágnyelv előszavában erre nézve ezt olvassuk:

„Ez az elmés és szellemes virágnyelv a legkellemesebb szórakozást nyújtja a művelt személyeknek. Természetesen a virágok maguk nem okvetlenül szükségesek hozzá. Az ember egyszerűen leírja ennek vagy annak a virágnak a nevét, levélformába illeszti és elküldi rendeltetési helyére. Szolgáljon például a következő szerelmes levél:

Gyöngyike!

Narancsvirág, melissza, muskátli, tők.

Fehér orgona.

Aki e levelet megkapja, a virágnyelv kulcsával megfejti e szavak értelmét és hasonló módon válaszol. Ez a szórakozás levelezés útján vagy a társaságban szóval is gyakorolható; ha azonban el akarjuk rejteni mások elől, akkor a levelező felek megállapodhatnak abban, hogy a kiejtett virágnév nem a kulcsnak megfelelő értelmet jelenti, hanem a sorrendben következő, vagy a megelőző virágét. Ha ez a csel két személy titka, senkisémm leplezheti le leveleik rejtélyét.”

A múlt században egész Európában nagy keletje volt a virágnyelvnek s mindenféle nagy számmal jelentek meg azok a kis, néhány oldalas könyvecskék, melyek többnyire szerényen „virágnyelv” címet viseltek. A „művelt társalgók”-nak is elmaradhatatlan fejezete volt a virágnyelv. Annyira kedvelték akkor a virágnyelvet, hogy gúnyoros virágnyelveket is írtak, így például politikai virágnyelvet stb. Egyszerűség kedvéért itt csak azt a három, külön füzetként megjelent virágnyelvet ismertetem, amelyet a Nemzeti Múzeum könyvtára őriz.

Legrégibb ezek között az *Orientalische Blumensprache*, amely Pesten jelent meg 1830-ban. Azonban ez a 16 oldalas füzet már a hatodik, bővített kiadás, tehát az első, még németnyelvű pesti virágnyelvek a múlt század huszas éveiben láttak napvilágot. Hogy a névtelen szerző keletinek nevezi virágnyelvét, nem jelent mást, mint hogy gazdagnak, színesnek dicséri. A múzeum könyvtárában őrzött első magyar virágnyelv szerzője Kassay

Adolf, megjelent 1852-ben s 52 kisoldal terjedelmű. Végül a harmadik, a *Legújabb virágnyelv*, Debrecenben 1870-ben jelent meg s „mindkét nembeli ifjúság számára írta s összeszedte Szél Farkas.”

A legelső, ami a virágnyelvek forgatójának feltűnik, hogy ahány szerző, ahány virágnyelv-könyvecske, annyiféle a virágok jelentése. Csak nagy átlagban találunk párhuzamokat, valószínűleg a régi korok virágszimbolikájának töredékes emlékeiként, egyébként azonban minden szerző a maga kedve és ízlése szerint állapította meg a virágok jelentését. Ez annak a jele, hogy a polgári szerelmi virágnyelv éppen úgy tudatos és egyéni alkotás, mint voltak a régebbi erkölcsi és simbolographiai virágnyelvek. Szükséges is volt, hogy az újabb szerző mentől jobban eltérjen elődjétől, mert csak így érhetette el célját, hogy biztosítsa a virágnyelv titkát azok számára, akik könyvecskéjét megvették. Ugyan mire ment volna a közönség olyan virágnyelvvel, amelynek kulcsát bárhol megtalálhatta! Mentől több volt a virágnyelv, annál kevésbbé lehetett kinyomozni, hogy a titkos levelezők melyiket használják.

Így aztán, ha valaki nem tudta, hogy melyik kulcsot követik a levelezők, nagyon furcsa dolgokat olvashatott ki a virágnyelven írt levélből. Ha például a címzett fehér orgonát kapott és az árgus szemű ellenőr nem tudta, hogy melyik kulcs szerint kell annak jelentését értelmezni, és így sorra vette a virágnyelveket, alábbi eredményre jutott. A pesti német virágnyelv szerint a fehér orgona azt jelenti:

Ich bin ganz der Deine.

A pesti magyar virágnyelv szerint:

Vonzalmad kietlen életemet mennyé varázsolá, e varázserő folytonos boldogságot ígér.

A debreceni virágnyelv pedig ezt tanítja a fehér orgona jelentéséről:

Magyar hölgynek születted, Álld érte sorsodat!

(Gara)

Ha tehát a lányát féltő mama csak annyit lesett meg, hogy lánya fehér orgonát kapott, ugyan törhette a fejét, vajjon a fehér orgona szerelmi vallomás üzenete, vagy a viszonzott szerelem diadalkiáltása, avagy valamely hazafias lelkű honatya lelkesedése-e?

A baj és a zavar akkor sem volt kisebb, ha a küldő olyan egyszerű falusias virággal is megelégedett, aminő a babvirág. Ha az irigyszívű vetélytárs nem tudott ennél többet, akkor semmit sem tudott, hiszen a pesti német virágnyelvben azt találta, hogy a babvirág

Wie oft habe ich dich unbemerkt belauscht,

ami elég ártatlan vallomás. De ha Kassay könyvecskéje alapján kereste a megoldást, akkor úgy olvasta, hogy a babvirág

A zajos élet kínai elől elvonulva, magányomban is emléked nyugtalanít,

ami esetleg örömsugarat csalt a szemébe. Ha azonban történetesen Szél virágnyelve nyomán kereste a küldemény értelmét, akkor összehúzhatta szemöldökét, mert a debreceni virágnyelv szerint a babvirág azt mondja:

Ne tagadd!

Már pedig aki ezt izeni, az rendesen jól tudja, hogy a tagadás ebben az esetben csak látszat.

Különben figyelmet érdemel a debreceni virágnyelv-könyvecske. Nem hiába készült 1870-ben, amikor már szabadabban éltek a legszigorúbb családok lányai is, tehát a virágnyelv inkább már csak társasjátéknak számított, és nem hiába készült Debrecenben, olyan irodalmi törekvéseket árul el, amelyeket ma is illik méltányolnunk. A régi simbolographiák ókori híres költők, bölcsészek vagy a biblia írója a romantikus és népies költőket idézi, Kisfaludy-t, Bajza-t, Sárosy-t, Csokonai-t, Berzsenyi-t, Eötvös-t, Arany-t, Petőfi-t és természetesen a virágnyelv legnagyobb magyar költőjét, Tompá-t. Sőt Szél Farkas még az operákig is felemelkedik és a császárvirág jelentését a Rigolettóból kölcsönzi:

Az asszony ingatag, Csalfa és ledér, Megbánja holnap, Amit ma ígér.

Kassay virágnyelve szerint a bazsarózsa jelentése

Kacérságod ne igényeljen tiszta érzéseket.

Ellenben Szél idézi Bajza költeményének következő sorait:

Képeddel alszom el, Képeddel ébredek; Kimondhatatlan az, Mit érted szenvedek.

Amit akkor mindenki ismert és mindenki énekelt.

A csalán, amely Kassay kulcsában egészen prózaian kiáltja

Távozz, – irtózom tőled!

Szél virágnyelvében Csokonai muzsikáló szavaival kesergi:

Csak maradj magadnak!

A nád pedig, amely a pesti szerző munkájában azt hirdeti

Ingadozásod egy remélt boldogságot, vele egy életet semmisít meg,

a költői szárnyalású debreceni szerző virágnyelvében Vörösmarty szavaival mondja:

A leányka gyöngye nád, Hajlik tőled és hozzád.

Mint ezek az utóbbi példák mutatják, a virágszombolika legjellegzetesebb jelképeit még a táblabíróvilág változatosságra törekvő szerelmi virágnyelve sem változtathatta meg s csak legfeljebb más szavakba öntötte azt a jelentést, amelyet már évszázadok, talán évezredek óta képviselt.

A fehér liliom minden esetben az erény virága: a pesti német virágnyelvben

Rein und flecklos sei dein Herz.

Kassay szerint:

Az élet ma kedvez, holnap boldogságodtól foszt meg, a sors végzete: egymástól válnunk kell,

végül a debreceni virágnyelv szerint

Ártatlanságod lefegyverez.

A piros rózsza mindenütt a boldogító igent, a fehér a kegyetlen nem-et jelenti.

A bürök az utálat és a halál jelképe. A pesti német virágnyelv szerint a bürök jelentése

Heiliger liebe Gewalt wich dem Tode noch nie!

Kassay így magyarázza a bürök szavát:

Ne fuss tőlem, én is a természet teremtménye vagyok.

Szél nem említi a bürköt, helyette a csomorikát vette fel beszélő virágai közé, nyilván, hogy kielégíthesse verses szenvedélyét, mert ezt így idézheti:

Ki az urát nem szereti, Csomorikát főzzön neki!

A rozmaryng az esküvő ígérete. A német virágnyelv szerzője kereken kimondja, hogy a rozmaryng a legünnepélyesebb szerelmi ígéret

Bald führ ich dich zum Alter.

Kassay ezt így fogalmazta:

Forrjon egybe szívünk Isten oltára előtt s legyünk egymásé.

Hogy azonban a virágnyelvek írói néha még ilyen esetekben is függetlenítették magukat, azt Szél Farkas virágnyelv-kulcsa éppen a rozsmaring esetében feltűnően mutatja. Szél ugyanis nem vesz tudomást a rozsmaring hagyományos jelentéséről, szerinte a rozsmaring csak üres bók, jelentését Pap Endre költeményéből idézi:

A virág, ha kivirul, És a leány, ha már szeret, Olyan szépek, mintha éppen Lehozták volna az eget.

Korunkban már a mult elfeledett emlékének tekintjük a virágnyelvet és általában a virágszimbolikát. A természettudomány megállapítása, hogy a virág a növény ivarszerve, általános ismeretté lett. De az igazság helyes ismerete sem akadályozhat meg abban, hogy a virág továbbra is a maga külön jelképes nyelvén szóljon hozzák, ha elfáradva az igazság kutatásában, ismét a szépet keressük benne. Milyen boldoggá tette a virág és a kert például Paszlavszky József-et, a Természettudományi Társulat kiérdemesült titkárát élete alkonyán! Milyen igaz és a maga nemében az egész magyar kertészeti irodalomban páratlanul álló alkotásra ösztönözte, mikor utóljára tollat ragadva, megírta 1919-ben *Kertészkedés az élet alkonyán* című cikkét!

„Itt találtam én meg jókedvet, amely elhagyott volt, „zöld erdön, a vadvirágban, a szabad mezőn, a kis madárban”, a kertészkedésben – az élet alkonyán.

Tudom, hogy az alkonyatot követi az éj, a madárdalt a „gemitus mortis.”

Elzengik majd fölöttem is azt a szép éneket, hogy „in paradisum deducant Te angeli...”

Nem bánom, hiszen ... „ott szebb a rózsza, tisztább a patak, zengőbbek a dalok.”

A középkori Walahfrid szavai elevenednek itt új életre a modern természetkutató ajakán.

14. fejezet - 14. Muskátli.

A virág természettudományi felfedezése. A növény ivarszerve – Keresztezések – Virágbiológia – Muskátli – Muskátli keresztezések Angliában – Szobamuskátli – Fokföldi növények vándorútja Európába – Gladiolus – Afrikai virágok – Rezeda.

Az emberiség ezerévek óta ismerte a virágot és ezerévek óta a XVIII. századig félreismerte. A régiek szemében a virág nem volt egyéb, mint dísz, a növény ékessége, amelyet az embernek nyújtott koszorúkötésre. A XVIII. század felvilágosodása, a természettudomány céltudatos kutatása nagykesőn semmisítette meg ezt a hitet és tételről tételre bizonyította be, hogy a virág nem az emberért van, hanem a növényért, a növény szaporodásának, a növény faja fenntartásának áll szolgálatában.

Hogy a növény is a szexuális tény, természettudományi tekintetben a XVIII. század felfedezése, azonban a gyakorlatban nagyon régi idők óta szerepel a datolyapálma mint szexuális növény. Régi babilonai domborművek őrzik emlékét annak, hogy az ember már ősidőkben felismerte a datolyapálma virágainak kétlakíságát és hogy a termős példányok csak akkor teremnek datolyát, ha a porzós példányok virágpora akár szél, akár az ember közvetítésével eljut a termőre. Az említett domborművek megőrkítették, miként végezte el az ember ezt a mesterséges megporzást, amelyet a Földközi-tenger mellékén ma is az ősi hagyományok szerint végeznek a datolyatermelők. De ez az egyébként exakt természettudományi ismeretnek megfelelő gyakorlati tudás nagyon kevés volt ahhoz, hogy az ókor tudósainak a virágról és a növényről alkotott elméletét befolyásolja, legfeljebb arra volt jó, hogy a költőket a pálmapár szerelmének megéneklésére indítsa.

Nem mondható, hogy a régiek mind kereken tagadták volna a növényi szexualitást. Sőt ellenkezőleg, több ókori szerző megkülönböztetett hím és női növényeket, de egészen más alapon, mint a modern természettudomány. Korunkban másodlagos ivarjellegeknek nevezzük azokat a külső eltéréseket, amelyek a hím egyéneket megkülönböztetik a nőnemű egyénektől. A régiek ezeknek a részben embereken, részben állatokon megismert másodlagos ivarjellegeknek alapján igyekeztek elméletileg különbséget tenni hím és női ivar között, például az emberi fajra jellemző, hogy a férfi nagyobb, mint a nő, mert általában ami nagyobb, azt hímnek tekintették a hasonló kisebbel szemben. Az állatok világában a hím gyakran díszesebb, mint a nőstény, ennél fogva a díszesebb hímnek tekintették és nevezték az egyszerűbb hasonlóval szemben.

Ilyen alapon különböztettek meg hímet és nőt a növények világában is. Például Plinius természetrajzában és még a középkorban, sőt sokáig a füveskönyvekben is nem egyszer olvashatunk hím és női növényekről, de ez a megkülönböztetés mindenkor csak a színre vagy a termetre szóval valamely a másodlagos ivarjellegekből elvont tulajdonságra vonatkozik. Például a régiek gyümölcsének alakja miatt hím som, *Cornus mas* néven különböztették meg a somot, ellenben a vörösgyűrűt *Cornus femina* néven női somnak tekintették. Hasonló módon hím és női basarózsát különböztettek meg, a karminvörös szírmű és éretlenül vörös magvú *Paenonia corallina* volt a hím basarózsa, a kertekben gyakori *Paeonia officinalis* a női basarózsa. A *mas* és *femina* mint faji név Linné után is használatban maradt a növények tudományos nevezésében, de természetesen már csak mint emlék, és senki sem tekinti többé hímnek az *Aspidium filix mas*-t és nőnek az *Athyrium filix feminá*-t.

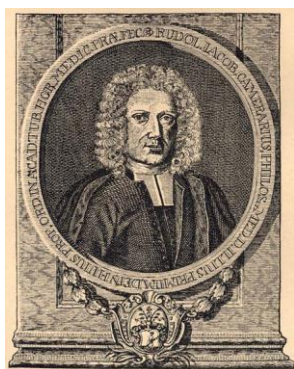
A tudomány ezeket a megkülönböztetésekkel szemben az ókorban és a középkorban ivartalan lényeknek tartotta a növényeket. Aristoteles a szexualitást egyenesen az állati lélekhez csatolta és pedig a helyváltoztatás függelékének tekintette. Ezért azt tanította, hogy mind a növény, mind a helyhez kötött állatok, mint például a héjas állatok, nélkülözik a szexualitást. Ez ugyan téves elmélet, de valamennyiben mégis elismerésre méltó: Aristoteles el akarta mélyíteni a szexualitás fogalmát. Egyébként már Aristoteles elismerte, hogy bizonyos analógiák alapján mégis lehet megkülönböztetni hím és női növényeket és ezek valóban különböznek egymástól, mint például a kétféle füge.

Ilyen elméleti alapon folyt a vita a növényi szexualitásról az ókorban, középkorban és az újkor első felében. Mint látjuk, ez a vita nem érinthette a virágról alkotott régi fogalmakat. A szexuális megkülönböztetést sohasem kapcsolták különlegesen a virághoz, hanem a növény bármely szervében kereshették az alapját. Például a hím és női mandragora megkülönböztetése a gyökér bizonyos, véletlen alakulásától függött (116. kép).

Mandragora femina.

És ilyen előzmények után vállalkozott Rudolf Jakob Camerarius (1665–1721) tübingeni tanár (117. kép), hogy tisztázza a növényi sexualitás kérdését és bebizonyítsa, hogy a növényi sexualitás nem különbözik az állatitól. Kisebb közlések után 1694 augusztus 25-én levelet intézett Valentin-hez, giesseni tanárhoz, amelyben beszámolt kísérleti eredményeiről. Azonban valami nagy hatást nem ért el levelével. Ugyan Valentin nagykésőre elkészült a felelettel és kivonatosan közölte a hozzá intézett *De sexu plantarum epistola* tartalmát, de vajmi hiányosan és hibásan. A szakkörökben sem keltett különösebb feltűnést. Mindennek azonban elsősorban Camerarius az oka. A növények életének sexuális jelenségeiről szóló beszámolója nem mondható sikerült alkotásnak. A kísérleti bizonyítékok valósággal elvesznek benne Camerarius szerénysége annyira határtalan volt, hogy a maga nézeteit, amelyekkel a növényi sexualitás kérdését természettudományosan megalapozta, mindenáron össze akarta hangolni a régiek, Empedokles, Aristoteles és Theophrastus tanaival, akiknek munkáiból sok idézetet közöl a maga igazának alátámasztására. Így aztán Camerarius felfedezése nem látszott újdonságnak.

Holott bizony nagyon is újdonság volt. Camerarius először is a virágot írta le mint a növény sexuális szervét, s a virágban a porzókat a hím ivarszervekkel, a termőt a női ivarszervekkel azonosította. Hogy ezt nem többé a koráig húzódó felületes értelemben fogta fel, munkája második részében bizonyította be, ahol nagyon szoros, szinte drasztikusnak mondható párhuzamot vont az állati és a növényi ivarszervek közt. A növényi sexualitás felismerése kétségtelenül azért volt olyan nehéz feladat, mert a legtöbb világban egyaránt találhatók porzók és termők. Ez azonban nem vezette félre Camerarius-t és az ilyen növényt a hermaphrodita állatokhoz hasonlította.

Csak ezek után következik Camerarius levelében a legfontosabb, a kísérleti bizonyíték, amelynek azonban egy része már megjelent kisebb közlemények alakjában, sőt a levélben inkább azok az esetek emelkednek ki, amelyek látszólag ellentmondanak a növényi sexualitásnak. Természetesen Camerarius-nak is ott kellett kezdenie, ahol a gyakorlati ismereteknek, csakhogy Tübingenben nem foglalkozhatott a datolyapálmával, hanem más kétlaki növényt kellett választania kísérleti célra s így esett választása a szélfüre (*Mercurialis*). Két termős szélfüvet cserépbe ültetett és beporzás nélkül hagyva a virágokat, kiderült, hogy egyetlen egy sem érlelt magot. Tehát a termékenyítő, vagyis a hím principium a hím szélfü porzóiban, még pedig a porzók virágporában van, következtette és bizonyította Camerarius. Később más kétlaki és egylaki növényekkel ismételte meg ezeket a kísérleteket, kenderrel, ricinussal, spenóttal, kukoricával. De ezek a kísérleti részek sikertelenül végződtek s ezért záródik a növények ivariságáról írt, korszakos fontosságú levél meglehetősen méla akkorddal.

Bár nagykéső, a XVIII. század végén Magyarországra is eljutott ez a korszakos megismerés, s miként már említettük, először Benkő József nagyajtai halotti beszédében jutott szóhoz magyar nyelven. „Továbbá, amily igaz és tudva való dolog az, hogy az emberi nemzet férfiaknak és asszonyoknak indulatjuk által szaporodik, és ezen két nem nélkül nem terjedhet, hasonló igazságnak állítatik az is a fűvésztudománynak mostani nevezetes tanítótól, hogy a fűvek is az önnön virágjaikban lévő himi és nőstényi tagocskák által termesztik a tovább-tovább való szaporodásra megkívántató magokat. Bizonyos is az, hogy semmi fának és fűveknek virágai him

és nöstény részecskék nélkül nem magzanak. Melyre nézve úgy alkotta az isteni bölcsesség, hogy nagyobb része a virágoknak nőshim (hermaphroditus), azaz olyan, melyben mind a himi, mind a növényi tagocskák együtt nőnek a könnyű szaporodásért. De találatnak sok olyan plánták is, melyeknek azon egy tőkéjén avagy szálán külön vannak a him virágok, külön a nöstények, mégis mindazonáltal a him tagról a nöstényre a magpor átvitelét, és e megnehezésként, a szaporodás végbemegyén. Ami pedig ennél is csudálatosabb, vannak oly fáknak és füveknek nemei és fajtái, melyeknek egy tőkéjén vagy cölönkjén csak him virágok nyílnak, más szálán csak nöstények, mindazonáltal mégis a him virágnak nősző pora a nöstény virágra a levegő-égben való változások által elhat, és eképpen a két hasonnemnek a nemzésre való összeillettetésük következik. Amit erősíték, némelyek előtt csudának, másoknál képtelenségnek, sőt hiábavalóságnak tetszhetik, de e csalhatatlan igazság és oly tudomány, mely aránt a természeti dolgokban megtudósodott világ nem kételkedik.”

Camerarius levele után a régi vita a növényi sexualitásról más mederben folyt tovább s a XVIII. század folyamán lényeges változásokat idézett elő mind az elméleti növénytanban, mind a kertészetben. A virág most már nemcsak szépségével vonta magára az érdeklődők figyelmét, hanem azzal a különös érdekességével is, hogy a növény ivarszerveit rejtette. AXVIII. századdal divatosá lett kísérletezés a XVIII. században sem vesztette vonzóerejét, s bár a botanikában a rendszerezés kérdése lépett előtérbe s Linné munkái mindennél jobban lekötötték az érdeklődését, mégis Linné is azok közé tartozik, aki nagyban emelte a virág jelentőségét, amikor rendszerét egészen a virágra, az újonnan megismert sexuális jelenséggű virágra alapította. De a növényi sexualitás évezredes vitájában nem annyira a linneánus faji megkülönböztetés, hanem a csakhamar meginduló fajkeverés vezetett újabb lényeges eredményekhez.

Már Camerarius rámutatott arra, hogy talán lehetséges más fajhoz tartozó növény virágporával is beporozni a termőt. A XVIII. század elején a porzó és a termő sexualitásának értékelése botanikus körökben mindenütt elterjedt s a kertészeket is foglalkoztatta. Kétségtelen, hogy többen és több felé végeztek beporzási és ezek közt keresztezési kísérleteket. Az első történelmi adat növényi keresztezéséről Angliában maradt ránk, ahol Fairchild kertész már 1719 előtt keresztezte egymással a két kerti szegfűveg (*Dianthus coryophyllus* és *barbatus*). A XVIII. század közepén már nagy érdeklődést keltett a fajok keresztezése, tudjuk, hogy Linné milyen messzemenő feltevéseket fűzött a fajkeveréshez s bár feltevései helytelenek voltak, mégis világosan mutatják, milyen nagy eredményeket várt a XVIII. század a fajkeveréstől.

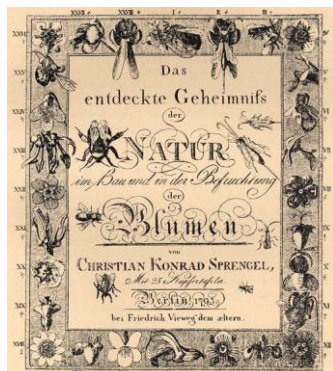
A növényi keresztezés ismeretének gyakorlati megalapítása Josef Gottlieb Kölreuter (1733–1806) érdeme. Kölreuter igazi kísérletező tehetség volt, akit az elmélet szinte alig érdekelt. De keresztezési kísérleteit olyan türelemmel és kitartással végezte, amely ma is elismerésre ragadja azt, aki 1761–1766-ban *Vorläufige Nachricht von einigen, das Geschlecht der Pflanzen betreffenden Versuchen und Beobachtungen* címmel közzétett beszámolóit átlapozza. Első keresztezési kísérletét a díszdohánnyal (*Nicotiana paniculata*) és a kapadohánnyal (*Nicotiana rustica*) végezte, de ez csütörtököt mondott. Azonban Kölreuter-t ilyesmi nem tántorította el és a következő évben megismételte a kísérletet s ekkor csíráképes magvakhoz jutott, amelyekből felnevelte a dohánykorcsokat. Később még sok más növénytel folytatta a keresztezést, szegfűekkel, violával, beléndekkel, ökörfarkkóróval, maszlaggokkal, tökökkel, keselyűfüvekkel s keresztezési kísérletei közben a növényi sexualitás több részletjelenségére derített világosságot, a fajkeverésre pedig megállapította, hogy csak rokonfajok keresztezhetők eredményesen, tehát a növényi keresztezésnek éppen úgy határai vannak, mint az állatinak.

A XVIII. század második és a XIX. első felében még sokáig hullámozott a növényi keresztezés kérdése a tudományban, az akadémiák pályatételként tűzték ki, a botanikusok különféle oldalról igyekeztek megvilágítani és megmagyarázni. Végre a XIX. század közepén elült a vita, amely tulajdonképpen csak elméleti kifejtése volt annak a nagy érdeklődésnek, amelyet ebben az időben a növényi keresztezések a kertészetekben keltettek. Ekkoriban a kertészek már kevésbé azzal hívták fel az érdeklődést virágaikra, hogy új exotikus fajokat hoztak forgalomba, hanem főként fajkeverések előállításával. Innen kezdve a kerti virágok egyre jobban eltávolodtak a természetes fajoktól s a kertész mindent elkövetett, hogy különféle módokon újabb és újabb alakokat állítson elő keresztezés útján.

A virág természettudományos magyarázatának utolsó részletét Konrad Sprengel (1750–1816) tisztázta. Camerarius-t és Kölreuter-t, valamint mindazokat, akik később a keresztezés kérdésével foglalkoztak, főként a porzó és a termő érdekelte a virágban, ellenben a virág egyéb, éppen a legfeltűnőbb részei, a szirmok és a csészelevelek, csak futólag foglalkoztatták. Azt ugyan már előbb is megfigyelték, hogy a virágra rovarok járnak s ezeknek szerepük van a beporzásban, azt is, hogy a virágban a mézfajtók váladéka azonos a méhek által termelt mézzel, de mindez csak elszórt, mellékes ismeret volt addig, amíg Sprengel rendszeres kutatás tárgyává nem tette.

Sprengel mint a spandau-i iskola rektora úgy beleszeretett a virágokba, hogy azokért még hivatalát is elhanyagolta, sőt végül inkább lemondott hivataláról és eldobta egész jövőjét, csak hogy zavartalanul

folytathassa virágbiológiai megfigyeléseit, amelyekről 1793-ban számolt be *Das entdeckte Geheimnis der Natur im Bau und Befruchtung der Blumen* című, 25 szép rézmetszettel díszített munkájában (118. kép)

Munkájának előszava a „Remélem” szóval kezdődik, ámde szerzőjének csakhamar be kellett látnia, hogy hiába áldozta életét a virágbiológia egyik legérdekesebb fejezetének tisztázására és hiába derített világosságot a virág rovarcsalogató berendezésére, nem marad más számára, mint a teljes reménytelenség. Élete utolsó éveit nyelvórák adásával tengette és elfeledve halt meg. A virágbiológiai ismeretek elterjesztésének dicsőségét pedig sokkal később Darwin aratta le, aki előkereste a feledés homályából a virágbiológiát s a XIX. század második felében az élettudományok egyik legkedveltebb ágává avatta.

Sprengel-t nem érdekelte közvetlenül a termékenyítés folyamata a virágban, hanem mindaz, ami a beporzást szolgálja a virág szerkezetében és a rovarok életében. Abból indult ki, hogy a természetben mindennek megvan a maga rendeltetése, tehát a virág szirmainak is vannak természetes, nem emberi céljai. A méz első sorban arra való, hogy a beporzást szolgáló rovarokat a virágba csalogassa, mert így a rovar tudtán kívül elvégzi a beporzást. De a méz erre önmagában nem elég, hanem rovarcsalogatásra szolgál ugyanígy a szirmok élénk színe is, a színek elosztása pedig, a sávozás tulajdonképpen a mézfejtőkhöz vezető utat jelzi a rovarnak. Végül a virág különféle alakú sajátságai által részben a mézet és a virágport védi, részben pedig a beporzást biztosítja olyan módon, hogy a rovart oly mozdulatokra kényszeríti, amelyekkel a porzókról lesodorja a hímport és másutt a bibékre keni.

Camerarius, Kölreuter és Sprengel kutatásainak eredményeként alakult ki a XIX. században a virág naturalisztus értelme. Kiderült, hogy a virág szépsége, színe, illata mind nem az emberért van, mint a régiek hitték, hanem a növény a maga céljaira fejlesztette mindezt. Olyan valami volt ez a virágbiológia, mint a régiek virágszimbolikája, de most már nem emberi célt szolgált ez a virágszimbolika, hanem a természet rendeltetése tükröződött benne. A virág most már azért illatozott, hogy a rovart magához csalja, szirmait azért festete pirosra, fehérre, vagy bármi más színűre, hogy magára hívja a rovar figyelmét, az ember a sutba dobhatta a maga virágszimbolikáját, amely évezredek óta lelkébe forrott.

Valóban a XIX. század közepén, amikor a virágbiológiai ismeretek általánossá váltak, az egész európai virágkultusz lényegesen átváltozott. A virágszimbolika utolsó hagyományai még visszacsengtek a polgári és szerelmi virágnyelvkeben, de ugyanakkor már hódító útra indultak azok az új virágok, amelyek mindenféle szimbolikus hagyományok nélkül is kivívták a népszerűséget és megjelenvén előbb a felsőbb körökben, onnan elszívárogtak a legkisebb ablakba is. Ezeket már nem támogatta más, mint viráguk festőisége. A XIX. század közepén nagyon leegyszerűsödött az egész virágkultusz, nem volt már más eleme mint a természetes értelemben felfogott szín, illat és alak.

Ennek a kornak legjellegzetesebb virága volt a *muskátli*. Ez valósította meg legelőször a naturalisztikus virágkultusz feltételeit s ez volt az a virág, amely elindulva fokföldi hazájából, idővel eljutott minden parasztház ablakába, anélkül, hogy bármiféle virágszimbolikai hagyomány támogatta volna hódító útjában, pusztán és egyedül illatára s virágja színére utalva.

A muskátli növénynemzetség, amely a tudományban a *Pelargonium* nevet viseli, körülbelül 250 fajra oszlik s ezek legnagyobb része a Fokföldön honos. Van azonban a muskátlinak néhány ausztráliai, újzélandi, abessziniai és szíriai faja is, amiből arra következtethetünk, hogy valaha sokkal nagyobb területen volt honos a muskátli nemzetség. De ez, ha volt, régen volt, s ma a legtöbb muskátli a délafrikai flóra ékessége, ott diszít virágaival a különleges délafrikai törpeerdők és környékük vegetációját. Itt élt a nemzetség hosszú évezredek át nagy békében, mert a bennszülöttek, már mint a hottentótták, busmannok, zuluk, becsuánok és kafferek alig-alig vetettek rá ügyet. A néger csak akkor veszi észre a növényt, ha valami hasznát látja, a muskátlik között pedig

ilyen kiváló faj nem akadt. Csak az afrikai mézmadarak keresték a muskátlik barátságát, illatos mézet szedegetve csőrükkel a virágok elrejtett mézfajtáiból s közben – a virágbiológia törvényei szerint – a hímpor hordásával biztosítva a magvak fejlődését, új muskátlinemzedékek születését.

Szép, olyan rousseai értelemben elgondolt paradicsomi boldog világ volt ez a Fokföld az újkorig, de ekkor jött a fehér ember, aki legyőzte az Óceánok végtelenségét és hajóival eljutott a Föld minden paradicsomi tájára. Bartholomeus Diaz, a híres portugál tengerész, 1486-ban elindult Afrika körülhajózására és csakhamar felfedezte a Jóreménység-fokot. Ettől kezdve több európai nemzet küzdött Délafrikáért, de főként a hollandusok és az angolok. A XVII. század közepétől a XVIII. végéig hollandus birtok volt a Fokföld. Riebeck 1652-ben a hollandus Keletindiai Társaság nevében nagy területet vett birtokba s megalapította Fokvárost. Ettől kezdve itt áramlottak Délafrika belsejébe a kultúra áldásai, viszont ott gyűlt össze s onnan szállt hajóra a Fokföld legtöbb kincse, hogy az óceán hullámain áthajózzán, Európa hatalmasainak lába elé gurulhasson.

A Fokföld 1795-ig volt Hollandiáé, eddig az ideig Hollandia élvezte elsősorban Délafrika kincseit. De Anglia érdeklődése szélesebb körű és komolyabb volt s így megesett, hogy már ezekben az időkben Anglia üvegházaiban több délafrikai növényújdontság tűnt fel, mint a leideniben. Az első muskátlikat is Anglia szerezte meg és a muskátlik általában Angliából indultak hódító útra a kontinens üvegházaiba. Tanum erre William Aiton (1731–1793), aki 1759-től a világ egyik leghíresebb és leggazdagabb növénykertjének, a lodoni Kew Garden-nek volt igazgatója s összeállította a kertben ápolt 5600 növényfaj névsorát és azt leírásokkal egyetemben 1789-ben kiadta. Aiton több érdekes növény leírása után azt is közli, hogy ki és mikor hozta először Angliába s ezek az adatai világítják meg, melyik muskátli mikor került délafrikai hazájából Angliába.

Közbevetőleg bocsássuk előre, hogy a nyugati nemzetek nyelvében ismeretlen a muskátli név, hanem kezdettől *geranium*-nak nevezik a muskátlikat s minden olyan törekvés, amely arra irányult, hogy más népies nevet teremtsen a muskátlinak, kudarcot vallott. Linné is még a *Geranium* nemzetségbe sorolta a muskátli-fajokat, bár Burman a fokföldi flóráról írt jeles munkájában már 1738-ban *Pelargonium* néven különítette el azokat. E név jelentése hasonló a rokon *Geranium* és *Erodium* nemzetségek nevének jelentéséhez, s mindenik a termő hosszú hegyes csőralakjáról származik, a *Pelargonium* a gólya görög *pelargos* nevének származéka. Ma már a tudományban általában a *Pelargonium* név használatos a muskátli nemzetség nevéként, de a kertészet és a közönség ezt kevésbé kedvelte meg.

Aiton bizonyossága szerint az első fokföldi muskátlit Bentick hozta Angliába 1690-ben s ez a *Pelargonium cucullatum* volt. Ez a faj sem akkor, sem később nem keltett különösebb feltűnést a kertészeti körökben.

A szép borostyánmuskátli, amely a tudományban ma a *Pelargonium peltatum* nevet viseli, először 1701-ben a gazdag Beaufort hercegnő kertjében jegyezték fel. Később nagy szerephez jutott mint csüngőszárú növény az ablakokban és erkélyeken. Könnyen felismerhető, vastag, bőrszerű leveleiről.

Beaufort hercegnő üvegházában tűnt fel először az a muskátli is, amelyre Európában a legnagyobb jövő várt s melynek magyarban Diószegi-ék a találó hódos muskátli nevet adták, a tudomány pedig *Pelargonium zonale* néven különbözteti. Mindkét név attól a barna sávától ered, amely a növény karélyos, bársonyosan szőrös leveleit félköralakban tartítja. Ez a nagy jövőjű muskátli 1710-ben jelent meg Angliában.

Négy év múlva, vagyis 1714-ben Compton püspök kertjében tűnt fel a hódos muskátlihoz nagyon hasonló héring-muskátli (*Pelargonium inquinans*), amely gyenge héring-szagáról kapta nevét. Azonban ez az illata nem akadályozta abban, hogy egyik főeleme legyen a szobai muskátli-keveréknek.

Tíz év múlva, 1724-ben feltűnő újdontság jelent meg Chelseában, London mellett, Kings Roadban, ahol, mint már említettük, Anglia egyik legnevezetesebb kertésze volt. Az új muskátli rendkívül kellemes citrom-, helyesebben muskatályillatával és kurtá szárával minden más, addig ismert fajtól különbözött. Nemcsak virágja, hanem az egész növény illatos és így méltán viseli a *Pelargonium odoratissimum* nevet (119. kép).

Ez a muskátli lett később a muskátli név megalapítója.

A XVIII. század második felében nevezetes szerepet játszott a muskátlik importálásában Masson. ő hozta Angliába 1774-ben a seprűmuskátlit (*Pelargonium radula*). Ennek virágai igénytelenek, levele szárnyasan szeldelt, a szeletek szálasak. Másfél méter magasra is megnő. Illata gyakran rózsaszerű (var. *roseum*) s ezt a változatát nagyban termesztik parfümgyártás céljára. Elsőnek terjedt el mint szobanövény a muskátlik közt.

Masson hozta Angliába 1794-ben a nagyvirágú vagy angol muskátlit (*Pelargonium grandiflorum*) is. Ez volt az utolsó a XVIII. század nevezetes muskátliújdonságai közt s vele lezárult a muskátli történetének első, a főúri kertek üvegházaiban lejáró fejezete.

A XVIII. században a muskátli még nem volt népszerű növény sehol sem. A főúri muskátlikedvelők a fokföldi muskátlikban nem láttak mást, mint ritka virágújdonságokat, s az újabb és újabb muskátlikat csak addig méltatták figyelmükre, amíg az újdonság ingerével hatottak. Ebben a kontinentális országok főurai is követték az angolokat, de azzal a különbséggel, hogy megelégedtek a gyarmatos államokból keletre áradó üvegházi virágokkal, szóval többnyire már csak másodkézből jutottak világújdonságokhoz. Ugyan nagykesőn még Bécs is gyűjtetett a Földön és Délamerikában exotikus virágokat a schönbrunni üvegház számára, de hiába forgatjuk Jacquin pompás díszmunkáját, amely 1797–1804-ben látott napvilágot *Plantarum rariorum horti caesarei Schönbrunnensis descriptiones et icones* címmel, dívatvirágot nem találunk a szép növényképek közt. Eljutottak a fokföldi újdonságok Magyarországra is, ahol Esterházy Miklós herceg hatalmas üvegházaiban külön házuk volt, de szakember nem jutott a kismartoni üvegházakhoz, növényeiről leírások nem készültek, még csak pusztán névsor sem.

Hogy mégis maradt valami nyoma a magyar főúri kertek virágújdonságainak, és ezek között a muskátliknak is, azt Szency Imré-nek (1798–1860), a virágkedvelő premontrei prépostnak köszönhetjük, aki előbb mint a keszthelyi, majd a szombathelyi gimnázium tanára és igazgatója szorgalmasan gyűjtögette ezeknek a vidékeknek nemcsak vadvirágait, hanem kerti növényeit is. Pauer Arnold nemrégiben tette közzé Szency herbáriumának névsorát s ebből tudjuk, hogy a magyar főúri kertekben is díszlettek a fokföldi muskátlik, ha kissé megkésve is, mikor nyugaton már más muskátliújdonságok keltettek feltűnést.

Említettük, hogy a XVIII. század második felében milyen mértékben elterjedt a növénykeresztezések ismerete. A fajkeresztezés nem került el a muskátlikat sem s vele új fejezet kezdődik a muskátli történetében. A XIX. század elején már nem került több új fokföldi muskátli az üvegházakba, de a keresztezéssel előállított újdonságok továbbra is ébren tartották az érdeklődést a muskátlik iránt, sőt valóságos muskátli-lázat keltettek. Bizonyossága ennek Henry Andrews muskátli-monográfiája, amely *Geraniums, or a monograph of the genus Geranium* címmel 1805-ben jelent meg. A világnak csak ez a munka adta hírül, mi folyik Angliában a muskátli-újdonságok érdekében. A Fokföldről importált muskátliknak megindult az elkeverése s új meg új alakok születtek ott minden évben. Az első nevezetes eredményt a muskátli keresztezésével Hoare érte el Chelseában, majd ugyanott Colvil fejlesztette magas fokra a megalapított módszert. Rajtuk kívül Angliában még más kertészek is foglalkoztak a muskátlik keresztezésével, így Davey, Denis, Tait és Anderson.

Anglia példáját csakhamar követték a kontinensen is. Franciaországban Bellevueben James Odier kertésze, Duval, állított elő szép és híres muskátlikeverékeket. De egyelőre még mindig Anglia vezetett a muskátli-divatban, miként Sweet ötkötetes munkája bizonyítja, mely 1820 és 1830 között *Geraniaceae* címmel Londonban jelent meg és 500 „fajt” ismertet. Ez a munka utolsó jele az angliai muskátli-divatnak, amely ugyanekkor áterjed a kontinensre és eljut egészen Bécsig.

Bécsben a muskátli rajongói közt Jakob Klier neve halhatatlan. Klier egyébként szorgalmas adóhivatali pénztárnok volt, aki azonban hivatali fáradalmait, követvén császára példáját, virágai közt pihente ki. Nemcsak készen szerezte muskátli-újdonságait, hanem maga is állított elő újakat. A múlt század huszas éveiben egész Bécs csodájára járt Klier virágainak. Muskátlijai híre a császárhoz is eljutott s Ferenc császár személyesen látogatott el a híres muskátlikhoz. Így lett Klier a bécsi muskátli-láz központja s az maradt vagy húsz évig. Klier muskátlijaiiban ma is elgyönyörködhetünk, mert Leopold Trattinnick, a császári növénygyűjtemény tudós felügyelője, mind leírta ezeket a virágcsodákat s *Neue Arten von Pelargonien deutschen Ursprungs* címmel pompásan illusztrált hat kötetben 1825 és 1843 között nyomtatásban is kiadta.

A XIX. század közepén a nép közé is leszivárgott a muskátli. Főként az a keverékalak terjedt el, amelyet ma szobai muskátli néven ismerünk s amely a *Pelargonium zonale* és *inquinans* keveréke (120. kép)

Franciaországban ugyanekkor nagyban kezdték termesztani a rózsamuskátlit és a muskotálymuskátlit s 1847 óta egyre növekvő mennyiségben állítanak elő geraniumolaj néven ismert illóolajat a muskátlikból. Mindez természetesen nagyon közönségessé tette a muskátlit s bizony ma már csak a tömegtermesztő virágkertészek foglalkoznak még muskátliújdontságok előállításával. A ritkaságra vadászó virágkedvelőket a XIX. század közepén többé már nem érdekelte a Fokföld, hanem Keletázsia felé fordult az érdeklődésük, onnan hozták ettől fogva a ritkaságokat.

Magyarországon a botanikai irodalomban csak Benkő József többször idézett munkájában 1783-ban tűnt fel a muskátli neve. Benkő azonban még csak egy muskátlit ismer: „*Geranium odoratissimum*, hungaris muskáta, illatozó daruorr, germanis sehr wohlriechender Storchenschnabel, gallis bec de grue trés-odorant.” Hogy ez a muskátli valóban a *Pelargonium odoratissimum* volt, vagy talán inkább a rózsamuskátli, kétséges de az a körülmény, hogy Benkő a *Pelargonium odoratissimum*-mal vezette be a *pelargonium*-nemzetséget a magyar irodalomba, annyiban fontos, hogy ezen az alapon keletkezett és lett a *Pelargonium*-nemzetség általános neve a muskátli.

A muskátli szó eredete a mósusztól, ettől a Himalájában és Tibetben honos szarvasszerű állattól származik. *Moschata* vagy *muscata* mósuszillatút jelent. Magyarban meghonosodott más alakja a muskatály. Többféle növényt ismerünk, amely muskatályillattal tűnik ki s ezek közül már a középkori kolostorkertben szerepet játszott a *Salvia sclarea*. Leginkább terjesztette a *Muscata* nevet a muskatálydió, vagy szerecsendió (*Myristica fragrans*), amelyet Európa a középkorban ismert meg az arabok révén, akik sokáig hordták nyugatra ezt a hajdan nagyon kedvelt fűszert. Nem lehetetlen megállapítani, mi vezette Benkő-t a *muscata* névhez. A mósuszillatú muskátli Franciaországban már a XVIII. században azzal vált közkedvelté, hogy leveleit a tubáknak használt dohány illatosítására a dohánylevelek közé rakták. Szóval a muskotálydohány eredetileg a mósuszillatú muskátlitól kapta nevét és illatát. Ez magyarázza, hogy ez a muskátli, még inkább a hasonló néven terjesztett rózsamuskátli hamarosan elterjedt Európa-szerte s a magyar botanikai irodalomban is elsőnek jelentkezett. De ez az alapja annak is, hogy a *Pelargonium*-nemzetség fajai később is mind muskáta, vagy a svábos muskátli néven váltak népszerűvé.

Diószegi-ék az isztragor szót ajánlották a *Pelargonium* magyar és népies neve gyanánt. Ez nem más, mint a tudományos név magyar fordítása, mert isztragor a gólya régi magyar neve. De az egészséges magyar nyelvérzék nem fogadta el ezt a nevet, s ragaszkodott és ragaszkodik a valóban népies muskátli szóhoz. Diószegi-ék már 12 muskátlifajt sorolnak fel s ebből hármat jegyeznek mint a hazában ismertet. Egyik a már Benkő által is említett *Pelargonium odoratissimum*, másik a *hódos muskátli*, a harmadik nevet minden bizonnyal tévesen érte ez a kitüntetés. A hódos és a héring-muskátli keverékéből nevelt *szobai muskátli* a XIX. század második felében terjedt el a falukban is csak a legújabban lett a magyarságnak is kedvenc szobavirága. A muskátli nevet a muskatály muskátlitól örökölte, de már csak szép piros virágival lopja magát az ember szívébe, mert sem hagyományok nem fűződnek hozzá, sem gyógyító erőt nem tulajdonítanak neki. Semmi más, mint pusztán festői szép virág.

A Fokföld a muskátlin kívül még számos virággal ajándékozta meg Európát, amelyek közül egyesek eléggé közkedveltek, ha nem is olyan népszerűek, mint a muskátli. Kedvelt cserépnövény például az égszínkéi virágú, hagymás *Agapanthus umbellatus*, a piros virágú *Clivia nobilis* és *miniata*, a virágkereskedésekben gyakran látható *Freesia refracta* és rokonai, s a Fokföldről származnak legkedveltebb szobai levélnövényeink, mint a csüngő szárú *Chlorophytum comosum*, meg a két szobai spárga, a nagyobb levelű *Asparagus Sprengeri* és a valóban tülevelű *Asparagus plumosus*.

Nagy lendületet adott a fokföldi virágimport a gladiolusz kultusznak. A Dél- és Középeurópában is több fajjal képviselt gladiolusznemzetség már az ókorban magára hívta a virágkedvelők figyelmét s már Plinius a koszorúvirágok közt sorolja fel a *gladiolus* nevet. Valószínű, hogy már a régiek több fajtát ismerték, így a mediterrán *communis*-t. A görögök *xyphion*, a latinok *gladiolus* néven a levél kardalakja nyomán

különböztették. A középkorban gyakran az iriszt nevezték *gladiolus*-nak, ami természetesen a kékliliom leveleinek hasonlóképen kardalakjában találja magyarázatát.

A középkorban nem méltatták figyelemre, de a XV. században ismét felfedezték szépségét és már ekkor kezdték a kertbe ültetni. Magyarországon a XVI. században különböztették meg s Bejthe István, vagy valamely előde, mezei dárdácska névvel visszhangozta tudományos nevét. Benkő József munkájában ezen kívül a madárliliom magyar nevét olvashatjuk. A külföldi és a magyar füveskönyvek különféle, többnyire már az ókori szerzők által megírt gyógyító hasznait közlik, Lippay János mint kerti virágot ismerteti. „*Gladiolus*, fegyverliliom, a levelének formájáról hivattatik annak, aki olyan mint a kétélű dákocsk. Két vagy három arasznyira felnő. Egy lehajlott szálon függnek renddel a szép piros ezüstsínűek. Piros elég leszen Magyarországon imott-amott a réteken. A gyökere hasonló a sáfrány gyökeréhez, csak hogy laposabb annál. Nem kíván igen kövér földet, se más bajmólódást, hanem mint a többi bulbusok. Kikelet után mindjárt virágzik.” A Fokföld nagyon gazdag *gladiolus*zokban, olyan fajokban is, amelyek virága szebb és nagyobb az európai fajokénál. Ennek következtében újabban egyre nagyobb szerephez jutottak a kertészetekben a fokföldi *gladiolus*zok s a XIX. század folyamán több keverékfajt is állítottak elő, amelyek szépség dolgában versenyeznek a legpompásabb más hagymás virágokkal. A kerti *gladiolus*zok többnyire a *Gladiolus tristis* és *floribundus* származékai, a virágkereskedések kényesebb *gladiolus*zai részben a *Gladiolus cardinalis*, *cruentus* és *psittacinus*, részben trópusi fajok keverékszámazékai.

Afrika egyéb részei sokkal kisebb mértékben járultak hozzá a kerti flóra gazdagításához. De északafrikából olyan virágot kapott a kert, amely egymagában is elegendő ahhoz, hogy vele külön foglalkozzunk. Ez a közkedvelt északafrikai virág a rezeda (*Reseda odorata*).

A rezeda név ókori növénynév s már Plinius természetrajzában olvasunk egy rezedáról. De Plinius rezedájának közelebbi meghatározása a hiányos leírás miatt teljesen lehetetlen. „*Arminium* mellett található az úgynevezett *reseda*, – írja Plinius – amely mindenféle daganatot és gyuladást gyógyít; aki erre a gyógymódra rászánja magát, ezeket a szavakat mondja: *Reseda*, enyhítsd a betegségeket, nem tudod, valóban nem tudod, ki hajtotta ezeket a sarjakat, amelyeknek sem fejük, sem lábuk? Ezt a formulát háromszor kell ismételni s ugyanannyiszor köpni.” Ennyi az egész s ennek alapján aligha vállalkozhat komoly ember Plinius rezedájának meghatározására.

Európában több rezeda honos, ezek közül az egyik, a *Reseda luteola* már régen felkeltette a figyelmet mint sárga festéket szolgáltató növény s erre a célra Nyugateurópában régóta termesztik. Azonban a kerti, illatos rezeda a XVIII. század felfedezése és csak a múlt században lett népszerűvé. Hazája Kyrenaika. Ez a kevéssé ismert olasz gyarmat az ókorban itt épült Kyrene várostól kapta nevét. A középkorban arab birtok volt Barka néven. Ma az olasz Libia-gyarmatrésze. Itt járt 1733-ban N. Granger, francia orvos, – ki négy év múltán Basrában halt meg, – és itt fedezte fel a növények közt a szerény ruházatú, de rendkívül kellemes illatú rezedát. Magot szedett a növényről és megküldte a párisi királyi növénykertnek, honnan csere útján terjedt el egyelőre csak a botanikus kertekben, később a házikertekben is.

Idővel – mint annyi más kerti és különféle termesztett növény hazáját – a rezedáét is elfeledték s csak a véletlen folytán derül ki honnan került Európába ez a közben népszerűvé lett virág. Taubert afrikai kutató útján elvetődött 1887-ben Kyrenaikába s ott újra felfedezte az illatos rezedát, amely azonban közben már régen elragadta a táblabíróvilág hölgyeinek érzékeny szívét és ott illatozott minden valamire való polgári kertben. A franciák tették divatosá s annyira szeretik, hogy ma is *mignonette* néven becézik, ebből a szóból ered olasz *miglione*, és *minoneta* spanyol és angol neve.

Linné a *Species plantarum* első kiadásáig még nem ismerte, csak a második kiadásban nevezte meg a növényt, tehát elterjedésének kezdetét 1753 utánra kell tennünk. Magyarországon Diószegi-ék *Füvészkönyvé*-ben jelent meg először s tőlük kapta szagos rezeda nevét. Szabó József orvosdoktor, Szabolcs-Abaúj megye és Nagykúnerület főorvosa, említett kertészeti könyvében, amely elsőnek ismerteti magyar nyelven az akkoriban a polgári házakban is terjedő szobai kertészkedést, 1824-ben ezt írja német források nyomán a rezedáról: „*Rezeda*. Ezt magról kell nevelni, melynek nem fénylő virágja igen balzsamszagú, amely a hálószobának éppen veszedelmes. Ha ezt három szegletre ültetjük a cserépbe s egy karócskát tévén a közepébe, melyre őket felkötjük, igen díszes piramist formálnak. Mérsékelt levegőn egész esztendő által fel lehet tartani a virágzásban.”

15. fejezet - 15. Krizantémum.

A virágkultusz Japánban – Buddhista virágkultusz – Lótusz és krizantémum – őszi rózsa – Szívvirág – Hortensia – Azálea – Krizantémum – Camellia – A XIX. század virágfestői – Plein air – Virágtermesztés a Rivierán – Mimóza – Örökzöldek honosítása – Kertészeti technika, a modern virágkultusz alapja.

A XVIII. században kezdődő felvilágosodás elősegítette a virág természettudományi megismerését s létrehozta a teljesen festői virágkultuszt, amely nem vesz tudomást a virágot az emberhez fűző ősi virágsszimbolikai hagyományokról, a virágban nem keres és nem lát mást, mint színt, alakot és illatot. De a virágkultusz – úgy látszik – nem lehet meg virágsszimbolika nélkül s ha ezt nem kapja meg Európában, eljár érte máshová. Legújabbban egyre nagyobb figyelemben részesül Európában a japáni virágsszimbolika, amely még hivatásos természetvizsgálókat is magasztaló szavakra ragad. Nemrégiben járt Japánban Hans Molisch, bécsi egyetemi tanár s a *Felkelő Nap országáról* szóló munkájában, amelyet magyar fordításban a K. M. Természettudományi Társulat adott ki, következőket írja a japáni virágkultuszról:

„A japánit nem kell nevelni a virág szeretetére, a virágkultusz természetéhez tartozik, azt mondhatnánk faji sajátága, szoros következménye annak a felfogásnak, amelyet a természetről alkotott és amely szerint a természetben mindent lelkes lénynek tart. Ennek alapján megértjük bizonyos mértékig, hogy Japánban már évszázadokkal ezelőtt külön művészetté fejlődött a növények és a virágok elrendezése bizonyos szabályok szerint, sőt ennek a művészetnek külön tanárai vannak, akik a lányiskolákban, bár nem kötelező tantárgyként, előadják a virágelrendezés művészetét. Tudomásom szerint nincs más ország a világon, ahol iskolában külön tantárgy lenne, miként kell a vázákban vagy más edényekben, a bambuszszárból készült csőben, vagy a kosárban a virágzó ágakat elrendezni. Ebben a tekintetben Japán páratlanul áll az egész világon. Tudvalevőleg Európában is bokrétaiba kötik a virágokat, virágzó ágakat és a lombot, de a virágcsokrokat a kertész vagy a kertésznő köti. Iskolában ezt Európában sehol sem tanítják. Japánban a növényeket meghatározott, nagyon bonyolult szabályok, elvek, bölcsészeti elméletek és szépészeti előírások szerint rendezik el. Európában és Amerikában ilyesminek semmi nyoma, hanem pusztán az egyéni ízlés és mérlegelés vezeti a virágcsokrot kötöző kezét.”

Azonban nekem úgy tetszik, mintha nem egészen így lenne a dolog, mintha még most is, amikor már régen a múlté az európai virágsszimbolika, mintha mégis valami megfoghatatlan emlék maradt volna belőle, amely titkos erő módján láthatatlanul vezeti az európai kezét, amikor bokrétaát köt. És mintha nem lenne olyan nagy különbség a japáni és az európai bokrétaalkotó kéz között! Mert vizsgáljuk csak meg, mi az alapja annak a híres japáni *ikebaná*-nak! Mik valójában azok a „bonyolult szabályok”, azok az „elvek”, azok a „bölcsészeti elméletek” és azok a „szépészeti előírások”, amelyek a vázába állítandó virágok elrendezését irányítják? Európai nevük röviden és egyszerűen: virágsszimbolika. Teát olyan valami, ami Európában is nagy szerepet játszott a virágkultuszban s a háttérben még ma is játszik.

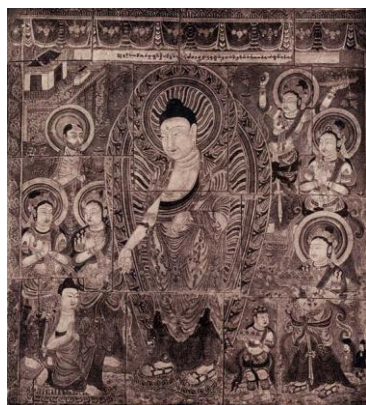
A különbség mindössze annyi, hogy Japán népe nagyrészt buddhista vallású lévén, virágsszimbolikája a buddhista mitológia vagy bölcsészet köréből él. A háromvonalas virágelrendezésben a középső főág az Eget, a nagyobbik oldalág az emberiséget, a kisebb oldalág a Földet jelenti. Az ötvonalas rendszerben – miként Hans Molisch Japánról szóló munkájában olvassuk – a főág a közepet, a többi ág északot, délit, keletet és nyugatot képviseli, és nevük is ez. Vajjon mi más ez, mint „középkori” virágsszimbolika! A virágok jelentése természetesen más, mint a középkori keresztény virágsszimbolikában, amely a keresztény mitológiából vagy bölcsészetből élt, azonban a lényeg, hogy a virág valamely vallási gondolatnak jelképe, ugyanaz.

Ennek megvan a maga egyszerű magyarázata, amely hamarosan megvilágítja azt a párhuzamot, amely hamarosan virágsszimbolika vallási kapcsolatai közt van. A japán virágsszimbolikát is szerzetesek gondolták ki és pedig körülbelül ugyanakkor, mint a középkori keresztény virágsszimbolikát az európai szerzetesek. A keletázsiai virágkultusz is kolostori eredetű, a kínaiakat és japániakat is délről északra hatoló szerzetesek tanították meg kertészetre és a virágkultuszra. Előbb a kínaiak és japániak is barbárok voltak és ennek megfelelően állatkultuszt üztek. De Indiában éppen úgy megvolt már az ókorban a virágkultusz, mint Itáliában s mikor az ókor, a római császárság összeomlott, Indiában is éppen úgy a szerzetesek vállalkoztak a leegyszerűsített kultúra megmentésére és elterjesztésére, mint Itáliában. Japáni történetírók szerint is a japáni virágkultusz vallásos jellegű és Indiából származnak, honnan a buddhista szerzetesekkel Kínán át jutott Japánba.

Japánban is eleinte a szerzetesek maguk üzték a virágelrendezés művészetét, később a császári udvar tagjai is, majd a lovagok és előkelők. S hogy Japánban a virágsszimbolika ma is élő valóság, annak is egyszerű a magyarázata, Japán nem élte át a felvilágosodás, az enciklopédizmus korát. Vallási, erkölcsi, sok tekintetben még társadalmi tekintetben is lovagkorban él.

És ha tovább nyomozzuk azt a párhuzamot, amely a keletázsiai és a nyugateurópai virágkultusz eredetében kimutatható valószínűvé válik, hogy mindkét virágkultusznak közös a történelmi forrása, miként az egész szerzetesi életnek is egységes az eredete. Valahol Nyugatázsia déli részében kell keresnünk a középkori virágkultusz forrását, ahol a legnagyobb a multja az ókori virágkultusznak, és egyáltalában az egész kultúrának és civilizációnak. Itt honos a keresztény virágkultusz két legfontosabb virága, a rózsza és a liliom s körülbelül idáig terjed a buddhizmus két legfontosabb virágjának, a krizantémumnak és lótosznak hazája.

Mert sajátosságoképpen a buddhizmus is két virágot avatott olyan mértékben vallási jelképpé, mint a kereszténység a rózsát és a liliomot. Az egyik a *lótusz*, még pedig a dél- és keletázsiai indiai lótusz (*Nelumbium speciosum*), amely éppen úgy Buddha jelképe keleten, mint a liliom Krisztus-é nyugaton. S miként a rózsza lett a királyi virág nyugaton, azonképpen királyi virág a *krizantémum* keleten, ezért hordja mai napig is címerében a japáni császár. Nem valószínű, hogy ez a párhuzam véletlen egyezés. Sokkal valószínűbb, hogy a nyugati és a keleti virágkultusz közös forrása magyarázza. A pápai aranyrózsza, amely azonban a pápai áldás szavai szerint tulajdonképpen liliom, végső elemzésében azonos a lótoszvirággal, amelyben az igazhívó buddhista Buddhát látja s ezért visszhangzik az egész buddhista keleten a legegyszerűbb indiai imádság: Om mani padme hum, ó drágakő a lótoszvirágban! (XVI. tábla.)

Európa csak újabban lett figyelmes a keletázsiai virágkultuszra és kertészetre, s hogy ez Európában feltűnést keltett és bizonyos hatást gyakorolt, kétségtelenül éppen az a primitívsége, az a vallási jellege, szóval a virágsszimbolika magyarázza, amelyet Európában ekkor már a mult hagyományai közé temetett a XVIII. század enciklopédizmusa. Kínát ugyan már régebben felfedezték az európaiak a tenger felől, de csak a XVIII. század közepén jutottak róla pontosabb tudósítások Európába, mikor a keresztény hittérítés ott is hullámokat vert. Franciaországban főként a kínai iparművészet tárgyai keltettek feltűnést, Angliában a kínai kert s mindkettőnek csakhamar divatja támadt. A barokk stílust a XVIII. század közepén az egész vonalon egyre nagyobb támadások érték. XIV. Lajos épületeinek és kertjének mértani szabályossága ellen fordult a stílusizlés és Laugier építész 1753-ban kiadott építészeti művében keresve-keresi a stílusban a szabálytalanságot. Nem sokkal előbb, 1747-ben jelent meg Attiret páter tudósítása a kínai császár csodás palotájáról s 1752-ben angolra is lefordították. Ebből a tudósításból kiderült, hogy van a világ másik oldalán kész „szabálytalan” stílus. Nosza megindult annak utánzása. William Chambers fiatal éveiben a Svéd Keletindiai Társaság szolgálatában hosszabb időt töltött Kínában, ahol vázlatokat készített a kínai viseletről és épületekről s ezeket 1757-ben nyilvánosságra bocsátotta Európában. Munkája csakhamar francia, majd német nyelven is megjelent s vázlatai nyomán gyors iramban terjed a kínai izlés utánzása Európában. Hogy milyen messze eljutott ez a divat, utalunk a már említett nagykedei templom mennyezetképeire, amelyek közül többön látható a kínai hatás és valószínűleg a virágbokréta „napraforgója” is tulajdonképpen a kínai krizantémum motívum (54. kép)

A XVIII. század második felének nagy kínai divatja természetesen a virágkultuszt is hatalmába ejtette egész Európában, s megindult Kínából is a virágok importja az európai kertekbe. Hogy milyen átalakulást idéztek elő Kína virágai a kertekben, elsősorban a kínai rózsára (tearózsára) hivatkozunk, amely lényegesen megváltoztatta az európai rózsakultuszt, mint azt már előbbi fejezetben elmondottuk. Hasonló szerep jutott a kínai basarózsáknak is, ezek is új basarózsadivatot idéztek elő. De ezeken kívül egész serege özönlött Európába a kínai virágoknak.

Legismertebb és legnépszerűbb kínai virág az *őszi rózs*a. Azonban ez a Kínából eredő kerti virágunk csak befejezője az európai kertészetben az *aszterek* hosszú sorának, amely már az ókorban nagyon szép fajjal indult hódító útjára. A legősibb aszter a Nyugatáziában, Dél- és Középeurópában honos *Aster amellus*, amelyet már Vergilius megénekelt s ezért később gyakran Vergilius asztere volt a neve. „A mezőkön áll az amellus-virág, – írja Vergilius – amely sűrű tömegben nő. Aranyzárga virágát sötétibolya szirmok körítik, íze erős és koszorút kötnek belőle. Borban főtt gyökere beteg méhek orvossága.” A görögök csillagvirág, *aster* néven ismerték, így ismerteti Plinius és Dioskurides is.

A lovagkorban kertekbe ültették s még a barokk korban is szívesen látták a kertben. „*Aster atticus*, görög csillagvirág – írja Lippay – versecské, csaknem Szent Márton napig mind virágzik apró leveles szálcáskákon; minden esztendőben földig el kell metszeni, minekutána elvirágzott.” A magyar irodalomban Melius Juhász Péter ismertette először *Aster atticus*, békaterjék csillagfü néven. Benkő József a linneánus néven kívül *Amellus Virgilii* nevét is közli.

A XVIII. században kezdték Európába importálni az északamerikai asztereket, amelyek száma rendkívül nagy és szépség dolgában könnyen versenyeznek a „görög” aszterrel. A virágzási idő tekintetében is, mert némely amerikai aszter szintén télig virágzik. Miként az európai, azonképen az amerikai aszterek is évelők, de az egyes fajok változatossága nem jelentékeny.

A *kínai aszter*, vagy magyarul közönségesen őszi rózs, egyéves növény és mert fészepikkelyei nagyok, levélszerűek, *Callistephus* néven külön nemzetségnek is szokták tekinteni s így ma *Collistephus chinensis* a tudományos neve. A francia *D'Incarville* jézustársasági szerzetes a XVIII. század második felében küldte az első „magvakat” Kínából a párisi növénykertnek. Kínában régebb idő óta tartják a kertekben szép és kései virágaiért. Az európai kertészet szívesen fogadta és hamarosan felkarolta a kínai asztert, mert változatosság dolgában minden európai és amerikai rokonát nagy mértékben felülmulta. Ma több mint 6000 változata ismeretes a kertészetekben. A magyar botanikai irodalomban Benkő József említi először s tőle származik az őszi rózs név is, amely a Plinius által használt *rosa autumnalis* fordítása. Hogy mit értett Plinius őszi rózsán, ma már nem állapítható meg. Természetesen a kínai asztert semmiképen sem. Mint sok más virágnév használata, ez is önkényes alkalmazás. Mindenesetre a kínai aszter ezen a néven lett a magyarban népszerű s ma már a legegyszerűbb kertekben is gyakran látható, mert gondozás tekintetében elég igénytelen.

Kína északi részében honos a szívvirág és a hortenzia. A szívvirág (*Dicentra spectabilis*) a XVIII. században, sőt még a XIX. egész első felében is botanikus kert növény volt Európában s csak a magyar történelem egyik nagy esztendejében, 1848-ban kezdett terjedni mint díszvirág. Ekkor azonban piros, szívalakú, két külső szirmának sarkantyúja miatt hamarosan népszerű lett s ma már külföldön és nálunk is többféle népies neve van. A hortenzia (*Hydrangea hortensia*) Lapeaute csillagász feleségének tiszteletére hordja női nevét, melyet Commerson angol botanikus adott a növénynek, ki a hortenziát 1767-ben fedezte fel. A teltvirágú hortenzia 1788-ban a Kew Gardenből került a kontinens kertjeibe. Később Japánból és Északamerikából más hortenzia-fajok is eljutottak az európai kertekbe s ma a különféle hortenziák a legkedveltebb kerti és cserepes virágaink közé tartoznak. Magyarban Diószegi-ék *pompás kertéke* néven akarták népszerűsíteni.

Kína déli részében honos hidegházaink legszebb virágú cserjéje, az azálea (*Rhododendron indicum*), amely Kínából 1800-ban került először Európába. A régiektől örökölt, de az ókorban az oleandert jelentő *rhododendron* név magyarul rózsafának hangzik s kétségtelenül találó volt ókori alkalmazása is, de talán még találóbb újkori használatra a modern botanikában. Mert a *Rhododendron* nemzetségnek sok olyan faja van, amely szépségben vetekedik a rózsával. Az *azálea* is görög szó s százazat jelent.

Legyen ennyi elég a kínai származású virágokról.

S most lássuk a legújabb virágjövevények színhelyét, Japánt. Ez a legkeletibb szigetország a VI. századig élte a maga primitív pogány életét, azonban a VI. században Japánban is megjelentek a buddhista szerzetesek és meghonosították ott a virágkultuszt. Ettől az időtől számíthatjuk tehát a japáni kertészet és virágkultusz fejlődését. De a japáni virágkultusz a legújabb időkig megőrizte „középkori”, vagyis vallásos jellegét, mert Japán a legújabb időkig mereven elzárkózott a külvilágtól s a XIX. század közepéig valahány kísérlet történt az európai civilizáció behatolására, mindannyi kudarccal végződött, míg végül 1868-ban Japán is megnyitotta a kikötőit az idegen hajók előtt. Ez a magyarázata annak, hogy Japánban olyan magas fokra fejlődhetett a különleges japáni-buddhista kultúra s ebben a japáni virágkultusz is, amely a XIX. század végén bámulattal töltötte el Európát, s meghódította az európai szíveket is a japáni virágoknak, első sorban a krizantémumnak.

A krizantémum (*Chrysanthemum indicum*) nem japáni, hanem indiai virág, honos India felső és Kína déli részében. Noha adatszerűleg nem mutatható ki, valószínű, hogy Indiában már az ókorban kerti virág lett belőle.

A buddhista kolostorok virágkultuszában már a korai középkorban nagy szerepet játszott s a VII. században már Középázsiaiban is ültették a kolostorokban, mint erről újabban kiásott kolostori romok falfestményei tanuskodnak (XVI. tábla). A porosz Turfan-expedíció, amelyről Le Coq 1913-ban *Chotscho* címmel adta ki beszámolóját, több olyan buddhista kolostor falfestményét közli, amelyek világosan mutatják, milyen nagy szerepet játszott a buddhista vallási szertartásokban a krizantémumkultusz. A szerzetesek kezükben virágos krizantémumágakkal vonultak fel (121. kép) s a templomban, ahol Buddha szobra állott a szent lóthuszon, kosarakban és tálakban krizantémumot hordtak körül és krizantémumvirágot szórtak a szoborra. Már ezeken a falfestményeken megtaláljuk a később Kínában és Japánban oly nagy szerepet játszó krizantémum-motívumokat, amelyek közül egyik-másik perzsa selyemszönyegen már a XIII. században felismerhető és eljutott nyugatra is, ahol azonban természetesen ismeretlen maradt.

Mint a budhizmus virága idővel általánosan elterjedt Kínában és Japánban a kertekben, s az elvilágiasodó virágkultuszban is megtartotta vezető szerepét. Japánban a császári család az egyszerű ősi krizantémumot viseli címerében. Ennek 16 száma van (botanikai műszóval 16 nyelvű virága), neve *hiromisi*, és szerepe megfelel az európai heraldikus rózsamotívumnak. Ősszel üli a japáni császár a krizantémumünnepet, amely lényegében véve nem más, mint császári fogadás a császár kertjében. Ezen az előkelőségek jelennek meg s ilyenkor mutatják be a császári kertészet krizantémumújdonságait. A császári krizantémumrend, a jelenlegi legmagasabb császári kitüntetés Japánban, kései eredetű, csak 1878 december 27-én alapította Kikádó császár.

A krizantémum változatossága szinte kimeríthetetlen s a kínai és japán kertészek évről-évre merészebb újdonságokkal lepik meg a közönséget. De kétségtelen, hogy a régi Kína és Japán még inkább csak az egyszerű krizantémumban gyönyörködött s a krizantémumújdonságokra csak európai hatása alatt indult meg a vadászat. A régi krizantémum-motívumokhoz ragaszkodó festészet Kínában is, Japánban is legújabb időkig az egyszerű krizantémumot rajzolta, amelynek csak szélső virágköre nyelvű, a teltvirágú krizantémum, amelynek minden virága nyelvessé és így meddővé vált, újabb jelenség a keleti kertészetben. Más kertészeti átalakítást is el kellett azonban viselnie a krizantémumnak, némelyek ugyanis csak egy szárát s azon csak egy fészket nevelik, amely így hihetetlen nagyságot érhet, mások éppen ellenkezőleg abban lelnek örömet, hogy éppen száz vagy mentől több fészket nevelhessenek a krizantémum szárán, amely így valóságos fa alakját ölti magára (122. kép)

Mindezeknek a kertészeti krizantémumalakoknak más és más nevet adtak Japánban, az egyszerű ősi krizantémumnak *nogiku* a neve, tehát ezt tekinthetjük eredeti nevének.

Európába a XVII. században Hollandiába jutottak az első keleti krizantémumok, s 1676-ban már hat különféle keleti krizantémumot neveltek a leideni botanikus kertben. A kínai divat idején 1764-ben Angliában is eljutottak az első krizantémumok, és pedig közvetlenül Kínából. De mint kerti virág még Angliában is csak a XIX. század közepén kezd szerepelni s krizantémumkultuszról csak a múlt század kilencvenes éveitől kezdve beszélhetünk, amikor azonban rendkívül gyorsan elterjedt a krizantémum szerte a világon s ma az őszi virágkirakatok valóságos krizantémumünnepek és halottak napján a temetők valósággal krizantémumdíszben úsznak.

A *Chrysanthemum*-nemzetség régóta ismeretes mediterrán és európai fajaival valóban könnyen szállt versenyre a keletázsiai krizantémum. A kolostorkerti növények közt nem kevesebb mint három *Chrysanthemum*-faj szerepelt, ezek ma is gyakoriak a parasztkertekben, hol hajdan mint gyógynövény játszottak fontos szerepet. Említettük annak helyén mind a hármát, a varádcstot (*Chrysanthemum vulgare*), a Boldogasszony mentáját (*Chrysanthemum balsamita*) és az anyafüvet (*Chrysanthemum parthenium*). Mindhárom erős illatú növény s az anyafű, amely szó a latin *marticaris* fordítása, ahogyan a régiek nevezték ezt a növényt, nem éppen erkölcsös oldaláról mutatja be a rokokó kora óta sokat magasztalt népies erkölcsöket. Mentségül azt hozhatjuk fel, hogy a legújabb korig nem ismerték az összefüggést a szerelmi élet jelenségei és a termékenyülés között s a természettudományokban járatlan ember ma sem látja és nem is láthatja tisztán ezt a problémát. Azt azonban jól tudták, hogy „borban főtt virágai levét hasznosan isszák hőség ellen, mert azt elindítja”, és hogy „az asszonyok mátráját meggyógyítja”. Ezért a régóta használt, latinból fordított *anyafű*, *mátrafü*, *mádrafü* és *nátrafü* nevei. Ez az ősi kerti „krizantémumunk” azzal is kitűnik, hogy fészkei könnyen teljeseznek, vagyis fehér, nyelves sugárvirágainak száma a kövér kerti földben meggyarapodik, mert a belső virágok elnyelvednek. Így aztán már a lovagkorban dísnövénnyé lépett elő a kertben. Akkor természetesen még a lovagkor előkelő hölgyei használták mátrafünek.

A margaréta néven közismert *Chrysanthemum leucanthemum*ról már részletesen szoltunk. A XVI. századtól kezdve más fajok is elterjedtek a kertekben, így a már az ókorban kedvelt, mediterrán, sárga virágú *Chrysanthemum coronarium*, amelyet az olasz nép Siéna vidékén éppen úgy salátának fogyaszt, mint a japáni a maga keletázsiai krizantémumának sárga virágú változatát, továbbá az Alföldön honos *Chrysanthemum serotinum*, amely kései virágzásával kedveltette meg magát. Mint rovarölő növényt természetik virágáért a Dalmáciában honos *Chrysanthemum roseum* fajokat, mely utóbbiból készül a perzsa rovarpor s mivel ezt Tifliszből 1846-ban Zacherl vezette be a bécsi piacra, ma is *zacherlin* a neve s erről általában a rovarport népiesen Magyarországon is országsszerte *zacherlin* néven ismerik.

A keletázsiai krizantémum mindezeket könnyen legyőzte s felülmulta a különféle asztereket is szépségével és nagy változatosságával, amelynek köszönheti, hogy az őszi virágok között, a dália sem kivéve, első helyre küzdötte fel magát a legegyszerűbb kertektől kezdve a legelőkelőbb szónokig.

Kimondottan japáni virág a kamélia (*Camellia japonica*). Japánban nem kell üveg mögött tartani ezt a pompás növényt, amelyet ott gyakran ültetnek élősvénynek s kivált a templomok mellett láthatók kamélia-élősvények. Neve Gergius Josephus Camellius jézustársasági szerzetestől ered, ki Manilla szigeten 1639-ben növényeket gyűjtött. Hogy tehát valami összefüggés lenne a kamélia és a teve *camel* neve között, mint avatatlanok vélték, csak úgy értelmezendő, hogy a Camellius családnév állítólag valóban a camel szó származéka. Különbözik a *Camellia* nevet korántsem azért viseli a növény, mintha Camellius hozta volna Európába, hanem 1739-ben lord Petre hozta Európába Japánból. Divatvirággá a XIX. század legelején lett. Napoleon első felesége, a szerencsétlen sorsú Josefina, 1809-ben kaméliákat kapott Genfből, ahol akkor már jól értettek a kamélia tenyésztéséhez. A császári udvarban nagy izgalmat okoztak a „japáni rózsák”, mindenki meg akarta szerezni, hogy az estélyeken azzal léphessen a császárné elé. Volt rá eset, hogy 600–700 frankot is elfizettek egyetlen kaméliavirágért a versengő udvari emberek. Később egyre emelkedett a kamélia kurzusa, majd kitöri a kaméliailáz s a párisi virágkereskedők úgy spekuláltak a kaméliával, mint hajdan a hollandusok a tulipánnal. Még kamélia-sorsjátékot is rendeztek s a főnyeremény minden húzáson 21,000 frankkal boldogította a szerencse fiát.

Berlése abbé 1838-ban monografiát írt a kaméliákról, művében 188-féle kaméliát ismertetett. Hogy a kamélia azóta is kedvelt virág s a virágtenyésztők mennyit foglalkoztak vele, mutatja, hogy az újabb kertészeti katalógusok 1000 változatát is kínálják. Virágjának szépsége páratlan, de hideg, mert szirmai viaszfényűek. Levele örökzöld, kemény, ünnepélyes. Kétségtelenül nagyon illik abba a környezetbe, amelyből Alexandre Dumas, az ifjabbik, a múlt század közepének leghíresebb regényét merítette s méltán szerepel a *Dame aux camélias* címében.

Japán ezeken a legismertebb virágokon kívül még sok örökzölddel is gazdagította az európai kerteket, így például japáni növény a szobáinkban gyakori *Aspidistra eliator* is, és a japán kertészet különleges termékei is eljutnak Európába, mint a cserépben nevelt törpefák, noha itt még korunkban sem találunk nagyobb közönségre, amikor pedig a modern virágkultusz alig-alig őríz valamit a régi hagyományokból. Manapság a virágkultusznak már nem is annyira az exotikus újdonságok vadászata, hanem a technika adja meg sajátos jellegét. A modern virágkultusz a magas fokra fejlett növényélettan segítségével olyan mértékben fejlesztette és gazdagította a kertészeti technikát, hogy egyedül ennek segítségével kielégítheti a modern ember virágkultuszát.

Ez a virágkultusz ugyanis, mint említettük, már nem keres mást a virágban, mint színt és alakot. Legfőként pedig színt és fényt, s ezért festőinek nevezhetjük. Noha a XIX. század első felének és közepének romantikus és történeti festői csak mellékesen ereszkedtek le a virágfestészethez, mégis már Eugène Delacroix festett virága hűen tükrözik ezt a virágkultuszt. A magyarok közül Munkácsy Mihály és Benczur Gyula virágain pompázik a romantikus szín és fény. Végül a század második felében Szinyei Merse Pál az 1873-ban festett *Majális* című képén megteremtí a plein air stílust. Ezzel a virág, mint általában minden festészeti tárgy, fénytani problémává lett, a virágkultusz még a festészetben is természettudományi tanulmánnyá alakult (XVII. tábla).

Háromféleképpen nyilatkozik meg legfőként a modern idők virágkultuszában a technika, egyrészt a közlekedés haladása révén lehetővé vált a délvidéki örök tavasz virágainak elszállítása az északi területekre friss állapotban, ami sok tekintetben feleslegessé tette az északi nagy üvegházakat, másrészt a honosítás terén sikerült a növénytani ismeretek segítségével szinte csodásnak látszó eredményeket elérni, végül az üvegházakban a virághajtás módszerei tökéletesedtek olyan mértékben, hogy a virágkereskedést bármikor szinte bármely virággal elláthatjuk a virágkedvelő közönséget.

A közlekedés terén korszakos változást idézett elő a virágkultuszban is a vasút, amely olyan gyorsan elszállítja, kivált a hűtőkocsikban, a déli virágokat északra, hogy azok itt a jeges tájon nyitják fel finom szirmaikat. Ez a körülmény teremtette meg a riviériai bámulatos arányú virágtermelést. A Riviérán, mint említettük, régebbi idők óta folyik a nagyarányú virágtermelés illóolaj-gyártás céljaira. De a múlt század közepe óta nemcsak a kivont virágillatot, hanem magát a virágot is lehetővé vált északra szállítani. A riviériai virágtermelésről hű képet rajzolt a sejtutatóban kiváló Edvard Strasburger, aki öreg napjaiban a Riviérán pihente ki élete fáradalmait.

„Az Antibes-fok naponta nagy tömeg vágott virágot küld északra, – írja az 1912-ben elhunyt botanikus *Streifzüge an der Riviera* című munkájában – és a Riviéra legközelebbi piacait is ellátja virágokkal. Hogy milyen sok virágot fogyasztanak magán a Riviérán, mindenki megítélheti, aki az ottani városok virágpiacait meglátogatta és résztvett néhány virágünnepen. Másrészt az északra tartó virágkivitel is óriási méretű. Valójában ez a fokozott kertészeti üzem itt nem nyulik vissza tovább mint 1850-ig; ezelőtt főleg csak Grasse környékén és csak illatszergyártási célra termelték itt a virágokat. A tarka virágültetvények most mindkét Riviéra részeire kiterjednek. A francia Riviéra máris átalakult egyetlen virágos kertté.

Ollioulesban Tulon mellett, és Hyères körül már télen virágzik a fehér, *Romaine blanche* néven ismert jácint (*Hyacinthus orientalis* var. *albulus*), és mint vágott virág vándorol az északi városokba, mielőtt a hollandi jácint kinyílhatna az ottani kertekben. Utóbbi nem érzi jól magát a Riviérán, ahol hagymáit szinte évenként ujjakkal kell felcserélni. A jácint után következnek a nárciszok, jonquillák, tacetták, fehér és vörös szegfűvek; Grasse, Cannes és Antibes környékén a szegfűvek helyett anemonék és boglárkák uralkodnak. Az anemonék az *Anemone coronaria* alakkörébe tartoznak, de kulturváltozatok, amelyeket *Anémones de Caen* néven ismernek és erősebb növéssükkel, valamint részben teljes viráguk nagyságával tűnnek ki. A boglárkák pompáznak. A

tenyésztők megkülönböztetik a *Renoncles des fleuristes* boglárkákat, amelyeknek szirmai tetőcserép módjára fedik egymást, és a *Renoncles pivouines*, vagy *d'Afrique* néven szereplő boglárkákat, amelyek virágai a basarózsákra emlékeztetnek, különlegesen nagyok, szirmaik inkább felfeleállók és kissé behajlók. Az anemonék és boglárkák szinompája itt felülmúlja a képzeletet. A nap által élesen megvilágított tarka anemone-föld a mesék világába ragadja az embert.

Ujabban kiterjedt a keresztezésből származó *Gerbera Jamesoni* termelése, amelynek főfajai Transvaalból származnak. Aki némi távolságból látja hullámszerűen a magas szárazokon a többnyire bíborpiros, de részben sárgavörös, sárga, sőt egyenesen fehér virágfészkeket, sokáig azt hiszi, hogy az *Anemone stellata* különösen nagyvirágú alakjával áll szemben. Aonban közelebbi megtekintésre elárulja a növény, hogy a fészkesek családjába tartozik, de nyelven virágai feltűnően hosszúak és csövesvirágokból alkotott jelentéktelen középső korongot vesznek körül. A tőkocsány a mi pityangunkra emlékeztető tölevélrózsából ered.

Másutt az lepi meg az embert, hogy milyen méreteket érnek el a kerti szegfű virágai. A fehér violák közt különösen kedvelik azokat, amelyek *Giroflées de Nice* néven ismeretesek. Egyetlen virágzata egész bokréta. Az említett virágokon kívül látható még viola, sárga viola, rezedá, továbbá *Sparaxis*, *Ixia*, *Freesia*, *Gladiolus* és a virágok királynője, a rózsza. Ki tudná megjegyezni mindazokat a neveket, amelyekkel az itt tenyésztett sokféle változatot megkülönböztetik! És évről-évre újabb rózsanevek merülnek fel, ellenben régebbieket, azelőtt közkedvelteket, többé nem hallunk. Végre az ember jobbnak tartja, hogy egyszerűen átadja magát az illatok, színek és alakok gazdagságának, anélkül, hogy a nevek után érdeklődne. Tavasz végén naponta százezerszámmra virágzanak ezen a vidéken a rózsák, az értékesítés gyakran minden legkisebb reménye nélkül.

A megvilágítási viszonyok szerint különböző vastagságú árnyékoló lapok alatt nevelik az élénkzöld, kapaszkodó *Asparogus*-okat, a délafrikai *Asparogus medeoloides*-t és *plumosus*-t, valamint a Natalból származó *Asparagus Sprengeri*-t, amelyeket mostanában mint asztaldiszt nagy számban alkalmaznak. Miként a makkiák kapaszkodó spárgája (*Asparagus acutifolius*), ezek is levélszerű oldalágakkal pótolják a leveleket.

Cannes az *Acacia dealbata* számos kulturalakjával tűnik ki. Ezek virágzási idejükben különböznek egymástól, továbbá többé vagy kevésbé könnyen hajtathatók, ennél fogva egész télen át ellátható ezzel a virágdísszel mind a helyi fogyasztás mind a szállítás. A virágzati fűrtök élénksárgák és hatásosan elütnek a kétszerárnyalt, fehéreszöld, fiatalon puhaszőrű levelektől. A finom szelveltség szerezte meg ennek az akácának a kereskedelembe a mimóza nevet. A fa bámulatos gyorsan nő, 5–6 év alatt 10 méternyi magasságot érhet. Sok *Acacia retinoides*-t is szétkülönböztetnek, amelynek egyszerű, bőrnemű, lándzsás levelei, vagyis phyllodiumai vannak. Az északi virágkereskedésekben szintén gyakran látható *Acacia longifolia* phyllodiumai is hasonlóak. Ezt a fajt arról a tulajdonságáról ismerjük meg közönségesen, hogy virágai nem kerek gombokba tömörülnek, hanem hernyószerű barkákba. Mindnyája sárgán virágzik és szakaszosan követi egymást a virágzásban. A sort az *Acacia cultriformis* zárja le, mely a Riviérán csak márciusban díszlik teljes virágpompájában. Virágzata kerek, phyllodiumai kurták és szélek, egyszersmind a ruta leveleihez hasonlóak.

Az északra irányuló virágküldeményekhez a mindenütt kedvelt rezedát szokták mellékelni. Az ibolya rosszul viseli a nagyobb utat, de a Riviérán töméntelen mennyiségben fogyasztják, részben sziruppal itatva drázsának is. Továbbá szállítanak még északra kék buzavirágot, tubarózsát, violát és sárgaviolát, gladioluszt, fehérvirágú hagymát (*Allium*), ixiát és az illatos fréziát. A Riviérán a virágkereskedések kirakataiban feltűnik az idegennek a nagy és sötét, bíborral freccsentett *Iris susiana*, amely igazi gyászvirág.

Gyakran használják a *Chrysanthemum frutescens* nagy, fehér vagy sárga fészkeit is, kivált pedig a sárgákat, amelyek *Etoile d'or* néven ismeretesek. Ezeket főként Angliába küldik. Szállítása júniusig tart, mint Londonban az idénye.

Kiszámították, hogy Cannes és Antibes együtt egyetlen télen több mint egymillió frank áru vágott virágot szállít az északi országoknak; magán a Riviérán még sokkal nagyobb a virágfogyasztás.

Ollioules hegyeinek száraz lejtőin különlegesség a szalmavirág (*Helichrysum orientale*) termelése. A virágzatokat megszáritják és különböző színre festve legnagyobb részben a francia temetők számára küldik északi útjukra.”

Délen megtelnek a vonatok virágokkal s a déli virágok hozzák magukkal a déli napsugarat. A napsugarat, amelyet itt szinte egészen feled az ember tél folyamán.

De íme, most egyszerre csak itt kínálhatja magát a szemem előtt, ráugrik az írógépre s onnan kacag a szemembe. Igaz, igaz. Miért is keresem a virágot évezredek és évszázadok távlatában, mikor ma már télen is

gyönyörködhetem a virágok eleven szépségében! Felkelek hát s otthagynom az írógépet, otthagynom a szobát és eindulok virágért a januári napsütésben.

És a napsugár csalogat magával végig a körúton, végig a virágkereskedések előtt. Egyszer csak szembe találok magamat vele, a rivérai tavasszal, a virággá vált napsugárral, amely szikrázva ragyog a virágárús asszonyok virágkosarában. Sárga az egész virágkosár a mimózáktól s a téli napsugártól. Élő aranyárga, amilyen csak virág lehet.

Nem állhatok ellen a csábításnak s veszek egy ágat a hálátlan virágból, melynek szépsége csak itt a friss levegőn teljes, otthon egyszerre felényire összezsugorodnak viráglombjai. A sárga mimóza ugyanis azok közé a virágok közé tartozik, amelyek szépsége nem a szirmoktól, hanem a porzóktól származik. A fürtökben elrendezett, rövidnyelű virágfejekben sok apró virág rejtőzik, ezek csésze- és szíromlevelei jelentéktelenek, ellenben a sok porzó hosszan kinyúlik a virágokból s a vékony szálak és a tetejükben himbálódzó portokok tömege teszi utólérhetetlenül finommá és bájoszá a mimóza apró sárga viráglombjait.

A tudomány embere *Acacia* néven ismeri ezeket a virágokat. Az *Acacia* nemzetségnek van vagy 500 faja, melyek mind a melegebb övek lakói. Különösen gazdag akácfa-fajokban Ausztrália, de a történelemben legrégebb hírnevük van az afrikai fajoknak, amelyek jellemző fái az afrikai steppéknek és szavannáknak s közülük több a ragasztógumit termi, a kereskedelemben *gummi arabicum* néven ismert árút. Noha a gummi arabicum régi egyiptomi találmány s Egyiptomban már Kr. e. 1700-ban használták, ismerték a görögök és rómaiak is, mégis a régi időkben nem használták dísznek az akácfa virágát s ha fel nem fedezik Amerikát és nem születik meg a Farnese-család ama tagja, aki mint bíbornok a XVII. században divatba hozta az akáciát, ma aligha gyönyörködöm a budapesti körúton a mimózában.

Virágaival ugyanis először egyik amerikai akácia tűnt fel a nyugatindiai San Domingóban honos *Acacia Farnesiana*, melynek virágai ibolyaillatúak. A Róma történetében nevezetes szerepet játszó és hatalmát III. Pál pápa néven ismert őseivel megalapító Farnese-családnak ez a XVII. századi tagja mint kardinális hozta Rómába 1611-ben a később nevével különböztetett akáciát Nyugatindiából s ott az ősi, még Michelangelo tervei szerint épült Farnese-palota kertjében ültette el. Ez volt az első „mimóza” Európában.

Farnese bíbornok mimózája azonban még távolról sem volt olyan szép, mint a milyeneket ma árulnak a virágkosarakban. E faj viráglombjai ugyanis egyenként állanak. Abban is különbözik a modern mimózáktól, hogy a kétszer szárnyalt levelek tövében kétoldalt egy-egy tövise kellemetlenkedik. De azért az *Acacia Farnesiana* csakhamar elterjedt a délvidéki kertekben, ma pedig már nagyszámban virágzik a Riviérán is, ahol virágaiból készül a jóillatú kassziavirágolaj, amely fontos alkatrésze sok parfümnek.

A legszebb mimózák később, és a kereken 300 *Acacia*-fajjal büszkélkedő Ausztráliából kerültek elő. Eleinte nem is virágjukért, hanem a trópusok alatt jól használható, kitűnő épületfájukért ültették őket. Így jutottak, részben indiai, részben afrikai kertekből a Riviérára, ahol azonban a kertészek felismerték, milyen érték rejlik korai virágzásukban. A mimózákat nem kell hajtatni, nem kell technikai műfogásokkal siettetni, maguk szívességéből megrakodnak sárga bugákkal a legelső koratavaszi napon, mikor erre északon Télapó még javában rázza havas üstökét. Csak egy kis napsugárra várnak s nyomban kitolják a végtelenül sok és végtelenül finom porzót.

Ime a januári napsugár!

Messziről jött, valahonnan Ausztráliából és a Riviéráról, míg ideérkezett s elhozhatta magával ezeket a szép, finom mimózákat.

Nem is marad sokáig.

Télapó hamar visszakergeti délre.

De a mimózák itt maradnak s otthon a szobában is mesélnek a drága januári napsugárról.

A déli napsugarat szomjazó örök vágy táplálja déli hatásokkal egész kulturánkat is, ez a vágy teremtette az első közép-európai kerteket. S azóta is valahányszor újabb és újabb viráginvázió érkezett kertjeinkbe, mind déli virágokat hozott magával. Tulajdonképpen egész kertészetünk nem más, mint déli növények honosítása a mérsékelt és kevésbé enyhe klíma alatt. Ilyesmi volt már a gyümölcsfák ültetése és ilyesmi a szőlőművelés is a mi éghajlatunk alatt. Ilyesmi volt a narancsház is.

Korunk azonban a növénytani ismeretek birtokában megkísérelte a lehetetlent is, örök tavaszt igyekezett varázsolni a középeurópai kertekbe. Ezt az örökzöldek honosításával érte el. Az örökzöldekben természetből is gazdag, és idők folyamán számtalan helyről, kivált Keletáziából telepített és honosított örökzöldek révén még jobban meggazdagodott mediterrán területekről először Anglia vette át az örökzöldeket, majd a század végén a kontinens középső országain át Magyarországba is elérkezett ez az áramlat.

Magyarországon is nagy multja volt ekkor már a szorosabb értelemben vett növényhonosításoknak is, amelyekből már előbb megismerkedünk az amerikai akácfa honosításával. A mult század elején különösen József nádor folytatott eredményes mozgalmat a növényhonosítások érdekében, s akik munkálkodásának emlékét ismerik, tudják, hogy nemcsak a királyi vár kertjének és a Margit-szigetnek általa ültetett rózsái voltak híresek, hanem a ma már csak csonkán őrzött margitszigeti platán is, amelyet személyesen hozott Olaszországból. A mult század folyamán a főúri parkokban, kivált az ország nyugati részében sokféle érdekes külföldi fát honosítottak.

Az örökzöldek honosításában gróf Széchenyi Rezső volt az egyik úttörő. Századunk első éveiben megvette a gyöngyösapáti kastélyt s annak parkját a legszebb és a legérdekesebb örökzöldekkel ültette be. Szabadban zöldelnek itt télen is a különféle *Rhododendron*-ok, amelyek virágzáskor csodálatos látványt varázsolnak a parkba. Világhírű gróf Ambrózy-Migazzi István malonyai parkja Bars megyében, ahol vagy 70 holdnyi területen sokezer örökzöld fa és cserje hirdeti télen is a növénytani tudomány csodáit, s egy magyar főúr még csodálatosabb akaraterejét és türelmét. Fekete fenyők alatt virágzik Malonyán az amerikai honosságú *Rhododendron catawbiense* (XVIII. tábla) és exotikus fenyők alatt három méternyi magasra nőtt a *Camellia japonica*, – nem üvegházban, hanem télen-nyáron szabad ég alatt (123. kép).

Vasmegyében, ahol a klíma nagyon kedvező örökzöldek honosítására, nevezetes dendrológiai élőgyűjtemény Saághy István parkja Kámonban (124. kép),

Szombathely mellett és báró Baich Mihály-é Alsószelesten. Saághy István parkja leggazdagabb fenyőkben, de a szép virágairól liliomfának nevezett *Magnolia*-nemzetség fajait is feltűnést keltő gazdagságban mutatja be. Báró Baich Mihály az örökzöldekén kívül a kökertészetben alkotott páratlan példát az országban.

Hogy a növényhonosítás az Alföldön is szép eredményeket ígér, Kovács János és Széký Péter bizonyították be. Kovács István erdőtelki parkjában Hevesmegyében szinte úgy nőnek a bambuszok, mintha hazájukban

lennének. Székely Péter a Tisza mellett fekvő tiszai parkjában mutatja be, hogy a magyar táj tiszavidéki kopárságáról hangoztatott elvek babonaszámba mennek korunkban.

Nevezetes szerepet játszanak a magyarországi növényhonosításban a hazai hővizek. A nagyváradi hővízbe talán még a természet ültette el a nílusi tündérrózsa (*Castalia lotus*) egyik alakját, amelyet Kitaibel Pál fedezett fel a tudomány számára és Decandolle hővízi tündérrózsának nevezett. Kitaibel áttelepítette ezt a növényt a Lukácsfürdő hővizébe. Újabban Lovassy Sándor végzett sikeres honosítási kísérleteket Hévízen a Balaton mellett különféle trópusi tündérrózsákkal. Napjainkban több exotikus vízi növényt honosítottak meg Miskolc mellett Görömböly-Tapolca hőforrásának vizében. Sőt Saághy István még az indiai tündérrózsát is sikerrel telepítette kertjének nem is melegvízű tavában.

Mindaz eléggé mutatja, milyen szerepet játszik korunk virágkultuszában és kertészetében a modern botanikai tudomány s a modern technika. De vajjon lehet-e jobban méltányolni ezek jelentőségét, másutt, mint a virágkereskedések krikataiban! Ahol találkozót adnak a Föld kerekességének minden táján honos virágok, ahol nincsen évszak, mert minden időben bármiféle virág kapható, ahol utólérhetetlen szépségben mutatkozik be mindaz, amit a kiválogatás, öröklés, keresztezés, táplálás, hajtás révén teremtett a virágokból az ember.

Mert korunkban már nem egyesek kiváltsága a kertészeti technika vívmánya sem, hanem a tömegek számára készül a legcsudálatosabb virág is. Kint a nagyvárosok körül kisebb és nagyobb üvegházakban százával és ezrével készülnek elő a divatvirágok (125. kép) s mikor elérkezett a napjuk, bevándorolnak a virágkereskedésekbe, ahol csakhamar gazdát találnak, akik széthordják őket a lakásokba. Ma már a trópusok legbűszkébb csodavirágai, az *orchideák* sem zárkoznak előkelő elvonultságba, mint még Alexander Humboldt és Aimé Bonpland korában, akik először keltettek érdeklődést az exotikus kosborok iránt, mikor így számoltak be amerikai expedíciójuk egyik szakaszáról: „Egy festő egész élete sem lenne elég, hogy – csupán egyetlen vidéket tartva szem előtt – lefesthesse a perui Andok mély völgyeinek utólérhetetlen szépségű orchideáit.” Azóta bizony John Lindley (1779–1865), hatalmas munkát írt a exotikus kosborokról 1830–1840-ben s megállapította, hogy Linné óta, aki még csak 102 kosbort ismert, legalább 2000-re növekedett a számuk. Korunkban pedig vagy 500 a nemzetségek és 15,000 a fajok száma ebben a növény családban, amelyeket nemcsak azért tekintettek a virágok arisztokratáinak, mert a legszebb, hanem azért is, mert a legigényesebb virágok. Ma azonban a tudomány az exotikus epyphita kosborok titkáról is lerántotta a leplet, minden kertész könnyen tenyésztí őket üvegházában s a virágkereskedésekben ott kínálják magukat a pompás orchideák is a többi téli virággal.

Azt mondhatjuk, hogy nincs már többé ritka virág. A kertészeti technika minden akadályt legyőzött és bármely virágot hihetetlen festői szépségben és bármely számban szállít a modern nagyközönségnek. A szerénység nem korunk divatja, a szerény ibolya sem bújik meg már többé, hanem háromszoros nagyságú szírommal kínálja szépségét és illatát.

A virág a lélek tükré. Mindenki azt találja meg benne, amit keres és minden kor a maga képére és hasonlatosságára alakítja. A középkor áhitatot keresett benne, a lovagkor játszi természetet, a renaissance

florisztikai ritkaságot, a barokk pompát, a biedermeier szerény vadvirágot, a nagykapitalizmus technikát, és a virág mindez volt. Hűségesen kísérte s kíséri útján az embert, aki elragadta a természettől és viszi magával a multak történelmi és a jövő ismeretlen állomásain át.

16. fejezet - Irodalom.

Rövidítések:

B. K. = Botanikai Közlemények.

M. B. L. = Magyar Botanikai Lapok

M. Ny. = Magyar Nyelv.

N. M. É. = A Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője.

T. K. = Természettudományi Közlöny.

– – Orientalische Blumensprache. 1830.

– – Grimani breviarium.

Aiton, W.: Hortus kewensis, or a catalogue of the plants cultivated in the Royal Garden at Kew. 1789.

Alföldi Flatt K.: A kerti tulipán története. (Kertészeti Lapok) 1892.

Alföldi Flatt K.: Veszelszky Antal mult századbeli botanikus. (T. K. pótf.) 1894.

Alföldi Flatt K.: Péchy Lukács és botanikai műve. (T. K.) 1900.

Anderews, H.: Geraniums, 1805.

Ascherson, P.: Közlés a jerikói rózsáról a Bot. Ver. der Prov. Brandenburg-ban 1881.

Balogh E.: Tulipán ornamentikánk eredete. (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeumban 50 éves jubileumára) 1929.

Balogh J.: Perpetua és Felicitas. (Budapesti Szemle) 1931.

Bálint Nagy I.: Purkicher György pozsonyi orvos élete. (Orvosi Hetilap) 1830.

Bátky Zs.: Néhány adat Bánffyhunynak és környékének népies építkezéséhez. (N. M. É.) 1907.

Beythe A.: Fives köntűv. 1595.

Bejthe I.: 1. Clusius.

Belon, P.: Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Indie, Egypt. Arabic et autres pays étranges. 1533.

Beluleszko S.: Magyar hímes tojások. (N. M. E.) 1905.

Benkő J.: Téli bokréta. 1781.

Benkő J.: – Fűszeres bővebb nevezetek. (Molnár Magyar Könyvháza) 1783.

Benkő J.: A középajtai szkumpia. 1796.

Berlèse, L.: Monographie du genre Camellia. 1837.

Berlèse, L.: Iconographie du genre Camellia. 1839.

Bonpland, A.: Description des plantes rares cultivées à Malmaison et à Navarre. 1813.

Borbás V.: Kelet virágaitól pórkertjeinkig. (Földrajzi Közlemények) 1890.

Borbás V.: Európának idegen növényekkel való beruházkodása. (T. K.) 1891.

- Borbás V.: cikkei a Pallas Lexikonban.
- Boschius, J.: Symbolographia. 1702.
- Brunfels, O.: Contrafeyt Kreuterbuch. 1532.
- Brunschwigk, H.: Das Buch der rechten Kunst zu destillieren 1500.
- Buday J.: Ujabb adatok a Bükkhegység flórájához. (M. B. L.) 1913.
- Burman, J.: Rariorum africanarum plantarum decades. 1738–39.
- Camerarius, J.: Symolorum et emblematum centuria. 1661.
- Camerarius, R. J.: De sexu plantarum. (1694) 1899.
- Cloquet, L.: Esai sur la décoration architectonique. (Revue de l'art chretien) 1901.
- Clusius, C.: Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam observatarum historia. 1583.
- Clusius, C.: Rariorum plantarum historia. 1601.
- Cusius, c. és Bejthe I.: Stirpium nomenclator pannonicus. 1583.
- Columella, L. I. M.: A mezei gazdaságról. Fábián I. ford. 1819.
- von le Coq, A.: Cotscho. 1913.
- Cordus, V.: Annotaciones in Pedaci Dioscoridis de Medica materia libros. 1561.
- Csapó J.: Uj füves és virágos magyar kert. 1775.
- Csánki D.: I. Mátyás udvara. 1884.
- Csefkó Gy.: A tulipán szó és motívum történetéhez. (Népünk és nyelvünk) 1929.
- Csergő G.: Wappenbuch de Adels von Ungarn. 1885–1894.
- Csérer L.: A kertészet a fejedelmek korabeli Erdélyben. (Magyar Gazdák Szemléje) 1928.
- Csippék J.: Adatok a felvidéki olajkárók, házaló gyógyszerárúsok történetéhez. (N. M. É.) 1907.
- Csippék J.: Sáfrányosok a felvidéken. (N. M. É.) 1910.
- Csoma J.: A magyar heraldika korszakai. 1913.
- Degen Á.: Clusius botanikai jelentősége. (T. K. pótf.) 1926.
- Diószegi S.: Orvosi fűvészkönyv. 1813.
- Diószegi S. és Fazeaks M.: Magyar fűvészkönyv. 1807.
- Dodonaeus, R.: Florum et coronarium odoratarumque nonnullarum herbarum historia. 1568.
- Erdélyi P.: A virágének. (Ethnographia) 1899.
- Ernyey J.: Természettudományi mozgalmaink a XVII–XVIII. században. (T. K. pótf.) 1912.
- Ernyey J.: A pozsonyi botanikus kert katalógusa 1651-ből. (B. K.) 1916.
- Ernyey J.: A borsodbányai kastély virágoskertje 1787-ben. (T. K.) 1926.
- Ernyey J.: Az akácfa vándorútja és megtelepedése hazánkban. (M. B. L.) 1926.

- Ernyey J.: Benkő J. természettudományi hagyatéka. (B. K.) 1932.
- Ferrari, G. B.: De florum cultura. 1633.
- Ferrari, G. B.: Hesperides. 1646.
- Fiinály H.: A besztercei szószeret. 1892.
- Fischer, H.: Mittellaterliche Pflanzenunde. 1929.
- Fischer I.: Ritkább és homályosabb képzők. (Magyar Nyelvőr) 1878.
- Fromberg, E. D.: Die Parfümeriekunst. 1856.
- Fuchs, L.: Commentarii de historia stirpium. 1542.
- Gayer Gy.: Magyar nyelvemlék holland kiadásban. (Magyarság) 1928.
- Genthon L.: A régi magyar festőművészet. 1931.
- Gesner K.: Horti Germaniae. 1561.
- Gesner K.: De tulipa turcarum. 1561.
- Gombocz E.: Kék. (M. Ny.) 1910.
- Gombocz E.: Adatok az újabbkori magyar botanika történetéhez. (Orsz. Nőképző Egyesület Értesítője) 1911.
- Gombocz E.: Linné és a magyar botanika. (U. o.) 1914.
- Gombocz E.: Az árvalányhaj mint betegségokozó. (B. K.) 1914.
- Gombocz E.: A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története. 1914.
- Gombocz E.: Bejthe András Füves könyvének kritikája (B. K.) 1920.
- Gombocz E.: Clusius élete. (T. K. pótf.) 1926.
- Gombocz Z.: A tulipán. (M. Ny.) 1906.
- Gombocz Z.: Árpád-kori török személyneveink. (M. Ny.) 1914–1915.
- Gombocz Z.: Életföldrajz és a magyar őshaza. (t. K.) 1925.
- Gombocz Z. és Melich J.: Magyar etymológiai szótár. 1914–
- Grossinger J.: Universa historia physica regni Hungariae, tomus V. Dendrologia. 1797.
- Gulyás P.: Melius Péter Herbariumának címképéről. (Magyar Könyvszemle) 1929.
- Győrffy I. (Szeged): Kossuth Lajos turini botanikus kertjének egy élő emléke. (T. K.) 1918.
- Győrffy I.: Kossuth Lajos kaktusza Szegeden. (T. K.) 1931.
- Győrffy I. (Budapest): Nagykúnsági fajták. (N. M. É.) 1907.
- Győrffy I.: Az alföldi kertes városok. 1926.
- Győrffy I.: Magyar népi hímzések I. A cifraszűr. 1930.
- Gothein, M. L.: Geschichte der Gartenkunst. 1926.
- Haberle K.: Succinta rei herbariae hungaricae et transsilvanicae historia. 1830.

- Hampel J.: Intercisa emlékei. (Archaeológiai Értesítő) 1906.
- Hampel J.: A honfoglaláskor hazai emlékei. 1896.
- Haynald L.: A szentirási mézgák és gyanták termőnövényei. (Magyar Növénytani Lapok) 1879. – Atlasz hozzá 1894.
- Haworth, A. H.: Synopsis plantarum succulentarum. 1812.
- Házi J.: A soproni virágének. (M. Ny.) 1929.
- Hegi, G.: Illustrierte Flora von Mitteleuropa. 1906–1930.
- Herman O.: Az ispilángról. (M. Ny.) 1914.
- Herman O.: A magyar pásztorok nyelvkincse. 1914.
- Hoffmann E.: A Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárának Magyarországon illuminált kéziratai. (Magyar Könyvszemle) 1927.
- Hollós L.: A Ruscus aculeatus-ról. (M. B. L.) 1912.
- Holuby J.: Domáce lieky ludu slovenského. (Letopis Matice Slovenskej) 1875.
- Hooker és Greville: Botanical miscellany, III. 1833.
- Horváth G.: A honfoglaló magyarok természetrajzi ismeretei. (A m. orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése) 1896.
- Horváth J.: A magyar irodalmi művelődés kezdetei. 1931.
- Hovorka, O. és Kronfeld A.: Vergleichende Volksmedizin. 1908–1909.
- Huszka J.: A debreceni cifraszűr (Művészi Ipar) 1885.
- Huszka J.: A székely ház. 1895.
- Huszka J.: Magyar ornamentika. 1898.
- Huszka J.: A magyar turáni ornamentika története, 1930.
- Ipolyi A.: Magyar mythologia. 1854.
- Jacquin, N. J.: Plantarum rariorum horti caesarei Schönbrunnensis descriptiones et icones 1797–1804.
- Jakubovich E.: Régi magyar női nevek. (M. Ny.) 1915.
- Jakubovich E.: Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora. (Magyar Könyvszemle) 1930.
- Kandra K.: Magyar mythologia. 1897.
- Kassay A.: Virágnyelv. 1852.
- Kerényi K.: Árpád és a növényi termést jelentő magyar személynevek. (M. Ny.) 1931.
- Kerner, A.: Die Flora der Bauergärten. (Verhandl. des Zool.-Bot. Ver. in Wien) 1855.
- Kerner, A.: Die Geschichte der Aurikel (Zeitschr. des deutsch-östr. Alpenverrins) 1875.
- Kerner, A.: Die Geschichte des Flieders. (Neue Freie Presse) 1893.
- Kovách A.: Az istenfa. (Ethnographia) 1904.

- Kölreuter, D. J. G.: Vorläufige Nachricht von einigen, das Geschlecht der Pflanzen betreffenden versuchen und Beobachtungen (1761–1766) 1893.
- Kronfeld, E. M.: Geschichte der Gartenmelke. 1913.
- Kronfeld, E. M.: Park und Garten von Schönbrunn. 1923.
- Landau, P.: Das Blumenbildnis. 1929.
- Laurembergius, P.: Apparatus plantarius. 1632.
- Lenz, H. O.: Botanik der alten Griechen und Römer. 1859.
- Lindley, J.: The genera and species of orchidaceous plants. 1830–40.
- Linné, C.: Species plantarum. 1743.
- Lippay, J.: Pisoni kert. 1664.
- Lonicerus, A.: Kräuterbuch. 1557.
- Lovassy S.: A keszthelyi hévvíz tündérrózsái. 1908.
- Löw, I.: Die Flora der Juden. 1924–1928.
- Lyka K.: A malonyai park. (Magyar Figyelő) 1913.
- Madarassy L.: Az aratókoszorú. (Ehtnographia) 1931.
- Madarassy L.: A magyar pásztorművészetről. 1932.
- Magyary-Kossa Gy.: Aqua Reginae Hungariae. (Orvosi Hetilap) 1927.
- Malonyay D.: A magyar nép művészete. 1907.
- Martini, L.: Der christlichen Jungfrauen Ehrenkrantzlein. 1581.
- Matthioli, P.: I discorsi nei sei libri della Materia medicinale di Pedacio Dioscuride. I. kiadás 1553, II. kiadás 1558.
- Mágocsy-Dietz S.: Az ágáve virágzása. (t. K.) 1885.
- Meissner, C. F. közlése a Selaginella lepidophyllá-ról a Linnaea-ban 1838.
- Melich J.: Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. 1906.
- Melich J.: Caepinus latin-magyar szótára 1585-ből. 1912.
- Melius P.: Herbarium az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. 1578.
- Meyer, E. H. F.: Geschichte der Botanik. 1857.
- Michon: Voyage religieux en Orient. 1853.
- Misák: Immergrüne Laubgehölze.
- Mizault, A.: Alexikepus, seu auxiliaris hortus. 1565.
- Moesz G.: Néhány bevándorolt és behurcolt növényünk. (B. K.) 1909.
- Moesz G.: Kossuth Lajos és a botanika. (T. K. pótf.) 1915.
- Moesz G.: Botanikai vonatkozások Petőfi költészetében. (Urania) 1922.

- Moesz G.: Jókai növényismerete. (T. K.) 1925.
- Molisch, H.: A felkelő nap országában. 1929.
- Molnár J.: Phytologicon. 1780.
- Morison, R.: Plantarum historia univ. 1715.
- Munting és Elsholz: Theatrum tuliparum. 1661.
- Muntz E.: Les roses d'or pontificales. (Revue de l'art chretien) 1901.
- Nadányi J.: Kerti dolgoknak leírása. 1669.
- Nato: Flroentina phylologia. 1674.
- br. Nyári A.: A heraldika vezérfonala. 1886.
- Pais D.: Régi személyneveink jelentéstana. (M. Ny.) 1922.
- Palló M.: Kőkörcsin. (Nyelvtud. Közlemények) 1923.
- Paszlavszky J.: Kertészkedés az élet alkonyán. (T. K.) 1919.
- Pauer A.: Adatok a magyar kerti kultúra történetéhez, főtekintettel Szency herbáriumára. 1926.
- Pálincás Gy.: A kölni víz története és mibenléte. (T. K.) 1923.
- Pálos E.: Győrvidék kapufái. (N. M. É.) 1906.
- Pápai Páriz F.: Dictionarium latino-hungaricum. 1708. Ujabb kiadás 1767.
- Péchy L.: Az keresztyén szűzeknek tisztességes koszoruja. 1591.
- Pénzes A.: Budapesti virágok. (Kertészeti Lapok) 1926.
- Pfeiffer, L.: Enumeratio diagnostica Cactearum hucusque cognitarum. 1837.
- Plinius, C. secundus: Historia naturalis. 1838
- Plumier, Ch.: Plantarum americanarum fasciculi. 1755–60.
- br. Prónay R.: Honunk kertészete a múltban és jelenben. (Budapesti Szemle) 1862.
- Rapaics R.: Néhány szó a magyarföldi virágok érdekében. (Kertészet) 1916.
- Rapaics R.: A kölni víz eredete. (T. K.) 1921.
- Rapaics R.: A firenzei bizzarria. (T. K.) 1922.
- Rapaics R.: A rozsmaring nyomában. – Magyar virágok sziklakertje. (Pesti Hírlap) 1928.
- Rapaics R.: Örök tavasz a magyar kertekben. (t. K.) 1931.
- Rapaics R.: Öreg fák, ősi legendák. (T. K.) 1929.
- Rapaics R.: Árvalányhaj. – A jerikói rózsza és a karácsonyi virágok. (T. K.) 1930.
- Rapaics R.: Kőkörcsin, a magyarság ősi virága. (T. K.) 1931.
- Raiapcs R.: A magyar kert eredete. (T. K. pótf.) 1931.
- Rapaics R.: A Posoni kert virágai. – Nefelejts. (Kertészeti Szemle) 1931.

- Rapaics R.: Péchy L. Koszorújának forrásműve. (B. K.) 1931.
- Rapaics: A XV. század magyar várkertjei. (Magyar Művészet) 1931.
- Rapaics R.: A tulipán diadalútja a tulipántos ládáig. – Virág a vázában. (Magyar Szemle) 1931.
- Rapaics R.: Virágok virága. (Napkelet) 1931.
- Rapaics R.: Isten fája. (Magyar Asszony) 1931.
- Rapaics R.: Szemirámisz kertje. – A Gellérthegy csodája. – Sárga liliom. – Csipkerózsika. – Napraforgó. – Szömörce. (A Természet) 1931.
- Rapaics R.: Hatvani István csodálatos lakomája. (T. K.) 1932.
- Rauwolf, L.: Aigentliche Beschreibung der Raiss, so er vor dieser Zeit gegen Auffgang um die Morgenländer nicht ohne geringe Mühe und große Gefahr selbs vollbracht. 1581–1583.
- Raymann Á. közlése az örömtaplóról az Acta phys.-med. Acad. Caes. Leopoldino-Carol.-ben. 1730.
- Ráth Gy.: Az iparművészet könyve. 1905.
- Reinhardt, L.: Kulturgeschichte der Nutzpflanzen. 1911.
- Risso és Poiteau: Historie naturelle des Orangers. 1818.
- Rodiczky J.: A virágok, gyümölcsök és a régi magyar úriasszonyok. (A Kert) 1904.
- Rosen, F.: Die Natur in der Kunst. 1903.
- Ruellius, J.: De natura stirpium libri tres. 1536.
- Saulcy: Voyage autour de la Mer Mort. 1853.
- Scherser, H.: Die Flora aller Bauergärten und Friedhöfe.
- Schönherr Gy.: A római Casanate-könyvtár Korvin-kódexe. 1905.
- Schultz, P. F. F.: Unsere Zierpflanzen. 1909.
- Sebestyén K.: A magyarság ládái. (M. Ny.) 1927.
- Simonyi Zs.: Gyapponik. (Magyar Nyelvőr) 1881.
- Soó R.: Aster-tanulmányok. (B. K.) 1924.
- Sprengel, K.: Das entdeckte Geheimnis der Natur im Bau und Befruchtung der Blumen. (1793) 1894.
- Steinbrinck, C. és Schinz, H.: Über die anatomische Ursacheder hygrochastischen Bewegungen der sogenannten Jerichorosen. (Flora) 1908.
- Störck, A.: Libellus des usu medico Pulsatillae nigricantis. 1771.
- Strasburger, E.: Streifzüge an der Riviera. 3. kiadás. 1913.
- Sweet, R.: Geraniaceae; the natural order of Gerania. 1820–30.
- Sz. J. (Szabó József): Az önmaga tapasztalásából tanító okos, gondos és értelmes kertész, avagy egy csálhatatlan kertészkönyv. 1824.
- Szamota I.: A Murelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. 1896.
- Szamota I.: A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. 1894.

- Szamota I. és Zolnay Gy.: Magyar oklevélszótár. 1902–1906.
- Szathmáry L.: Magyar alkémisták. 1928.
- Szenci Molnár A.: Dictionarium latinoungaricum. 1604.
- Szél F.: Legújabb virágnelv. 1870.
- Szilády Z.: Bulgária. 1931.
- Szinnyey J.: Magyar írók élete és munkái. 1891–1914.
- Tabernaemontanus: Kräterbuch. 1687.
- Takáts S.: Rajzok a török világból. 1917.
- Theophrastus: Grece et latine opera omnia. 1613.
- Timár K.: Árpádházi Szent Erzsébet legendájához. (Ethnographia) 1910.
- Trattinick, L.: Neue Arten von Pelargonien deutschen Ursprungs. 1825–1843.
- Tschirch, A.: Handbuch der Pharmakognosie. 1908.
- Vallet, P.: Le Jardin du Roy. 1658.
- Varga M.: A magyar tulipán. (Kertészeti Szemle) 1929.
- Vaszary M.: A haarlemi tulipán. 1907.
- Veszelszki A.: A növénynyplánták országából való erdei és mezei gyűjtemény 1798.
- Viski K.: A székely népművészetről. (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára) 1929.
- Volkamer, J. Ch.: Nürnbergische Hesperides, 1708–1714.
- Walahfrid: Hortulus. (827) 1926.
- Waldstein és Kitaibel: Descriptones et icones plantarum rariorum Hungariae 1802–12.
- Weinmann: Phytanthoza-iconographia. 1745.
- Weszprémi I.: Magyarországi öt különös elmélkedések. 1795.
- Wick B.: Kassa régi temetői, templomai, kriptái és síremlékei. 1931.
- Winterl J.: Index horti botanici universitatis hungaricae. 1788.
- Woolley, L.: Ur und die Sintflut. 1930.
- Zalán M.: A Pray-kódex forrásaihoz. (Magyar Könyvszemle) 1901.
- Zlinszky A.: Arany kisebb történeti költeményei. (Irodalomtört. Közl.) 1901.
- Zsoldos J.: Historia corticis Rhus cotini. 1815.